

ગુજરાતી સાહિત્યનું ત્રિમાસિક
વર્ષ ૩ : અંક ૧ :: એપ્રિલ ૧૯૪૦

માધુરી

વર્ષ. ૩૭ ગુજરાતી સાહિત્યનું નિર્માસિક્કું અંક : ૧.

તંત્રી :
મગનલાલ લાલભાઈ દેસાઈ

કાર્યસૂચી ગુજરાતી સંપાદન
તરફથી સંપ્રેમ લેટ

માધુરી કાર્યાલય :: વિલેપારલે

મુદ્રક:-બાળ-મણી પ્રી. પ્રેસ, ચીરાબજાર, મુંબઈ.

એપ્રિલ ૧૯૪૦: અનુક્રમણિકા : વર્ષ ૩: મં: ૧

દીપ (કાવ્ય).....	અરદેશર ક. ખખરદાર	૧
મનુરાજ (કાવ્ય).....	અરદેશર ક. ખખરદાર	૨
કોયલ ક્યાં ગયાં રે ? (કાવ્ય).....	જ.	૪
અધ તરુણ (કાવ્ય).....	પતીલ.	૫
વિરાટ ભગો (કાવ્ય).....	મોહિનીચંદ્ર	૬
મુંઝવણ (કાવ્ય).....	હરિલાલ ગો. પંડ્યા	૬
આરજૂ (કાવ્ય).....	અસાત	૧૦
પાપનો પાવક (કાવ્ય).....	સુરેશ ગાંધી	૧૧
તમન્ના (કાવ્ય).....	સુંદર મોહી	૧૨
સાસંગ.....	ડો. હરિપ્રસાદ દેસાઈ	૧૩
કાકોરનાડી કવિતાની મીમાંસા		
	મગનલાલ લાલભાઈ દેસાઈ	૨૧
પ્રતિમા (નવલિકા).....	રાગવંશ વા. મરચન્ટ	૩૭
કાવ્યમધુ.....	ઈન્દુલાલ ગાંધી	૪૮
મિતાક્ષરી.....	મગનલાલ લાલભાઈ દેસાઈ	૬૨
	પ્રો. કાન્તિલાલ બ. વ્યાસ.	૭૦
નીરક્ષીર વિવેચના.....	પ્રો. ડોલરરામ રં. માંકડ	૭૩
	ગોરસી મગનલાલ લાલભાઈ દેસાઈ	૭૮
આલોચના મ. લા. દે. નૌતમ, પિપાસુ, રા. 'સુશીલ'		૮૫
સૂર્યાસ્ત (કાવ્ય) ફોલ્લો		૯૧

આ અંક આ વર્ષના પહેલા અંક તરીકે છે. હવે ખીજો અંક જુલાઈની ૧ લી. તારીખે બહાર પડશે. અને ત્રીજો અને ચોથો અંક સાથે-(પછી ભાગે ખાસ અંક તરીકે) ઓક્ટોબરની ૧ લીએ બહાર પડશે. હવેથી અંકો નિયમીત થશે એમ અમારી અધ્યા છે જે માહકે ભાઈઓનાં લવાજમ હજી ન આવ્યાં હોય તેમણે સત્વર મોકલ આપવા મહેરબાની કરવી.

દીપ

(સૌનેટ અથવા ધ્વનિત)

મારું જીવનનાવ આ ધીરે ધીરે સરતું
લવસાગર પાર કરી કોક ખંઠરમાં
જઈ લાંગરશે, 'અથવા એજ સાગરમાં
ડૂબશે અથડાઈ કહ્યો ખડકે નરતું;
ડૂબ્યું તોપણ એ આજીવીકે રહે તરતું
ત્યાં અમાસના ચંદ્રસમું નલ અંતરમાં,
અને અમૃતકુલ રહ્યો પ્રભુતા કરમાં
ભરી તેની સુધા ફરી સાગર સંચરતું.

ભલે નાવ ડગે કે તરે, પલુ હું તો મહીં
બેઠો બેઠો નિહાળું ત્યાં દૂર કે દીપ રહ્યો
ઝળતો મારી સામે સદા ફરે દૃષ્ટિ જહીં :
નાવ જાય સયું, અને સાગર જાય વહ્યો,
એજે જાઉં ભીંજતો છતાં તોડું મીટ નહીં,
—અને ટુંડે એક બી શબ્દ મને ન કહ્યો !

અરદેશર ફરામજ ખખરદાર

મનુરાજ*

અરે વિશ્વનાં નાથ ! મનેજ શું ભૂલી ગયો ?
 મારું વિશ્વ સર્વસ્વ આ જાય પીસાઈ અહીં,
 તેની તીવ્રતા શું હજી તારી જ દૃષ્ટિ વિષે
 પરિપૂર્ણતાએ ગયેલી નથી ઊતરતી ?
 મારાં નેણસરોવરની પાળ તૂટી ગઈ
 અને આંસુની રેલ ત્યાંથી વહી પૃથ્વીભરી,
 તોય તારુંજ હૈયું હજી શું ભીંજાયું નથી ?
 ભર્યા સાગર ઊલટે એટલાં આંસુ વહ્યાં,
 ઊભા ડુંગર ડાલી રહે એવા નિઃશ્વાસ ફૂંક્યા,
 શાંત વ્યોમ ધ્રુવે એવા દુઃખપોકાર ઊઠ્યા,
 જતે વાદળે વાદળે મોકલી આજંબ કં,
 તારાતારાના કિરણે અંતરે ઊડા ઊઠ્યા
 અનુતાપના શબ્દ પરોવીને પાઠવ્યા મેં,—
 પણ દુઃખી ને દીનના હે પૂજ્ય નાથ ! તને
 હજી કેમ પેગામ એ મારો શું પૂગ્યો નથી ?
 અથવા તારી શિક્ષાની ધાર વધુ ઘસીને
 ઘડવા નવું પીઠનયત્ર રોકાયો છે તું ?—
 મૂક્યો માનવ ચિત્તમાં યુદ્ધિનો દીપ જે તે
 તે અહીંતહીં જાંઠો પ્રકાશ પ્રસારતો રહે
 પણ એની જ આ જળતી તીવ્ર જ્વાલા વિષે
 એજ માનવ જીવન બાળતો જાય સદા !
 તારી એધારી ભેટ આ માનવ ઝાલી રહ્યો :
 એક કાપે અંધાર, તો જીવનને જ ખીણ !
 પ્રભુ ! માનવજીવન એવું જ વહેશે સદા ?
 નહીં કેવળ સૌમ્ય જ ન્યોતિ શું એને મળે ?
 અહા ! ન્યોતિ થે કેટલી ખેડાણા અંધાર વિષે !

શું અંધારમાં તારનાં ચે છાંટણું જ મળે ?
 અરે ક્યાં સુધી જીવન આ જળતું જ જશે ?
 આવા એખૂંટ બંધનના ગાંઠે ક્યારે છૂટી
 અહીં આ પૃથ્વીમાં જ એ સીઝતા માનવને
 ખરી મુક્તિનાં આનંદ ને શમતા મળશે ?
 કે આ માનવ સ્વપ્ન જ ખાલી છે ભ્રેષ્ઠ રહ્યો ?
 રંક માનવ એવી આ ખોટી જ આશ ઉરે
 શું નચાવી રહ્યો છે ? અહા ! તું જ જાણે પ્રભુ !
 હું તો આ દુઃખના દરિયામાં તણાતો જતો,
 તહીં મોજનાં ફીણે છંટાતી આ આંખો વિષે
 કશું નિમંજ બિંબ હજી પડતું જ નથી :
 પ્રભુ ! માનવતાને ચે શું નથી તેં જ ધડી ?
 તારે ખોળે હું નાથ !—અરે, કર તારું અહું !

અરદેશર ફરામજી ખળરદાર

કોયલ ક્યાં ગયાં રે ?

આવી રૂઢી આંખલિયાની ડાળ, સરોવરિયા પાળ
મૂકીને કોયલ, ક્યાં ગયાં રે ?

અવનિને આંગણે જો, વસંત પધાર્યો,
મોરી મીઠી મંજરી રસાળ, કુસુમ કેરા ફાલ
તણને કોયલ, ક્યાં ગયાં રે ?

ઠાલે સરવર, ઠાલે તરવર, ઠાલે સૃષ્ટિ રંગે,
ડાળેડાળે નિત્યે ઠાલનાર, હૈયાં ઠાલવનાર
શોધું હું કોયલ ક્યાં ગયાં રે ?

સૂતાં વન ને 'સૂતા ઉપવન' સૂતાં કુંજનિકુંજો,
સૂતા સૂતા વસંત અવતાર, વિના એ લલકાર,
પૂછું હું કોયલ ક્યાં ગયાં રે ?

ધીકે વ્યોમ, સીઝે લોમ, દાઝે રોમ રોમ
ઊની ઊની મધ્યાન્હને ઝાળ, હૈયાને વરાળ
દઝાડી કોયલ, ક્યાં ગયાં રે ?

શબ્દ એક ગાજ્યો ને દૃઢ્યે વિરાજ્યો,
પૂઠે મીઠો મૃદુ રણકાર, શમણાનો સંસાર
મૂકીને કોયલ, ક્યાં ગયાં રે ?

અધ તરુણ

: શાદ્દલવિકીડત :

: ૧ :

ઢંકાઇ મુજ આંખ આકૃતિ હિણા અંધારને, ઓઝલે,
સ્થાહીના ઢગમાં અગાધ અથવા છે નાખી દીધો મને ?
હું ક્યાં હું ન થતી મને ખબર તે પૂછ્યા વિના અન્યને :
મામાતું ઘર કેટલે ? સહુ કહે "દીવા બળે એટલે !"

: ૨ :

ઝાલી હાથ જતા લઇ જન ખીન્ન, દર્શાવતા દીનતા,
સાથે બાળકયોગ્ય આદર મને જ્યાં જ્યાં જવાતું થતું;
જેવું સ્થાન હતું પહેલું સુજને તેવું ખીન્ન લાગતું:
ના દીસે કંઈ ફેરફાર નયને લાખો પ્રયત્નો છતાં.

: ૩ :

પેટી માંઢ દીધો પુરી ? ગહન કે નાખ્યો મને લોંચરે,
ઊંડા કૂપ મહી ઉતારી અથવા ઢાંકી દીધું ઢાંકણું ?
દીધો ભીંત મહી ચણાવી મુજને જેને નથી બારણું ?
વિદ્રોહી સમ હું રહ્યો નિવસી હું કારા તણી કંદરે !

: ૪ :

છોડીને વન જ્યાંય દુબટ વસતો કોલો તને નોખિયો,
રહેતો માનવમંદિરે, ઘર કરી શોધી દરો સાંકડા
પોતાના સુખ કાજ મૂષક વરો જે બાંધતા બાપડા
એવા કોઇ મહા ક્ષણીધર તણો છું હું બન્યો કોખિયો ?

: ૫ :

એ અકસોસ ! અસહ્ય આકરી દરો નાતી ન કેમે કેહી !
ઓ હંમેશની વેદતા નવ શકું જેના ઉપાયો કરી,
હા ! સંકોચ સદાયના કદમ છું જેમાં રહ્યો હું ભરી !
ખાલી મ્યાન સમી નિરથક બની છે જિંદગાની રહી.

પતીલ

: ૬ :

કુંકુથી ભરી પાસમાં મુજ પડી કે હોય કંકાવટી
આવી યા ગઈ હાથ માંહી ઉઘડી કે દાળડી મેશની,
કેરી કાગળ કાપલી સમ ગણું મુદ્રાથી રાષ્ટ્રેશની
અંકાયેલ રશ્મીદ—ના બની શકું સાચો હું નાણાવટી.

: ૭ :

મેઠા હોઉં હું આગગાડી મહીં કે હોઉં હવાયાનમાં
પ્લોંચાડયો દઇ સાથ હોય અથવા પેલે ખુણે પૃથ્વીને,
હું મારા ઘરમાં જ એવું સઘળે લાગે છતાં યે મને :
વાતો લોક તણી કરેલ ઉતરે ના માહુરા ધ્યાનમાં.

: ૮ :

તોફાને ચઢ્યું હોય આજ, કુબતી યા હોય કે નાવડી,
તેનો એક ઉતારુ હોઉં, ન્યમ સૌ ખીળા ઉતારૂ હશે,
તેઓના સરખો મને નહિ નહીં ઉત્પાત ત્યારે થશે;
જે કે જીવન કેરી એ અમ હશે હા હન્ત ! છેલ્લી ઘડી !

: ૯ :

છે રંગો સરખા જ સર્વ મુજને જોતો હું જેને નથી,
આકારો તણી ના શકું વિવિધતા સ્પર્શ્યા બિના ઓળખી.
મારે કારણ વાંચવા નહિ બિના છે પુસ્તકોમાં લખી,
લખો પ્રાપ્ત ગયા કરી સુપદને છે જેહ સંસગથી.

: ૧૦ :

આવે વર્ષ તણી ઋતુ અવનવા સંદેશ સાથે લઇ
વારંવાર વસંત તેમ શિશિરો, ને વાય પાછી ક્રમે;
આનંદો ફરીથી નવા અવતરે ને શોક માંહી શમે
મારે તેવું ન કાંઈ—જે ગઈ મજા છે તે સદાયે ગઈ !

: ૧૧ :

યાતો સૂચં પ્રભાતમાં પ્રગટ તે ઊગે ન મારે લીધે,
મારે કારણ આથમે ન અથવા અસ્તાવળે એ કદા;
તારાઓ કરતા અગાર ગગને ને સૌમ્ય, શાંતિપ્રદા
વેરે તેજ યશાંકની હવિ છતાં વેરે ન મારે લીધે.

: ૧૨ :

આપે જે કંઈ લોક તે લઉં અને માની લઉં જે કહે,
રાખી રીસ ફરું ન અંતર મહીં, છો છેતરે કે ઠગે
પહેતું શીતળ લોહી નિર્મમ પછે અશુભ્ય મારી રગે,
જેવી કાનન માંહી અદ્વિતનયા મીઠા પ્રવાહે વહે !

: ૧૩ :

જાણું ના તન કેવું મારું દીસતું, કેવો અહેરો થયો,
ખીજાથી પડતો જુદો જગતમાં હું ક્યાં અને કેટલો,
કોનાથી હું ઉંચો, નીચો કંવણથી યા છું હું કો જેટલો,
કોને તેજ મહીં જિત્યો, કંવણના તેજે હું હારી ગયો !

: ૧૪ :

ભક્ષો આંખલિયાની ડાળ તળિયે હું સેવતો છાંયડો,
લાગી રમ્ય જગા, પરંતુ ન લહું કે વૃક્ષ એ કો હતું;
મીઠું ગાયન સાંભળ્યું નહિ દીકું તે પંખીને બોલતું,
લીધી સોડમ કેવડા તણી છતાં ભયો નહીં કેવડો !

: ૧૫ :

સોહાતી નવ સાડુથી, તસતસી રહેતા નવા પોલકે,
આકારે અતિ અદ્વ્ય કુંકુમ તણા ને આંગળી અંજને,
દેશે આદર આંખથી સદયને; પાસે દીઠે થે મને
છે જેને ન કદીય સ્નાન કરવું સૌંદર્યગંગોદકે !

: ૧૬ :

શી આહવાદક એ હશે ઉભયને ચોરી છુપી પ્રેમની,
મારી હાજરીમાં કરેલ? ઉરના સંવાદ સંગીત શા
જે અન્યોન્યની માંહીં ઓગળી જતા, સદ્ભાવ સત્કાર શા !
છે સંકેત ન તેમને અસર છે ના જેહને બહેમની.

: ૧૭ :

ઓ આખી હુંય સ્નેહ સાકરતણી શેના શકું આસણી ?
આશા સેવી શકું ન કેમ કરવા આનંદની આપ લે
જાવા એક ધની પ્રયત્ન કરતાં જેની મહીં સર્વ બે:
છે કિંતુ કરનાર કાણુ ઉરની આ માહરા માગણી ?

: ૧૮ :

જેવું જાય તણાતું સાગર વિષે નિજીવ કો લાકડું
 તેવો વિશ્વતણા મહા વહનમાં હું હું તણાઈ રહ્યો;
 મારી જાત મહીજ છું બસ ચરે! જાણે સમાઈ રહ્યો :
 કો કાઢે ન મને વિચાર થકી કે હું ઘાટ ઐનો ઘડું!

: ૧૯ :

શું જાણું અફસોસ! કે અહીં મને કો આહનારું હશે?
 જાતી જે સમજાવી ના અગર જે જાતી નહીં વણવી
 પારાવાર પરાચર્યો થકી ભરી છે અંતના એહવી
 મારી આફતની મહીં મદદ હા! કો આપનારું હશે?

: ૨૦ :

મારે કારણ કો હશે તલસતી મૂકી નિસાસા ઉંના?
 પામે મોહ મને નિહાળી સુવતી કો ભોળી એવી હશે!
 રાત્રિ તેની ખરાબ નિત્ય કરતી મારા વિચારો વિષે,
 પાડી પાત્રવ કેરી માંહીં ટપકાં આંખો થકી આંસુનાં?

: ૨૧ :

મારું જીવન શૂન્ય ધુમ્મટ સમું છે કોઈ કાન્તારના
 પ્રીતિનો પડવો મીઠો નવ કદી જેમાં શકે છે પડી,
 જો કે મૂર્તિ મનોહરી મદનની માંહે રહી છે ખડી
 (કંતુ બંધ થયેલ દૈવ કરથી જેના ખુલે દ્વાર ના!

પતીલ

અત્યુત્તમા

“તિલોત્તમા ઉત્તમ ઉવંશી કે?”

મારે ન હુંયે કદિ પ્રશ્ન ઉઠે:

અત્યુત્તમા તું સખી! સવંથી એ.

સરોહ

વિરાટ જાગે

સૂરજ જાગે, ચાંદ્રો જાગે, જાગે દિવસ રાત;
તારાની વણઝારું જાગે, ફૂલ ખીલી ભલી ભાત,
રે હો, રંગે રમે રળિયાત !

મધ્યાહ્ન જાગે, સંધ્યા જાગે, જાગે વાદળ ઓમ;
મેઘધનુષના વણ્યે જાગે, ખીલી ઉઠે નવલોમ !
રે હો, નાચી ઉઠે રોમ રોમ !

પથર જાગે, પાણી જાગે, જાગે મંજુલ ગીત;
સરિત જાગે, સાગર જાગે, ગાજે ઘેરું સંગીત !
રે હો, રાચે નાદ અતીત !

કુંપળ જાગે, ડાંખળી જાગે, જાગે વિહંગનાં વૃન્દ,
વિહંગકુઠથી ધારાઓ જાગે, રેલે આનંદના છંદ !
રે હો, થૈ થૈ આનંદના કંદ !

ચેતના જાગે, જડતા જાગે, જાગે વિશ્વનો પ્રદેશ;
એક ન જાગે અંતરતલથી, મમઆત્મન કણ લેશ !
રે હો, વિરાટ જાગે અશેષ !

મોહિનીચન્દ્ર

—:—

મુંઝવણ

આકાશે વાદળ ને છાયા,
દિગન્તરાલો તિમિરે ન્હાયા,
થાતી મ્હારી કડકડક કાયા, હૈયે અવાઠ મેઘ !

કેં સૂઝે ના; કોની સંગે
જઈ ઉચ્ચારું વેણુ ઉમંગે,
હસીએ રહેજ વિરહ પ્રસંગે-ભૂલી સઘળા ભેદ ?

- હરિલાલ ગો. પંડ્યા

ત મ રા

દિવાનો હું જાન્યો તારો દિવાનો જસ તું રહેવા દે !
 સદા તુજ હૃદય પર જલવા થઈ પરવાનો ફરવા દે !
 તકપતો છો વીતાવું હું સનમ ! આ જીંદગી ભારી,
 ક્યામતમાં તો મળવાનો શિરફ અરમાન ધરવા દે !
 ગયો સાગર મહોળ્લસનો હૃદયમાં સાચવી ગેઠી,
 કિનારે ઇશકે દિલખરના જરા આરામ વરવા દે !
 ચહું ના વરલ હું તુંથી જીગરથી રહેમ માંચું છું,
 ફકત ફરફાદ બનાવી તું શહીદે ઇશક ઠરવા દે !
 ગઝલ વાંચી ગઝલ ગાઈ ગઝલમાં ફૂલ થઈ ચૂક્યો,
 હવે તો એ સનમ તારી ગઝલનું ગાન ઠરવા દે !
 કરી દે ખુશનશીબ શાહે અગર આલમ બધીને તું,
 સનમ ! મુજ એકલાને તું સદા ઇંતજાર મરવા દે !
 ઘણાંયે કહી ચૂક્યા છે કે કો રહે ઇશક જોટો છે,
 છતાં એ રાહ પર ચાલી સનમ દિદાર પરવા દે !
 ચહું ના આવવા તુજ પાસ અને દિલ ફર ના રહેતું,
 મને આ જીંદગીભર તુજ હીનાનો જામ લરવા દે !
 ઘણા ધાયલ થઈ ચૂક્યા અને લાખો મરી ચૂક્યા,
 સમંદર ઇશકમાં તારા મને આજે વિહરવા દે !
 નથી કેં માગવા હુકકો નથી કેં લોગ લોગવવા,
 સનમ “સુંદર”ને તારા તું જીગર દહેં બિતરવા દે !

મરણ પછી જીવોનું શું થતું હશે એ પ્રશ્ન આપણને બહુ મુંઝવે છે. આ સંસારમાં મોટામાં મોટું એ કંઈ દુઃખ હોય તો સ્વજનોના વિયોગનું છે. પ્રિય સ્વજનોના મૃત્યુ મૃત્યુ વિશે પછી એકલા પડીએ છીએ ત્યારે સત્રીની વિગાનીઓના એકાંતમાં બેસી યદને આપણે પુછીએ છીએ કે મત એ ક્યાં હશે ?

મનુષ્ય, સૃષ્ટિમાં અદ્ભુત ગણાય છે. એકે એક માનવી, પોત પોતાનો સ્થાનમાં મહત્વ બોગવે છે. એના મરણ પહેલાં એકજ ઘડી પહેલાં એની ભુધિ, એની લાવનાઓ, બધું એ દેહમાં જોવા મળતું. દેહ પડતાં એ ભુધિ અને એ ભાવભાવ્યા આત્માનું શું થતું હશે ? અથવા આત્મા પણ હશે કે નહીં ?

પુનર્જન્મની માન્યતા હિન્દુ સાસ્ત્રોએ તો ગોઠવી છે. હજી વિજ્ઞાન સાક્ષરને જ્યાં સુધી એના પુરાવા મળ્યા નથી ત્યાં સુધી કેવળ ભુધિ માન્ય રાખે એવું મૃત્યુના વિષયમાં, જીવ સાક્ષરોએ શું કહે છે તે જોઈએ. x

આપણા જીવનની ઉત્તમમાં ઉત્તમ વસ્તુઓ તો સ્વાયંથી પર હોય છે. દાખલા તરીકે, ઉચ્ચ આશયો, ઉર્જા મનન, જ્ઞાન ઇત્યાદિ આમને સ્વાયં સાથે કંઈ જાડું લાગતું વગગતું નથી હોતું. કારણ એના મનોવ્યાપાર વખતે આપણે પોતાને જુલો જઈએ છીએ.

આવેશમાં આવેલો માણસ પણ મહારા ત્હારનો વિચાર કરતો નથી એવું જો આપણે કહીએ છીએ તે શબ્દશઃ ખરું છે,

ગ્રાહી સૃષ્ટિમાં અમુક જીવોના મૃત્યુ વગર. ખીજા જીવોનો વિકાસ થતો નથી. જન્મ, જરા અને મૃત્યુ એ તો કોણેકણ આણુજ છે.

x એચ. જી. વેલ્સ અને ન્યુટિયન ફક્સથી, સાયન્સ ઓફ લાઈફમાં

જનતા અમુક પ્રયોગો કરે છે. અનુભવ મેળવે છે અને પોતાના પ્રયોગોની તારવણીનો સાર અને અનુભવથી અમરત્વ ઉપજેલું જ્ઞાન, એક પેઢીવાળાં બીજી પેઢીવાળાંને આપતાં જાય છે. સંસ્કૃતિ આમજ આગળ વધી છે. આ રીતે એકે એક વ્યક્તિના જીવનની અસરો સંસારમાં રહે છે. મા બાપ પોતાનાં બાળકોમાં જીવે છે. એને બાળકો પાછાં તેમનાં બાળકોમાં જીવે છે. આમ આપણી આંખે એક અર્થમાં તો જીવોનું અમરત્વ આપણે પ્રત્યક્ષ જોઈએ છીએ, પરંતુ મરણ પછી આપણા આત્માઓ છુટા છુટા કોઈ રથો રહેતા હશે કે નહીં એનો કંઈ પતો વિજ્ઞાન શાસ્ત્ર પાસે આજ સુધી નથી.

ખેર પરંતુ પૃથ્વી પરની જીવનસૃષ્ટિ અને જનતાની અંદર વહેતા ચેતન પ્રવાહ વિશે જીવવિદ્યા જે ખાત્રીપૂર્વક કહે છે તે પણ એટલું તો કહે છે જ કે જન્મ પછી આપણે કોરી સીલેટે નવુંજ લખવા માંડતા હોઈએ, એમ તો નથીજ. અને મરણ પછી આપણી બધીજ અસરો જુસાઈ ગઈ એમ પણ નથી. જનતાને દેહનો વારસો જેમ પરાપૂર્વથી અપાય છે તેમ જ્ઞાનનો પણ વારસો આપણે આપતા જઈએ છીએ.

સંસાર રૂપી નાટક લજવાયાં જાય છે! દરેક દરેક માણસ એમાં પોતપોતાનો વેપ લજવે છે. એને જે વેપ લજવવાનો મળ્યો છે એવો અત્યાર સુધીમાં કોઈને મળ્યો નથી અને હવે પછી મળવાનો નથી. એકે એક વ્યક્તિને એક બીજાથી જુદા જુદા વેપ જ લજવવાના હોય છે.

મૃત્યુથી આપણી જીંદગી બંધ થતી નથી. એનો પ્રવાહ તો ચાલવાજ કરે છે. માત્ર વંશપરંપરામાંજ નહીં પણ સંસારમાં પણ આપણી ઘોડીક વતી અસરો તો આપણે મુક્તા જઈએ છીએ. સંસ્કૃતિનો એક પદ વણાઈ રહ્યો છે. એમાં અમુક પાકો રંગ કે અમુક વાણી તાણો જે આપણે વણી દીધો છે તે તો રહેવાનો જ છે.

જીવ વિજ્ઞાના પૈતાંનિકા આટલું જ કહે છે તે તો કંઈ કશું-

નાથી નથી કહેતા. અવલોકન અને પ્રયોગોથી સિદ્ધ કરીને કહે છે. જેટલી નદીઓ આ પૃથ્વી પર વહી રહી છે તે બધી સમુદ્રમાં જાય છે તેવુંજ આ પણ ખરું છે કે મનુષ્ય : માત્રનું જીવન, જનતા રૂપી સંસાર સમુદ્રને તો મળે જ છે.....

આથી કોઈ બક્ત જે એમ કહે કે :

દરેક મનુષ્યનું જીવન પરીઓની વાર્તાઓ જેવું અદ્ભુત છે અને જાણે એ પ્રભુએ પોતાનેજ દાષે ના સખ્યું હોય એવું રહસ્યમય લાગે છે !

આ જીવનને મધુર વાદ્યસમુંહના સંગીત જેવું ધર્મ મીઠું બનાવવું એનુંજ નામ ધર્મ. આશાવાદીઓ એને એવું બનાવે છે અને નિરાશાવાદીઓ એને કાંઈ મુખ્યાની વાતે જેવું ઘોંઘાટ અને તોફાનથી ભરેલું માને છે અને કહે છે "એમાં કંઈ અર્થ" નથી અને આ પૃથ્વી જે ન્હાનો સરખો ગૃહ છે તેના ઉપરની માનવ જીવગી એ તો માત્ર દાણખંડુર છે અને તુચ્છ છે" પરંતુ એવું માનવાનું કારણ નથી. જીવનમાં રહેલાં સનાતન સત્યો જે આપણે સમજી શકીએ, જંગલ અને આત્માઓના નિયમો જે આપણે જાણીએ અને એ નિયમોને અનુસરીએ તો પછી જીવનની બધી મુશીબતો દુર થશે સંસારના ભેદ ઉકલશે મૃત્યું આયમવું અને ઉગવું જેવું વ્યવસ્થિત લાગે છે એવુંજ વ્યવસ્થિત પછી આપણને આપણું જીવન લાગશે.

સત્ય અને નીતિનો માર્ગ જે આપણે પકડીશું તો ખીલતું ડૂલ જેવું સુંદર લાગે છે એવું આપણું જીવન સુંદર લાગશે.

જ્યારે ધર્મ માર્ગે આપણે જીવન નિર્ગમન કરીએ છીએ ત્યારે કુદરત આપણને અનુકુળ થઈ જાય છે. જમ, પરાજય પછી આપણને સરખાજ બોધક અને સંગીતમય લાગે છે, કુદરત પછી આપણા પર પ્રેમ કરે છે અને એ જાણે આપણો વિકાસ સાધે છે.

અનંત બ્રહ્માંડમાં માણસ એ તો એક પરમાણુના સોમા ભાગનો પણ નથી એ વાત ખરી છે. અને છતાં જગતમાં તો એજ સૌથી મોટો છે.

એરીસ્ટોટલ અને શેક્સપિયર જેવા નાવજ્ઞાની અને કવિઓએ, માનવ સંસ્કૃતિ પર કેવી અસર કરી છે? એનું કારણ એટલું જ એમના સંજોગોને એ સદુપયોગ કરતાં શીખ્યા હતા.

બ્યારે માણસ પોતાને જે વેળા જીવવાનો છે તે વેળા સારી રીતે બંજવે છે ત્યારે એના બધા સંસારો છેદાઈ જાય છે. પછી કુદરત પણ એનાથી ખુશ થઈને વસ્તુ માત્રમાં રહેલા મધુર સંગીતનું 'સૌન્દર્ય' એને બતાવે છે. એનાં માણસો મુખી થાય છે એટલું જ નથી પણ એમની આસપાસનું બધું વાતાવરણ મુખથી છવાઈ જાય છે અને એમનાં સગાં અને સંબંધીઓ મુખમાં તે એ આનંદ આપી શકે છે.

નિરાશાવાદી, અસંતુષ્ટ, હારેલો, ઉધે રસતે મહેડેલો માણસ, કદાપિ કાળે સુખી થતો નથી અને બીજાને સુખી કરી શકતો નથી.

સંસારમાં સુખદુઃખ તો હોયજ છે. પરંતુ ખરે જીવવાયેલો એ, કે જે બંને સ્થિતિમાંથી પ્રકાશ મેળવી શકે, શેક્સપિયર ખરે કહે છે કે સંસારમાં, અંધાર તો કદાપિ હોતું જ નથી. અજ્ઞાન હોય છે,

પ્રાપ્ત સંજોગોમાંથી લાભ મેળવી લેવો અને સુખદુઃખમાંથી વધારેમાં વધારે અનુભવ લઈ લેવો એટલું જ કરી શકે છે તે જીવન નુકત થઈ શકે છે: આટલું કરી શકે તે ખરા જ્ઞાની થવાના અને સાચું સુખ મેળવવાના.

દુઃખમાંથી નિર્વિઘ્ને પસાર થવાની બીજી એક યુક્તિ, હસમુખો સ્વભાવ કેળવવાની છે. ખરેખરા મોટા માણસોમાં હાસ્યરસ હોય છે અને આવતી કાલે એજ હાસ્યરસ એમને મદદ રૂપ થાય છે. હાસ્યરસ મેળવવામાં ખર્ચ કંઈ નથી કારણ સંસારમાં હસવાનું તો બધું છે.

નિરાશાવાદી બનવા જેવું આ જગતમાં કંઈ નથી, પોતે ખરે કહે છે કે વસ્તુ માત્રની ઉજળા બાજુ જોતાં આવડે તો શરીર અને આત્મા વધારેમાં વધારે ખીલી શકે અને મનુષ્ય જીવનનું સાચુંક થાય.

૩ સાધકોનો જ ના 'હારમનીઝ ઓફ લામ્પ્' જીવન માધુર્ય નામના લેખમાંથી.

જીવન એ દિવ્ય ઉદ્ધામને જોઈને પુરુષો દ્વિતીય જીવન એ ઉદ્ધામને
મેળવવાની જાણનામાં, માણસોએ જેટલાં તપ કર્યા છે એટલાં
બીજા કોઈએ કર્યાં નથી. વિવિધ ધર્મો પછી એજીવ વધારેમાં વધારે
જોસથી કર્યા છે. કારણ એ છે કે પશુ જીવનનાં અંતરે એને જેડ
કુદરતની જેડીઓમાંથી મુક્તિ મેળવવાની શક્તિ એણે જેવી કેળવી
છે એવી બીજા કોઈ પ્રાણીએ કેળવી નથી.

હવે નવા જમાનાને યોગ્ય મહેત્તે બનાવવા જોઈએ એમાં
જ્ઞાન અને સાન્દ્ય પ્રાપ્તિ જ જોમનો ધર્મ હોય એવાં નરનારીઓ
રહે. પોતે દિવ્ય આનંદ પ્રાપ્ત કરે અને બીજાને કરાવે. સંસ્કૃતિનો
જ્ઞાનરૂપી દીપક આ મહામાં સાચવવાનો; એમાં ઘીર હોમ્યા કરવાનું
અને ભવિષ્યની પ્રજાને વધારે પ્રકાશિત બનાવીને એજ દીપક ચારસમાં
આપતા જવાની એમને માથે જવાબદારી.

આજે જે સર્વાસ્ત થાય છે તે તો આવતીજ કાલે ઉદય થવાનો
છે એમાં શક નથી. રંગો એજ વાત દર્શાવતથી સમજાવે છે
(હૈવલોક એસીસ)

આપણે આપણાં જીવનનો હેતુ શોધી કઢાડવો જોઈએ
જીવનકાર્ય આપણું જીવનકાર્ય જે આપણાથીજ થવાનું છે
અને જે બીજું કોઈ કરી શકવાનું નથી તે જાણે
મહ જોતું ઉભું છે. જે જે બનાવો આપણા જીવનમાં બને છે તે
માત્ર અંકેરમાત્ર પરિણામ નથી; યુગોનાં આપણાં કર્મ તે તે બનાવો
અને સંજોગોને ખેંચી લાવે છે અને તેથી જે જે બનાવો આપણા
જીવનમાં બને છે અને જે સંજોગોમાંથી આપણે પસાર થઈએ
છીએ તે બીજા ઉપયોગી હોય નહી. 'રેડિયો' વાણીનાં આન્દોલનો
પૃથ્વી પર કર્યા કરે છે એ સિદ્ધ છે. દૂર દુરથી વિદ્યુત બળના વ્રતાપે
સ્વરૂપોની છબીઓ પડે છે એ સિદ્ધ કરે છે કે વસ્તુ માત્ર પરથી
તેજનાં પ્રતિબિંબની ધારા સદાકાળ વર્તીજ કરે છે. ચિત્ર ગ્રુપ્ત
આપણી બધીજ હીલચાલ અને વિચારો સુદ્ધાની છબીઓ પાડી લે
છે એ વાત ખરી છે.

સંસાર ધીમે ધીમે આગળ ને આગળ વધે છે, અને આપણે પણ ધીમે ધીમે આપણા જીવનનું રહસ્ય સમજતાં જઈએ છીએ. જે સંનિગોમાંથી આપણે પસાર થઈએ છીએ તેમાંથી તો ઘણુંએ મેળવી શકીએ અને ઘણી શક્તિઓનો વિકાસ કરી શકીએ એવું હોય છે.

વિશાળ આકાશના ચકચકિત રંગોનું સૌન્દર્ય જે આપણાં હૃદયને અસર કરે તો કેટલો આનંદ પ્રાપ્ત થાય? આપણે છતી આંખે આંધળા જેવા રહીને કેટલાએ રંગો જોતા નથી. રંગો અને સંગીતનો સંબંધ ફરી સમજાવવા માંડ્યો છે દેવજોમાં રંગ રંગીન દીપકોની રચનાથી ભક્તિભાવ અને ધ્યાનને ખૂબ પોષણ મળે છે.

માંદાને રંગીત પડદાઓથી ખુબ રાહત મળે છે અને અમુક મંદવાડોમાં, દયાખાનાના ખંડોમાં અમુક રંગ કરવાથી દરદીઓને સુખ થાય છે. પ્રસો પણ માંદા કે સાળને બહુજ ધ્યાનસિક સુખ આપનારાં સિદ્ધ થયાં છે.

માથસો પણ જાણે ભગવાનનાં પુષ્પ છે. પણ હમણાં હમણાંનાં સુધરેલાં લોકો, ખાખી, કાળાં કે ધોળાં શિયાવ જાણે બીજા રંગોજ ના હોય એવાં કેમ રહેતાં હશે? વચ્ચેના રંગોનો ત્યાગ કરીને આ જમાનાનાં નવી દેશનનાં લોકો આ સંસારને રણ કે કોલસાની ખાણ જેવો કે પથરા કે જવાળામુખી જેવો કરવા માંગે છે કે શું?

જીવનનો આટલો બધો આનંદ શું કામ હુંડી લેવામાં આવે છે તેની મહેને સમજ પડતી નથી.

સૃષ્ટિ બધી મધુર અને સંવાદી છે. પરંતુ ઘણા વખતથી સૃષ્ટિ માતાનું સત્ય સ્વરૂપ જે સુંદર સ્વરૂપ છે તે સૃષ્ટિ મધુર છે. આપણે જોઈ શકતાં નથી. કુદરતનો જે પ્રકાશ અને સત્ય દૃષ્ટિ આપણા પૂર્વજોએ મેળવી હતી તે આપણે જોઈ જોઈ છીએ. એ પાછી મેળવેા બધું અહીં ને અહીં છે. ધ્યાન આપીએ એટલીજ વાર છે. ખરા રસ્તા ઝંટ લાઇ લાગે અને કત્તબ્ય કર્મમાં ફતેહ મળે એવું છે. ફરી જીવાની મેળવવી એ સાવ સહેલી વાત છે.

શરૂ કરો. ઉદાત્ત બનાવે અને શુદ્ધ પ્રેરણા આપે એવો

અંતર્ધામ તમારી પાસેજ છે. સુખનું પરમ ધામ પણ આ જ મા-
ન્યાં આવેલું છે ત્યાં લઈ જનારા પુત્ર જેવો નથી તોઆ છે. આપણો આત્મા કદાપી કળે આપણને છોડી જતો નથી. આમ વ્યક્તિ મુદારણના માર્ગે હાથ આવ્યા છતાં આ જ માનાથી તો તોઆ છે, બરેન્ડ રસલ, સુપ્રસિદ્ધ વિચારક, ગણિતશાસ્ત્રી અને સમાજ તત્વજ્ઞ છે. એ કહે છે કે મારા વિચારોમાં વખતો વખત ધણા ફેરફાર થયા છે અને સિદ્ધાંતો બદલતાં કેટલીએ મનોવ્યથાઓમાંથી હું પસાર થયો છું ત્રીજ અસંતોષ પણ મને મ્હારે પોતાને વિષે કંઈ જેવો તેવો થયો નથી.

૧૪ વર્ષની ઉંમર સુધી હું ધણો ધાર્મિક હતો. ૧૪ થી ૧૮ વર્ષ સુધીનાં ૪ વર્ષો વિચારોના પરિવર્તનનાં ઝાટકે દુઃખનાં ગર્વાં. કેવળ શ્રધ્ધા પર રચાયેલી મારી ધાર્મિક માન્યતાઓમાં કંઈ સત્ય હશે કે નહીં એ વિષે મને ધણી ઈર્ષ્યા થઈ. મારી શ્રધ્ધા પછી ડગવા લાગી અને ભુદ્ધિ આત્મજ્ઞ મારા પર સ્વાર થયું.

૧૮ વર્ષની ઉંમરે જહોન સ્ટુઅર્ટ મીલ વાંચ્યો તે સમયથી ખ્રીસ્તી ધર્મની આસાઓ પરની આસ્યા મ્હે છોડી અને હૃદય હલકું થયું.

પરંતુ જ્ઞાનના કોઈ પાક પાપા હશે કે નહીં તે વિષે મારા મનમાં આંજલિ આપ્યા કરતી, એની ખાત્રી કરવા હું ગણિતશાસ્ત્ર પર વળ્યો પણ એમાંએ અસંતોષજ મળ્યો. કારણ કે મ્હારા સમજના મુજબ ગણિતશાસ્ત્ર જે સત્યનું દર્શન કરાવે છે તે “અમુક આબન આમ હોય તો એનું પરિણામ આમ આવે” એવી શક્ય હકીકતો પર ચલાવેલું મને લાગ્યું. એટલે જ્ઞાન માત્રનો પાયો પાકો જ્ઞાનોડ જગત ખરેખર આવું છે એ તો ગણિતશાસ્ત્રીઓ જેવા ચોખ્ખા દિસાખીઓ પણ કહી શકતા નથી. આથી પાંચ મારા સાત્વિક વિચારોનો પ્રવાહ અટકી પડ્યો તે છેક ૧૯૧૮ નું મહા યુદ્ધ જ્યારે ત્યાં સુધી સ્થિર જેવો રહ્યો.

તે યુદ્ધ વખતે તન મન અને ધનથી હું યુદ્ધ વિરૂધ્ધની શાંતિની ચળવળમાં જોડાયો. લડાઈના કેટલાંક અનુભવો તો મને અસહ્ય થઈ પડ્યાં.

તે યુદ્ધ વખતે તન મન અને ધનથી હું યુદ્ધ વિરૂધ્ધની શાંતિની ચળવળમાં જોડાયો. લડાઈના કેટલાંક અનુભવો તો મને અસહ્ય થઈ પડ્યાં.

તે યુદ્ધ વખતે તન મન અને ધનથી હું યુદ્ધ વિરૂધ્ધની શાંતિની ચળવળમાં જોડાયો. લડાઈના કેટલાંક અનુભવો તો મને અસહ્ય થઈ પડ્યાં.

વડીલ રાજદારીઓની પાપી વાસનાઓના સંતોષ માટે આખા યુરોપ ખંડના, કેળના ગર્ભ જેવા યુવકોને કેવી રીતે જાંધે રસ્તે દોરવામાં આવતા હતા તે મહેં નજરો નજર જોયેલું છે. એમને છેતરવામાં આવતા અને કસાઈઓને હાથે, નિષ્કુર રીતે એમની કતલો કરાવાઈ છે. એ ઘોર સમયમાં અરસ્થરસના સંહારની ક્રિયા ચાલી હતી અને માનવજીવનમાં રહેલા વિદ્વાતમાં વિદ્વાત સદ્ગુણોનો રાજ્યનીતિ નિપુણ પુરુષોએ ઉપર રહીને વ્યભિચાર કરાવેલો છે.

લડાઈનું મૂળ કોઈ આર્થિક આપત્તિ નહોતી. પણ લડાયક વૃત્તિજ એવું મૂળ છે. નિર્દયતાનો વિચિત્ર ઉલારો માણસોને કેમ ચડનો હશે અને બીજાઓના ઉપર જીવમ કરતાં અને અરેકાર કેમ નહીં થતો હોય એની શોધ કરવા માટે પણો હું માનસશાસ્ત્ર અને કેળવણી અથવા શિક્ષણ શાસ્ત્રના અભ્યાસમાં પડ્યો.

ધણી ખરી કોઈ વૃત્તિ અને દુષ્ટતાનું કારણ મને મનુષ્ય શરીરની રચનામાં અને મનોવ્યાપારની ક્રિયામાં રહેલું લાગ્યું. મહેને માણસ પડ્યું કે શરીર અને મનમાં રહેલા અસદ્ અંશો દુર કરવાથી અને આંતર રાષ્ટ્રીય કોઈ મહાજન મંડળ સ્થાપવાથી જંગતમાં શાંતિની સ્થાપના થાય. પ્રગ્તઓની સંસ્કૃતિના સંરક્ષણનો મહેને એજ ઇલાજ લાગ્યો.

ખાટી હાલની વ્યક્તિગત મનોદ્રશાથી અને ગ્રામીણ રાજ્ય વહીવટોથી તો વિજ્ઞાનની એક શોધ વધે એવો અર્થ એ થાય છે કે મનુષ્ય સંસ્કૃતિનો વહેલો નાશ થવાનો.

આથી મદારી હાલની પ્રવૃત્તિ, પૃથ્વીને વધારે સારી રીતે રહેવા લાયક કેમ બનાવવી, સંસ્કૃતિને વધારે સ્થાપી કેમ કરવી અને જીવન વધારે શાન્તિદાયક કેમ થાય એ તરફ વળેલી છે.

લલે વળેલી રહી. અત્યારે આવાઓને તો યુરોપમાં દોણપૂછે ? બળિયાના બે ભાગ, ધોડા બાજુ, સામ્રાજ્યોના લોભ, મુડીવાદ, અદંતા, મમતા અને સ્વાર્થ છંદાદિ અસદ્ અંશો દુર કરવાનું; વ્યક્તિઓને ધર્મ શીખવવાનું અને પ્રગ્તઓને ચોરો અને હુંદારો અને ખુનીઓની પાશવ વૃત્તિમાંથી ડોઝની નીતિમાન બનાવવાનું ખારાજાઓના ગોર જેવા છેક રૂચિચક્ર મહારાજ કરે છે એવા કામથી આ લડાઈઓ પુરી થાય કે તરત બરફે-ઠ રસલ જેવાઓએ મહોટા પાપા પર કામ ઉપાડવાનું રહ્યું !

ઠાકોરશાહી કવિતાની મીમાંસા

મગનલાલ લાલભાઈ દેસાઈ

પ્રસ્તાવના

“ઠાકોરશાહી કવિતાની મીમાંસા” એ મથાળાથી પ્રો. ઠાકોરના સિધ્ધાંતને અનુસરતી અને એમનાંજ મુખ્ય લક્ષણોનું પ્રતિનિધિત્વ ધરાવતી કવિતાની જ અહીં મીમાંસા કરી છે એ ચોખવટ હું પ્રથમથી જ કરી લઉં. મેં આ કવિતાને “નવીન કવિતા”નું મથાળું નથી આપ્યું. અને એમ કરવામાં એકજ ઉદ્દેશ છે કે જે કવિતાની મીમાંસા અહીં કરી છે તે માત્ર અમુક શૈલીની અથવા પ્રધાન કવિતાની જ, નવીન કવિઓમાં થી સંદ્રવદન ચીમનલાલ મહેતા, શ્રી. રત્નેહરશિખ, શ્રી. સુન્દરમ, શ્રી સુન્દરજી જો. ખેટાઈ, શ્રી હિમાશંકર જોષી, શ્રી. ઇન્દુલાલ ગાંધી, શ્રી. પૂજાલાલ, શ્રી. ખાદરાયજી, શ્રી. પતીલ, શ્રી. કરસનદાસ માલોદક, શ્રી. રામનારાયજી પાંડક, શ્રી. રમણ ન વડીલ, શ્રીધરાણી, મનસુખલાલ ઝવેરી વગેરે મુખ્ય છે. આ અઘા જ કવિઓની કવિતાઓ એકસરખી ઠાકોરશાહી નથી. તેમજ અધો જ નવી કવિતાઓ પણ એ લક્ષણવાળી નથી. પણ એક વસ્તુ સ્પષ્ટ છે કે આપણી નથી કવિતાઓમાં આ બળ આજ સુધી પ્રેરક રહ્યું છે અને આપણા આ ઉપર ગણાવેલાજ કવિઓમાંથી થોડા ધણાનો જ અપવાદ કરતાં ઘણા ખરા કવિઓમાં આ શૈલી ઉતરેલી છે. છતાંયે એ જ કવિઓની કેટલીક કવિતાઓ એવી પણ છે કે જે આ શૈલીથી મુક્ત છે અને મનોરમ અંવણ મુખ્ય પણ છે.

છેલ્લા એક બે વર્ષથી આપણા સાહિત્યમાં આ ઠાકોરશાહી કવિતા સામે કવિ શ્રી. અમરદાસ, શ્રી. ઝવેરચંદ મેઘાણી, શ્રી. ચુનીલાલ વર્ધમાન શાહ, તેમજ અન્ય સન્માનીય સાહિત્યકારોએ સ્પષ્ટ વિરોધ જાહેર કર્યો છે. એ વિરોધ અંગે આપણા સાહિત્યમાં અતિ ઊંચ એવી ચર્ચાઓ અને તેના વિરોધ પણ અવારનવાર જુદાં જુદાં સામયિકોમાં દેખા દે છે. પણ એ વિરોધનો વિરોધ કરતો અને ઠાકોરશાહી કવિતાનો અચાવ કરતો એક લેખ તાજેતરમાં “પ્રસ્થાન”ના

ને અંકમાં આવ્યા. શ્રી. સુંદરમે “ શ્રી. ખખરદારનું માર્ગદર્શન” એ લેખ લખવામાં બારે જહેમત ઉઠાવી છે અને તે બેશક વાજબી છે. કારણ કે ને એ જહેમત એઓ નહિ ઉઠાવે તો શું મિ. હાકોર ઉઠાવે ?

એક વસ્તુ અહીં ઉમેરવી આવશ્યક છે કે આપણા ને ને કવિઓએ હાકોરશાહી કવિતાનું અનુકરણ કયું છે એ અંગેનો ને ઉલ્લેખ આ લેખમાં કરવામાં આવ્યો છે તે એમના સમગ્ર કાવ્ય સર્જન પર નથી. ખુદ મિ. હાકોર કે જેમણે અર્થ-પ્રધાન કવિતાની ભર-ઉનાળામાં સૂકી ગંગા વહાવી અને એના પૂરમાં અન્ય નવીન કવિઓને પણ તાણ્યા, તેમણે જ “રેવા” જેવું અતિ મનોહર-મધુર કાવ્ય-એને કાવ્ય કહો કે ગુજરાતી સાહિત્યની પ્રભુદત્ત કવિની પ્રતિભામાંથી નીકળી સાહિત્યકુળને રસવતી કરતી પવિત્ર રેવા કહો- ગમે તે કહો પણ એવું કાવ્ય એમણે આપ્યું છે. એમાંયે થોડો ધણો અંશ છે જ પણ કાવ્યના મસ્ત નાદમાં એ પ્રગટ થયો નથી. પણ ‘અર્થ’ પ્રધાન કવિતા’ અને ‘અંગેય’ વાદના આદિ કવિ વિવેચક મિ. હાકોર ગુજરાતી કવિતામાં લાંબે ગાળે એમના એ કવિતા અંગેના વિચારોની માહી અસર ઉપજાવવામાં સફળ થયા છે એ નિર્વિવાદ. એક બાબત મિ. હાકોર જેમ સફળતા મેળવતા ગયા તેમ બીજી બાબત જનસમાજ કંટાળો કરીને ‘ત્રાહિ ત્રાહિ’નો છુલંદ પણ અર્થ પ્રધાન નાદ પોકારતા અફળ યતાં એ કવિતાર્થી પાછળ હટતા ગયાં. કવિતાનો સનાતન ચીત્રો છોડી સહરાના રણમાં મૂકાવવાનું આ હાકોરશાહી કવિતાએ સાહસ કયું છે. અને એજ કવિતાની મીમાંસા કરવાની તક આજે હું લઉં છું.

દરેક ભાષાના સાહિત્યમાં અસાજકતા રહે છે જ. એ અસાજકતાર્થી લાભ કે ગેરલાભ જનતાને યાચ છે કે સાહિત્યને કે સાહિત્યકારને ? એના જવાબમાં તો એટલું જ કે જનતાને તો એમાં કશુંએ નુકસાન નથી. જનતા તો પોતાને ગમે તેટલું સ્વીકારે, બાકીનું હોય તેમનું તેમ

રહેના દે. પણ અરાજકતાથી થતા મંથનમાં સાહિત્યને તો લાજ છે જ. જુદાં જુદાં માનસ ધરાવતા કવિઓ અને વિદ્વાનો પોતાના અભ્યાસને પરિણામે-પોતાની શક્તિને લીધે નિજ નિજ શક્તિની પ્રતિભાના પ્રમાણમાં અમુક સિધ્ધાંતો લાવે, દાખલ કરે, અને તેમનો પ્રચાર કરવાનો પ્રયત્ન કરે. ત્યારે આ સિધ્ધાંતો જુદી જુદી દિશાઓમાંથી લિખ લિખ રુચુ ધરાવતાં ફળ આપે ત્યારે જ આ અરાજકતા જાગે.

એ અરાજકતાના મંથનમાં એક વસ્તુ સમીક્ષકને જરૂર મળે છે અને તે ભૂતકાળ-નહિ કે પાંચ પચ્ચીસ વરસોનો પણ સદીઓનો; એ ભૂતકાળના સાહિત્યમાં સર્વવ્યાપક અનેલા સિધ્ધાંતો; અને સિધ્ધાંતોમાંથી સ્ક્રમ થયેલું સર્ગ-આધારભૂત નીવડે અને એનાથી જ અરાજકતામાં સાચી વલણને ન્યાય આપવામાં આવે.

એ હકોરશાહી કવિતાનાં મુખ્ય લક્ષણોની નોંધ પહેલેથીજ કરવી ઠીક પડશે અને એ એકેએક લક્ષણને તેની શક્તિમાં રહી કાવ્યને થતી હાનિ કે કાલ જોવામાં મને અને વાચકને સમવડ રહેશે. એ મુખ્ય લક્ષણો આ પ્રમાણે આપણે જોઈ શકીએ. ૧. અર્થ પ્રધાન ૨. ગેયત્વહીન પણ ૩. કંક'શ પણભાષા ૪. અવિરાદતા ૫. જીદોલંગ અને યતિભંગ ૬. રાજ્દતા અંગોની તોડફોડ ૭. પ્રાસનો અસ્વીકાર ૮. પ્રો. હકોરના મતાનુસારની સોનેટરચના ૯ એમનાં અનુયાયીઓ અને અનુકરણ ૧૦ લોકપ્રિયતાની ખેતમા. હવે એક વસ્તુ વિચારવા જેવી છે કે હકોરશાહી કવિતાના આ જ લક્ષણો છે કે જીન? કવી કવિતાઓને 'હકોરશાહી'જ કહેવી? અથવા અમુક કાવ્યમાં આમાંનાં થોડાક લક્ષણો પણ હોય તો તેને હકોરશાહી કહેવી કે કેમ? જતાં હાવ્યનું 'સાંદળ' જેમ એની સમગ્ર અસર ઉપર છે તેવી જ રીતે આ 'હકોરશાહી' કવિતાથી થતી અસરમાં પણ આ લક્ષણોમાંથી વધારેમાં વધારે લક્ષણોના કે ઓછામાં ઓછાં લક્ષણોનો ફાળો હોય તોયે તે કવિતાની દૃષ્ટિએ નીંઘ છે.

ગુજરાતી કવિતાના સૌંદર્યોત્કર્ષ લક્ષણોમાં આ લક્ષણો કેટલે દરજ્જે અને ક્યાં ઉભાં રહેશે? એ સૌંદર્ય આજ લક્ષણો કાવ્યમાં દેખાડે તો કાવ્યનાં સનાતન લક્ષણોનું શું? અને એ સુલક્ષણો કે જે પછને કાવ્ય બનાવે છે કે કાવ્યને પદ્યમાં મુખ્યચરિત્ત મનોહર કરીને રાખે છે તે લક્ષણો વિના આપણી ગુજરાતી કવિતા આપણા હૃદયમાં રસના ગૂઢ ઝરણના સુલંદ નાદમાં કદીએ સૂર પૂરી શકશે ખરી?

૧. અર્થપ્રધાન

કવિતામાં અર્થ પ્રધાન છે એ મુદ્દો હકિર સંપ્રદાયમાં પ્રવૃત્ત થયો. અર્થ ઉપર જ આખી કવિતા કવિતા લેખે રહી. ‘ભણકાર’માં પણ મો. હકિરે એમની દૃષ્ટિએ એમની રચના અંગેનો ખ્યાલ આપ્યો હતો. એ વાતને આજે આવીસ વર્ષ થવા આવ્યાં. આપણા નવીન કવિઓમાંથી પણ ઘણાએ તાજેતરના વર્ષોમાં અર્થને જ કવિતાનો આત્મા માન્યો. પણ ત્યારે આ કવિ મુરખખી તથા કવિ મિત્રો અર્થ ઉપર આટલો બધો ભાર આપતા જણાયા ત્યારે મારે મન એ નવાઈ હતી. હું કદીએ સમજી શકતો નથી કે એકલો અર્થ કદિયે કવિતા બનાવી શકે ખરો કે? અરે, એ જો અર્થ કવિતા બનાવે તો આ વૃદ્ધમય આપારમાં એવું શું છે કે જેને કવિતા ન કહી શકાય? પણ મિત્રોના પરિચય પછી એ કવિતાઓ અને અંગ્રેજી સાહિત્યની તેમજ આપણી પ્રાચીન કવિતાના અભ્યાસ પછી મારે એકજ વસ્તુ કહેવાની રહે છે કે અર્થવગર કવિતા નથી, તેવી જ રીતે ખાસી અર્થ કવિતા બનાવી શકતો નથી. આપણે એકજ વસ્તુ જોવાની છે કે કવિતા કાને કહેવી?

કાલરીજના મત પ્રમાણે “Finally good sense is the body of poetic genius, fancy its drapery, emotion its life, and imagination the soul.” કાલરીજના મત પ્રમાણે “We will call musical thought,” શેલીના મત પ્રમાણે

“In a general sense may be defined as the expression of the imagination;” વોલ્ફસ ક-ટનના મત પ્રમાણે “The concrete and artistic expression of the human mind in emotional and rhythmical language;” આ તેમજ આવા બીજા અનેક મતો હું અહીં આપી શકું એમ છું. પણ જે મતો અહીં અપા છે તે ઉપરથી જ આપણે જોશું કે કવિતાને ફક્ત અર્થ સાથે સંબંધ નથી આપણે આપણા જ ગુજરાતી સાહિત્યના સમર્થ વિદ્વાન સ્વ. કમળાશંકર પ્રા. ત્રિવેદીનો મત જોઈએ, “એટલું તો નક્કી જ છે કે કાવ્યમાં અર્થ ગાંભીર્ય ને શબ્દ ચમત્કૃતિ બને હોવા જોઈએ. કલ્પના ગમે તેવી હોય હોય તો પણ તે વિશદ-સુસ્પષ્ટ હોવી જોઈએ. રસમાં ક્ષતિ ન આવવી જોઈએ. ઔચિત્ય જરાબર જળવાવું જોઈએ.”

અને આ સત્ય છે. કવિતામાં અર્થ તો હોવો જોઈએ. જે શબ્દો કવિતામાં આવ્યા તે શબ્દોમાં તો એકેએક શબ્દ આપણી લાગણી ભાવ અને ભુધ્ધિનો સંસ્પર્શક છે. તાર ઓશીસમાં ‘ટીક-ટીક’ના અવાજો જ ચતા રહે પણ એની મેજે તે કારકુન એમને વાક્યદેહે ઉતારી અર્થ મૂકે છે. એટલે કાણે કાણે પડેલા ટકોરામાંજ એ અર્થ હતો. માત્ર ફેર એ જ પડે કે એ બધા ટકોરાની સંકલના પછીજ સ્પષ્ટ વિશદ અર્થ મળે છે. તેવીજ રીતે કાવ્યમાં એકેએક શબ્દનો અર્થ-વ્યર્થ નથી. પણ એ બધા શબ્દો વડે જે અર્થ થાય તેજ અર્થ આપણે કવિતામાંથી મેળવીએ છીએ. અર્થ લાવવા માટે તો આપણે શબ્દો મૂકીએ છીએ. નહિ તો શા માટે આપણા કવિઓ સંગીતકારોની જેમ મુર જગાડવા “આ-આ-આ...આ...આ...” એમ નથી ખેંચે રાખતા ?

અર્થ વગરની કવિતા એ કવિતા જ નથી. અને એજ કારણે આપણે સીનેમાનો ધણા જરા ગીતને કહીએ કવિતા કહેતા નથી. એ ગીતોમાં મુખ્ય સંગીત છે. શબ્દમાં માધુર્ય છે. પણ અર્થ જેવો

કવિતામાંથી નીકળવો જોઈએ તેવો ન નીકળવો હોવાને જ સીધે આપણે એને કવિતા કહેતા નથી. જીવ વગરનો માણસ એ મુઝ્ઝું છે, તેવીજ રીતે અર્થ વગરની કવિતા પણ મુઝ્ઝુંજ છે. પણ દેહ વગરનો જીવ મુઝ્ઝું એ નથી કે માણસ પણ નથી. પણ કહેવાતું નવું જૂત જ છે. એટલે હુંકમાં જેમ માણસને માટે દેહ અને જીવ બંનેની જરૂર છે તેવીજ રીતે કવિતાને માટે અર્થ અને શબ્દ એ બંનેની જરૂર છે.

હવે આપણે જોઈએ કે કવિતામાં પ્રે. હકોરે તેમજ એમના અનુયાયીઓએ અર્થને પ્રધાન કહ્યો છે એ કાવ્યોને વાંચીએ તો આપણે જોઈશું કે એમાં અર્થ પણ નથી મળતો. સહરાના રણમાં મૃગજળ જોતાં પાણીની આશાએ લાંબું લાંબું ચાલીએ પણ પાણીનું ટીપું ન મળે એવી જ દ્રશ્ય આપણી થાય છે. એવીજ કવિતાઓ અંગ્રે અંગ્રેજ કવિ વિવેચક લ્યુઇસ મેકનીસે 'Modern Poetry'માં જે લખ્યું છે તે જ હું અહીં દાંચી બતાવું જેથી રસિક વાચક જોશે કે જે નવીન અંગ્રેજી કવિતા તરફ આંખથી ચીંધીને આપણા હકોરશાહી કવિઓએ પોતાનો જથ્થા કર્યો છે, પોતાની વિચિત્રતાને આંખ આગળ મૂકવાને પ્રયત્ન કર્યો છે તેમાં કેટલું સત્ય છે.

"To come now to those poets who would not admit that they write like drunks or mad man, or even like singing birds. Much of their poetry also is difficult to understand though they themselves are writing with clear head. Is their obscurity good or bad, necessary or affected?...Some times undoubtedly, it is affected and bad, witness most of the poems in *Transition* and *Active Anthology* an anthology edited by Ezra Pound of work by his imitators. The word 'cryptic' means 'concealing something.' Most of these poems are like boxes with a hidden lock-if, and when, you

find the lock, there is nothing inside; all that was concealed was the lock and not the contents."

એવું જ આપણી આ કાકોરશાહી કવિતા માટે છે. આ વિધાનને અનુસરી આવાં અનેક કાવ્યો અહીં નોંધી રાખાય તેમ છે પણ અહીં દુઃ જગા રાકાણને કારણે જ નથી નોંધતો. 'અર્થ'ની માન્યતાવાળાં કાવ્યોમાંથી ૮૦ ટકા કાવ્યો એ ભૂતિયાં ઘર જેવાં જ જેવાં છે.

બીજું, દરેક કાવ્યમાં અર્થ છે જ એ સત્ય સ્વીકાર્યા પછી સર્વોત્તમ મનાયેલો કાવ્ય ગુણ આપણે તપાસીએ. ૨૧. કમળાશંકર પ્રા. ત્રિવેદીના રાખદોમાં "વ્યંગ્ય અર્થ વાચ્યાર્થ" કરતાં વિશેષ ચમત્કારી હોય તેજ ઉત્તમ કાવ્ય છે. પરંતુ તેમાં વિશદ સ્પષ્ટતા પ્રસાદ ગુણ તો હાવોજ નોંધ્યો. ગમે નેવો ગંભીર અર્થ સુંદર વાણીમાં ન કહ્યો હોય તો તે કાવ્ય નથી." એટલે વ્યંગ્ય અર્થ હોય તો તે કાવ્ય એસક ઉંચા પ્રકારનું જન; તેની સાથે કાવ્યના બીજા બધા ગુણોને તેની સાથેજ રાખવાના છે. વડ઼્ઘર્થના કાવ્યોમાં રહેલા વ્યંગ્ય અર્થ માટે શેષે કાવ્ય અને તત્વજ્ઞાનના લેખમાં લખ્યું છે, "For what is best in him lies not on the surface but in the depth, it is as far hidden that it must needs be sought for, not that his language is obscure. For what he has to say is expressed for the most part in words as well ordered, as luminous, as adequate as apt words in which thought so subtle and so deep has ever clothed itself cut. Many of his thoughts are of such a nature, so near, get so hidden from man's ordinary ways of thinking that the reader, ere he apprehend them, must had himself go through the same processes of feeling and reflection as the poet himself passed through creating them." એટલે એ વ્યંગ્ય અર્થ એવો ન

હોવો જોઇએ કે કિલ્લટ રચના કે નિરર્થક અપરિચીત શબ્દોની જગમાં એ ગૂંથાઇ ગયેલો હોય. અને એવો જ મત સંસ્કૃત વિવેચન સાહિત્યમાં છે.

અનોચિત્યાદતે નાન્યદ્રસમઙ્ગસ્ય કારણમ્ ।

પ્રસિદ્ધીચિ દયન્વસ્તુ રસસૌપનિપત્ પરા ॥

અનોચિત્ય-ઔચિત્ય કે યોગ્યતાનો અભાવ-એ સિવાય રસભંગનું ખીલું કંઈ કારણ નથી. પ્રસિદ્ધ ઔચિત્યવાળી રચના એજ રસને એક રીતે પ્રતિપાદન કરે છે, જેમ ઉપનિષદ બીજાને પ્રતિપાદન કરે છે તેમ. જે વાંચવાથી તરતજ વાચ્ચય' કરતાં વ્યંગ્ય અર્થ વધારે ચમત્કારી લાગે તેજ ઉત્તમ કે ખુબી કાવ્ય છે. વ્યંગ્ય અર્થની વધારે ખૂબી જોઇએ એ વાત ખરી છે; પણ વ્યંગ્ય અર્થ કોઇના સહૃદયના પણ ધારવામાં ન આવે એ કિલ્લટ કદવનાવાળો ન જોઇએ.

હવે જે અર્થ પર આ કવિઓ ભાર મૂકે છે તે અર્થ કોવો છે તે જ આપણે જાણવો રહે છે. વ્યંગ્ય હોય કે વાચ્ચય હોય પણ આપણે ઉપર જ જોઇ ગયા તેમ કોઇ પણ સહૃદય વાચકને સ્પષ્ટ થવો જોઇએ અને જો એમ સ્પષ્ટ ન થાય તો તે કિલ્લટ રચનાથી અટવાઇ ગયો છે અથવા તો અર્થ છે જ નહિ. કારણ કે શબ્દોની સંકલ્પનાથી જે અર્થ નીકળવો જોઇએ તે નથી નીકળતો.

પણ 'અર્થ' પ્રધાન'ની દલીલ નીચે આપણા અનેક કવિઓએ બંધોને દીલાં પોચાં કર્યાં છે. પ્રો. દાકારે પ્રથમ પ્રસ્થાન કર્યું: એજ "લણુકાર"માં આપણે જે અર્થ પ્રધાન જોઇશું તે અર્થપ્રધાન એમણે આપેલા મહત્વ જોવો તો નથી જ. ગગનગામી કદવનાઓ, ગહન વિચારો, લામણી એ તો અર્થની સાથેજ સંકળાયેલાં છે. પ્રો. દાકારનાં બેશક એવાં થોડાં ઘણાં કાવ્યો છે કે જેમાં અર્થ મનનીય છે. અર્થને લીધે તેને કાવ્ય કહેવાને લલચાઇએ છીએ પણ તેની સાથે માધુર્યનું અને પ્રસાદનું શું? એ અર્થ માટે જ વાંચતું હોય નો ગદ્યમાં જ એ અર્થ મૂકવો શો ખોટો છે? જોત પછની ૧૩૨ જ નથી.

કાવ્ય એ કાવ્યજ છે. ગદ્ય તે ગદ્ય જ છે. અર્થ' બંનેમાં છે ગદ્યમાં પણ છે અને પદ્યમાં પણ છે. તો પછી ગદ્ય અને પદ્યમાં ફેર શો? વીલીયમ હેન્ઝી દક્સને "એન ઇન્ટ્રોડક્શન ટુ ધી સ્ટડી ઓફ લીટરેચર' નામના મંથમાં આ ફેર ધણીજ સરસ રીતે વ્યક્ત કર્યો છે. "There is much "poetry" which is purely "prosaic;" there is much "prose" which is markedly "poetical;" but a dividing line between prose and poetry still exists. What does it imply? It implies that poetry, specifically so termed, is a particular kind of art, that it arises only when the poetic qualities of imagination and feeling are embodied in a certain form of expression. That form is, of course, regularly rhythmical language, or metre. Without this, we may, have the spirit of poetry without its external. With this, we may have the externals of poetry without its spirit. In its fullest and completest sense, poetry presupposes the union of the two.

હાકેરશાહી કવિતામાં આ પ્રમાણે અર્થ' પરજ ને બાર મૂકવામાં આવે છે તે કવિતાની દૃષ્ટિએ કેટલો પર રહે છે તે જ આપણે સ્પષ્ટ રીતે અનેક વિધાનોથી, દૃષ્ટાંતોથી ભેદ શકીએ છીએ. માત્ર અર્થ' એ કવિતા માટે ખસ નથી, 'અર્થ'ને ને મહત્વ એમણે આપ્યું છે તે મહત્વ તો કવિતાના સનાતન સિધ્ધાંતમાં અપાયેલું છે. પણ તેજ ક્ષણે બીજા સિધ્ધાંતોને એકવિચો એ વેગળા મૂક્યા છે એ કેવળ દુઃખ છે.

કવિતા મનુષ્ય નથી સખતો પણ કવિ જ સખે છે એ કાવ્યતા ને દરેક કવિ વિચારશે તો હું માનું છું કે આવાં એકાદ વિધાનને અતિ મહત્વ ન આપતાં પોતાની કવિતાને સર્વાંગ સુંદર બનાવેલા કવિ બનતું કરશે. કવિતામાં ગમે તેવો અર્થ' હોય પણ તે અર્થ' વાચકને ખબર

પડવો જ નોંધએ, ને વાચકને એ અર્થ ખબર ન પડે તો અર્થ અનર્થ બને છે. કવિની શક્તિ તેજ દાણે નિર્જાળ બને છે. ગમે તેવો અર્થ કવિતામાં લખાયેલો હોય પણ તે અર્થ એવો ન જ નોંધએ કે જેને મેળવવા વાચકે કવિતાને છિન્ન છિન્ન કરવા પડે અને કવિને એ અર્થ અંદર હુપાવવા કવિતાને છિન્ન સિન્ન કરવી રહે. અને 'ને પ્રસાદિક-માધુર્ય' ઝરતી જ કવિતામાં એવો અર્થ હશે તો વાચક એ અર્થ એની આપમેળે સમજી ધન્ય થશે-અને ધન્ય કહેશે!

૨. ગેયત્વહીન પદ્ય

પ્રો. ઠાકોરે 'જાણકાર'માં શુદ્ધ (અગેય) પદ્ય પર લખ્યું છે, "લાંબા કાવ્યોને માટે અગેય પદ્ય રચના જ આવશ્યક છે, કેમકે અર્થ અને જાણના પ્રવાહમાં વચણે વચણે જે વાણી પ્રવાહ લાગતો આવી તેને પદે પદે અને વચણે વચણે ઝાર ખીસવે તે વાણી પ્રવાહ જ ખરી કવિતામાં છે." લાંબા કાવ્યો માટે આ અગેય પદ્ય રચનાની આવશ્યકતા મનનીય છે. અને એ મનનીય આવશ્યકતાની પૂરવણી કરવા 'પૃથ્વી' જાંદને વરમાળા આરોપવામાં આવી. "હવે પૃથ્વી જ્ઞાતું માપ તપાસો. એ પંક્તિ સુગેય નથી; ગેય છે. તથાપિ અવશ્યમેવ ગાવી પડે એવી નથી; સંગીતમાં ચાલતા તાલો જોતાં કહે છે કે એને કોઈ પણ જાણીતો તાલ બન્ધ ગણી શકાય એવી એ નથી." એમ પ્રો. ઠાકોરે પૃથ્વીની અગેય પદ્ય તરીકેની લાયકાત ગણાવી છે, બતાવી છે. આ પૃથ્વી અગેય (કવિતા કોઈ પણ રીતે ગેયત્વહીન છે જ નહીં. પણ અહીં લેખની સ્પષ્ટતાને ખાતર પ્રો. ઠાકોરનો આ મહાણી સિકકો ચલાવી લઈ છુ) છે, ગેય છે એ જોઈએ તે પહેલાં મહત્વની વાત એ છે કે કવિ અને કવિતા એ બેનો સંબંધ જ આપણે જોવો જોઈએ.

કવિના શુંજનમાંથી કાવ્ય પોતાનું સ્વરૂપ લે છે. અને એ શુંજનમાંથી કાવ્યનું સ્વરૂપ લેતાં એ શુંજનને શબ્દ દેહે મૂર્તિમંત કરવાને અને કાવ્યને લાગણી સાથેની સંલગ્નતાએ શબ્દ-સ્વરની

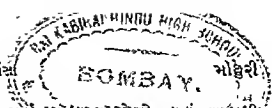
સુરાવલી ઉતરે છે. હવે એ ગૂંજનને કાણ જગાડે છે ? એ ગૂંજનને જગાડે છે તેજ પ્રેરણા (Inspiration.) એ પ્રેરણા લાગણીમાંથી જન્મે છે કે દૃશ્યમાંથી જન્મે છે? એ પ્રેરણાનેજ કવિપ્રતિભા એવી કક્ષાએ લઈ મૂકે છે કે સર્જનનું સ્વરૂપ આપોઆપ કવિપ્રતિભાનું પ્રતિબિંબ બને છે. ગદ્ય લખવાને માટે કદિયે હોઠ પર ગૂંજન આવતું નથી. એ તો માત્ર વિચાર અને લાગણીથી જ લખાય છે. ગદ્યમાં લાગણીનો પ્રવાહ પ્રગળ હોય છે ત્યારે એ ગદ્ય કાવ્યમય બને છે પણ કાવ્ય થતું નથી. 'ન્યારે કાવ્ય વિચારમાંથી નહિ પણ લાગણીમાંથી જન્મે છે. 'હરે પ્રાણીમાં' વિચાર અને સંગીત વચ્ચે જે સંબંધ છે. તેનાથી કેક જુદો પણ અતિપ્રગલ્ભ એવો સંબંધ પ્રાણી અને સંગીત વચ્ચે છે. "Stray Leaves of Literature" નામના ગ્રંથમાં એફ. સાન્ડર્સ લખે છે "Music is the language not of thought, but of affections Plato said the soul of man was itself a harmony, and had its nearest sympathies in Music." અને આ વિધાન સત્ય છે. સંગીતની અસર પ્રાણી પર જોઈએ તેટલી પ્રગલ્ભ છે.

વિશ્વના આદિ સર્જનથી એવા ગહન સૂરો સંગીત થયા છે કે જેથી આપણને માનવાને કારણ છે કે એ સૂરોમાંથી જ આપણે સંગીતના મૂળની કલ્પના કરી શકીએ. ઉચ્ચારે જાત જાતના ધ્વનિઓ થતાં એ ધ્વનિઓ વચ્ચે પોતપોતાના બેદ : રહ્યા હશે. કુદરતી રીતે એ ઉચ્ચારમાં કેટલીક નિયમિત સુરાવલી આવતાં-મનુષ્ય ધીમે ધીમે સંગીતની પાસે પહોંચતો ગયો. કવિશ્રી ખજરદારે પણ એમના યુનીવર્સિટી વ્યાખ્યાનમાં એ મત આપ્યો છે, કે નૃત્યમાંથી ઉચ્ચાર-અવાજ થયો અને અવાજમાંથી સંગીત જન્મ્યું. એજ સંગીતમાંથી કવિતા આવી. આપણા એક મિત્રે કવિશ્રી ખજરદારના આ વિધાન અંગે શંકા પણ ઉઠાવી છે. એમણે એ શંકા ઉઠાવવામાં જોટલો શ્રમ લીધો છે, તેટલોજ શ્રમ જો એમણે

એ વિધાનને સમજવામાં લીધેા હોત તો એ શંકા ન થતે કવિશ્રી ખખરંદારના એજ વિધાનના સમયનમાં John Drinkwater નો મત નોંધવો અહીં ઠીક પડશે નેથી આપણને એ મત શંકાસ્પદ ન રહે. Dancing was the earliest of the arts. Man danced for joy round his primitive campfire after the defeat and slaughter of his enemy. He yelled and shouted as he danced, and gradually yells and shouts became coherent and caught the measure of the dance, and thus the first war song was sung. As the idea of God developed, prayers were framed. The songs and the prayers became traditional and were repeated from one generation to another, each generation adding something to its own. અને આ સંગીતમાંથી કવિતાએ પોતાનું વ્યવસ્થિત રૂપ ધારણ કર્યું. કવિતાનો જન્મ સંગીતમાંથી છે તેનો જ આ પૂરાવો છે. પણ આપણે કવિતાને સંગીતથી જુદી શી રીતે પાડી શકીએ ?

હવે કવિતાની અસર મનુષ્ય પર શી હોવી જોઈએ ? કવિતા સારી કવિતા ક્યારે બને ? કયી કવિતા આપણા અન્તરમાં એના દિવ્ય સુર પહોંચાડે ? એનો વિચાર કરીએ. કવિતા એ કાનનો વિષય છે અને આંખનો વિષય જ નથી. કારણ કે સંગીતની અસર મન પર થાય છે તે કાનદ્વારા અને નહિ કે આંખદ્વારા અને આ તો કવિ હોય કે વાચક હોય પણ કોઈ પણ પ્રાણી પર સંગીતની શી અસર છે એમ જો મને પૂછવામાં આવે તો મારો એકજ ઉત્તર છે કે મનુષ્ય પર ગમે તેવા મનુષ્ય પર જો વિજય મેળવી શકે તો તે આ વિશ્વમાં સંગીત જ છે, અને માનસશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ પણ જો આપણે વિચાર કરીશું તો જોઈશું કે મનુષ્ય જોમ સંગીતમાં વધારે તત્ક્ષીન રહે છે તેમ તેમ

કોરશાહી કવિતાની મીમાંસા

તેની પ્રભુતાની શ્રદ્ધા પણ મતે રૂપ, ધારણ કરે છે. નાનાં બાળકથી માંડી વૃદ્ધ સુધી, સાપ્ત્ય માંડી રાત્રિ સુધી પ્રકારનાં પ્રકારની સુધી સંગીત પોતાની અસર ફેલાવી શકે છે એમ આ સ્વરૂપે જ નમ લીધા પછી-અડધી છંદગી એજ પ્રાણીઓ સાથે ગાળ્યા પછી આપણે માનવું જ નોંધએ. અને અંગ્રેજ સાહિત્યમાં તેમજ ગુજરાતી સાહિત્યમાં પણ એ 'સંગીતની અસરનું મહાત્મ્ય' કરતાં મતો આપણને મળ્યા છે, રવ. બોટલડરનું "વિધ્વ મૃગ" કાવ્ય એનો જ્ઞાતિતો પૂરાવો છે. કવિતાએ આપણા હૃદયની લાગણીઓ જગાડવી નોંધએ. જે દર્શન કવિએ કયું છે, જે ભાવ અને લાગણી કવિએ અનુભવ્યાં છે તે જ વાચકે અનુભવવાં નોંધએ. અને ત્યારે જ એ ખરી કવિતા બને. આ જ મતના સમર્થનમાં (W. H. Hudson) કબલ્યુ એચ, હડસનનો An Introduction to Literature નામના ગ્રંથમાં કરેલો ઉલ્લેખ અહીં નોંધ્યું.

We miss much of the charm if the eye is made to do duty also for the ear. The words, bereft of their voice force, are but half alive on the printed page. The music of verse, when repeated only to the inward ear, comes as a faint echo. The moral of this is clear. If poetry is "Musical speech," if it owes much of its beauty, its magic, its peculiar power of stirring the feelings and arousing the imagination, to its verbal felicity and its varied melodies of metre and rime, then its free significance as poetry can be appreciated only when it addresses us through the ear..... As much as possible, therefore, we should make it a practice to read our poetry aloud."

આ પ્રમાણે કવિતાને સંગીત સાથે શો સંબંધ છે તેજ આપણે ઘણી સહેલાઈથી જોઈ શકીએ છે. તો એ સંગીત અને કવિતાની સંલગ્નતાને કયે જઠાને આપણે છૂટાં પાડી શકીએ? આપણે મતે તો સારામાં સારો કવિ-સારામાં સારી કવિતા લખનાર કવિ ઠાણ એ નવજરામના શબ્દોમાંજ જોઈએ કે, “સાંભળનારનું હૈયુંજ બેઢે, ચાહે તો દસાવે, ચાહે તો રડાવે, ચાહે તો હથિયાર પકડાવે, ચાહે તો લગાડે, અને ચાહે તો શાન્ત કરી મૂકે તે જ કવિ.”

હવે બીજી બાજુ એ જોવાની છે કે પ્રો. હાકોર અખંડ પદ્ય મેળવવા માટે આ ‘અગેય’ની જાતિ જગાડી. એમણે લાંબાં લાંબાં કાવ્યો માટે અખંડ પદ્યની આવશ્યકતા સ્વીકારી છે. પણ પ્રો. હાકોર બહે એમનાં દોઢ એ હજાર પંક્તિઓના કાવ્યમાં ‘અગેય’ જાતિના આચાર નીચે રહી અખંડ પદ્ય મેળવવા પ્રયત્ન કરે, પણ એમનાં ટૂંકાં કાવ્યાનું શું? એમનાં નાનાં નાનાં કાવ્યોનું શું? પ્રો. હાકોર જાતે કહે છે કે મંદાકાંતામાં ગેયતા છે-તો શું એજ મંદાકાંતાને અગેય કરવાને એમણે પ્રયત્ન કર્યો છે? જો એ પ્રયત્ન ન કર્યો હોય તો એમણે એ મંદાકાંતામાં એની ગેયતાને શિથિલ કરવાને શા માટે એ છંદને રવેચ્છાએ બાંધે, તોડે, ભૂકકા કરે, અને કક્કશ શબ્દોથી નાબલ નદી જેવી કરી મૂકે જેથી કાષ્ઠપણુ વાચકની ચિત્ત નૌકા એમાં તરે જ નહિ? ઓછામાં ઓછી ગેયતા હોય તો ગદ્ય એ ઉપટમાનું ઉપટ રોઠાણેનું રૂપ છે. જ્યાં આપણે નદીની વાત કરીએ ત્યાં પાણીની વાત કરવીજ રહી, જ્યાં આપણે જંગલની વાત કરીએ ત્યાં વનસ્પતી-વૃક્ષની વાત કરવીજ રહી, જ્યાં આપણે પદ્યની વાત કરીએ ત્યાં આપણે તેની ગેયતાની વાત કરવીજ રહી. પછી ફેર રહે છે એના ઓછાવત્તા અંશનો પણ કાષ્ઠ રીતે ત્યાંતો ગેયતા જ છે. અને એ ગેયતા જો પદ્યના મૂળમાંજ રહેલી છે તો કયો સાચો કવિ એને ‘અગેય’ કહેવામાં પોતાનો ધર્મ માનશે?

અંગ્રેજી અપાંડ પદ-પેન્ટામીટરને વાંચતાં આપણે ગદ્ય કરતાં જુદીજ લાગણી અનુભવીએ છે, એમાં નિયમીનતા છે પણ પદમાં શક્ય તેટલી સ્વતંત્રતા જ મળે છે. છતાંયે ગદ્યથી એની કક્ષા ધણી ઊંચી છે, એમાં ગેયતા જ છે. માત્ર સવાલ રહે છે એ ગેયતાના અંશનો પણ એ ગેયતા એાછી કરવા એના નિયમીત બધારણનો લાંબીને બૂકકો કરવામાં આવેના નથી.

આપણા કવિઓમાં જ્યાં સુધી આ અગેયતાની ભાંતિ હશે ત્યાં સુધી આપણા કવિઓ કદી સાચી કવિતા પાસે જઈ શક્યાના નથી. આપણી લાપાના અમર ગીતોનાં દ્રષ્ટાંતો જોઈએ તેટલાં છે. કવિથી ન્હાનાસાલનીજ પેઠી એક પંક્તિ લઈએ,

મારાં નવણાંની આજસ રે, ન નીરખ્યા હરિને જરી !

આ પંક્તિમાં એવો શો ચમત્કાર છે ? આ પંક્તિમાં એવી કયી શક્તિ છે કે જેથી એક વાર વાંચતાં જ એ આપણા અન્તરમાં ગૂંજે છે ? પણ એજ અર્થને સાચવતી એક બીજી પંક્તિ આપણે નીચે પ્રમાણે મૂકીએ તો એની અસર આપણા ઉપર શી થશે ?

મારાં નવણાંની આજસથી હરિને જરીયે નિરખ્યા નહિ.

કવિ કાવ્યની પંક્તિમાં કહેવા માંગે છે તેજ આપણે આ ઉપરની લખેલી પંક્તિમાં કશું છે પણ ક્યાં પેઠી કાવ્ય પંક્તિ અને ક્યાં આ નવી બનાવેલી અગેય પંક્તિ ? મૂળ કાવ્યની પંક્તિમાં “રે” અક્ષર છે. અને બનાવેલી પંક્તિમાં “થી” અક્ષર છે. બંને અક્ષરો જેજ માત્રાના છે. પણ “રે”થી ઉપજતી સંગીતની અસરમાં “આજસ”નો અર્થ ધણો સચોટ થાય છે. “રે” ના સંગીતમાંજ “નવણાંની આજસ”નું કાવ્ય ઝૂપાયેલું છે. આ સત્ય છે કે અસત્ય છે તે જાણવાને માટે આપણી પાસે કશું એવું દૂધ માપવાનું વાંન નથી. માત્ર શુદ્ધ શ્રવણેન્દ્રિયના આધારે જ આપણે સમજવાનું છે. કાવ્યરસિક અને કવિ જો પોતાની કળાને વફાદાર રહીને જોશે, તો સારામાં સારા કાવ્યની પંક્તિએ નહિ પણ એના શબ્દે શબ્દે, કાવ્ય જ છે. આપણે જે અગેયતાની સામે વાંધો લઈએ છીએ તે આજ છે કે અગેય કાવ્ય કહિયે કાવ્ય થઈ શકે નહીં. ગેયતા એજ મનોરમ કાવ્યનું વાહન છે.

સંગીતના મહાનાદમાં જ કાવ્યનો છુટ્ટાંદ રાગુકાર છે. કવિના એ સંગીત (નહિ કે નાટકિયા કે સીનેમા પણ એના સાદા સંવાદિત સ્વરૂપમાં) નાદમાં જો કાવ્યને જોશે તો એની પ્રતિભા મેઘધનુષ્યની જેમ સાતે રંગની ગૂંથેલી વિચાર કમાનને એના નાના સરખા ગીતમાં પણ પ્રતિબિમ્બે સમાવી વાચકના હૃદયને બેઢરો. તળાવની આસપાસ જેમ જમીન છે—અને મેઘધનુષ્યનું પ્રતિબિમ્બ એ સરોવરમાં જ પડે છે અને નહિ કે જમીન પર તેવી જ રીતે અગેય એ તો ગેયતા સરોવરની આસપાસની જમીન જેવી માત્ર ગુપ્ત બેખડ છે. એમાં કદિયે પ્રતિભાનું મેઘધનુષ્ય દેખાવાનું નથી.

‘અગેય (જેને આ કવિએ અગેયતા કહેવા માંગે છે તે ખરી રીતે જેતાં ‘પાદ્યતા’ માટે જ છે) કાવ્યના દ્વિમાયતીઓએ હવે તો પોતપોતાની પ્રતિભાનું આગ્રસ પ્રકટાવવા જાતજાતના વિચિત્ર અયોગોથી અગેયને જ જાણે રૂપ આપવા કાવ્યો લખ્યાં છે. પ્રો. કોકાર આજે પોતાના મતને છોડે—એ મતને સહેજ પણ ફેરવે એ કોઈ પણ કવિની એ કલ્પનાની બહારની વાત છે. પણ આપણા અન્ય પ્રતિભાશાળી કવિઓ પણ એ ‘પ્રાંતિ’માં તલ્લીન બની ક્રાંતિ જગાડવામાં કારણ બૂન યયા છે. એમના અન્તરમાં ગેયતાની શાંતિ વગેરે એટલી જ આશા રાખવાની રહી. તમનં મા જ્યંતિર્નમય અધકારમાંથી પ્રકાશમાં જવાનું છે. આપણા કવિઓ એ અગેય અધકારમાંથી જ્યોતિર્મયી ગેયતામાં ધીમે ધીમે આવશે તો આપણું અહોવાગ્ય યશે, એમની પ્રતિભાના પ્રતિબિમ્બો આપણે જોઈશું. નહિ તો છેવટે તો આપણે એટલું જ કહેવાનું રહ્યું છે કે “તમારી અગેયતા અગ્ન્યેય રહો ! એમાં યેય થશે તમારું” પણ નહિ આ ગુર્જરી કવિતાનું.”

[અંપૂર્ણ.]

કવિ સમ્રાટ મિલ્ટન સંગીતના મરના તાલમાં પોતાની બધી વિંતાઓમાંથી મુક્તિ મેળવેલો. પ્રો. કોકારે સંગીતની મદદથી એક ગાંડા સૈનિકનું ઇવન સુધારેલું છે. મી. બર્ટન કહે છે કે અદારમી સદીમાં સ્પેનના ગણ શીક્ષીબની ઉદારસીનતા સંગીતના બળથી દૂર થઈ હતી.

—કપોટર્જી જનલ આર્ટ ધી મીથીક સોસાયટી
૧૯૨૪ એપ્રિલ

“આજનું લેકચર કેયુંક લાગ્યું, પ્રતિમા ? ગિરીષ બોલ્યો.

“સાધારણ,” પ્રતિમાએ બેદરકારીપૂર્વક દસતાં જવાબ આપ્યો. અને ગિરીષ તરફ જોયું.

ગિરીષનું મોઢું પડી ગયું. એ તો એમજ ધારતો હતો, કે આજના લેકચરમાં તો એણે હલ જ કરી છે, અને પ્રતિમાને પણ ને ગમ્યુંજ હોતું જોઈએ. પણ ઉત્તર સાંજીનાં તો એ ફડો જ ચઢી ગયો. આવા ઉત્તરની એણે આશા પણ રાખી નહોતી.

“તમારો લેકચરમાં એવું હલું જ શું કે જેના વખાણુ સાંજગયા માગો છો ?” કહીને ફરી પ્રતિમા હસી પડી.

—જન્મે જણા સાંજના વખતે દરિયા કિનારા પરના એક પથ્થર પર જોડાં દતાં. દરિયાના ઉજળતાં મોજાં જન્મેના પગ સાથે અચડાઈ, દૂર દૂર ઘસડાઈ જતાં હતાં. આગરથી ઘણે દૂર ક્ષિતિજ પર મનને આનંદ પમાડના સંધ્યાના રંગો, પળે પળે અદસાતા જતા હતા.

“તમારા લેકચરના વિચારો આદર્શવાદી તો હતા જ,” પ્રતિમા બોલી, “આપણા દેશવાસીઓની પરાધીનતા, અને અનુલયતા કોર અન્યાયો જેનાં, ભગૃતિ આણુતા વિચારો આવકારદાયક તો ખરા જ—”

“તો શું એ વિચારોમાં કસી ઉણપ જણાઈ ?” પ્રતિમાને વાક્ય પૂરું ન કરવા દેતાં, ગિરીષ ઉત્સુકતાથી વચ્ચે જ બોલ્યો. પ્રતિમા હસી પડી—જ્યારે પણ ગિરીષ શરૂસે યતો, ત્યારે પ્રતિમા એને વધારે ચીડવતી, અને પછી હસી પડતી.

“આદર્શના ભાવણો ભલે આપે, પણ તે પહેલાં આદર્શના પગલે ચાલવાનો, વિચાર સરખોએ કયો છે ખરો ? આજ સુધીમાં ભાવણો તો નમોએ ઘણાંએ કીધાં; ભાવણુ કરની વખતે અધાને

આદર્શના ભાવે રંગ્યા પણુ ખરા, પણુ પછી?...એ બધું બાપણુ કરવા પૂરતું જ નહિ?"—

પ્રતિમાના એક એક બોલે ગિરીપને પોતાની કૃતિ' મૂંસાઇ જતી લાગી; એ એટલી નજરે પ્રતિમા તરફ જોતો, મૂંઝે મોઢે બધું સાંભળી રહ્યો હતો.

પ્રતિમા શું કહી રહી હતી? ખરો આદર્શ બાપણો કરવા પાછળ છુપાયો નથી!—

—પણી વખત આવી રીતે વાદવિવાદ થતો, અને દલીલો કરતાં. ત્યારે પણુ પ્રતિમા ગિરીપને હરાવતી, ત્યારે ગિરીપને પોતાનું બધું અભિમાન ઓસરી જતું લાગતું; પોતે મેળવેલી કૃતિ'માં પણુ એને ઉણપ જણાતી.

"હવે ચાલીશું?" ગિરીપને વિચારક્ષીનમાં જોઇ પ્રતિમા બોલી. પણુ ગિરીપ તો હલુએ વિચારમાં જ હતો—પ્રતિમાએ હાથમાં થોડું પાણી લઇ ગિરીપના મોઢા પર છાંટ્યું. ગિરીપે ચમકીને પ્રતિમા તરફ જોયું.

"હવે ચાલીશું?" હસતાં હસતાં પ્રતિમા બોલી.

"હા ચાલો," કહીને ગિરીપ પણુ ઉઠ્યો—પણુ આજે એનું મન ચકડોળે ચડ્યું હતું. પ્રતિમા શું કહી ગઇ?...

ત્યારે બન્ને ઉઠ્યાં, ત્યારે નરજ પણુ પોતાના કંદેશાં ફિરણો ફેંકતો, ક્ષિતિજ પાછળ અદૃશ્ય થઇ રહ્યો હતો—

રસ્તામાં ગિરીપ પ્રતિમા સાથે વિચારમાંજ ચાલ્યો જતો હતો. પ્રતિમા ત્રાંસી નજરે ડાઘકચાર એને જોઇ લેતી, અને પછી આંધું હાસ્ય એના મોઢા પર ફરી વળતું.

"હમણાંથીજ આદર્શવાદી બનવાના વિચારો કરો છો શું?"

"મને પૂછો છો?" વિચારોની ધૂનમાંજ ગિરીપ બોલ્યો.

પ્રતિમાથી હાસ્ય ઘાંધી રાકાયું નહિ. "જો જો આદર્શવાદી બનવામાં તમે ક્યાંક પોતાનેજ ન જુડી જાય."

ગિરીય શસ્ત્રથી જ્યાંજ આપી શક્યો નહિ—

*

*

*

ગિરીય અને પ્રતિમા, કાલેજમાં બન્ને એકજ વર્ગમાં સાથે જ અભ્યાસ કરતાં હતાં. વળી બન્ને એકજ ગામનાં હતાં. બન્નેએ પોતાના અભ્યાસક્રમ દરમ્યાન સારી કૌશલ્ય સંપાદન કરી હતી.

ગિરીય કાલેજની રમત ગમતોમાં, અને કીબેટીંગ સોસાયટીમાં સારો ભાગ લેતો. વર્ગમાં દરેક એના તરફ માનની દૃષ્ટિએ જોતું. પ્રોફેસરો પણ એના તરફ ખૂબ રહેતા. કીબેટીંગ સોસાયટીમાં જ્યારે એનું ભાષણ થવાનું હોય, ત્યારે આખો હોલ ચીકાર ભરાઈ જતો. એ જ્યારે ભાષણ કરતો હોય, ત્યારે બધા એક ધ્યાનથી એને સાંભળી લેતા, દરેકનું મન એને સાંભળવા તલપી રહેતું, પણ—એક પ્રતિમાજ એવી હતી કે જેના મોઢા પરના બાવ બીકકુલ બદલાતા નહિ. જાણે કોઈ ભાષણ કરતો ને સાંભળતો હોય, તેવી સ્થિતિમાં એને સાંભળી રહેતો. ક્યારે પણ કશોએ ઉત્સાહ દાખવતો નહિ—ગિરીયને આ ખંડકતું, એ સમજી શકતો નહિ, કે પ્રતિમા આમ શા માટે કરે છે !...

કોઈ કોઈ વખત પ્રતિમા, ગિરીયની વિરૂદ્ધમાં ભાષણો આપતી. એની દલીલો પણ ખોટી દેરતી નહિ. બન્ને જણાએ સામસામી દલીલો કરતાં, ત્યારે ગિરીયને ઓર આનંદ થતો. ઘણી વખત જ્યારે ભાષણ પૂરું થયા પછી બન્ને મળતાં, ત્યારે બન્ને દરિયા કિનારા પર સાથે ફરવા જતાં. ગિરીય પ્રતિમાને પોતાના લેકચર વિષેનો અભિપ્રાય પૂછતો, પ્રતિમા હસતી, અને કંઈ ને કંઈ ખામીઓ બતાવતી—

ગિરીય આ બધું સમજી શકતો નહિ—એ જેમ જેમ પ્રતિમાની સમીપ જતો, તેમ તેમ પ્રતિમા એનાથી દૂર ને દૂર રહેતી લાગતી. બહારથી જુદાં, છતાં અંતરથી બન્ને જણા એક બીજાની નિકટ આવવા પ્રયત્ન કરતાં. પ્રતિમા એના રીખણો

સ્વભાવ મુજબ દૂર ને દૂર રહેવા પ્રયત્ન કરતી. ગિરીપતે જીડે. જીડે પણ છુપો સ્નેહ પ્રતિમા તરફ હશે. પણ તે બહાર વ્યક્ત કરી શકતો નહિ.

જ્યારે કોલેજની ટર્મ પૂરી થઈ. ત્યારે ગિરીપ વેકેશન પસાર કરવા પોતાને ગામ જવા તૈયાર થયો. પ્રતિમા પણ સાથે જવા તૈયાર થઈ. ગિરીપને આનંદ થયો, પણ એણે પોતાનો એ આનંદ બહાર વ્યક્ત થવા દીધો નહિ.

ગામમાં ગિરીપનું ઘર, પ્રતિમાના ઘરથી થોડુંક દૂર હતું. ગિરીપ પોતાના કાકા સાથે રહેતો. જ્યારે પ્રતિમા પોતાના માળાપ સાથે રહેતી.

સાંજના વખતે બન્ને જણા સાથે ફરવા જતાં. ગામથી થોડુંક દૂર એક જૂનું મુસાલ મંદિર હતું. ત્યાં સુધી ફરવા જવાનો એ બન્નેનો નિયમ હતો. કોઈ કોઈ વખત ગિરીપની નાની બહેન નક્ષીની પણ સાથે જતી. એ પ્રતિમા સાથે ખૂબ હળી ગઈ હતી. ઘણી વખત જ્યારે મંદિરને જોતાં ત્યારે ગિરીપ અને પ્રતિમા વાદવિવાદ પર ઉતરી પડતાં. પત્થરને દેવ માની પૂજનારાઓને એમની આધુનિક કેળવણી હાસ્ય કરાવતી. પ્રતિમા પણ જૂની સંસ્કૃતિ તરફ દુર્લ્લેપ કરતી. પણ જ્યારે ગિરીપ સાથે એના વિચારો મળતા થતા લાગતા ત્યારે ખુશીથી એના દલીલો તોડી પાડતી. ગિરીપથી આ ફરફાર સમજી શકતો નહિ-ઘણી વખત નાની નક્ષીની પણ કેટલીએ વાતો કરીને બન્નેને મુઝવી નાંખતી. ગિરીપ અને પ્રતિમાને એના સંજાયમાં આનંદ પડતો.

હંમેશાં તો ગિરીપ અને પ્રતિમા સાથેજ ફરવા નીકળતાં, પણ આજે તો બહુ વખત થઈ ગયો હોવા છતાં પ્રતિમા આવી નહોતી. ગિરીપ ખૂબ રાહ જોઈ કંટાળ્યો. ત્યારે એકલો ફરવા નીકળી પડ્યો, પણ આજે તો ફરવા જતાં પણ એને ખૂબ કંટાળો આવ્યો. રાજ તો બન્ને જણા મંદિર સુધી ફરવા જતાં, પણ આજે તો

જાણે એ સ્થળ પણ અહુ દૂર હોય, નેમ જાગનાં ગિરીય અર્ધે રસ્તેથીજ પાછો ફર્યો—સામેથી જ પ્રતિમા આવતી હતી. ગિરીયને આનંદ થયો, એ ઉતાવળે પગલે પ્રતિમા પાસે આવ્યા.

“પ્રતિમા...” પણ એ વધુ બોલી શક્યો નહિ. પ્રતિમા આજે અહુ ઉદાસ જણાતી હતી. ગિરીય વિચારમાં પડ્યો. કેટલું દિવસ પણ ઉદાસ ન જોયેલી રૂમતિયાળ અને ટીખળી પ્રતિમાને આમ ઉદાસ જોઈ અહુ આશ્ચર્ય થયું.

પ્રતિમા નીચું જોઈ ઉભી હતી. એની ઉદાસીનતા ગિરીયને ખૂબજ અસ્વસ્થ બનાવી રહી હતી.

“શું થયું, પ્રતિમા?” ગિરીયે પૂછ્યું.

“મારે કોલેજ છોડવી પડશે, ગિરીય...” એણે નીચું જોઈને જ જવાબ આપ્યો, એ વધુ ન બોલી શકી, એની આંખોમાં ઝળઝળામાં લરાઈ આવ્યાં.

ગિરીય ચોંક્યો. એ ન સમજી શક્યો કે પ્રતિમા આમ શા માટે કહી રહી હતી, કોલેજની તો હજી અંધીજ દમ પૂરી થઈ હતી!—

“મારો અભ્યાસ આગળ વધારવામાં માની જરા પણ ઇચ્છા નથી” પ્રતિમા બોલી.

“પણ તમારા પિતા તો ખુશી છે ને?—હજી તો અંધીજ દમ પૂરી થઈ છે?” વ્યાકુલ મને ગિરીય બોલ્યો.

“જતાં માની ઇચ્છા નથી અવરોધી શકતી. ગિરીય—” પ્રતિમાના અવાજમાં મક્કમતા હતી. એણે ગિરીય તરફ જોતાં જવાબ આપ્યો.

ગિરીય આનો ઉત્તર આપી શક્યો નહિ. એ જાણતો હતો કે પ્રતિમાને એની મા તરફ ધણો પ્રેમ છે. આટલો અભ્યાસ પણ એની માના અવરોધ જતાં થયો હતો. ગિરીય જાણતો હતો કે પ્રતિમા એ માની ઇચ્છા વિરુદ્ધ એક પણ કાપ કરવાનું પસંદ કરતી નથી. આટલો અભ્યાસ પણ એના પિતાના આમ્રહથી જ થયો હતો.

ફક્ત અધીજ ટમ માટે પ્રતિમાને આમ અબ્યાસ પડતો મૂકતી જોઈ ગિરીધને બહુ લાગી આવ્યું.

બન્ને ધીમે પગલે, એક પછી શબ્દ બોલ્યા વિના પાછા ફર્યા. ગિરીધને પોતાના બધા સ્વપ્નાં પડી ભાંગતાં લાગ્યાં. બધીએ અસ્વસ્થતા ફક્ત વિયોગની એકજ ક્ષણમાં જુપાઈ જતી હોય, એમ એને લાગ્યું.—

શીતળ ચાંદની ચમકી રહી હતી. દૂર દૂર મંદિરમાંથી ધંટનાદના ઝીણા ધ્વનિ સંભળાતા હતા. ગિરીધ અને પ્રતિમાનું મૌન રાત્રિની શાંતિમાં મધુર વાતાવરણ પ્રસારતું હતું.

પ્રતિમાના પર આગળ બન્ને છૂટાં પડ્યાં.

ગિરીધને આખી રાત ઉંઘ ન આવી, એનું ચાલે તો હમણાં જઈને પ્રતિમાના માતા પિતાને સમજાવી આવે, પણ એ પ્રતિમાને ઓળખતો, એની માતાનું દિલ દુભાય, એનું એક કાપ એ પસંદ કરતી નહિ.

—“જનાં માની ઇચ્છા નથી અવરોધી શકતી, ગિરીધ...”

પ્રતિમાના એ શબ્દો હજીએ એના કાનોમાં ગૂંછ રહ્યા હતા.

ગિરીધનું મન બહુજ અસ્વસ્થ બન્યું.

કાલેજ ઉધડવાને કહ્યું ચાર પાંચ દિવસની વાર હતી. પણ હવે એક પણ દિવસ વધુ રહેવાને ગિરીધનું મન કબૂલ થયું નહિ.

એ બીજો જ દિવસે રવાના થયો—પ્રતિમાને મળ્યો પણ નહિ.

*

*

*

પાછી કાલેજની ટર્મ શરૂ થઈ, એનું એ આનંદી જીવન ફરી શરૂ થયું. પણ ગિરીધને પ્રતિમા વિના બધું સનું લાગતું. અબ્યાસ કંમમાં અને રમત ગમતોમાં પણ એને રસ પડતો નહિ—કાંઈ પણ એનો આ ફેરફાર કદી શકતું નહિ. ન્યારે એ ભાવણો આપતો ત્યારે પોતાની દેવ મુજબ ધડીકાર નો સાંભળનારાઓને મુગ્ધ કરી દેતો, પણ ન્યારે પ્રતિમા સાંભળતી, ત્યારે પોતે શું બોલે છે તેનું એ

એને ભાન રહેતું નહિ. એની આંખો પ્રતિમાને શોધી વળતી. એને ન જ્ઞેતો ત્યારે નિરાશ થતો.

ગિરીવની વિચિત્રતા બધાને આશ્ચર્ય કરાવતી. કોઈ પૂછતું તો જવાબમાં ફક્ત હસતો.

આખરે કાલેજ ટમ' પુરી થઈ. ગિરીવે અસ્વસ્થ મને પરિક્ષા આપી. અને જેમ તેમ પાસ થયો. પરિક્ષામાં પ્રથમ ન આવ્યો, તેથી મિત્ર વર્ગે બહુ નિરાશ થયો. પણ એને કંઈ લાગ્યું નહિ..

આહુ ટમ'માં એ ત્રણ પત્રો પણ એણે પ્રતિમાને લખી જ્ઞેએલા પણ એકેનો જવાબ મળ્યો નહિ.

આખરે જેની ચિંતાથી રાહ જોઈ રહ્યા હતા. તેજ વકેશન પાછું આવીને ઉભુ રહ્યું. તુરંત જ એ પોતાને ગામ જવા રવાના થયો.

—ધડકતે હૃદયે જ્યારે એ પોતાના રેશને ઉતર્યો, ત્યારે ત્યારે તરફ પોતાની દૃષ્ટિ ફેરવી, પણ પ્રતિમાને એણે ન જોઈ. નિકળતાં પહેલાં એણે પ્રતિમાને કાગળ પથું લખી નાંખ્યો હતો. છતાં પ્રતિમા ન આવવાથી એ બહુ નિરાશ થયો. રેશન પર એના કાગળો છોડે, અને એની નાની બહેન નક્ષીની એને લેવા આવ્યા હતા. નાની નક્ષીની મોટાભાઈને જોતાંજ એને વળગી પડી.

રસ્તામાં ટાંગામાં બેઠે બેઠે નક્ષીનીએ કેટલીએ વાતો કરીને ગિરીવને મૂંઝવી નાંખ્યો. એની વાતો સાંભળી ગિરીવ હસતો, પણ પ્રતિમાનો વિચાર આવનાં પાછું એનું હૃદય ધડકતું.

“મોટાભાઈ, પ્રતિમા બહેનના લગ્ન થયાં.” આ વાત સાંભળી મોટાભાઈ જરૂર ખુશ થશે, એમ ધારી નાની નક્ષીની બોલી.

“હેં!”...ગિરીવના માથા પર જાણે વિજળી પડી. “ક્યાં, ક્યારે?”...

પણ નક્ષીની જવાબ આપી સફી નહિ. મોટાભાઈમાં અચાનક આવો ફેરફાર જોઈ એ ગમરાધ ગઈ. આવા ખુશી થવા જેવા ખગર સાંભળવા છતાં મોટાભાઈમાં આવું અચાનક પરિવર્તન એ ન સમજી શકી.

ગિરીય વધારે પૂજી શક્યો નદિ-એનું મગજ શૂન્ય બની ગયું હતું. વડીભર નો પોને શું સાંભળ્યું એજ તે સમજી શક્યો નદિ—

ધરમાં ઉમળકાએર જઈને મોટાભાઈના આગમનના ખબર આપવાની નડીનીની ધણીએ ઇચ્છા હતી; પણ રસ્તામાં જોએલી એના મોટાભાઈના મોઢા પરની ઉદારસીનના પછી, ગુપ્તગુપ્ત આવીને એ ધરમાં પેસી ગઈ.

ધરમાં પણ ઢાળ ગિરીયની આ ઉદારસીનના કળી શક્યું નદિ-ગિરીયને પ્રતિમાને મગવાની મદ્દએ ઇચ્છા થઈ, પણ અનિચ્છાએ એણે પોતાની ઇચ્છા દાખી રાખી.

*

*

*

દ્રવ્ય નો ગિરીય, સવાર સાંજ પોતાના ગામથી દૂર દૂર ફરવા નિકળી પડતો. પણ પોતે ફરવા ગય છે તેવું એને લાગ મહેતું નહિ. એ તો ખૂબી માણસની જેમ કેટલુંએ ચાલી નાંખતો, ત્યારે યાકનો, ત્યારે પાછો ફરતો. એ બીજકુલ વંતવૃત્ત બની ગયો હતો—

એક દિવસ સવારના એ બહેનો ફરીને પાછો આવતો હતો. મંદિરમાં અજ વંદનાદ જે ગિરીય કેટલાય વખતથી સાંભળના આશ્યો હતો, તેજ પ્રમાણે સભળાતા હતા. ગિરીય પોતાની ધૂનમાં આશ્યો આવતો હતો. સામેથી એણે પ્રતિમાને આવતી જોઈ—એ ચમક્યો એને જોવાની નો એણે આશા જ રાખી નહોતી. પણ શું એ ખરેખર પ્રતિમાજ દની?... ગિરીય ખરાબર ઓળખી શક્યો નદિ. એક દાયમા પૂજતો યાગ પકડી પ્રતિમા ધીમા પગલે ચાલી આવતી હતી, પણ આજની પ્રતિમા ગિરીયને ફક્ત પ્રતિમાના પ્રતિબિંબ કેવે લાગી. ક્યાં પહેલાંની રમતિયાળ અને પ્રસ્તીઓર પ્રતિમા અને ક્યાં આજની શાંત ગંભીર પ્રતિમા ! એક જ પાસે આવી લાગી એણે ગિરીયને જોયો. ગિરીય ઉભો રહ્યો. પ્રતિમા પણ નીચે જોઈ ગઈ થોડીવાર નુધી ઢાળ કાંઈ બોલ્યું નહિ.

“પ્રતિમા લગ્નમાં આમંત્રણ પણ ન આપ્યું!...ગિરીપત્રી ન રહેવાયું. એ અર્ધા ગુસ્સાથી અને શરમથી બોલ્યો પ્રતિમાએ સહેજ ઉંચે જોયું. એ સમજી ગઈ કે ગિરીપત્રી વ્યગમાં બોલી રહ્યા હતા.

“ગિરીપત્રી મને કામવા માગે છે ?” શાંત સ્વરે પ્રતિમા બોલી. એ વધારે બોલી શકી નહિ. એનાં પોપચાં એણે ઢાળી દીધાં.

ગિરીપત્રી પોતાની જાત પર તિરસ્કાર આવ્યો. પ્રતિમાને દુઃખ લાગે એવું કદીએ એ બોલ્યો નહોતો, પણ આજે ગુસ્સામાં શું બોલી ગયો તેજ એને ન સમજાયું.

શરમથી એ નીચે જોઈ ગયો. “પણ...મારા પત્રોના જવાબ તો આપવા હતા ?” કંઈ પણ બોલવું જોઈએ એ દિસાણે એ બોલ્યો, પણ એનું હૃદય કંપવું હતું.

પ્રતિમાએ ગિરીપત્રી તરફ જોયું જાનેની નજર થઈ—

“ગિરીપત્રી, આપણાં લગ્ન ન થયાં એટલે શું આપણા વચ્ચેના કનેક્ટ પણ ઓસરી જશે ? લગ્ન કરવાથી કદાચ આપણે સુખી થઈ શકત પણ જીવનજોના દુભાવેલા હૃદયને શી રીતે શાંત કરી શકત ?—શું ત્યાગ જેવી વસ્તુ તમારા આદર્શમાં નથી ?”... ધીમા પણ મક્કમ અવાજે પ્રતિમા બોલી.

ગિરીપત્રી ચમક્યો—હેલો વાક્યે એને જગાડ્યો.

ત્યારે શું પ્રતિમાએ પોતાની ઇચ્છાથીજ લગ્ન કર્યાં હતા ?

આટલો વખત સાથે રહ્યા છતાં, એણે પ્રતિમાને શું ન ઓળખ્યો એમ હવે એને લાગ્યું ત્યારે શું પોતેજ આટલો બધો સ્વાથી હશે. કે આટલો પંજુ ત્યાગ આપી શકતો નથી ? દાલેજમાં પ્રતિમા સાથે થએલા વાદવિવાદ એને વાદ આજ્યા, ત્યાં પણ ઘણી વખત પ્રતિમા ગિરીપત્રીને આદર્શતાની ભાવનાઓ સમજાવતી એ ભાવનાઓને પ્રતિમાએ આજે મૂત સ્વરૂપ આપ્યું હતું.

“ખરે આદર્શ ભાષણો કરવામાં યુવાનો નથી” ગિરીપત્રી પ્રતિમાના સખ્તો વાદ આવ્યા.

આજે જાનેની આદર્શતા ત્યાગ પામી રહી હતી.—

ગુજરાતી સામયિકોના ત્રણ મહીનાના અંકો એકઠા કરીને એની કાવ્યસમૃદ્ધિ ગણવાને તપાસવા બેસીએ છીએ ત્યારે નિરાશા ઉપજે છે. કાંઈ કાંઈ માસિકોએ તો કાવ્યો ન છાપવાની હીમત કરીને વધું 'લોકલોચ' બનવાનો ડાળ પછુ. કોઈ છે. કાવ્યોમાં પાતાં 'રોકવાનું' એમને વ્યાપારી દૃષ્ટિએ. પરવડતું નથી. અથવા તો કવિતાઓ કાંઈ વાંચતું નથી એમ માનીને 'નિરર્થક લેખન પ્રકાર'ને હાથ ધરવો છોડી દીધો છે. કવિતાઓ ખસેડીને એની જગ્યાએ સુદ સમાચારો ને દૈનિક વર્તમાન પત્ર યોગ્ય રાજકારણ આબુ' છે. કાવ્યો કાંઈ વાંચતું નહોતું અને સમજતું ચે નહોતું એટલું સ્વીકારીએ તો પણ માસિકના બાર અંકોમાં સારાં નરસાં કાવ્યોનો, ચિત્રાત્મક શ્લોકોનો, મુગ્ધ રચનાઓનો પરિપક્વ નહિ તો અપરિપક્વ બીજ રૂપ એક સંગ્રહ તો તૈયાર થતો જ હતો. જીવનના અનિવાર્ય તત્વ તરીકે નહિતો નિગ્મનંદના સાથી તરીકે ધણા 'અકવિઓ'એ પણ કવિતા સ્વીકારી હોય છે. એમની એ 'બહાલસોઈ પ્રવૃત્તિ' અત્યારે મંદગતિએ ચાલતી દેખાય છે. પ્રતિષ્ઠાલક્ષી કે લબ્ધ પ્રતિષ્ઠ કવિઓની કૃતિઓ ઉપજા દારણે અમગદ રહેલી, દોષાયી, વાંચવા મળતી નથી. આથી કવિતા શક્તિ સમગ્ર આલોચના, વાચનાનંદ વિનિમય અસક્ય બન્યાં છે. અહીં તપાસેલી કાવ્યકૃતિઓમાં ગુજરાતની બહવલી પ્રતિભા રજુ કરે એવી જુજ રચનાઓ દેખાણી છે, છતાં આજે કરો જ બસુરો મર કાઢવો ઉચિત નથી. આજે તો નિઃસ્વાચંભારે જે કાંઈ આ 'નિરર્થક'દિશામાં અસ્પ પ્રપત્ન કરતા હોય, એમનો આભાર માનવા જેવી સિધ્ધિ છે.

પ્રસ્થાન: (દારતક, માગસર, પેાપ)

ત્રણે અંકોમાં થઈને કુલ એગણીસ કાવ્યો નજરે પડે છે. બીજાં માસિકો કરતાં કાવ્યોની સંખ્યા 'પ્રસ્થાન'માં વિશેષ હોય છે.

પણ એના કાવ્યલેખકાની સંખ્યા મર્યાદિત હોવાથી કવિતાઓમાં વિષય વૈવિધ્ય ઝાઝું દેખાતું નથી. કાગતકના અંકમાં આવેલાં આઠ કાવ્યોમાં 'સ્વપ્ન'થી 'અટલુ હૈયુ' અને 'તે' એ ત્રણ કાવ્યો જ કવિતાના નામને લાયક છે. 'સ્વપ્ન'નો ઉપાડ જ ચિત્તાકાંક છે.

બપોર આ ચઢી રહ્યા,
ધખે છે પત્થરો પડ્યા,
મગ્ગ રાજમાર્ગ ત્યાં
લખ કુદાળી પાવડા
મલુર લોક પથંદીન વૃક્ષઓથમાં પડ્યાં.

મુલખંડીના ગતિલયા પ્રવાહમાં અનુકરણાગ્રેસ્વરસાવેકત વણું નથી 'સ્વપ્નસ્વપ્ન'ની કુદાળ હથેલીનો સારો પરિચય આપે છે. શહેર અને મામડા વચ્ચેનું કતલ્યાજાન 'અટલુહૈયા'માં અંતરરૂપશી નિરૂપણ પામ્યું છે. એની હેડલી બે અર્થગંભીર પંક્તિઓ ઉતારવા જેવી છે.

વિદેશી વસ્ત્રના જેવી, સુંવાળા, પોતપોતળા
ગુલામી ધટધટ ઘેરી, શેરી કે ઝેરી જિંદગી ?

માગશર અકનાં પાંચ કાવ્યોમાં બે કાવ્યો (માર્ગશીપ-ઉમારાંકર જેવી અને મૃત્યુ મૃદોયુ પ્રભાત-સુદરશ બેટાઇ) તો વર્તમાન વાદવાચ્યતાને અનુલક્ષીને લખાયાં છે. પણ એમાં પ્રૌઢ્યવલ ભાવ પ્રદર્શનનો અભાવ સ્પષ્ટ દેખાઇ આવે છે. હૃદયતલરૂપશી સજનતા આવી શકી નથી. 'વરસ અન્તે'માં કૃતજ્ઞ માનસનો રચિત ભાવાવેશ સત્યની આલ્હાદકારી લાગે છે.

જળે સ્થળ અને સ્થળે જળાતથ્વી હીલા ખેલતા
કરાલ પ્રભુકાલ રોદ નિઝ મસ્તીમાં બે જરી
શકે નહિ જ મૈત્રી મૃદુલનણી ખેરવી કાંકરીઃ
ખીલી ખરતી મોંસરી જલ જ શેષદુઝે કરી.

મહાવતો નૌતમ ઊમિંભાવો
માધુયં લુપ્તાં જીવને ભરી રહું !

એમાં અણુધારી બીનાથ આવી જાય છે, જે સાચું કાવ્યતત્ત્વ છે. પોષણનાં ત્રણ કાવ્યોમાં જે ગણનાયોગ્ય 'કમંસંત' ગાંધીજીને ઉદ્દેશીને લખાયું છે. પણ મહેન્દ્ર કાવ્યોની ચલણી લક્ષ્યથી કવિ દરેક કેમ કદાચ નથી ? આ પરિક્રમણ વર્તુલ હવે ખૂબ મોટું થતું જોઈએ નહિંતઃ ચક્રર ફરી ફરીને યાદી જવાશે. કારણ કે એજ કાવ્યમાં એમણે ગાયું છે તેમજ

દિસે સકલ વિશ્વમાં, નવપ્રભાત જોને ઊગ્યું !

શ્રી દેવજી રા. મોહાનું 'કૃતદન' એક સર્વોગસુદર કાવ્યકણ્ઠ છે. એને તો આખુંજ ઉતારીએ.

જલ રેડ્યું રેતી ઢગલા પર,
કણકણમાં એ ઉત્યું અંદરઃ
પણ રેતાળ ધરા એ આખર ફારી ને ફારી,
એની દીન-દશા મેં જાણી,
રીંચી સારપની સરવાણી;
પણ એની મરજોમ દયાની, ફારી ને ફારી.

સુદિણી : (જીલાઈથી દિસેગ્ગર સુધીના જ અંકો) .

જુન ૧૯૩૯ થી શરૂ થયેલા 'સુદિણી'ના પહેલા અંકનાં કાવ્યો 'કાવ્યમધુ'ના સંપાદકે તપાસી લીધાં હતાં. તે પછીના જ અંકોમાં આવેલાં કાવ્યોનું ગાંધુયં અહીં વિચારી લઈએ. જીલાઈ અંકમાં પ્રગટ થયેલાં જ કાવ્યો 'મેહારને' 'મેનકા' અને 'જીવન મોજ છે.' આ ત્રણને મુકાબલે વધુ સુવાચ્ય અને પ્રસાદપૂર્ણ છે. 'કમીની કુંસારણ' પાછળ જીવનને રજાતું કરી મુકનારે મેહારને કવિ કેવો નમ્ર અને પ્રેમ બીનો કપડો આપે છે.

એરે પાયો થું હુસ્ન સરાળ તને ?
 નાંધી દીધો તીરે તને લોચનને ?
 કાયો કહે તને થું કાયલને ?

અરે, શાહ સોદાગર દીધું થું એકલું એક કમીની કુંભારણમાં,
 કે બેખ લીધો મોળા, પોણું વગાવી, સિન્ધુને તીર ધડીમરમાં ?

‘સંજવનીને વિપદશ’ દેવા આગલી ‘મેનકા’નો પુત્રીપ્રસવ
 પછીનો પરાજય કેટલી સંવેદના પૂર્ણ વાણીમાં રમમાણ થઈ રહે છે.
 શકુન્તલાને કમળ પત્ર પર સુવડીને નીરમાં વહેતી મૂક્યા પછી

તેં ગાલથું ગાલ અડાડી શાના
 શોધી હશે અંનરના ઉંડાણમાં
 અથુ યજી બાળવી ગાલ નાના
 ચોડયાં દશે યુગ્મન છેલ્લી વારનાં
 જોઈ યશીથું જનનીની આંખો
 મૃત્યુ મહીં જીવનને તણાવું ?

‘મને જીવનમોજ છે’ ની વચલી પકિતઓ વધુ ધીરગંભીર અને
 પાસાદાર બની છે.

મને જીવનમોજ છે, ગગન ગજતા તારલા
 સમાન હુંય ચંદ્રપાસ લહું અસ્પતા તો વળી
 સરિવિહીન આલમાં: લઉં હું ભોગવી એજતા
 ખડું ખરી કદી કહીંક લીટી તેજની દારીને
 દશા સકળ આપી એક સરખી મને રહે મજા !
 મને જીવન મોજ છે !

એજ કાવ્યની છેલ્લી કડીમાં જોઈ અને દોં જોયા કણુકકંઠા
 સંજોનો ઉપોમં શા માટે ? કલ્પનાની લોભવિભોભ પગથી ઉતરતાં
 ઉતરતાં, આવા શબ્દો ઉચ્ચારવા પડે છે ત્યારે ખાડામાં ગળડી પડ્યા
 જેવું લાગે છે. આગરુટના અંદાજ છ કાવ્યોમાં જે જ ગણુનાપાત્ર
 ‘બીડું કોણુ ઝડપશે ?’ અને ‘અદીક કો’ ‘સ્વપ્ન’ સપ્ટેમ્બરના અંકમાં
 ‘સાંજ ન એ વિસરાય’ અને ‘રસ્તાનું ફૂલ’ ત્રીજું કાવ્ય ‘યુધ્ધો’માં
 તો નિકટવર્તી લડતની દૈનિક વર્તમાન પત્ર ચોથ માહિતીજ ન્તણે

કવિતા બનીને ઉભી દેવ એમ લાગે છે. રોમાંચિત વર્ણન પ્રકાર
પણ કાંઈક ઉંડાણ તો જરૂર માંગે છે. ક્યાં અર્થસાધક વિચારણીજ
રિતા, હશેને શબ્દ પદેરાવવાનો શોખ શા માટે ? જોડોજોડ અને
તવંજરના સંયુક્ત અંકમાં મુરેશ્વ દ્વેષ જોડણી કાવ્યોમાં સૌથી
પદ્ધતિ નજર સામે સામે છે 'જોડોજોડને માંડવે' શ્રી. કરસનદાસ
માણેકની 'માનેલી શબ્દાવલીઓ' હોદ્દાજંગમી પરવા ક્યાં વિતા,
પચાસ જટલા ખડોમાં અવિચ્છિન્ન પણે મરતીજોડ બનીને ધુમ્મ
રહી છે. પ્રિયા પ્રચલિતના એ સર્વાંગ મુંદર ખંડ કાવ્યમાંથી માત્ર
એકજ ખંડને અહીં ઉતારીએ

વેદ ને વેદની વાંઘ્યાં, ક્ષાધ્યાં પદ્ધતિને,
જ્યત જ્યોત બાળી જોયાં અદારે પુરાણઃ
પૂરવ ને પશિમના ગૃહ મહાગ્રન્થ જોયા
ખોવાં અખુખોલ વયં આયુનાં અગ્નિજ્વ.
કાવ્યો મહાકાવ્યો ને નાટ્યોની અટવીમાં,
ભટકંતા જટકંતા યાકયા મુજ પ્રાણુઃ
તપશ્વર્ણા કૃણી, કે મય કૃપા મળી ત્યારે
પ્રિયાને કિનારે આવી નાંગર્ણા મેં જોયા.

બીજી રસરંગસમર રચનાઓમાં આટલી મુખ્ય: 'જિંધણી' (પ્રદુક્ત અત્રિ). 'આવે એ જાણે' (જિમિંશા દંવે). 'દોડા તમે' (મુરેશ ગાંધી) 'કોરી કવિતા' (જ્યોત આચાર્ય). 'વિશ્વમેયાને' (પ્રભુલાલ શુક્લ) અને 'મને સાદ આવી ગઈ' (દેવજી રા. મોદા) 'કોરી કવિતા'ની જેમથી પંક્તિઓ ઉતારવાનો મોદ રાહી સદાય તેમ નથી

કોરી કવિતા લખાઇ ગઇ

રાખેના પાલી છલોછલ છલકાઇ ગઇ.

ડિસેમ્બર અંકની કવિતાઓમાં આટલી ઉદ્વેગપાત્ર: 'યુગપથિક' (પ્રયુક્તાલ શુદ્ધ). 'સિન્ધુને' (જ્યાનંદ દવે). અને 'કાષ્ટ જોર થઇને' (નિસાર). 'કુમાર'માંથી શરૂ થયેલા પ્રેરણા કાળ્યોને પ્રવાહ દવે આછંદી જવા માંડ્યો છે. આંદેક વર્ષ ઉપર આત્રી 'પ્રેરક' રચનાઓનું એક જાજર મોજું આંધું હતું. એકને એક વિષય પકડીને આપણા કવિઓએ ઉદ્વેગધનોની સાકમારી બોલાવી હતી. જુવાન, તું હાલવા માંડ્ય, એકલોને અટૂલો કાઢતી પરવા કર્યા વિના-કશાની અપેક્ષા રાખ્યા વિના. ટોપી-પહેર્યા વિના પગરખાં પહેર્યા વિના તું દોડવા માંડ્ય. આ યુગનો દીવો તું છે. અંધારામાં એકલો હાલ્યો જા. આ અંકનું 'યુગપથિક' પણ 'કશા અર્થસાધક દક્ષતા'ના મોહમાં પડ્યા વિના ચાલવાનું માંડે છે! આવાં કાળ્યોને 'એકવાર પ્રવાહમાં અવિચ્છિન્નપણે ઉપરા ઉપર ઉચ્ચરતાં 'ઉદ્વેગધનો' અથવા પ્રાણુવાન તે આચિત્તલયાં રૂપક! આવાં ઉન્નેજક વિવેચન વચનો ગાજરમુજાની જેમ મળી જતાં હોવાથી એની શક્તિ એ પ્રાત્સાહક વાક્યો'ને ફરી ફરીને ઘૂંટવામાં જ પૂરી થાય છે.

'સિન્ધુને'માં પણ અનુકરણની માત્રા વિશેષ હોવાથી અતિશયોક્તિ આવી ગઇ છે.

દશે ક્ષણ અધન્ય એ !

પરંતુ પૃથિવી સમગ્ર વીંટતા મહાસાગર

સમાગ્રિતમની પ્રિયા પ્રણય શાસ્ત્ર પારગત

સદાય પ્રિયસંગમોત્સુક રહે તીરે ! સિન્ધુ તે

સ્વયંજ ઉડી, અન્ય કો' મિલન ઘેલુડાં દુન્દનો

વિવશ કરતાં, હરે નર સ્ત્રોત ક્ષોભ અંતરે !

સિન્ધુને 'પ્રિયસંગમોત્સુક' તો જાણે કીક પણ 'પ્રણય શાસ્ત્રપાર' ગત' કહી શકાય ખરી? 'કાષ્ટ જોર થઇને' આખી મુક્તાયમ અને સુરેખ રચના છે. ગજલનું ગતિમાન વાદન મેળવીને ચાયરી જોરદાર બની છે.

વિદ્યુત હો રસ્તાની ચઢ ઉતરણી
 શિક્ષાઓ છે ઉભી રવામણી;
 પ્રભો છતાં મુજ જીવનની ઝરણી
 વલ્લભ કૃષ્ણ મસ્તીખોર યદની.

કુસુમ (ચાર માસિક, આસા: ૧૯૯૫)

‘કુસુમે’ બે વર્ષ જેટલા ટુંક સમયમાં અત્યુ કવિમંડળ એકઠું કરી લીધું છે. ગુજરાતના સગમમ તમામ લખ્ખ પ્રતિષ્ઠ લેખકો એના પ્રત્યેક અંકમાં હાજર હોય છે. આ અંકમાં પણ દસેક જેટલા કવિતા લેખકો નજરે પડે છે. ‘દૃષ્ટાન્તિકા’ (સુંદરજી ખેડાઈ,) નિમંણ મહેમંજી કાવ્યોની કોટિમાં મૂકી શકાય એવી આ સર્ગાગ મુદર રચના છે. ‘મારો જીવન પથ તો પ્રભુ, તે’ લખસરો કૃષ્ણો પણ દૃષ્ટ અંતે ભુધિ પણ ડગમગી ઉડે એવાં બક્ષીજી સા માટે નિરમ્બાં?’ એવી પ્રસન્ન ગંભીર ભાવસ ક્રાંતિઓ સરળ આરામાં વહી જાય છે. વિવિધ તત્વચિંતનનો છતાં ભાર, વિચાર અને કટપતાનો મુમેજ અહીં સતોપજનક છે. પરાયે’ સર્વસ્વસમર્પણની મહેમંજી ઉલ્લી રૂપ દેખાય છે.

કદી સામા પા તો સ્વપરજનને ‘સ્વપ્નમદિગે
 કરે આ દેયું’ નો પ્રભુ, તરફના ઝોક કરજો.
 તું મારા દેવાને અદ્ય અતીને વજ્ર ઝટકે
 વિદારીને એની કરચ પણ નિ:શેષ કરજો.

હૂબહૂ ચિત્ર દોરે છે. ભર્યા વિશ્વમાં અનાંચ બનીને અચડાયા કરવાની શોકપૂર્ણ વ્યથામાં, ગત સુખોની સ્મૃતિનો કષ્ણ કટલો ઉડે બેઠેલો લાગે છે !

તુંજ વિના રમ્યું કેવળ કાવ્યમાં

તુંજ સહે થયું કાવ્યજ જે સ્વયમ્

જીવન તે ન, છતાં કદિ દારસે

હૃદય દુર્મળતા નહિ દારસે.

‘વસંત વિરહિણી’એ ‘પતીલ’ની લાક્ષણિક કૃતિ જેવું છે. વળાંક અટપટે છતાં વાચ્યાયં સ્પષ્ટ એવી કર્તાની બીજી રચનાઓની જોડે આને પણ સરખાવી રાકાય. -મૃત્યુની દારણ દાદમાંથી અમૃત ઉભરાતું જોનારનાં ‘સીકલ આશ્રય’ (પૂર્ણલાલ)થી એમનાં એજ દમનાં ભક્તિ પ્રધાન કાવ્યોમાં એકનો વધુ ઉમેરો થાય છે. પણ ન્યાં આવી ગતાતું ગતિક પંક્તિઓ.

અહુંમાં બ્રહ્માંડ મોળ ધૂમરે રે લોલ

નાદ અનાહત થાય જો !

આવે છે ત્યારે વાચકનો જીવ ઊડે ઉતરી જાય છે ! એ ‘મોળ બ્રહ્માંડ’ અને ‘અનાહત નાદ’ કડવા ઝેર જેવા લાગે છે. ‘ચંદન બાળાતું ગાત’ (કવિશ્રી ખજરદાર) ભાવોર્મિમાલા જ અહીં કાવ્યનો આત્મા બનીને આવી છે. કવિ હૃદય પ્રકૃતિ જીવન અને માનવજીવનની વચ્ચે સંધિ કહેણ લાવનારા દેવદૂત જેવું બનીને બેઠું છે. એવો ધ્વનિ સંદ્રાશ આ કાવ્યનો હશે ? સમપ્રવાહી અને સચોટ શૈલીએ આખા કાવ્યને અદ્ભુત સંવાદીત અધ્યું છે.

નંદન વનનાં સહુ વૃક્ષ અધારે ઊભાં

પરિમલશર ડાળાંલક્ષ નભટોચે પૂર્યાં :

લાગ્યાં અદ્ભુત ફળફલ જયોતિ સુગંધ ભર્યાં.

ચૂંટવા તે સર્વ અવૂલ દેવજનો ઊતર્યાં.

ચૂંટતાં દેવજનોના હાથમાંથી છટકેલું એક ફળ માનવ અંતર કમલે પરમ તેજ રૂપ બનીને સમાધિ ગયું અને ‘નંદનવનનું’ મનમાં ચંદન વન ખીસ્યું’ શબ્દોની વગરમક્તની ફેંકાફેંકી નહિ, કલ્પનાનો ઉડળાટ નહિ, અહીં તો છે પ્રપુલ્ક શિવસંહિતામાં રાજતું જીવનનું નિમંજળ પ્રતિબિંબ.

મધુરી (આ અંકનાં કાવ્યો);

કવિશ્રી ખચ્ચરદારનાં બે કાવ્યો સાથે સાથે આ એકમ અંકમાં આપણને મળે છે. પહેલું 'દીપ' અને બીજું 'મનુરાજ.' 'દીપ'ની શૈલ પંક્તિઓ અષ્ટક અને પદ્યમાં વહેંચાઈને સોનેટરૂપમાં સુશ્લિષ્ટ પાણી ગૂંચાયેલી છે. આખું કાવ્ય નવા જીવન દર્શનનું પ્રસાદપૂર્ણ આલેખન છે. 'ભવસાગરમાં તરતું નાવ, કોણુ જાણે કયાં જઈને લગરશે અથવા અંજ સાગરમાં મહાધિક્વીન પશુ બને અને અને કદાચ પ્રભુના હાથમાં રહેલા અમૃતકુંભમાથી સુધા ભરીને આગળ પશુ ચાલે. ભલે એ કુબે કે તરે પણ પેલી પરમશ્રદ્ધામાં પરોવાયેલા ચિત્તને હું શા માટે પાછું વાળી લઉં ?'

છાંદો જાલિ બીજનાં છતાં તોડું મીટ નહિ.

અચ્ચાનક આખું દર્શન પ્રાર્થનાની કોન ધન્ય સ્થિતિમાં ફરી જાય છે. કૃતિ પોતજ નવી પ્રાર્થના બની છે. નવા જીવન સંદેશના સત્યાનુભવની પ્રાર્થના એ કવિતા છે તે આ અર્થમાં 'મનુરાજ'માં સરલતા અને માધુર્ય એક રસ બનીને સાચા ખલેકવસને સ્વરૂપે આપણને અહીં મળે છે. ભાવોદ્વેગ અને શાંત સમાધાન એ બે વસ્તુ કાવ્યરચનાની પડખોપડખ જામેલી હોય છે. માનવજીવનના એ નિકટ-વર્તી પડોશીઓ છે ચિંતન અને ભાવનાના પુણું વિકાસ પછી જ આનું ભાષા-પ્રાદુર્ય કવિને પ્રાપ્ત થાય છે. 'મનુરાજ' એક અનોખી રચના છે.

લગ્ન ગીતોના ઢાળ જાળે જુઝાયા છે, નવી કવિતામાંથી તો એને સાવ ફળસદ મળી છે. વખતે 'કોયલ કયાં ગયાં રે ?' વાંચીને કોઈ મધુરપથી ભરેલાં જુના સ્ત્રી કઠોની અવશહસરી રાગરચનાના કાનમાં આવીને અથડાયા કરે છે. 'કોયલ કયાં ગયાં રે ?'નું મૂળ તો જુના લગ્નગીતની એક લીટીમાંથી મળે છે.

સડેલાં તે કોયલ ને વિનવે-

આવી રૂડી આંબલીયાની ડાળ

મૂકીને કોયલ, કયાં આ તારે ?

‘અધ તરુણ’ એ શ્રી પતીજની શાદ્વલવિકીરિતની લાંબી દેરીમાં વણેલી પ્રેમ-ગંજીર અને સંયમાપ્રસાશીલ કૃતિ છે. કવિતામાં નવું કે અમંગલિક દાંષ્ટ્યિદ્ આસ જરૂરનું છે. કાવ્યકૃતિને યુગ જોટણી લખ્ય અને મહાન બનાવવી હોય તેને આવી લાંબી રચનાઓમાં પડ્યા વિના ચાલવાનું નથી. વસ્તુ ગમે તે હોય એની કદપના અરૂઢ હોવી જોઈએ. હોમિ ત્રીમ રચુળ અને દદ બનાવી જોઈએ. ઉચી કાવ્યકોટિનાં એ લાક્ષણિક અંગો છે. આખી કૃતિ વણી ગયા પછી મિલટન કેમ માદ આવી જાય છે? કાણ જાણે!

પાપનો પાવક ‘વિરાટ જંગો અંગે’ અને ‘આરણુ’ એ ગણે પ્રસન્ન-કરુણ લલિતલાવણ્યાં પ્રાર્થના પ્રકાર છે. મમતવનો સ્પર્શ જનાં નિર્દોષ સંહસી અંતર સંકેતનું કૃતસંદર્શન એમાંથી મળે છે. ‘પાપના પાવક’ની સંહસી પંક્તિઓનું કતવ્યજ્ઞાન હૃદયંગમ છે.

“પ્રમજ્જશે જ્યારે પાપનો પૂજો,

તાપે તાપે યદ્યથ ઉજ્જો:

લાલું સુંદર તારા સાથે

સહ લે પ્રાણનો દીવો સાથે”

અમ જોઈયું કાઈ-

ડૂળતી રાતે ડૂળતી રાતે.

‘તમન્ના’માં જુની ઇસ્ક અને દદના ગઝલોનું સ્મરણ તાજુ થાય છે. ગઝલ એટલે શું? મહોજ્જત, જીગર, વસ્ત-મરી શીટવાની તમન્ના જ માન? ઉચું કાવ્યતત્વ ગઝલમાં પ્રવેશવાની ના પાડે છે કે શું? કાવ્યસાહિત્ય ક્ષેત્રે જે પરિવર્તન આવ્યું છે તેમાંથી સંસ્કૃત-જ્ઞો તો હીક, ગઝલ પણ જાતજ રહેવી જોઈએ નહિ. કવિતાકૃતિ નવા સણગાર અને શોભા દાજો ઉત્સુકજ છે, આપણે કવિતાજીવીઓ અને પ્રેમીઓએ એનું સ્વરૂપ વિકૃત ન બની જાય એટલી કાળજી રાખવાની છે.

સ્વર્ણ ભૂમિ: (સાહિત્યકલા નિયમક વિશેષાંક).

રચનાથી દીવાળી ઉપર પ્રગટ થયેલા ‘સ્વર્ણભૂમિ’ના વિશેષાંકમાં કવિતાઓનું પ્રમાણ વધારે પડતું જોવામાં આવે છે. તેમાં ત્યાંના

રથાનિક લેખકો ઉપરાંત બહારના કવિઓને પણ સારો આદર મળ્યો છે. ‘શ્રવેડેગોનની ડાયામાં’ (હીરાલાલ મહેતા). ૭૨ પંક્તિઓમાં ‘તથાગત શરણમાગી’ બ્રહ્મદેશની વિશિષ્ટતા વર્ણવી છે.

સિંધાથં દ્વિગુતીરને કરતાં પુનિત
ધ્યાનસ્થ બોધિતરની શીળી છાંય નીચે:
હા, એજ શુદ્ધ ભગવાન તણા પ્રસાદે
છે, સર્વથા સુખી નિરામય બ્રહ્મદેશ,

‘અદીઠ રહીને મ’ (મનસુખલાલ ઝવેરી) માં પ્રણયદર્શનની કંપના શબ્દાણુ બની ગઈ છે. કલ્પનાની ધનતા આવા શકી નથી, છેલ્લી બે લીટીમાં કાંઈક તરવરાટ જાણે છે. પ્રણયદર્શનની નિરાશા પછી પણ

અદીઠ રહીને મ કામણુ તું આટલા પાથરે
સજીવ તુજ રપરાં તો પ્રણય, શોભ દેવી હશે !

‘રાણીને’ (સુન્દરમ) જડતા અને ચેતન વચ્ચેના સનાતન વિસંવાદની આ નાનકડી કૃતિમાં કાવ્ય તત્વવાળો ઉપેક્ષાત્મક ભાવ—

રાણી, રંગત એ દરિયાની
રણુમાં રે કાં તે રેલાવી ?

જેવી લીટીઓમાં શોધી શકાય છે ખરો ! ‘ગુજરાતણુ, તું’ તો અનિતા-રંગગતી’ (ઋતુર્મા કુસુમાકર) વાંચવી ગમે એવી સુગેષ બનાવટ છે. ‘નવવિધાન’ (સુરેશગાંધી). કર્શીકર-ગદર્શી, અરપષ્ટ રેખાઓ મૂકીને અલોપ ચંદ્ર જતી કોઈ તારકકણી જેવી મનોહર રચના છે. એજ પાના ઉપર આવેલું ‘અહું હું અન્ય કાંઈના’ (ગુલાબ દાસ બ્રાહ્મર) એ કાવ્ય આખા અંકના બે ચાર ઉત્તમ કાવ્યોમાં ગણી શકાય એવું છે કલ્પના, હંદ તથા વિષય સાથે આ કાવ્યનું ધણે અંશે સાદસ્ય છે. ભાવસંકીર્તિઓ પણ છે, એ અનુરૂપ સાનેટ તો આખું જ ઉતારીએ,

કલા સ્વામી સદા કહે તો કયા કોઈ મહાન તે
મુક્તિને અધ્યયન્યે જ્યાં જરી આરામ શોધતો,
બધાયે તાર વાર્તાના અહીં, ત્યાં ક્યાંય પાથયાં
વેરાયલા પડ્યા હોયે માથુ - કે પગ ન મતે;
પરંતું સ્પર્શ ચાતામાં, ફરીએ શક્તિનો મહા
બધા તારો ગૂંથવા વણાઈ એકમેકમાં
જાણે કોઈ છુટા નહોતા તેવા સંબધ થે રહે,
કલાકૃતિ જગે, ને જા અનેરા રૂપમાં વહે
તેથી રીતે કલા સ્વામી મહાકાલ, અતુરપ
યાચના, પ્રાર્થના, આશા જે હો તે હું તને કરું.
દશ તો છંદગીના આ બધાયે તાર પાથયાં
વેરાયેલા પડ્યા છે જ્યાં માથું કે પગ છે નહિ,
તેને સમેટવા કાળે, ગૂંથ લઈ એકમેકમાં
વણી લેજો કલારૂપે ચહું હું અન્ય કોઈ ના.

આ પંક્તિનાં કાવ્યોમાં - 'સ્વામી' (નાથાસાત્ત દ્રવે.) 'ખરેખરી

પૂજા' (દેવજી શ. મોદા) એ બેજ ઉદ્દેશપાત્ર છે. 'સ્વામીમાં'

રાત્રી આવી લગ્ન સવારી

તારો રથ આવ્યો મુજ દારે હું શો વિંધ વધાવું ?

શરમે મારી ધડકે છાતી લોભ હું કેમ છૂપાવું ?

એ પંક્તિઓ સાથે રવિન્દ્રનાથના આવાજ વિપયનાં ગીતોની
પંક્તિઓ સરખાવવાનું મન થાય છે. 'ખરેખરી પૂજા' બદલાયેલા
વિચાર વેલવનું નવું દષ્ટિબિંદુ આગળ લાવે છે. અર્ધમુઘ્ધ ભક્ત
હૃદયની મુમંગલ આશંકાનું ચિત્ર મહેર બેસી જાય એવી ઉત્તમ
રીતે ઉણું છે.

એ ઉગતા સરજ કરી પૂજા

કર્તવ્ય સંતોષ ખીજાં મહીં લાગે

મિત્રે પરંતુ હું મંદો ન મિત્રો.

સત્ય દર્શનનો વલ્લવલાટ ને સ્વમાન જાગૃતિનું કથન કેટલો લાવ
ઉત્સાહ પ્રગટ કરે છે !

મિતાક્ષરી

કવિ શ્રી. ખજરદારનાં વિસનજી વ્યાખ્યાનો

કવિશ્રી. ખજરદારે તાજેતરમાં મુબઇ યુનીવર્સીટી તરફથી નિમંત્રણ મળતાં 'વિસનજી વ્યાખ્યાનમાળા'ના કૃમ નીચે 'ગુજરાતી કવિતાની રચનાકળા' એ વિષય પર પાંચ વ્યાખ્યાનો મુબઇની રાજ્યા કોલેજમાં આપ્યાં હતાં. આ વ્યાખ્યાન-માળા આપણા સુપ્રતિષ્ઠિત વિદ્વાનોને સોંપાતી આવી છે. કવિશ્રી. ખજરદારની પ્રતિષ્ઠા ગુજરાત અને ગુજરાત બહાર પણ પહોંચેલી છે. એમના જીવનભરના અભ્યાસનો અને અનુભવનો સાથ ગુજરાતી સાહિત્યરસિક જનતાને આ વ્યાખ્યાનથી મળ્યો છે. 'જ્વલકપિસર'ની છેલ્લા દિવસની સાંજ બિમારી હોવા છતાં વ્યાખ્યાનના દિવસોમાં કવિ રવસ્થા હતા, પ્રકુલ્લ હતા, સાંજના આલેખી સાહિત્યરસિક જનતાને જોતાં એમની વેદના મનોબળે પર ચઢ હતી.

આ વ્યાખ્યાન અમે આપણા અન્ય સામયિકોએ પણ સારી સરખી નોંધ કરેલી છે. 'જ-ગભૂમિ'ના કલમ અને કિતાબ 'ના પાતા પર એ વ્યાખ્યાનોની મીમાંસા કરતી લાંબી લેખમાળા આવેલી છે. પ્રતિષ્ઠિત "ગુજરાતી"માં આ વ્યાખ્યાનોનો મનનીય સારાંશ આવેલો છે અને બીજા કેટલાક લેખો પણ આવેલા છે. જ્યાં સુધી આપણું ભાષણ અન્યથા ન ચાલે ત્યાં સુધી ખેસક આપણને પૂરેપૂરો પરિચય કહિયે થઈ શકવાનો નથી. પણ જેટલો શક્ય પરિચય મળે તેટલો મેળવવા જ આપણે પ્રયત્ન કરવાનો રહેા. એમણે એ પાંચ વ્યાખ્યાનોને નીચે પ્રમાણે ગોઠવ્યાં હતાં. ૧. કવિતાનું અને કવિતા રચનાનું મૂળ ૨. પ્રાચીન અર્વાચીન ગુજરાતી કવિતામાં પદવિકાસ ૩. અર્વાચીન કવિતામાં પ્રિદેશી પદ્યરચના ૪. "અખંડ પદ્ય"ની રચનાના પ્રયોગો અને તેની શોધ ૫. કવિતાની રચના વિધિ અને ભાષાસરણી. આમ એમણે આ પાંચ વ્યાખ્યાનોની સંકલનાથી રચનાકળાનો પરિચય

કરાંયો હતો. અથવા કવિતામાં ઇષ્ટ રચનાકળા કેવી હોવી જોઈએ તે વિષે વિદ્વાતાલયોં મત એમણે બ્યક્ત કર્યો હતો.

પહેલાં બાબ્બાન 'કવિતાનું' અને કવિતા રચનાનું મૂળમાં એમણે કવિતાનું દ્વિ-વ દર્શન કરાંયું છે. કવિતા એ કવિહૃદયનો રસાનુભવ છે. સંસારની કે સંસારથી પર એવી ટાંછ પણ વસ્તુની વિચારણાના સંસર્ગથી કવિહૃદયમાં જે આદિલનો જિભાં થાય અને તેમાંથી કવિને જે રસદર્શન થાય, તેનું વાણીના ખાસ નિયમિત રૂપમાં કવિ જે વણન કરે, તે કવિતારૂપે પરિણમે છે.....કવિહૃદય પણ જ્યારે જોઈએ અને ગમે ત્યારે ઉત્તમ કવિતા કરી શકતું નથી, પણ ખાસ સ્થિતિના કાંઈક અવધવ સાથે એનાં આંતરક્રિયોનોં અમુક અમુક સ્થિતિમાં સંયોગ થયા પામે, ત્યારે જ એ હૃદયની પ્રતિભા ત્યાં "પોતાનાં ઝળહળતાં દર્શન કરાવે છે." હવે એ કવિતાનો આત્મા કયો? કવિતા વાણીમાં શબ્દ, અર્થ, અલંકાર, બ્યાકરણ, કંપના, ભાવ વગેરે બધાં કાવ્યગિતે બાદ કરતાં જે કાંઈ અનિવચનીય શેષ રહે છે, અને જે શેષથી એ વાણીની તમામ શક્તિઓ ખીલી જોડે છે અને કાંઈ અલૌકિક આનંદ આપે છે, તે શેષ તે કવિપ્રતિભા એટલે કવિતાનો "આત્મા." પદ એ કવિતાનું અવિશાળ્ય અંગ છે. પદને તોડવાથી રસભંગ થાય છે."

કવિતા લખવાને માટે કવિને કારીગર બનવાની જરૂર છે. કવિ જે પોતાની કારીગરી ન જાણતો હોય તો તે પેલી અનિવચનીય પ્રતિભાને પરિપૂર્ણ ઓજસથી ઉતારી શકે નહિ. આ કારીગરી જાણવાને માટે એમણે કવિતાની રચનાકળાના મૂળ વિષે જણાવવાની આવશ્યકતા જણાવી હતી. "કવિતા એ વાણીની કળા છે, એટલે આપણા વિષયને "શબ્દ"ની શક્તિ સાથે જ સંબધ છે." વાણી અને સંગીતનું મૂળ

૧. 'કલમ અને કિતાબ'ના (૨૩/૧૨-૩૦/૧૨-૬/૧-૧૩/૧ ૨૦/૧- અને ૨૮/૧)ના પાના પરથી. મ. મ. ઝવેરીએ ચર્ચા કરેલી છે.

એમણે “શબ્દ”માં જ બતાવ્યું છે. સંગીત એ બાવદશનું પરિણામ છે અને વાણી તે વિચારદર્શનનું સાધન છે કવિતા એ બાવદશનું પરિણામ છે અને એથી જ એનું મૂળ સંગીતમાં રહેલું છે. કવિતાના મૂળનું ધણી સ્પષ્ટ રીતે એમણે સત્યદર્શન કરાવ્યું છે. “મૂળમાં તો કેવળ ઉચ્ચા સૂરો જ હશે, પણ જેમ જેમ મનુષ્યભુષિનતા વિકસિત થતો ગયો, તેમ તેમ વાણીના શબ્દો સંવાદિત સ્થિતિમાં એ સંગીતમાં ભળતા ગયા, અને બાવદર્શન ભુષિજન્ય શબ્દોમાં સંગીતમાં કે ગેય સ્વરૂપમાં ઉતરતું ગયું. એ જ કવિતાનું મૂળ.” બાવદર્શન કરાવવા માટે આપણે શબ્દોને પણ એમના યોગ્ય સ્થળે મૂકવા જોઈએ, અમુક જગ્યાએ જ એક શબ્દ મુકવાથી આપણે વધારે સ્પષ્ટતાથી બાવદર્શન કરાવી શકીએ છીએ. એ એમણે દાખલાદલીલ સાથે બતાવ્યું હતું. એટલે એ બાવદર્શન માટે લયની નિયમિતતા આવશ્યક છે, તે સાથે બાવદર્શનવાળા મુખ્ય હૃદયનો સંબંધ એ લયમાં નિયમિતતા સાધતા તાલની સાથે રહેવો જોઈએ. કવિતા લયમય મુજથી કડી છૂડી પડી શકે નહિ આમ ગેયતા ૨ એ કવિતાના મૂળમાં જ છે.

કવિતાનું મૂળ વૃત્તમાંથી છે એ પણ એમણે આધારભૂત દૃષ્ટાંતોથી જણાવ્યું હતું. વૃત્તની ઠોકને અવાજના તાલની જરૂર લાગતાં કુદરતી રીતે નિયમિત અવાજ મળીને-ઠોકને અનુસરી કંઈ. એ ઉચ્ચારે યતેઃ યતેઃ સ્પષ્ટ સંતાપ્યક અર્થનું સ્વરૂપ ધારણ કર્યું. એટલે શબ્દો (અર્થવાળા અવાજો)એ લય પ્રમાણે રૂપ લઈ-નિયમિતતા કેળવી. કવિના આનંદ પણ ક્યારે આપે કે જો કવિએ કારીગરીથી પોતાની પ્રતિભાને ઉતારી દેાય તો જ તે કવિતા આનંદ આપે. ગમે તેવા મુદ્દર વિચારોને પણ એ કારીગરીથી જ શોભાવાનું છે. નહિ તો

૨. શ્રી. મનમુખજ્ઞાન ઝવેરી આ ગેયતા વિષે તા. ૩૦-૧૨-૩૯ ના પાના પર લખે છે. “પણ ફેટલીક વાર ગેયત્વ કાંપાર્યનું પોષક બનાવવાને બદલે બાધક નીવડે છે.

એ સુંદર વિચારો ઉંદર જેવા દેખાઈ કાગળ પર શું દેખી જ ચોંટી રહેશે. પદના નિયમિત ડાલનથી આપણે કવિતાને રમરથમાં રાખી શકીએ છીએ. આત્મા તો છે જ પણ તેની સાથે દેહની સંસગતા અભિન છે. સારો દેહ હશે તો જ આત્મા એમાં સુંદર દેખાશે. કાઈપણ કવિને ડાલનમય પદનાં બંધન નડ્યાં નથી. સાચા કવિને એ કદી બંધન છે જ નહિ.

કવિત્વ દાગોરતો 'કવિતામાં સંગીત' વિષેનો મત એમણે અહીં નોંધ્યો હતો. એમણે ભારપૂર્વક, જણાવ્યું છે કે સંગીતની આવશ્યકતા કવિતાને છે જ, કવિતા કદિયે 'અગેય' થઈ શકે જ નહિ. ટુકમાં પદ એ કવિતાનું અવિભાજ્ય અંગ છે, પદને તોડવાથી રસભંગ થાય છે. કારણ કે કવિતાનો રસ પદમાં ઘડીને જ ઊતરે છે. Sound and sense are inseparable.

બીજા વ્યાખ્યાન પરવિકાસમાં ભાષા ઉચ્ચારની ઐતિહાસિક રેખા દેરી શ્રુતરાતી ભાષા ઉચ્ચારની આજની સ્થિતિ દેખાડી હતી. જનવર્ગને ભાષાની આવશ્યકતા છે કારણ કે ભાષા ખોલાય તો જ તેમાં ભાવદર્શન પ્રમાણે સ્વરોનું આરોહઅવરોહવાળું ઉચ્ચારણ થાય, અને તો જ તેમાં પ્રયત્નતત્વ રહી શકે. રૂપમેળ સ્યનાંઓ વિષે એમણે જણાવ્યું હતું કે જે જ ભાષામાં રાગદોની તમામ શ્રુતિઓ સંપૂર્ણ સ્વર સાથે ઉચ્ચારાતી હોય તેમાં જ થઈ શકે. કવિતાંવાણી એ અવબુક્કા હોવાથી એની પદરચના તે તે ભાષાના રાગદોના ઉચ્ચાર પર જ અને શ્રુતિઓ પરનાં વર્ણન પર જ રચાય તે રચાવી જોઈએ.

સીનેમાના અને નાટકોનાં ઘણાં ખરો ગીતો, પ્રતિવર્ષે સંખ્યાગંધ લખાતા જતા રાગો, અને ચારણી દળનાં કાવ્યોઃ આ બધાં આનાં ઉદાહરણો છે. ” કવી શ્રી. ખખરદાર શ્રી. મનમુખતાલ જે ગેયના સમગ્રતા છે તે વિષે કશું દહેતા જ નથી કવિશ્રી. ખખરદારે જે ગેયતાની વાત કરી છે તે એના 'સાદ્ય સંવાદિત સ્વરૂપની' છે,

આપણા પ્રાચીન કવિઓએ પ્રાકૃત અને અપભ્રંશમાંથી 'દેશી'ની શોધ કરી. આપણી ગુજરાતી ભાષામાં તો યૌદ્ધી સદીથી જ આપણા સર્વ કવિઓએ એ દેશીનો જ આશ્રય લીધેલો છે. આપણે આ જ ગુજરાતી ભાષામાં કવિતાઓ લખીએ અને પાછા વાપરીએ ત્યારે સંસ્કૃત રૂપમેળ છદો તો આપણે આપણી ભાષાના ઉચ્ચારોને જોધીજ દિશામાં વાળીએ છીએ, એટલા માટે જ રૂપમેળ છંદ આપણી ભાષાને અનુકૂળ નથી. આપણા કેટલાક કવિ વિવેચકોએ આપણી ભાષામાંના પ્રયત્નની દરતી જ સ્વીકારવાની ના પાડી-પણ આપણી ભાષામાં પણ પ્રયત્ન છે જ એ એમણે મુક્તધારા પરના સેખમાં લખેલું છે.

ત્રીભ વ્યાખ્યાનમાં એમણે વિદેશી પદ્યરચણાની વાત કરી હતી. જેમાં ગઝલ, ઝોડ, સોનેટ પર એમણે વિસ્તારપૂર્વક સાધાર સિદ્ધાંતોથી મીમાંસા કરી હતી. ગઝલ ઉપર બોલતાં એમણે જણાવ્યું હતું કે ગઝલનો શુદ્ધ પ્રકાર આપણી ભાષામાં પ્રથમ બાલાસંકર અને મણિલાલની કાષ્ઠ કાષ્ઠ ગઝલમાં મળે છે. તે અગાઉ એનું ખીલું રૂપ જે 'રેખતા'ને નામે બોલાતું હતું તે પ્રથમ દયારામ કવિની પ્રજ્ઞાલાલની કવિતામાં વપરાયેલું છે. નર્મદ પછી એ 'રેખતા' દરિલાલ ધ્રુવે, ગોવર્ધનરામે, અને નરસિંહરાવે ધણા લખ્યા છે. તેમાં દરિલાલ ધ્રુવે, અને નરસિંહરાવે સદૌપ રચના કરી છે. આપણા મુસ્લીમ કવિઓએ ગઝલના ધણા પ્રકારો ગુજરાતી કવિતામાં સંજ્ઞા તાથી ઉતારેલા છે. અમારે મતે અક્ષયજી અને અખી પ્રતિભાશાળી યુવાન ગુજરાતી કવિ પતીલે પણ સંજ્ઞાતાથી ગઝલને એના ન્યકિતત્વ સાથે ઉતારી છે.

'ઝોડ' ઉપર બોલતાં એનું મળ એમણે બતાવ્યું હતું. યુરોપીય જુનામાં જુના સાહિત્યમાં આ "ઝોડ"નો પ્રકાર પ્રથમ ગ્રીક કવિતામાં દર્શન દે છે. એમાં અનેક નાની મોટી પંક્તિઓથી બનેલા પદ્યજુથના અનેક પદ્ય વિભાગો મળીને ઝોડ "ઝોડ" લખાય છે. કાષ્ઠ ખાસ પ્રસંગને સંબોધીને આપણા સામાન્ય ખંડ કાવ્ય જેવું આ "ઝોડ" કાવ્ય લખાય છે. ગુજરાતીમાં આ 'ઝોડ'નો

પ્રથમ પ્રયોગ બાણરાવ દેસાઈએ 'સ્નેહવૃં' સ્વપ્ન' કાવ્યમાં કર્યો છે. આ જ નમૂના ઉપરથી કવિ નાનાલાલે 'ધંડારવ', કવિશ્રી ખજરદારે 'મેધને' લખ્યાં હતાં. બાણરાવનો પ્રયોગ અન્યદ્ધ (Irregular) રૂપનો હતો, તેવો જ અન્યદ્ધ રૂપનો પ્રકાર કવિ નાનાલાલનો હતો. "મેધને" કાવ્યવાળો પ્રકાર નિઅધ્ધરૂપમાં છે.

"સોનેટ"ની ઐતિહાસિક આલોચના આખી એમણે જણાવ્યું હતું કે યુરોપની બીજી બાપાઓમાં એ સોનેટનું એક જ સ્વરૂપ છે. ત્યાર પછી એ સોનેટનું રચનાવિધાન એમણે જણાવ્યું હતું. વોટસ કન્ટન અને ફોગેન્ડના મન એમણે આધારભૂત ગણાવ્યા હતા. એ કાવ્યતત્ત્વમાં શું શું જોઈએ? "આ (ધોરણું મુજબના પ્રાસ સાથની અણક અને પદકની) કારીગરી તો અતિમ આંશવને સાધવાનું એકસાધન માત્ર છે. ખરી રીતે આ સાધન એવું છે કે વિચાર સમૃદ્ધિથી ભરેલા કે કલ્પના લાલિત્યની રેલુંછેલથી ઉભરાતાં કવ્યને! એકજ મોજે શુદ્ધ 'લિરિક'ની મતિ પા એટલા ધારણું કરે, અને એકજ હૃદયધ્વજ વંદન અને પ્રતિવંદનમાં તે રૂપબદ્ધ રહે, " ગુજરાતીમાં ઉતરેલા સોનેટ અંગે એમણે શ્રી. અંબ્રવદન મહેતા અને શ્રી. પૂર્ણલાલનાં સોનેટોનાં પ્રસંસા કરી હતી. સોનેટના છંદ માટે એમણે મહાછંદ આપ્યો છે. જે છંદની સમજૂતી હવે પછી વિગતથી જોઈશું. અંગ્રેજી સાહિત્યમાં બધાં જ સોનેટો એક જ છંદમાં છે તેમ. આપણા સાહિત્યમાં પણ બધાં જ સોનેટો એક જ છંદમાં લેવાં જોઈએ. ૩

૩. શ્રી. મનસુખલાલ ઝવેરી કલ્પમ અને ક્રિતાબના વા. ૧-૧-૪૦ ના પાના પર લખે છે, "છંદમાં સોનેટ સ્વરૂપના નિયમો નક્કી થઈ ગયા છે. છતાં ત્યાં પણ વ્યક્તિગત કવિઓ એ નિયમોનો અનાદર કરી રહ્યા છે અને છતાં તેમને કોઈ અકલિ નથી કહેતું..... સામાન્ય પ્રાસસંકલનાર્થ સ્વરૂપ નક્કી કરવાને માટે શ્રી. ઉમાશંકર કહે છે તેમ અનેક પ્રયોગો થવાની જરૂર છે." આથી વધારે બ્રામક વિધાનો શ્રી. મનસુખલાલ પાસેથી ક્યાં મળવાનાં હતાં? એમણે સોનેટ

એમનું ચોથું વ્યાખ્યાન “ અખંડ પદ ” પર છે. તમંદરી માંડી મેા ઠાકર સુધીના આપણા વિદ્વાન કવિઓ આ અખંડ પદ મેળવવા જાગીર થ પ્રવર્તેા કરતા આ જા છે પણ એકકે પ્રયોગ સફળ નથી થયેા નેનાં કારણેા કવિશ્રી ખચરદારે એમના વ્યાખ્યાનમાં જણાવ્યાં હતાં. કવિ શ્રી. નાનાજ્ઞાણના ‘અપદ્માગદ્ય’ અને મેા. ઠાકરના પૃથ્વી હંદની પણ વિસ્તારથી ચર્ચા કરી એમણે એની નિષ્ફળતાનાં કારણેા જણાવ્યાં હતાં. પૃથ્વી હંદ અંગે મોક્ષનાં એમણે જણાવ્યું હતું કે ઇ. સ. ના છઠ્ઠા શતક સુધી તો એ “પૃથ્વી હંદ” “વિલગ્નિત ગતિ”ના નામેજ જોળખાનેા એથી એમાંના વિલગ્નિત ખંડા ધીરે-થીજ ખોલાય છે, એટલે કે લાંગા સંધિએ મોક્ષનાં વિલગ્ન થાય છે. એને પ્રવાહ ધીરે અને સંધિએ સંધિએ અટકતો અને અટકતો

નથી લખ્યાં તેમને જ અજ્ઞપ કવિ કાણે કહ્યા છે ? જેમણે કાવ્યો લખ્યાં છે તે કવિઓ કહેવાયા છે. અને કહેવાય છે, પણ તેઓ સોનેટકાર કહેવાતા નથી. સોનેટ એ તો કાવ્યનો એક પ્રકાર છે. જે સોનેટો એ સ્થાપિત નિયમ પ્રમાણે નથી લખાયાં તે સોનેટ તરીકે નથી જ સ્વીકારાયાં. અને કાંઈ પણ પ્રતિષ્ઠિત સંપાદકની ‘એન્થોલોજી’માં એવાં સોનેટોને સ્થાન નથી જ મળ્યું. અને એવા પ્રકારનાં સોનેટો પર ટીકા પણ થયેલી છે. ખુદ આજના નવીન અંગ્રેજ કવિઓએ પણ એ નિયમોનો સ્વીકાર કરેલોજ છે. કવિ તરીકે ગમે તેટલી પ્રતિષ્ઠા ધરાવતા કવિઓને માટે પણ તેમનાં સોનેટની હિલુપ માટે ટીકાઓ કરવામાં આવી છે. સર શ્રીકૃષ્ણ સીંઘીથી રૂપદંત્ર સુધીના સોનેટકાર તરીકેની ખ્યાતિ ધરાવતા કવિઓએ જે નવીનતા અવારનવાર દાખલ કરી છે તે માત્ર પ્રાસમાં અને તે પણ અનિયમિતતામાં નહિ પણ નિયમિતતામાં જ. પ્રાસ સંકલનાનું સ્વરૂપ નક્કી કરવાને પ્રયોગોની જરૂર છે. પણ મૂળ સિધ્ધાંતને આધાર ખસેડીને પ્રયોગો કરેા તો કયા સિધ્ધિ મળવાની હશે ? સાધના કરેા તો આસન માંડીને સાધના કરેા કે જેથી સિધ્ધિ મળે-પણ સિધ્ધાંતનું આસન આધું ફેંકી પ્રયોગોની સાધનામાં કદિયે સિધ્ધિ સાધ્ય નથી.

લાગે છે, આ અખંડ પદ્ય માટે જે છંદ શોધાય તે એવો તો હોવો જ જોઈએ કે જેમાં સરખા આવતનવાળા સંધિઓ હોવા જોઈએ, જેથી પાઠ્યતામાં વાંધો ન પડે. કવિથી. ખખરદારે આ અખંડપદ્યની જે શોધ કરી તેની ભૂમિકા પ્રાકૃત લાપાની 'દેશી'ઓ છે. એમાં જે અક્ષરો પર તાલ આવે તેની આભુળાભુળા અક્ષરો બળે માત્રાના હોવા છતાં માત્રા મેળમાં માત્રા વધો જવા છતાંએ એને ગાવામાં કશોએ વાંધો આવતો નથી. એટલે અમુક આવતન સંધિ પાડી નિયમિત શ્રુતિ પર તાલ રાખવામાં આવે તો આભુળાભુળી શ્રુતિઓ દીધાં હોય કે દુરવ હોય તેની સાથે છંદને બહુ લાગણું નથી અને એ વિધિ પરથી જ એમણે આ અખંડપદ્યની રચના કરી. એ અખંડપદ્યનાં જે આવશ્યક લક્ષણો ગણાવ્યાં તે આ પ્રમાણે છે. (૧) છંદ તો આયચ્છિક પેન્ટામીટરની જેમ પાંચ સંધિવાળો હોવો જોઈએ. એ દરેક સંધિમાં ત્રણ શ્રુતિ જોઈએ. (૨) પાઠ્ય હોવો જોઈએ. (૩) એ સંધિની છેલ્લી શ્રુતિ પર તાલ આવવો જોઈએ. (૪) લાંબા વાક્ય સંદર્ભોને સમાવી શકે તેવી કોઈ ધણ સંધિથી શરૂ થઈ અને પાછળથી અનેક પંક્તિઓ સુધી એક સરખી રહી શકે અને પંક્તિમાંના કોઈ ધણ સંધિ આગળ પૂરી થઈ શકે એવી રચનાની સળંગ અખંડિતતા (૫) અર્થાનુસારી યતિ ગમે તે સંધિ પાછળ મૂકવાની મથેચ્છ સગવડ અને છૂટ (૬) કોઈ સંધિમાં પ્રયત્નમેળ લયબિંદુનું પરિવર્તન એકજ પંક્તિમાં જે સંધિથી વિશેષ સંધિમાં ન હોવું જોઈએ કે જેથી લયનો પાયો જ બદલાય.

આજ લક્ષણો ધરાવતો અખંડપદ્યનો મહાછંદ એમણે એમના 'મનુરાજ' નામના નાટકમાંથી સંલગ્નાવ્યો હતો. તેમાંનું એક દૃષ્ટાંત અને એક સોનેટ આ અંકમાંજ અમે આપેલાં છે. ગુજરાતને જે અખંડ પદ્યની જરૂરિયાત હતી તે અખંડ પદ્ય આપણા આ કવિવરે આજે આપ્યું છે. અંગ્રેજી લાપાનાં પદ્ય નાટકો-મહાકાવ્યો અને સોનેટો એકજ છંદ આયેચ્છિક પેન્ટામીટરમાં લખાય છે. અને એ જ

પ્રમાણે આપણે ત્યાં પણ આ ગણે કાવ્યપ્રકારો આ એકજ મહા-
છંદમાં ઉતરે તો સારું.

પાંચમા બાપણુમાં એમણે શબ્દ અને અર્થનું મહાત્મ્ય જણાવ્યું
હતું. આજની અર્થપ્રધાન કવિતા શબ્દને ગૌણ રાખતાં કદિયે કવિત્
યજ્ઞ શકવાની નથી—સમાજના હૃદયને પહોંચી શકવાની નથી. ૪ કવિનામાં
અર્થ હોવો જ જોઈએ, ગેયતા અને માધુર્યનો પ્રસાદ જોઈએ જ.
કવિતા અને લોકસમાજનું અંતર એ બે છુટાં ન જ પડતાં જોઈએ.
સમાજ અને કાગળ એજ કવિતાના સાચા કસોટી કરનાર છે. અને
અંતમાં એમણે અંતરના જોડાણથી આદ્ર ગંભીર-પ્રેમભર્યા અવાજે
આપણા યુવાન કવિઓને કવિતાની સર્વોચ્ચ સુન્દર ઉપાસના કરવાની
વિનંતી કરી હતી.

મગનલાલ લાલભાઈ દસાઈ

પંડિત બેચરદાસનાં વિસતજી વ્યાખ્યાનો

આ વર્ષના ફેબ્રુઆરીના જીજ્ઞ સપ્તાહમાં પંડિત બેચરદાસ
જીવરાજ દોશીએ “૧૨મા સૈકાની ૧૮મા સૈકાની ગૂજરાતી ભાષા”
ઉપર પાંચ મનનીય વ્યાખ્યાનો આપ્યાં હતાં. પંડિત બેચરદાસ પ્રાકૃ-
તના જાણીતા વિદ્વાન છે. વિદ્યાપીઠમાં એ પ્રાકૃતના અધ્યાપક હતા.
હમણાં અમદાવાદની શેઠ લાલભાઈ દલપતભાઈ આટલેસ કોલેજમાં
અધ્યાપક તરીકેના અધ્યાપક છે.

૪. શ્રી મનસુખલાલ ઝવેરી ‘સમાજ’ને આમકે શબ્દ જણાવે
છે. જ્યારે પૂછે કવિ મેઘાણીને કે તમારાં ગીતો ક્યાં ગવાય છે ?
પૂછે કવિશ્રી નાનાલાલને કે તમારાં કાવ્યો ક્યાં સમાજે વાંચ્યાં ?

‘કેમને લોકકવાયો અને જીજ્ઞ ગીતો’ સરકારની મનાઈ હોવા છતાં
મેઢે મેઢે પસાર થયાં અને ગૂજરાતના સર્વશ્રેષ્ઠ વિદ્વાનથી માંડી
વગરની ચાર સીમ જોનાર ખેડૂત સુધી એ ગીતો પ્રસાર્યાં છે. તે
સમાજ ! જે સમાજે નરસિંહ મીરાં-પ્રેમાનંદ—અને દયારામને અમર
રાખ્યા છે તે જ સમાજ.

ઝંમનાં વ્યાખ્યાનોમાંથી પહેલામાં સાઠ જેટલા શ્રાતાઓ હાજર હતા. પછીનાં વ્યાખ્યાનોમાં સરાસરી ત્રીસ પાંત્રીસ જેટલી સાંભળનારની સંખ્યા રહેતી જ. આવા શુષ્ક જણાતા કઠિન વિષયમાં આટલી સંખ્યા નવીન ગૂજરાતનો સંશોધનોના વિષયો પ્રત્યે બધતો જતો અનુરાગ દર્શાવે છે.

પ્રથમ વ્યાખ્યાનમાં વ્યાખ્યાતાએ ભાષાની સામાન્ય ચર્ચા કરી, અને વૈદિક સંસ્કૃત પ્રાકૃતો અને અપભ્રંશનો ઉત્તરોત્તર વિકાસ ઈમ દર્શાવ્યો. તેઓ હંમચંદ્રની અપભ્રંશ ભાષાને ઉગતી ગૂજરાતી કહે છે. આ વ્યાખ્યાનમાં પાણિનિની અષ્ટાધ્યાયી વૈદિકપ્રક્રિયા પાતંજલ મહાભાષ્ય, સિદ્ધહેમચંદ્ર તથા પ્રાકૃત આકરણોમાંથી આવશ્યક રચણાએ અવતરણો આપ્યાં હતાં. એમણે “આપંવિદ્યા વ્યાખ્યાન માળા”માં વૈદિક સંસ્કૃત અને પ્રાકૃત વચ્ચે જે નિકટ સામ્ય બતાવ્યું હતું તે આ વ્યાખ્યાનમાં પધારે વિસ્તારથી દર્શાવ્યું છે. આ વ્યાખ્યાનમાં પુષ્કળ માહિતી આપી હતી અને ઘણા અભ્યાસીઓને એ ઘણું ગમ્યુ હતું. બીજા વ્યાખ્યાનમાં એમણે બારમા ને તેરમા સૈકાની ગુજરાતી ભાષાનાં પુષ્કળ ઉદાહરણો આપીને તેનું બંધારણ, લાક્ષણિક શબ્દપ્રયોગો વગેરે સ્પષ્ટમંડળમાં હતાં. ત્રીજા વ્યાખ્યાનમાં ત્રાદમા અને પંદરમા શતકની ભાષાની, અને ચોથા વ્યાખ્યાનમાં સોળમા અને સત્તરમા સૈકાની ભાષાની સમાલોચના કરી હતી. અંતિમ વ્યાખ્યાનમાં એમણે અઢારમા સૈકાની ભાષાનું સ્વરૂપ તપાસ્યું હતું. અને ઉપસંહારરૂપે ગુજરાતી ભાષાની ઉત્ક્રાન્તિ ટુંકમાં સ્પષ્ટમંડળી હતી. છેવટે માતૃભાષાનો સરસ અભ્યાસ કરવાની અને એ અભ્યાસમાં વ્યુત્પત્તિશાસ્ત્રને યોગ્ય સ્થાન આપવાની ભલામણ કરી હતી.

એમનાં વ્યાખ્યાનોમાં સંસ્કૃત વ્યાકરણશાસ્ત્ર, વૈદિક પ્રક્રિયા અને પ્રાકૃતોનું એમનું તલરૂપથી અવગાહન રહેજે જણાઇ આવતું હતું. પ્રાકૃતોનાં ઉદાહરણો તથા જુની ગુજરાતીના બંધારણની અને વ્યાકરણની ચર્ચા પરતવેનો એમનાં વ્યાખ્યાનો આકરમંથ જેવાં યરો એમાં શંકા નથી.

વ્યાખ્યાનોમાં કેટલેક સ્થળે વ્યુત્પત્તિ ચર્ચામાં તેમણે સ્વ. નરસિંહરાવભાઈ તથા સ્વ. કેશવભાઈ દ. ધ્રુવ જેવા વિદ્વાનોથી જુદો મત દર્શાવ્યો હતો. એવા સ્થળોએ એમણે આપેલાં કારણો જુના મતનું નિરસન કરવાને પૂરતાં નથી. દાખલા તરીકે જેઓ તત્ત્વમાંથી “થી” નીકળ્યાની અને પ્રતિમાંથી “વડે” અને “પેડે” વ્યુત્પન્ન થવાની કલ્પના કરે છે. આ બંને સ્થળે એમનાં મતોએ અશાસ્ત્રીય લાગે છે.

“થી”ની વ્યુત્પત્તિ સ્થિત્વામાંથી ધૌજ દ્વાન અને “વડે” ની વૃત્તિમાંથી નીકળવાનો જુનો મત વધારે સંભવિત લાગે છે. આવા સ્થળો ઘણાં હતાં અને વ્યાખ્યાનો છપાશે ત્યારે આ વિષયમાં વધારે ચર્ચા થવાનો સંભવ છે. સ્વ. નરસિંહરાવભાઈનાં મતોએ ખૂબ શાસ્ત્રીય અને ચોકસાઈવાળાં હોઈ ગમે તેવી મુક્તમ કસોટીમાંથી પાર ઉતરી શકે તેવાં છે. બેશક, કેટલેક સ્થળે એમણે નવાં સાધનોની સહાયથી સ્વ. નરસિંહરાવભાઈની કેટલીક કલ્પનાઓને મુંઝિ પથ આપી છે.

આવાં વિદ્વાતપૂર્ણ ચક્ષુષ આલોચનાવાળાં વ્યાખ્યાનોમાં આવી કોઈક સ્થળે અપૂર્ણતા રહી ગઈ છે તેનું કારણ કદાચ પંડિત બેચરદાસને અંગ્રેજીનો પરિચય ન હોવાથી આ વિષયની અંગ્રેજીમાં થયેલી ચર્ચાઓ તેમની નજરે ન પડી હોય એ પણ હોઈ શકે. આપણી પૂર્વની પદ્ધતિની વિદ્વાને શક્ય એટલી સંપૂર્ણ અને સર્વ-ગ્રાહી છણાવટ આ વિષયમાં એમણે કરી હતી. એમનાં વ્યાખ્યાનો આ વિષયના ગ્રંથોમાં જુદી જ ભાત પાડે છે.

આથી વધારે વિસ્તૃત સમાલોચના તો એ વ્યાખ્યાનો પુસ્તકાકારે પ્રસિધ્ધ થાય ત્યારે જ થઈ શકે. છતાં એટલું અવશ્ય કહી શકાય કે નરસિંહરાવભાઈનાં ભાષાશાસ્ત્રીય વ્યાખ્યાનો અને શ્રી. પટેલની “જૂની ગૂજરાતી ભાષા” પછી આ વ્યાખ્યાનો વડે ગૂજરાતી ભાષાશાસ્ત્રમાં એક આગળ પગલું ભરાયું છે. આવા નીરસ, શુષ્ક અને કઠિન વિષયમાં એમણે પુષ્કળ શ્રમ લઈને જે સંશોધન કર્યું છે તેને માટે આ વિષયના અભ્યાસીઓ એમના ખૂબ ઋણી છે.

પ્રો. કાન્તિલાલ બ. વ્યાસ

વિવેચના

છેલ્લાં ચારેક વર્ષમાં ગુજરાતીમાં વિવેચનગ્રન્થો ઠીકઠીક બહાર પડ્યા છે. જેમને સાહિત્યમાં પ્રવેશ્યે એક દેહ દાવડો થયો છે એવા આપણા ગઢ પેઢીના વિવેચકોની વધુ ભાગ્યશાળી ગણવા જોઈએ, કેમકે તેમના વિવેચનજોખોના સંગ્રહો આટલા વહેલા બહાર પડ્યા માંડ્યા છે.

હમણાં હમણાં બહાર પડેલા સાતેક ૧ વિવેચનસંગ્રહોમાં, આ વિવેચનસંગ્રહનું સ્થાન ઉંચું છે. એમાં નર્મદ અને ખજુરદાર ઉપર બળે, ગોવર્ધનરામ ઉપર ચાર અને ક. દ. ડા, નરસિંહરાવ, આનન્દશંકર, કુસુમાકર, લક્ષ્મિ, ચન્દ્રશંકર પડ્યા અને જ્યોતીન્દ્ર દવે ઉપર એકેક લેખ છે. તો રાધનો પવંત, ગુજરાતનો નાથ, મહાસુદર્શન, મત્સ્યગંધા અને બીજાં નાટકો, આપણી કવિતાસમૃદ્ધિ, અમી, પારિજાત અને રોપનાં કાવ્યો જેવા ગ્રન્થો વિશે પણ બેકેક લેખ છે. છેલ્લે પાંચ લેખ તત્ત્વાન્વેષણના ૨ છે. આમ, આ સંગ્રહમાં અમુક કર્તાઓનો સમગ્ર દૃષ્ટિએ અભ્યાસ, અમુક કૃતિઓનો વ્યક્તિગત અભ્યાસ તથા બેત્રણ તાર્ત્વિક ગ્રન્થોનો અભ્યાસ આપણને મળે છે.

આમાંથી ગોવર્ધનરામની શેરી ઉપરના બે લેખો, એમાં દેખાતી તલસ્પર્શી વિવેચનશક્તિથી આપણું ધ્યાન, સહુ પહેલાં જ, ખેંચે છે. આપણાં ગઢનો વિકાસ લગભગ પોણોસો વર્ષથી થયા કયો છે અને

* કર્તા: પ્રો. વિજયુગ્રસાદ ર. ત્રિવેદી, કોલેજ, મુરત, શ. ૨-૮-૦, ૧૯૩૬.

૧. નવલરામ ત્રિવેદી, રામનારાયણ પાઠક, વિજયરાય વેદ, રામચંદ્ર શુક્લ, રમણલાલ દેસાઈ, ધૂમકેતુ, વિશ્વનાથ ભટ્ટ વગેરેના.

૨. હમણાં બહાર પડેલા વિવેચનસંગ્રહોમાં, અમુક કર્તા કે કૃતિનાં વિવેચનો જ ઘણે ભાગે દેખાય છે. સાહિત્યનાં અનેકવિધ તત્ત્વોની શાસ્ત્રીય તપાસ કે ચર્ચા તો કવચિત જ દેખાય છે એ સ્થિતિ ધ્યાનમાં લેવા જોઈ છે (રામનારાયણ પાઠક અને વિજયરાયને આના અપવાદ ગણવા જોઈએ.)

ઐટલા કાળમાં આપણને કેટલાક વિચિત્ર ગદ્યસ્વામીઓ મળ્યા પશુ છે. છતાં આપણી ગદ્યશૈલીનો સમગ્ર ૧ તેમ જ ગૂઢા ગૂઢા ગદ્ય-સ્વામીઓનો વ્યસ્ત અભ્યાસ હજી થયો જ નથી એમ કહેવાય. એવી સિથિતિમાં વ્યક્તિગત ગદ્યસ્વામીઓની શૈલીનો અભ્યાસ, આરંભમાં થાય તે યોગ્ય જ છે. તેથી અહીં આં આપણા ઉત્તમ ગદ્યસ્વામીની ગદ્યશૈલીનો અભ્યાસ આટલી વેધક રીતે અને આટલી વિશદ રીતે થયો જોઇને જરૂર આનન્દ થાય. પ્રો. વિષ્ણુપ્રસાદની ઊંડી અવગાહન શક્તિ અને સ્પષ્ટ પૃથક્કરણશક્તિ આ લેખમાં અપૂર્વ રૂપમાં બહાર આવે છે. ગોવર્ધનરામની શૈલી વિશેનો આ લેખ આપણાં સાહિત્યના અગ્રગણ્ય વિવેચન લેખોમાંનો એક છે. એમાં ગોવર્ધન-રામની વિષયનિરૂપણશૈલી તેમ જ ભાષાશૈલી અને એ બંનેનો સમન્વય સાધવાની કળા એ બધાંની સૂક્ષ્મ સમીક્ષા થઈ છે.

એવી જ પર્યેષક દૃષ્ટિ બતાવતો બીજો લેખ 'વિવેચક નરસિંહ-રાવ' ઉપરનો છે. એમાં એ વિવેચકનાં વિવેચનના ગુણો, દોષો, ખાસિયનો વગેરે બધાંનું નિરૂપણ ધણી જ વિશદ રીતે થયું છે. નર્મદ અને હાલપત ઉપરના લેખોમાં, એ બંનેનું, એમના જમાનાના પ્રતિનિધિ તરીકે, સુરેખ મૂલ્યાંકન છે.

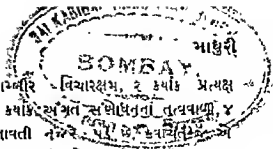
વ્યક્તિગત અભ્યાસમાંથી રાઇનો પર્વત, આપણી કવિતાસમૃદ્ધિ, શૈલનાં કાવ્યો અને પારિજાતનાં અવલોકનોમાં પ્રો. વિષ્ણુપ્રસાદની નીરક્ષીર વિવેચનશક્તિનો આપણને સુન્દર પરિચય થાય છે. બાકીના લેખો દુકા અને કંઈક નોંધનું રૂપ લઈ લે છે એવા છે.

પ્રો. વિષ્ણુપ્રસાદની પોતાની શૈલી, એમના અહીંના ઉત્તમ લેખોમાં, સામાન્ય રીતે સ્વસ્થ, નહીં દીર્ઘસૂત્રી તેમ નહીં સમાસિત છતાં અર્થક્ષમ, ક્યાંક કટાક્ષ કે વિનોદની આછી છાંટથી હળવી બનતી ૨ તો ક્યાંક કલ્પનાની ઉત્તેજનાથી અલંકૃત બનતી, ૩ ક્યાંક

૧. રા. રા. હિમતલાલ મ. અંબલિયાનો એક પ્રયાત્ન, વડોદરામાં એમણે 'ગુજરાતી ગદ્યના ઇતિહાસ' ઉપર આપેલા ભાષણ રૂપે છપાયો છે તે નોંધપાત્ર છે. રા. વિશ્વનાથ બટે 'નંદશંકરની શૈલી' ઉપર પ્રમાણભૂત લખાણ આપ્યું છે.

૨. જુલો પૃ. ૨૪૪, લી. ૨૦-૨૨; પૃ. ૧૬૪ લી., ૧૭-૨૦,

૩. જુલો પૃ. ૬૫-૬૬.

લાગણીમિત્ર ૧ તો ક્યાંક ગમ્બીર વિચારકશ્રમ, ૨ ક્યાંક પ્રત્યક્ષ વાર્તાલાપનાં તત્વવાળી ૩ તો ક્યાંક અંતર સંબોધનનાં તત્વવાળી, ૪ આમ અનેકવિધ સ્વરૂપો બતાવતી નવરસ પૂરે છે. ૫ શિશિલગ્નધવાળી અને તેથી અસરમાં મોળી દેખાય છે, ૫ પણ સામાન્યતઃ એ છાંટાઈને સચોટતાથી દર્શાવી શકે એટલી અનુરૂપ છે. છાંટાઈને સંધવામાં એમાં કાંઈકવાર ગુજરાતીમાં નવીન છતાં પરિચયે આત્મીય લાગે એવા પ્રયોગો ૬ કરવા પડ્યાં છે.

એમની શૈલીમાં ભાષ્યશૈલી કે વ્યાખ્યાશૈલીના અંશો નથી. આપણા નવા વિવેચકોમાંથી વિશ્વનાથ ભટ્ટમાં એ અંશ કંઈક દેખાય છે, ખીન્નમાં નહીં. આ અંશના અમારથી જેમ લાભ થાય છે, તેમ ગેરલાભ પણ થાય છે. આ પુસ્તકમાં જ, કાંઈકવાર, વિવેચન વાંચી

૧. 'નમંદ' ઉપરના પહેલા જ લેખમાં આના દૃષ્ટાન્ત મળશે.

૨. આના દૃષ્ટાન્તો તો ઘણી જગ્યાએ મળશે, ખાત્રી કરીને ગોવર્ધનરામની શૈલીના પહેલા લેખના શરવાતમાં

૩. પૃ. ૩, લી. ૨૩-૨૪ વગેરે

૪. પૃ. ૨૪૯ લી. ૧-૩. વગેરે.

૫. 'ગુજરાતનો નાથ'ની સાચકના ઉપરના લેખમાં.

૬. 'ન અન્યથા' પૃ. ૨૪૧ (જો કે બળવન્તરાય ઠાકોર, વિજયરાય આદિએ આ પ્રયોગ આગળ કર્યો છે.) 'તથેવ,' 'પ્રત્યુત'

૭. ૫૭. 'પ્રાકૃષ્ઠકસપિયરિક' પૃ. ૫૯ વગેરે. આવા જેને અતિસંસ્કૃત ગણાય તેવા પ્રયોગો આમાં મળે છે. તો જૂનાં ગુજરાતીના ગણાય તેવા કાંઈક જ પ્રયોગ આમાં મળે છે.

૮. ગોવર્ધનરામની શૈલી ઉપર આમાં એ લેખો છે છતાં એવી અતૃપ્તિ મનમાં રહી જાય છે. દા. ત. આ એમાંના પહેલા લેખને અંતે ઉલ્લેખેલ ફકરા ઉપર કરી જ સમજૂતી કે ચર્ચા નથી તેથી આખો લેખ, જાણે કે, અચાનક જ ધૂરો થઈ જાય છે એમ અસર થાય છે. કદાચ, એ ફકરાનું વાતાવરણ હોળાઈ ન જાય માટે લેખકે એમ કથું હોય, પણ, મને તો, ઉપર નોંધી એવી અસર થઈ જાય છે.

લીધા પછી, વિધવની (એટલે કે ગ્રન્થની કે ગ્રન્થકર્તાની) અનુરૂપતા માગી લે તેનાં પ્રમાણમાં, વિવેચન કંઈક અધૂરું છે એવી અતૂંચિ રહી જાય છે. ૭ એમાં દોષ વિવેચકનો ન યે હોય. કદાચ, અમુક સ્થળ મર્યાદામાં જ વિવેચન પૂરું કરવું છે એવાં બન્ધનથી પણ આમ થતું હોય. છતાં એ તત્વના અભાવને લીધે, નરસિંહરાવ, રમણભાઈ અદિનાં વિવેચનો વાંચતાં મન ભરાઈ જાય અને વિધવનું સાંગોપાંગ પરીક્ષણ થઈ ગયું છે એનો સતોષ થાય તેમ આવાં વિવેચનમાં થતું નથી. પણ આપણાં સામયિકોની અવલોકનપદ્ધતિની એ મૂલગત મર્યાદા જ છે. ૧ પરંતુ, અહીં 'વિવેચક નરસિંહરાવ'ના લેખમાં દેખાય છે એવી, નહીં વ્યાખ્યાયેલી કે નહીં સૂત્રયેલી એવી મધ્યમાર્ગની શૈલીથી લાભ પણ છે એથી વિવેચિત કૃતિની અથવા કર્તાની મુખ્ય ખૂબીઓ કે ઊણપો સ્પષ્ટ થઈ જાય છે અને અભ્યાસીને એ જ માગે તે તે કૃતિ અથવા કર્તાનો વધુ અભ્યાસ કરવામાં પ્રેરણા અને દોરવણી મળે છે.

મો. વિજયપ્રસાદના નિષ્ક્રિયોમાં ખાસ ઉતાવળ જણાતી નથી. મત ઉચ્ચારતાં પહેલાં ગમ્भीર તુલનાકર્તા પછી જ એ પોતાના નિષ્ક્રિયો નોંધે છે, તથા એમાં આત્મન્યપ્રત્યય પણ દેખાતો નથી. વિશાળ વાંચન અને એનાં ઊર્ણ અવગાહનને લીધે નીપજતા આત્મપ્રત્યયથી એ પોતાના મતોને ધીરગમ્भीરતાથી ઉચ્ચારતા જાય છે. ૨

૧. વિજયરાયે 'ક્રોમુદી'માં લાંબાં અવલોકનો આપવાની પ્રથા પાડી તે પછી આ સ્થિતિમાં કંઈક ફેર ચડ્યો છે. આગળ 'વસન્ત'માં એવાં લાંબાં અવલોકનો આવતાં, પણ લેખરૂપે, અવલોકનવિભાગમાં અવલોકનરૂપે નહીં.

૨. એમના કેટલાંક મન્તવ્યો નોંધપાત્ર છે. જુલો, પૃ. ૧૦, ૫-૯; પૃ. ૨૨, લી. ૪-૯, પૃ. ૩૫, લી. ૬-૯, પૃ. ૪૧, લી. ૧-૩, પૃ. ૧૧૮, લી. ૪-૬, વગેરે. તેમાં પૃ. ૧૫૬ ઉપરનો આ મત તો ખાસ નોંધપાત્ર છે:

"પદ નથી, પણ અંગ્રેજીમાંના 'એન્કવર્સ' જેવા પદ્ધતી લગભગ બંધી જ મોહકતા, બંધી જ હલનચલનને વલણની શકિતઓ કવિનું અપદાગલ પ્રત્યક્ષ કરાવે છે એ હજી સુધી પૂરેપૂરું ન સમજવામાં ગુજરાતના વિવેચનની અપૂર્ણતા છે."

આમ અન્યવિવેચનમાં કે કંતુવિવેચનમાં સિદ્ધહસ્ત વિવેચકની શક્તિ યો. વિષ્ણુપ્રસાદ બતાવી શકે છે. તત્ત્વચિન્તનમાં, આ પુસ્તકના છેલ્લા પાંચ લેખો ઉપરથી મત બાંધીએ તો, એમની અવગાહનશક્તિ બિંદી છે અને ચિન્તનની ચિનગારી હિતેએ એવા પ્રશ્ન પકડીને જાણવા નેટથી તીવ્ર સુદૃઢશક્તિ એમની છે છતાં વિષયનિરૂપણ જોઈએ તેટલું વિશદ થતું નથી અને વિષયપરીક્ષણ જોઈએ તેટલું સચોટ થતું નથી એમ લાગી જાય છે. એનું કારણ, આ લખાણો, સમગ્ર વિષયનું વિશાળ દૃષ્ટિએ નિરૂપણ કરવાના હેતુથી થયેલાં નથી તે હોય છે. નીરાતિ, વિષયનાં અગેઅંગના વિવેચના કરીએ તો જ એ સિદ્ધિ પ્રાપ્ત થાય. એમના અહીં આવેલા આ પ્રકારના પાંચ લેખોમાંથી, પ્રતિરૂપ ઉપર બે લેખો છે. પણ એમણે એ વિષયને સમગ્ર દૃષ્ટિથી એક સાથે અહીં નિરૂપ્યો નથી. આ લેખોમાં વિષયનું નિરૂપણ, કેમ જાણે, કટકે કટકે થતું ન હોય એમ લાગી જાય છે. ગે.વર્ધનસમની શેડી ઉપરના બે લેખોમાં પણ એવું હોય છે. બંનેને એક લેખમાં સમાવી એક સામંતું લખાણ કયું હોત તો વિષયનું નિરૂપણ સુંદર અને વધુ વિશદ થાત. મૂળ સામયિકમાં બે લેખો તરીકે જાણું હોય તે લખાણ અંચાકારે છપાવતાં, જરૂર હોય તો ફરીથી લખીને પણ એમાં સળંગસત્રતા આવે એમ ગોઠવતું જોઈએ. સૌંદર્યના અનુભવમાં મર્યાદાના બે લેખો તો નોંધનુંજ સ્વરૂપ લઈ લે છે, તો છેલ્લા લેખની વિચારણા સુરેખ અને સર્વસ્વીકાર્ય થવી જોઈએ એવી છે.

ડાહરરાય રં. માંડક

૧. નોંધ જેવો આ લેખ એક ન ખેડાએલા વિષય તરફ આપણું ધ્યાન ખેંચે છે. પ્રકૃતિ આપણને ક્યા કસો આપી શકે છે? વળી મૂળ બાપ પરિચિતિનું કલાત્મક નિરૂપણ, ચિંતા જેનો આચિન્કાર થાય તેને જ શાસ્ત્રીય રીતે રસ કહેવાય છે, તો પ્રજા પ્રકૃતિદરેષો ઉપરથી જાહતા રસને રસ કે રસતું ઉદ્ભવસ્થાન ગણાય એ પ્રશ્ન પણ વિચારણીય છે.

કલ્પનારંગી કવિનાં કાવ્યો

ગોરસી*

‘ખંડિત મુતિ’ઓ’ના કવિનો આ બીજો કાવ્યસંગ્રહ આપણને મળે છે. આ કલ્પનારંગી કવિએ પોતાના પ્રથમ સંગ્રહથી જ કલ્પનાના રંગે સુજસતના કાવ્યને રંગ્યું હતું. એમના પહેલા સંગ્રહમાંનું ‘ખંડિત મુતિ’ઓ’નું કાવ્ય આપણા કાવ્યસાહિત્યમાં સર્વોત્તમ કક્ષામાં ગણી શકાય એવાં કાવ્યોમાંનું એક છે. ‘ગોરસી’નું માધુર્ય આસ્વાદ્યતાં પણ ‘ખંડિત મુતિ’ઓ’માંની પેલી મનોહર પંક્તિઓ અને ગગન-ગામી કલ્પનાઓ વિસરી શકાતી નથી.

શિલ્પીના ટાંકણે ટાંકણે શોભતી
કલ્પનામાં જડેલી કવિતા હતી,
પોળને પગથિયે ગ્રેમની વારતા
રમતી લેખણે હું લાલિતા હતી.
કાષ્ઠનાં રિમતમાં તારિકાની સળા
કાષ્ઠનાં હૃદયનો હું પિસામો હતી,
કાષ્ઠનાં ઊંઘમાં સ્વપ્નમુતિ સમી
જગતાં નેનની હું સુલાખી હતી.

✽

હું હૃદય : રિમતનાં લાખ જ્યોતિઃ કણો
ઝાંખડીમાં ભરીને ઉપા લઇ જતી,
છેક નીચી નમી પદમની પીંછીએ
પૃથ્વીને પાટલે સાથીઆ ચીતરતી.

પ્રથમ કાવ્યસંગ્રહના આ શિખર જેવા કાવ્ય ઉપર ઉભા રહીને કાવ્યમિરિમાળાની બીજી દારમાળા ઉપર નજર કરીશું તો જરૂર મનોરમ દૃશ્ય નજરે પડશે પણ જે શિખર પર ઉભા છીએ એવું ઉંચું શિખર આપણને દેખાશે નહિ. ગમે તેવી પ્રતિભા-મહોજ્જ્વલ મેધા અનુપમ કાવ્યો આપે પણ એવાં જ કાવ્યો હંમેશાં ન જ આપી શકે. એથી આપણે કવિનો દોષ કાઢવાની જરૂર નથી.

* કતાં અને પ્રકાશક : ઇન્દુલાલ ગાંધી-સમરસેટ સ્ટ્રીટ, કેમ્પ, કરાંચી, કિંમત એક રૂપિયા ૧૬ ફાઉન-૫૫ ૧૦૦

આ સંગ્રહમાં 'વીણાને વાગવા દેજે,' 'લાણી,' 'મધરાતનું ગીત,' 'દેવડો' 'મહાસાગરને કાઢે,' 'કવિતાનો જન્મ,' 'બીલીપત્ર' જેવાં ગીતો સરસ છે. સરકૂત છંદોઅથ્થ કાવ્યોમાં કવિએ 'શતદલ' ના જ જેવી શિથિલતા આણી છે. છતાં 'ઉપરકોટ,' 'જુની નિશાળ' 'દસનનથી' 'અગ્નિકાળ,' 'જુનાં પગરખાં,' 'અધાર ચાળે,' 'પાનખરનો પ્રેમી,' 'ઉપાનું નૃત્ય,' 'વલ્લુચંડી વાટમાં' 'પ્રદક્ષિણા,' 'મેનકા,' 'શકુન્તલા,' 'તારે ખોળે,' 'મૃત્યુની કચેલી,' 'હવનપિંદુ જેવી,' 'ઝરખાતી બતી,' 'ગુરુજી' 'સોમતણ' 'ગુલામખંભુ ખાતાં ખાતાં,' 'ધુળભરેલ શેરી,' જેવાં કાવ્યો ગમી જાય એવાં છે. એમાં જ્યાં જ્યાં કવિએ 'મિશ્રાપજ્જતિ' 'છંદ' લીધો છે ત્યાં એમની પ્રતિબાનાં પ્રતિગિમ્મ સ્પષ્ટ પડેલાં જણાય છે. કેટલાંક કાવ્યોમાં 'શિખરિણી' મનોરમ છે અને કેટલાકમાં શિથિલ પણ છે પણ એ એ કાવ્યમાં એ શિથિલતા નથી લાગતી તેનું કારણ એમની કલ્પના અને વસ્તુ છે.

થી. ઇન્દુલાલનો કાવ્યમંગ્રહ વાંચતાં આપણે કલ્પનાના વિસ્તૃત પ્રદેશમાં વિહાર કરીશું. અને કવિ જાને પણ કલ્પનાઓ કરવામાં એટલા તદ્દલીન થાય છે કે ધણીવાર વાચકને એનો અર્થ સમજવામાં પણ મુશ્કેલી નડે છે. પણ જ્યાં જ કાવ્યોમાં આ રીતિ નથી જ. 'બીલીપત્ર' જેવાં કાંઈ ગીતમાં આ દશા સ્પષ્ટ છે. એમાં નાનાં ભિન્નગીતો-છે-પણ જ્યાં ગીતોનું એ સળંગ કાવ્ય સ્પષ્ટ દસન નથી આપતું. અને એનું કારણ પણ કવિનો સુક્ત વિહાર જ હોય એમ લાગે છે. 'લાણી' જેવા ગીતમાં અર્થ એટલો વિશદ છે-વાણી એટલી પ્રવાહી છે-અને લાગણી એમાં એટલા સરસ શબ્દોમાં વ્યક્ત કરી છે કે આખું ગીત એક વખત વાંચતાં જ આપણા અંતરમાં એનો રણકો કાયમને માટે મૂકે છે. આવું જ સુંદર ગીત એમણે એમના 'ખડિત મૂર્તિઓ' સંગ્રહમાં 'આંધળી માનો કાગળ' આપ્યું હતું. એ જ કદાચ એથી વિશેષ શક્તિવાળું-દરિદ્રતાનો આખેહુંબ ખ્યાલ આપતું આ ગીત સંગ્રહમાં આંખ આગળ જ રહે છે. 'જુની નિશાળ,' 'જુનાં પગરખાં,' 'ઝરખાતી બતી,' 'ગુરુજી,' 'સોમતણ' જેવાં કાવ્યોમાં વિષયની વસ્તુ આનંદ આપે છે. 'ઉપર કોટ,' 'મેનકા,' 'શકુન્તલા,'

‘પાનખરનો શ્રેમ,’ ‘મૃત્યુની કાંચકડી’માં ગંજીર-પ્રવાહી વાણીમાં ઉતારેલું કાવ્ય છે.

‘ઉપરોક્ત’ કાવ્યમાં કવિ એ અવશેષોને જોતાં કહે છે.

‘અહીં હવે કાવ્ય પછે પુલાણું’

હરો બંધું. આજ કશું ન જીવનું:

સ્મશાન શી નિજનતા હસી હસી

ગઈ કાસની શાંધ કયા સુણાવતી.

આ ઐતિહાસિક અવશેષોનું કહેલું કાવ્યમય વર્ણન મનોહર છે.

એના ‘અડીકડી’ ભાગમાં જ્ય કાળના ધસારાને કેવું સ્વરૂપ આપે છે !

આરોહણે સર્વે ગયાં ધસાઈ

રડી કયું પત્યરનું મ પાણી,

રજે રજે ખેરવી ભયતિને

કાયા તણી તેં કરી ધૂળધાણી.

‘અધારધાળે’ કાવ્યમાં એ શરૂઆતથી વર્ણન કરી અપરિચિતનો

પરિચય આપે છે, પણ એ પરિચયથી નારીક કયો વાચનો ખ્યાલ કરશે?

એનો ચમત્કાર કવિ તુરત પાછાગતી જ પ.કિતઓમાં લખે છે.

તે નિત્ય જતી—

નવાં નવાં વસ્ત્ર અને નવા નવાં

આપબૂપણે અંગ ભરેલ રાખતી

સાંદપની ચંચલ ચીનગારી

કમે કમે દિવસને દહાવતી.

દેખે નિરાશા હઠધુત આશા

બેઠી હતી તોય પ્રસન્ન પોપચે

દલોલતી અંતરને નચાવતી

ને જ્યાં જતી ત્યાં...

મદે ભરેલી મધશત ગાજતી

અને એ હતી શુભાનની મોહક નારી આકૃતિ ! પાનખરનો પ્રેમી

માં વસંતને કવિ ઝગસકસની મોરકલગી કહે છે. ‘વધુ થંભી વાટમાં

અને 'ખાલી હાથે'માં કવિ પ્રભુના મંદિરની વાત કરે છે. પ્રભુ પ્રત્યેનો ધર્મ વ્યક્ત કરે છે.

ના બારણા બંધ કરે પ્રભુનાં
મંદિરને તે વળી હોય ચાની ! (વલ્લુથંબી વાટમાં)

+

મેં શું માંગ્યું? મળી ગયું મને શું? ન તે હું ચ જાણું

ખાલી હાથે દરઘડી પ્રભુ, આપ્યું તાર વખાણું. (ખાલી હાથે)

'મૈત્રા'માં શબ્દસીસા છે અને મનોહર કલ્પના છે. 'શકુન્તલા' પણ એમ જ અને એવું મનોહર કાવ્ય છે. પણ શબ્દની મોહિનીમાં કવિ કેટલીક વાર એવું પણ કરી નાંખે છે કે વાચકને ગળે તે ન ઉતરે. 'શકુન્તલા' કાવ્યમાંની જ આ કલ્પના

અંગાંગમાં રૂપ ભરી જતી ઉપા
ને પાનીઓ રંગતી સાંધ્યરાણી;
હથેળીએ દીપક રાખી રાત્રિ
શોધી રહી'તી પગલાંની વાણી.

એમાં પગલાંની વાણી શોધવાને દીવાની જરૂર પડે ? એમાં તો કાન સાવધ હોય તો પગલાંની વાણી અગમ્ય દિશામાંથી પણ જણાશે. પણ 'વાણી' શબ્દની મોહિનીમાં અથેની પરવા કર્યા વિના લખી નાંખ્યું. ને અહીં કવિએ છેલ્લી પંક્તિ આમ "શોધી રહી'તી પગલાં-નિશાની" મૂકી હોત તો આપણને રહેજે સમગ્ર છંદ અને પેલી કલ્પના સ્પર્શ થાત-એટલું જ નહિ પણ એ નિશાની શોધવાને દીવાની આવશ્યકતા માટે એ મત રહેતે નહિ. 'ઝરખાની બતી'માં એ ઝરખામાં રહેનાર બાઈનું કંઈ ચિત્ર આલેખવામાં સફળ થાય છે. કવિ વિશાળ માનવ-સાવથી માત્ર એની દયાનો આશક બને છે.

પડ્યુંનું બતીમાં હૃદય બળવા કામ્બીજનનું,
લપેટાયું સૂકું, શરીર સખ આર્ષા ગયનમાં;

નંતી લાલી સ્ત્રીત્વે પ્રગટ પ્રભુતા જે નવ હતી,
હતી એનાં ગોરાં વદન પર જવાલા સળગતી.

પતિતા તું ? ના, ના; પતિત મન મારું જ નળણું,
અમારે તો તારી ચરણ રમથી પાવન થવું.

‘શ્રવનગિંદુ જેવી’ કાવ્ય ધાણું સરસ છે. કવિની સૃષ્ટિનો પરિચય કવિ ધણી સરળ વિષય-મૂલ્યભૂતિથી આપે છે. ‘તારાપરી’ના ઇતિહાસ માટે કવિએની મહેફિલ કાવ્યચોક્ષમાં મળી હતી. કલ્પનાની સૃષ્ટિમાં એઓ તારાપરીનો ઇતિહાસ મેળવવા માંગે છે. કવિએને જે ઇતિહાસ મળ્યો તે આ.

‘હા, તું જ સંસાર તણાં ચરણે

ખોવાયતાં શ્રવનગિંદુ જેવી

તું કેટલે દૂર ?

હું કેમ તુંને નિરખીશ શોભના ?

રેતાળ દેવા પર કાવ્ય જેવી

આવી ચડી અમૃતવાદણી નવી.

ત્યાં ખીજાએ કહ્યું

‘સ્વપ્ન તણાં સરોવરે

મેં કેક એવી નિરખેલ તારિકા !

પથુ જે ખરો ઇતિહાસ બેયો તે

તો કવિએ પોતાના શબ્દોમાં કહ્યું છે.

મૃતિએ સ્વચ્છ કરી ચિતાનને

તારાપરી વચ્ચે સદ્ગુણમાં ચણી,

બેચાર શબ્દે પકડી સુકાનને

કવિજને નિર્જલ કાવ્યમાં વણી.

હવે કવિએ આ સંગ્રહમાં અનેક મનોહર કલ્પનાઓ આપેલી છે એમાંની કેટલીક કલ્પનાઓ

“રાતના તારક હુખી સાગરને તળિયે બનતાં મોતી” (આપદ્મે, મારગ).

+

તાણું પ્રભાત, નવચેતન અંગઅંગે

આપે અપૂર્વ દિરસાવણી અચંનાની,

કલ્પનારંગી કવિનાં કાવ્યો

ને રાત્રિના જલદિન પ્રભા પતંગે
ગૂંથે વિરાટ યુદ્ધે ચંદ્રિકાની

સંધ્યાના આંસુમાંથી જાણે સાંપડ્યું વિભાવરીને પ્રભાત (ખીલીપત્ર)

પધારને યૌવન વાણ હીંચકે
જુલાવતી અંગ, ધરા નસાવતી.
લઈ જાશે મુરજ તેજ સનાં
અધારની આદરમાં લપેટી. (મેનકા)

વીર તો હીંચે છે નિત્ય વાદળોને હીંચકે,
ધોળાનો વેગ ભરી મંડવે છ રે.
ઈંદ્રનું ધનુષ્ય એક આંગળીએ ડીંચકે,
ધરતીના ખંડખંડ ધુળવે છ રે. (મહાસાગરને કાઠિ)

દીકી ચંદ્રિકાને અધીર લટકાની ક્ષિતિજને
કિનારે, અધારા રજની પટની કોર ઉચકી
જતા દીકા તારા ગગન ગરબામાં પલકવા ! (સોગતણ)

આકાશના તારકછિદ્ર આળે
બન્યા હતાં એક વિરાટ વાંસળીઃ
વસુધરાના કિનખાજ ગાંડીએ
મળી હતી સૌરભ રાસ મંડળી. (કાલગુની)

આ સંગ્રહમાંના સૌથી લાંબા 'ખીલીપત્ર' કાવ્યમાં કવિએ જે
સુંદર ભાવનાઓ વ્યક્ત કરી છે જે છુટક છુટક મનુષ્ય અંતરની આરબુ
અને અધ્યા વ્યક્ત કરે છે તે દિલને જીતે એવી છે. કવિના આ
એકંદરે સુંદર કાવ્યસંગ્રહમાં અનેક સારાં પણ કાવ્યો છે. ગદ્ય
સાક્ષમાં પ્રગટ થયેલા કાવ્યગ્રંથોમાં આ ગ્રંથનો ફળો ધણો સારો
છે. કવિની પ્રતિભા એક સરખી સંગ્રહમાં ચમકેલી છે. બેશક 'ખંડિત

મૃતિ'ઓ' જેવું કાવ્ય અહીં નથી મળ્યું પણ એની સાથે જ 'ખંડિત મૃતિ'ઓ'ના અન્ય કાવ્યો કરતાં ઘણાં સારાં કાવ્યો આ સંગ્રહમાં મળ્યાં છે. કેટલાક જોડોમાં અને (ખાસ કરીને મિશ્રોપજ્ઞતિમાં) અને ગીતોમાં એમની પાણીનું ચક્રિતત્વ આપણા આજનાં કવિઓમાં અનોખું છે. એમનો કલ્પનાવિહાર ખરા કવિની સૃષ્ટિનો છે. આટલું હોવા છતાંએ 'ચતુર્દશ'માં ઉતરેલા દોષોનું અહીં પણ પુનરાવર્તન છે. એ પુનરાવર્તન કરવું કે નહિ એ કવિની વાત છે. આપણે માટે તો એમના સર્જનની લીલા છે. એ લીલાનું આપણી સર્વ શક્તિએ પાન કરવામાં જ આપણો ધર્મ છે. આ સમાલોચના પૂરી કરતાં 'શ્રીહીપત્રમાં'ની જ ત્રણ કડીઓ નોંધી કવિને આ સંગ્રહ માટે અગ્રિમંદનો આપીશું.

લક્ષિતના થાકે અકાળ દીક્ષા કર્યાં વર્તમાનના વણાટ,
લાવિની ભોગજ એકલે દાસે કેમ ઉઘાડીશ તાત !
પૂટયું તેલ, તૂટી ગઈ વાટ.

અત્રે તારી પગડીએ દીકું કિરણ નામતું એક,
દેયાનાં શ્રેય સરોવરે એનાં વતુંલ દોષાં અનેક :
કિરણે ડહોળિયું તળિયું છેક,
વતુંલે વતુંલે ઉઘડી વાણી કિરણે કિરણે રંગ,
મેઘધનુષ્યની પણે ચોતર્યાં પંથ જારીને પતંગ :
નિરખ્યાં કાવ્યનાં નિમંલ અંગ.

મગનલાલ લાલભાઈ દેસાઈ

સુધારો

૫૫,	૮૦;	પંક્તિ	પહેલી, 'એમ'ને	જદને 'પ્રેમ'
"	"	"	'કાવ્યકલી'	" 'કથકલી'
"	"	"	ચોથી, 'કુલાણ'	" 'શુભાણ'
"	"	"	આઠમી, 'અવરોગો'	" 'અવરોગો'
"	"	"	નવમી, જય	" કવિ
"	"	"	સોળમી, તારી કયાં	વાચનો
"	"	"	વીસમી, આપજીવણે	આજીવણે

આલોચના

શુભે પોલાંડ : તૈયાર કરનાર ઉમાશંકર જોષી, પ્રકાશક કુમાર
કાર્યાલય, ૧૪૫૪ રાયપુર, અમદાવાદ, મૂલ્ય ૧ રૂ.

આ ગ્રંથમાં પોલીશ કવિ મિત્સકિયેવિચના 'ક્રિમિયન સોનેટ
સંતો' અનુવાદ છે. અને પાછળના ભાગમાં લગભગ આલીસ પાનાંનો
સોનેટ પરનો મનનીય નિબંધ છે. સોનેટોમાં 'અખશ-છ-સરાઈનાં
ખંડેર,' 'રાત્રી કાળે' 'શુભે પોલાંડ,' 'અજ્ઞાપા,' 'રાત્રિ દ્રશ્ય,' 'આતીર દાગ
પર્વત,' 'દાગ પર્વત જોઈ,' 'જ્વાલાકલાવાના કિલ્લાના ખંડેર,'
અને 'અયુધાના ખડક પરથી' જેવાં મજેનાં છે. એમાંનું ભૌગોલિક
વાતાવરણ મનોરંજક છે.

તૈયાર કરનાર પ્રયત્નથી મૂળ અર્થ ઉતારવા મહેનત લીધી છે.
કેટલીક પંક્તિઓ મનોહર કાવ્યમયી બની મૂળનું આગેદુણ પ્રતિ-
બિમ્બ રાખે છે જ્યારે કેટલીક પંક્તિઓ ઉલટી દિશામાં છે. પણ
એનું કારણ એની પદ્ધતિ છે. 'પહુએ' 'જય' 'બદે,' 'મનલ' 'નમત'
'અદત' 'જયે' 'દૈશ' 'ગયગી' જેવા શબ્દોના વપરાશથી કેટલીક
પંક્તિઓ કણકટુ થઈ છે. જ્યારે કેટલાંક કાવ્યોમાં 'વિશ્વશાંતિ'ના
જેવી લક્ષિત-મધુર પદાવલી પણ ઉતરેલી છે.

આખો સોનેટ પરનો નિબંધ ખરેખર પ્રશંસનીય છે. અંગ્રેજી
સાહિત્યના સંઘના સિધ્ધાંતો સાથે એમાં લેખક સંમત છે. ફક્ત બે જ
મુદ્દા ચર્ચાર્પદ છે, (૧) પ્રાસનો અસ્વીકાર, (૨) સીલેબલ (Syllable)
અને ગુજરાતી 'શ્રુતિ'એ બેના રપષ્ટ બેદના અસ્વીકારની દલીલોમાં
સત્ય નથી. અંગ્રેજી 'સીલેબલ'માં ત્રણથી ચાર અક્ષરો
સમાય છે જ્યારે આપણી શ્રુતિમાં એમ નથી. એટલે અંગ્રેજીમાં
દશ શ્રુતિ હોય તો ગુજરાતી દશ શ્રુતિ આવે એટલે ચાલુ એ મત
વાજબી નથી. ચર્ચાર્પદ મુદ્દાઓ ગમે ત્યાં રહેશે જ પણ અહીં કવિને
એમના આ માહિતીપૂર્ણ નિબંધ માટે અને પોલીશ કવિને એનાં જ
કાવ્યોદ્ધાર કરાવેલા પરિચય માટે એમને અભિનંદન આપીએ છીએ.

મ. લા. દે.

વળામણાં: લેખક પત્રાલાલ પટેલ, પ્રકાશક: જયન્તિ દલાલ,
ગતિ અંચમાળા, છૂટક કિંમત ૦-૮-૦, પાનાં ૧૩૬,

‘વળામણા’ નવલકથા નહિ પણ અંગ્રેજીમાં જેને ‘નુવેલ’ કહે છે એ પ્રકારની લાંબી દુકીયાતો છે. બે એક ઘર માંડી બેઠેલી ઝમકુ એક આજ્ઞાથી તલાટી જેડે નારી જતાં ગામ આપું ખળસળી ઉઠે છે. થોડાક દહાપમાં ત્યાંથી યે હઠધુત થતી જો પાછી પોતાને પિયર આવે છે. પણ એક મા સિવાય કાંઈ એને સંધરવા રાજી નથી. ગામના કલંક જેવી થઈ પડેલી ઝમકુને પીંખી નાખવા ગામ લોક ઉલ્ટે છે, પણ મુખી મનોરદની કુશળતાથી એ ત્યાંથી બચી જાય છે. મનોરદ એને ઠેકાણે પાડવા અમદાવાદ લઈ આવે છે. કોઈ ન જાણે એમ ઝમકુને સારી એવા કિંમતે વેચી નાખવાની વેતરણમાં પડેલા મનોરદ એને શહેરના રંગીતા જીવન બધી આકર્ષવા ખુબ મથે છે પણ ઝમકુ કેમે દરી માનતી નથી. ગામનું કાલ એને સંધરે એમ નથી એ જાણતી છતાં એ પોતાને ગામ જવા ઝંખે છે. છેવટે ગામનો કુવો તો જાકારો નહિ જ દે ને! ઝમકુની આ મકકમતા અને કરણતા આખરે મનોરદની સ્વાર્થબુદ્ધિ પર વિજય મેળવી એના પાપાણુ હૃદય નીચે વહેતા વાતરાઈ ઝરણુને બહાર આણુવા સમર્થ નીવડે છે. મનોરદ એને પાછી ગામ બેળી કરે છે એટલું જ નહિ પણ એને એની જ નાતના એક મુરતિયા જેડે ધરધાવી, પોતાની પુત્રી પેઠે હોંશયી એનાં ‘વળામણાં’ કરે છે.’ આ મુખ્ય ઘટનાની આસપાસ આખીય વાર્તાના પ્રસંગો ગૂંથાયા છે.

વાર્તાવસ્તુ, પાત્રાલેખન, અને નીરપણુ જેતાં લેખકને આ તજપદા જીવનનો સારો એવો પરિચય દર્શાવે એમ લાગ્યા વિના રહેતું નથી. મનોરદ જેવું નામ દેઠ બંગાળમાંથી તળ મુજરાતના એક ગામડામાંથી ક્યાંથી બૂલું પડી ગયું એવો પ્રશ્ન જોડે તો નવાઈ નહિ. ઝમકુ-આ વાર્તાનું મુખ્ય પાત્ર-નું પાત્રાલેખન જોઈએ તેવું સુરેખ નથી ઉઠતું, એના કરતાં તો ગામમુખી મનોરદ વધુ સુરેખ અને અસરકારક ઉઠ્યા છે.

“નૌ”

ગુજરાતની અસ્મિતા:-લેખક: કનૈયાલાલ માણેકલાલ મુન્શી
પ્રકાશક, મંત્રીઓ ગુજરાતી સાહિત્ય
પરિષદ, મૂલ્ય. ૦-૪-૦.

ગુજરાતી સાહિત્યમાં અનોખી પ્રતિભા પાડનાર મુંબઈ સરકારના (એક વખતના) ગૃહસચીવ નામદાર કનૈયાલાલ મુન્શીને આજે કયો અભાગી ગુજરાતી પિછાનતો ન હોય ! ગુજરાતના એ અગ્રેક નવલ-કથાકાર આજે પણ દિમાલયના સર્વોન્નૃષ્ટ શિખરની જેમ ગુજરાત સાહિત્યમાં અજેય છે;ને હજી તો લાંબા ભવિષ્ય સુધી એ અજેય રહેવા સરમ્ભલા લાગે છે.

શ્રી મુન્શીની વય પચાસ વર્ષની થઈ તે વેળા જ કરાચીમાં એમના જ 'પ્રમુખપદે મળેલી ગુજરાતી સાહિત્ય પરીપક્ષની બેઠકમાં એ પ્રસંગના સંજ્ઞારણા માટે એક યોગ્યતા કરવાની મૂચના પસાર થઈ હતી. તે મૂચનાનુસાર શ્રી. મુન્શી છતી ધમ્મજાને ધેપક એવું આ પુસ્તક આજે ગુજરાતી સાહિત્યમાં પરિપક્ષે ગુજરાતી સાહિત્ય રસિકો સમક્ષ મૂક્યું છે ને સાચે જ શ્રી. મુન્શીની સાહિત્ય સેવાની કદર કરી છે.

આ પુસ્તકની શરૂઆતમાં જ શ્રી. મુન્શીનો છપન પરિચય આપવામાં આવ્યો છે. જનીસ પાનાંના એ પરિચયમાં એના પીઠ લેખકે શ્રી. મુન્શીને સઘળી રીતે સમજવાનો, ગુજરાતને તેમનો સર્વાંગી પરિચય કરાવવો તેમજ શ્રી. મુન્શીના વિરોધીઓની ટીકાઓનો સચોટ જવાબ આપવાનો નમ્ર અને સ્તુત્ય પ્રયાસ કર્યો છે. 'ગુજરાતની અસ્મિતા'ના છ ખંડો પાડવામાં આવ્યા છે. (૧) ગુજરાત-એક સાંસ્કારિક વ્યક્તિ (૨) મૂલ્ય પરિવર્તન, (૩) રવિન સિદ્ધિની શોધમાં, (૪) ગુજરાત નદી અને નવું, (૫) ગુજરાતી એકતા, (૬) ગુજરાતની અસ્મિતાનો આદ્યદ્રષ્ટા હેમચંદ્રાચાર્ય. શ્રી. મુન્શી ઇતિહાસના એક પ્રખર અભ્યાસી હોવાથી જૂન, ગતમાન અને જાગિયતે નજર સમક્ષ ખેંચે કરવાની અદ્ભુત શક્તિ તેઓ ધરાવે છે. એમની શૈલી આકર્ષક છે. ભાષા પરનું એમનું પ્રભુત્વ અદ્ભુત છે.

'પિયારુ'

સ્મૃતિ નિકુંજ : કતાં અને પ્રકાશક શ્રી. મૂળજીભાઈ પી. શાહ,
રાવપુરા-વડોદરા મૂલ્ય આઠ આના.

રાસ સાહિત્યમાં આપણા પ્રસિદ્ધ રાસકવિ શ્રી. મૂળજીભાઈ શાહ, આ આઠમો ગ્રન્થ આપે છે. આ ગ્રન્થમાં એમણે જે ખંડ કાવ્યો આપ્યાં છે, પહેલા ખંડમાં વીતેલા પ્રેમજીવનના પડઘા છે અને બીજા કાવ્યમાં સમરંગણમાં જવા હિત્સુક થએલા વીરને તેની પ્રિયા વિદાય આપે છે, અને કાવ્યોમાં એક સરખો માત્રામેળ છંદ રાખવાથી પ્રવાહ સળંગ રહે છે અને વાચકનો રસ સ્ખલિત થતા નથી. પદ્યભાષા પણ વિષયને અનુકૂળ છે. છટા રંગીલી છે.

પૂનમ તણી એ વાત રસીલી :

•હાલમ ફેરી વાત રસીલી :

“જોખનિયાંની ભાત રસીલી

મહોબ્બતની મહોબ્બત રસીલી :

રસના રમતા રાસ રમરાણમાં :

અંતરના હિંસાસ રમરાણમાં :

‘સુશીલ’

સહુચરીની શોધમાં : સંપાદક મામાસાહેબ મુરલીધર, પ્રકાશક
જીવણલાલ એન્ડ સન્સ, મુંબઈ ૨.

આ પુસ્તકનું મુખપૃષ્ઠ જોતાં કાંઈપણ માણસ પુસ્તકનાં પાનાં ફેરવ્યા વગર ન રહે. લગ્ન માટે નાયકની આકાંક્ષા અને લાયકાત એ પર આ પુસ્તકની સમગ્ર સજ્જામાં આવી છે. એટલું જ નહિ પણ આવી જાતના માણસો પર એક સારો કટાક્ષ પણ કરવામાં આવ્યો છે. લેખક “શિરપેશ”થી માંડી છેવટ સુધી પુસ્તકને ‘હળવા હાસ્ય’થી પોતાની ભાતવાણું બંધુ છે. ઘણાંખણ પ્રકરણોમાં મજાક કરતાં પ્રતિકાવ્યો મૂકવામાં આવ્યાં છે. એ પ્રતિકાવ્યો જે જે પ્રકરણને મથાળે મૂક્યાં છે તે તે પ્રકરણ સાથે એને સંબંધ છે. લોકરંજન શૈલીનું આ પુસ્તક વાચકને જરૂર આવેલું આપશે.

‘સુશીલ’

ખોલકી અને નાગરિકા:-લેખક: સુન્દરમ; પ્રકાશક: જયન્તિ દલાલ
ગતિ અંશમાળા-અમદાવાદ

પહેલા સંગ્રહમાંથી ખાતલ રહેલી 'ખોલકી' આ સંગ્રહમાં રચાત પામી છે. એટલું જ નહિ પણ સંગ્રહના તામમાં પણ 'નાગરિકા' જોડે એને રચાત મળ્યું છે. આ બે ઉપરાંત 'કુતરા' 'નારસિંહ' અને 'પ્રેમના ફૂવામાં' આટલી વાર્તાઓ સંગ્રહમાં છે. પાંચે વાર્તાઓમાં સીધી કે આડકતરી રીતે જનનીય પ્રજાની છણાવટ છે. પહેલી અને છેલ્લી-'નાગરિકા' અને 'ખોલકી'-માં, મિલનની રાત' એ વાર્તાવિષય જન્યા છે. 'કુતરા'માં વિધવાજાઈ જમના અને ડેપ્યુટી કલેક્ટરના સંબંધનું. અને દૂધવાળી રજારણની શનિયા માટેની કુંભી લાગણીનું સચન છે. 'પ્રેમના ફૂવામાં' પોતાને ચાહનારની ઉપેક્ષા કરતાં, તે ન ચાહનાર પાછળ 'ધેક્કા' બનતાં ત્રણ પાત્રોની કરણ કથનીનું કંઈક હળવું આલેખન છે તો 'નારસિંહ'માં વળી સમ્પત્તીય સંબંધ હોટેલના ઓકરાઓ વચ્ચેનો સંબંધ-હેડપો છે.

રાંકય હોય તેટલી રીતે પોતાના પૂર્વગ્રંથોમાંથી મુક્ત બની એ વાર્તાઓમાં આવતાં કેટલાંક પાત્રોને સમજાવથી સમજવાના પ્રમાણિક પ્રયત્નો કર્યા પછીય એટલું તો ચોક્કસ લાગે છે કે પહેલી અને છેલ્લી વચ્ચેની વાર્તાઓ-'કુતરા' 'નારસિંહ.' અને 'પ્રેમના ફૂવામાં' કલાકૃતિ લેખે ખૂબ હિતરતી કદાતી છે, અને તેથી પોતાના અખડિત એકધારા રસ પ્રવાહમાં ખેંચી રાખવામાં પહેલી વાર્તાને મુદ્દાબલે લગભગ નિષ્ફળ નીવડતી લાગે છે. 'નારસિંહ'માં આવતું 'ફોટોગ્રાફી' જેવું ઝીણી ઝીણી જાળતોનું વર્ણન, અને હેવટના લાગતું કંઈક પ્રચારિયું બની જતું આલેખન, વાર્તારસ કથનાવે છે. 'પ્રેમના ફૂવામાં' અને 'કુતરા' આ બંને વાર્તાઓનો વણાટ સુવિલગ્ત નથી લાગતો. 'ખોલકી' આ ત્રણે કરતાં કંઈક વધુ અસરકારક બની છે.

'નાગરિકા' આ સંગ્રહની સર્વોત્તમ વાર્તા કહી શકાય. સુન્દરમની અત્યાર સુધીમાં પ્રસિધ્ધ થયેલી ટુંકીવાર્તાઓમાં આગલી હરોળમાં મુકી શકાય એવી ગણતર કૃતિઓમાં રચાત પામે એવી આ ગણી શકાય. નાયિકા-નાગરિકા-નું આત્મકથન ખૂબ સચોટ હિતયું છે, અને એમાંના કોઈ કોઈ પ્રસંગો વાંચતાં તો આપણાથી કહેવાઈ જાય છે: "કવિ! કવિ! સ્ત્રી હૃદયની આ અમર વેદના તારા વિના બીજું કોણ આટલી અદ્ભુત રીતે કહી શક્યું હોત?-" નૌ.

પ'ખીગણે કોઈ નહીં ડાળે,
તું ભાઈ ! ત્યાં એ સહુને જતાવી-
દેખાડતો મોન ધરી મનેતું
જાંધુત એ સૌ વનપંખીઓનું.
ને એક સાંજે-

શિખાવતો હું કવિતા તને હોતો,
ત્યાં ચિત્ર પાતા પરનું જતાવી-
મેં તે જતાવ્યું પ્રિય બાલ ત્યારે,
“જે બંધ ઉડી રમણીય પંખી
ને છે રહ્યાં આ ત્રણ પંખી ડાળે !”
તે ચિત્ર આજે ફરી યાદ આવે
તું ઊડતાં છોડી જઈ ત્રણેને !
ને હું ય તારો ગુરુ આજ મૂઢશો
એસી રહું નોંધ જ ચિત્ર જીવને.
માતા પિતાને ઉરસાડ ચેલો
તું આજ ચાલ્યો સહુથી અકેલો
આ જાગને ભાંડુ જધાંય છોડી
તું ઊપડ્યો અન્ય પ્રદીપ -પથે !

તું ઊગ્યો આથમ્યો તું ચે, અંધારા શોકનાં રહ્યાં-
શોકલીન રહી રાત્રિ ધરી અંક શશીપ્રભા.
અમારે આંગણે આજે આથમ્યાં ઉગશે ફરી
અન્ય દેા દેવને દ્વારે દિવ્ય પ્રાંતિ સદા ધરી !
તેજવન્તો ઊગ્યો તું ને રહી તેજ ઉરે ગયો,
સંધ્યાના સૂર્યના નૈયતિ અસ્તાગ્રવ વિષે થયો !

કોલક

* મારા શિષ્ય શ્રી. જામી સુરજમલના અવસાન નિમિત્તે.

સાંખ્યગીત

મ્રણુ વિદ્વાન વિવેચકોના અભિપ્રાયો

વાદન અને નિરપણ પદ્ધતિના વિષયમાં મુગ્ધગતી કરિતા, તેની મજા ઉઘી સિધ્ધિઓ છતાં હજી પ્રયોગદશામાં છે, તેનો સંક્રમણપણ વીત્યો નથી, તેને કોઈ રાજમાર્ગ મળ્યા ગયો છે એમ કહી શકાય નહીં તેથી કવિતા વિષયમાં આ જ સાચું, આ જ સુંદર આ જ પદ્ધતિ એવો અભિનિવેશ વાગળી નથી આજે જે મિત્રોમાં વૈષમ્ય વધારે જોઈએ છીએ તેમાં કાલે પધારે સામ્ય જોવાશે એટલે પ્રલક જોવા નના કવિ કોઈ ભુલાતા પ્રવાહને બલનાન કરે તેમાં અતિમ પરિણામની દૃષ્ટિએ કશું ખોટું થતું નથી

અર્થ વાધતો ના હોય તો એમ કે અજેય કોઈ કૃતિ સરસ નહિ ચવાની પણ અર્થવહનની રીત જેમ કાવ્યોમાં 'કંઈક વિલક્ષણ હોય છે અથવા નિતક્ષણ હોય તો જ દૂકા જેમ કાવ્યો સુદર લાગે શ્રી. કાલકના જેમ કાવ્યો દા ત 'લીડ,' 'જ-માષ્ટમી' 'તુ' સિષ્ટ પદ્ધતિ અનુસરે છે અને ચારુ બન્યા છે અને 'સ્થિતિતુ પરિવર્તન'ને "સુતો અરૂપો" જેવા કાવ્યો તો કેવળ અદ્યતન પ્રજ્ઞાલિકાનાં અને રમણીય છે

પ્રો. વિષ્ણુપ્રસાદ ર. ત્રિવેદી

'સાંખ્યગીત'ના પ્રકાશનથી આપણા કવિતા સાહિત્યમાં એક પ્રતિષ્ઠા યાગી કવિનો ઉમેરો થયો છે હમણાના બીજા કવિઓના જાળવસઅહોતે મુકાનવે આમાં વિષય વૈવિધ્ય સારી પેઠે દેખાય છે, તેથી એમ ગણાય કે કવિની કળા વધુ પકવ થતા અને દૃષ્ટિ વધુ તત્ત્વપરથી બનના, કવિતા પ્રદેશના અનેક ક્ષેત્રોમાં એમને સારી સિદ્ધિ મળશે

જન્દો ઉપરનું પ્રશુત્ત અને કાવ્યના બાહ્યગોત્રે ધડવામાં ઉપયોગી એવા બાળાબ્યકિત શબ્દ પસંદગી અને સામાન્ય ચિન્તન તથા મુશ્કિલ વગેરે તત્ત્વોમાં તે અત્યારે નજી આ મિત્રની સિદ્ધિ મુન્દર કહેવાય તેવી છે

પ્રો. ટાલરરાય ર. અમંડ

વિષયને છદોત્તુ વૈનિષ્ઠ્ય, અકકોર ને ધણે બાગે સ્થિર પદાવસિ, અત્યારે ખટ્ટમાં અભાવથી વધારે જાણીતો બનેલો વિરાદતાનો મુણ, દદ પદ્ધતિ-વાસ ઇત્યાદિ બાઈ કાલકની મિત્રતાને આમ્મકે બનાવે છે એમતામાં સાચું કવિત્વ હોવા ઉપરાંત તેને વ્યક્ત કરવાની કલા પણ એમણે સારા પ્રમાણમાં સિધ્ધ કરી છે દૂંમ "ગેય" કા યોથી માહી "અજેય" ગણાતા રૂઢીગુપ્ત 'સોનેટ', ભાજનો ને ગર્ભિકા યો ઈત્યાદિ ત્રિવિધ પ્રકારના ક્ષેત્રોમાં એમણે સફળતાથી મમ અસારી છે બાઈ કાલક ઉત્તરોત્તર ઉત્કર્ષ સાધતા, રહ એમ ઇચ્છુ છુ

જયોતીન્દ્ર હ દવે

માધુરી

સર્જન અને સમીક્ષાનું ત્રૈમાસિક
વર્ષ : ૩ :: અંક : ૨ ☆ ઓક્ટોબર : ૧૯૪૦

દેશન : ૨૭૮૪૭

શિષ્ટ સાહિત્ય ભંડાર, પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ, મુંબઈ ૨

વર્ષ ૩ : મંથ : ૨	અનુક્રમણિકા	આકટોબર ૧૯૪૦
લખા લગનના છપ્પા (કાવ્ય)	... લખો ભગત ...	... ૬૩
અશોક મ કપમાં (કાવ્ય) ...	... ઇન્દુલાલ ગાંધી ...	... ૬૬
બાવના થકી અનન્ય (કાવ્ય)	... પતીલ ...	... ૧૦૦
વિવેચક વિજયગાય ...	... અનંતરાય મ. રાવળ ...	... ૧૦૧
ખોવાયલું સ્ત્રી (નાટિકા)	... ઇન્દુલાલ ગાંધી ...	... ૧૧૫
યુગશતી કવિતામાં ગેયત્વ	... રામપ્રસાદ પ્રે. બક્ષી ...	... ૧૨૪
બગવાનનો અનુકાવ ...	... ડૉ. હરિપ્રસાદ દેસાઈ ...	... ૧૩૩
મૃત્યુ (કાવ્ય) ...	... ઘોલક ...	... ૧૪૩
માંદી નયનનારા (નવલિકા)	... ઇકેસરી ...	... ૧૪૪
શાને ? (કાવ્ય) ...	... દેવશ રા. મોદા ...	... ૧૪૬
મૃતિંગે (કાવ્ય) ...	... ભિર્મિલા દવે ...	... ૧૫૦
પ્રાસ (કાવ્ય) ...	... પ્રે. વસન્ત ઉપાધ્યાય ...	... ૧૫૦
ગોતર્ક (કાવ્ય) ...	... પ્રેમશંકર હ. બટ ...	... ૧૫૧
સમાધાનના ...	... ભગવત રામચન્દ્ર બટ ...	... ૧૫૨
	અશોક મહેતા	
કવ્યાલિકાનું મંગલ દર્શન...	... મંગલાલ લાલભાઈ દેસાઈ ...	... ૧૬૩
કાવ્યમધુ ...	... મંગલાલ લાલભાઈ દેસાઈ ...	... ૧૭૪
પરીચેદર ...	... નરીમાન સોરાબજી ગોળવાળા...	... ૧૮૬
મિતાક્ષરી ...		... ૧૯૩

મોડલ સોપ કાં. ના સિનેમા
ગ્લેસરીન સાબુ

આમરીને સ્વચ્છ અને મખમલ
જેવી બનાવે છે.
દરેક કુકાને મળે છે.

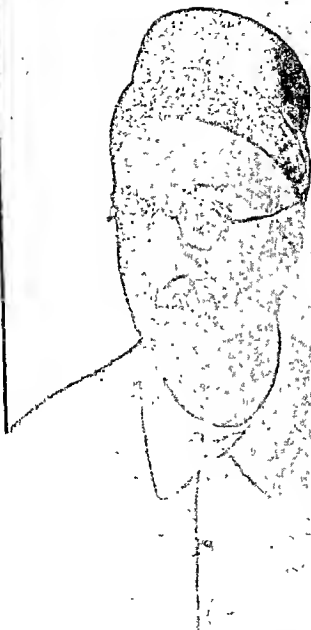
એન્ટરા: એલ. ઉત્તમચંદની કાં.
૮૧, પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ, મુંબઈ-૨
Khuraj Soap Depot

સર્વોદય ચર્માલયના

અહિંસક ચંપલ

દેખાવમાં સુંદર, મજબુત
અને ટકાઉ હોય છે.
જતાં કિંમત

પ્રમાણમાં સસ્તી રહે છે.
ઉપયોગી વસ્તુ બંડાર
આનંદલલંગ, પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ

કવિશ્રી આરદેશર કુસામજી પાખરદાર
[છબી લેનાર : શ્રી. મોસારજી સંપત]

સાક્ષરોના વાડા કેઈ પડ્યા, તત્રીઓ વગ્ધોડે ચડ્યા,
નિજ મિત્રોના કરે વખાણુ, અન્ય મધાની દાણા દાણુ,
લખાએ સમજી લેજો સહુ, ઘેન દીકરી ને પરવેર વદ્ધ ' ૧

*

તુ તારો નિરખી લે વેશ, કા જુની બેમે આપ મહેશ ?
પૂમકુ કાને ખોસી ફેરે, તેથી નહીં અતારી ફેરે,
સરવર તીરે જાક પણુ જાય, લખા ન તે સૌ હંસ ગણાય ' ૨

*

સહજ વસે વાણી ચૈતન્ય, તો જ જાને કવિતા ત્યા ધન્ય,
ધસી ધસી દે છોલી જપાળ, કવિતા નહિ ઉતરે કો કાન,
લખા પ્રયત્ને પૂતણુ થાય, પણ નહીં અંદર જીવ મૂકાય ' ૩

*

કોણુ વાદળમા વીજળી ભરે ? કોણુ હરણીને અંજન કરે ?
ક્યાંથી સુગંધ મામી કસ્તૂરી ? કેમ ઇંદુને મળી માધુરી ?
મેઘે કેમ ધનુનુ સૌન્દર્ય ? લખા એ સર્વ સહજ આશ્ચર્ય ? ૪

*

ભારી જખરા કરો પ્રયાત, નહીં જાને કુદરતનું રત્ન,
સાક્ષરતા મથી કવિતા કરે, પણ પેની રવિતા નહીં વરે,
લખા ન મર્મ ઉરે આણિયો, આજાને તોલે કોણુ વાણિયો ? ૫

*

મેળ સ્વરો અંજન છત્રીય, વાણીનો વિસ્તાર વણીય,
જ્યાનાં ત્યા મહોં રહે ગૂંચેલ, તે તો સૌંધાચીના બેલ,
લખા ત્રેપનનો ફોડે પાર, ત્યા વાણી યીજગી અમકાર ' ૬

કવિ થયો તો વાણી છત, બાકી તો ઘાણીની રીત;
ભાવ વિચાર ને કલ્પન નવું, નહીં કે પશુ જીવકાવે ભવું;
લખા વાણીસિદ્ધિ એક પામ! કયાં રામાયણુ વિણુ રહે રામ ? ૭

*

તણુ ગુણથી કવિતા વિસ્તાર, ભાવ કલ્પના અને વિચાર;
પણ આત્મા તો છે રસવાણુ, તે વિણુ એ મૃત દેહ પ્રમાણુ;
લખા કાવ્યનું એ ચૈતન્ય, છે જડ જેવાં લક્ષણુ અન્ય. ૮

*

હું નહીં સાક્ષર કે વિદ્વાન, કવિને રહે કવિતાનું જ તાન;
મુજમાં કાવ્ય ને કાવ્યે દુઃખ, એ અદ્વૈતે પર ન કશુંય
કવિ કવે તે કવિતા, લખા! કવિતા લખે તે કવિ નહીં સખા ! ૯

*

કવિની કવિતા એવી જાણુ, રવિની રવિતા સિદ્ધ પ્રમાણુ;
મૂરજમાંથી કિરણો ફૂટે, સાગરમાંથી મોઝાં ઊઠે;
કિરણો પકડી ભેગાં કરો, મોઝાં ઝીલી ખાડો ભરો:
નહીં એ રવિ કે સાગર યાવ, લખા ખરા કવિએમ પરખાવ, ૧૦

*

કોઈ કહે પછે શું યાવ ? રસ વાક્યજ કવિતા કહેવાય;
કો કહે કવિતા અર્થપ્રવાહ, જેમ તેમ ગાઠવી પડવું રાહ;
કો કહે શુદ્ધ કવિતામાધુર્ય, કો દાખે ડોલનચાતુર્ય;
લખા અસહિતનાં એ વેવલાં, તૃષ્ટિ કરે છે શું નેવલાં ? ૧૧

*

ઊડનારો આકારો ચડે, તરનારો પાણીમાં પડે;
લડે ન વાયુ કે જગ સાથ, નિજ નિજ કળા કસે નિજ દાય;
પદ ન જમન કવિતા તણાં, લખા એ તો રાંડપાં કવિપણાં ? ૧૨

*

કવિપદ લેવા મંથન કરે, પણ વાણી સિદ્ધિ નહિ વરે,
કવિ જન્મે ત્યાં કવિતા ફૂટે, કવિતા ફૂટતાં વાણી છૂટે;
નહીં બોલે જીએ જીવતી, લખા એ બીંત મીતરી સરસ્વતી ! ૧૩

*

ચિત્ર ચીતારો જે ચીતરે, કલ્પનમાં રહ્યું હિતરે કરે;
રંગ પૂરે કે રેખા ઘાટ, આંખે વસ્ત્રું હિતારે પાટ;
શું ચીતકું તે ખોળવા પડે, લખા ચીતારો તે શું રહે ? ૧૪

*

દુનિયા અસલી રૂપ જણાય, સૃષ્ટિ અને બ્રહ્માંડ લખાય;
વૃષ્ટિ અને વરસાદ રાંકડા, પ્રિયા અને પ્રાવૃષ ઢાંકડા;
સાક્ષરતા શી ગુજરાતીમાં ?-લખા સીતા રૂડી કે કાતિમા ? ૧૫

*

નથો દોષ ગુર્જરજનતણો, હાર વહો સાક્ષરનો ધણો;
ગૂંજો બોલે આખું અબ્દ, નહીં સમજે જન તેનો રાખ્દ;
લોકહૃદય નીરસ શી કહે, ખુલ્લું બોલે તો સહુ લહે;
પદે પદે બોલાવે ક્યાંય, લખા એહ ગૂંગાની મામ ? ૧૬

*

મહાસાક્ષર ચોળાને શીર, સાત વર્ષે રાંધી રહે ખીર,
સાકર બદલે કાંકર કરી, જય ગજે નહીં તે હિતરી,
રોડાં બહુ આવે 'જ' વચ્ચેટ, નામ બહુ પાડ્યું સોનેટ;
લખા મિયાની ભેંસ એ થાય, તેને કેમ ડોખું કહેવાય ? ૧૭

*

ગયા પરણવા ઘેલાબાઇ, ભૂલ્યા સસરાનું ઘર ક્યાંહી ?
જનૈયા બોલાવ્યા પૂઠે, આલે આલે ને માર્ગ ન ખૂટે;
લખા ફેલાની નિને જલું, ભૂળે મરીને હાથૂત થવું. ૧૮

(અંજની)

ફૂલે ફૂલે ફારમ રમતી'તી,
કુંજે ગીતસુધા બમતી'તી :
કેડી નૃત્યે રમજુમતી'તી
તો ય હતું પથરાન્ય પ્રભાત.

હિરણ્યવેલના છેડા ઝાલી,
સમીરણ કેરી સેના ચાલી:
કેમડાંની રંગ ઉગણી
મહીં વસંત બની રણિયાત.

(અનુષ્ટુપ)

ત્યાં તો બંને પ્રવેશે છે, અગ્નિમિત્ર-વિદૂષક
પછી તે બીજે રંગ કેમડાંનો અચાનક.

(મિત્રોપજ્ઞતિ)

તંતુધ્વનિ રહેજ યથો ઉતાવળે
પ્રવેશતાં વેંત ગયા ઝલાઈ
રાજ્ય અને દિલ્લુક મૂર્ખા બંને,
અશોકની કુંજ નજીક આવતાં.
'ડરો છ શું ?' બે ડગલાં હજી ખરો
દિલ્લુકના મોં પર હાસ્ય આગ્ર્યું:
ને જંખવાણો પડી અગ્નિમિત્ર
અશોકની પાંદડીઓ મણી રહ્યો.
'મોડું થયું' દિલ્લુક વ્વંગ-વાણી
ઉચ્ચારતો હાથની ઠાયલીનાં
નેવાં કેરી દૂર નિદ્રાળતા રહ્યો
વસંતનો વાવડવાંધુ બોમિયો.

૧ શ્રીમતી મેનકાના 'માલવિકાગ્નિમિત્ર' નામક નૃત્યનાટક ઉપરથી.

ત્યાં તેજના ચકકરની ગુન્નાંડે
બની ગયું દર્શન દર્શીનુંઃ
સિતારના તારની કો' સુરાવલિ
કરી ગઈ કાઈ દૂધી દવાનું.

ઉઘાન ક્યાં ? ફૂલ સુમધી ક્યાં છે ?
હાયા અને તેજની રંગમૂંઝણી
ત્યાં અંગની અંચલતાથી કો'કે
ચોદણ સંહિત જીવતી કરેલી.

પરાગની ભોગઃ પતંગિયાનાં
શરીર ખેરી દસતાં અશોક
લાવણ્ય એ ભોરસલી મુલાગનું
જતાવતી આંગળીઓ અશોક.
કળી કળી દોરમહીં પરાણી
ગાળા બની હાથ તણી વળાંકની,
હયેળીઓની રમણીય મુદ્રા
રમી રહી પાંખડીઓની શોભા,
હાથ રજું દર્શન મૂક ગાનનું
શોભી રજું નર્તન ફૂલ પ્રાણનું.

(અનુબંધ ૫)

હિંસકે આવીને કીધું રાંગના કાનમાં કશું,
એ જ છે એ જ એ પેલી વિચારો હો દમ્બુ ય શું ?
(ચલનકાંડ)

હુઓ હુઓ-અને
પ્રેમને પ્રવેશવા ઊઘાડી બારીઓ પછે
ઉરની : અખંડ જાગતી તૂટા-તપા
ધડી ધડી સદાં એ રહે નિદ્રાળી ખર્ખમાં
' વાયુને ય પૂછવા અધીર નેનની વ્યથા '
' અધીર તો ય પૂર્વની કમાન હાથમાં '
પહું પહું આપડી જ્વનિ કરે નવા નવા
એ સુમંધ રપસવા અગાડું હોઠ ત્યાં
ને જતી છપાઈ પેલી સદોઅરોની બાથમાં.

(મિશ્રોપજાતિ)

ત્યાં તો બકુલાવલીએ ધીમેથી
છપાયલી એ સખિ શોધી કાઢી
એ રંગવા આવી હતી નદીની
રજે ભરેલી સુકુમાર પાની
'ભીમી રહે બહેન, જરાક બે ધડી
ભીના થયેલા પમ બુટીવેસરે
ધૂળે બરાશે, બગડી જશે બધું
કરેલ આ રંગ વિધાન મોંધું.
ત્યાં તો મૃદુ ચંચલ તારિકાસ્મિતે
હસી રહી મોહિની માલવિકાઃ
બની હતી બોરસલી બહાવરી
અશોકના મંડપમાં અશોકા.
સૌન્દર્યની ચિત્ત વિલોલ એતના
અંગાંગમાં આજ ભરેલ એણે
ગુમાનતી આછી-અછીક રેખા
હોડેથી બડી, બિધડી'તી નેણે

(અનુબુદ્ધ)

શું કહેવું ? પૂછવું ? કેમ આંહી થવું હતું ?
ચિંતન ત્રાજવું આમ ચિત્તને ચગડાવણું.

(મિશ્રોપજાતિ)

દિલ્લસુક્તો ત્યાં કંઈ શબ્દ સાંભળ્યો
અવાજમાં રોષ હતો છલોછલ :
નાકે મૂકી આંગળા અગ્નિમિત્રે
સંકેતથી સાંકળ સાંધી વાતની,
'અહીં જ છે ?' દિલ્લસુક્ત સહેજે જોયો
થયો અને અર્ધ પ્રકાશમાંથી
નેપ રહી મંજુલ સુરમાલિકા
મેધાની ચાર છખી દાર્શનિકા,
'રાજન, આ સેવક તો બીચારો
શોધી વળ્યો સંગીત નૃત્ય ડાપરો :

નૂપુર ચબ્દે કરી કહ્યું સગ્ગ
 ખેડો હતો કુંજલતાની ઝોથે,
 ત્યાં નીકળી એલી સખિ બકુલા
 પૂછેલ'નેા ઉત્તર આપવાની-
 ધરણ નહિ કે નહિ લેશ ખેદના
 મેં શબ્દની ચપ્પડ ચોડી દીધી,
 તમે રૂપાળા મુખને ગુમાનના
 આકાશમાં અદર રાખતા ભલે
 અમે નવી રૂપકિશોરીઓ
 નમાવીએ નિરપ નવીન ગાને.

(અનુબંધુષ)

બકુલાએ કહ્યું ત્યાં તો આવીને અગ્નિમિત્રને
 શોધુ છું ક્યારની હું તો તમને ને દિલ્લુકને.

(મિત્રોપજ્ઞાતિ)

ત્યાં એક મંદાર થયો વીણાનો
 બોંટો પડી દિલ્લુક નાસી છટયો;
 અશોકમાં અંગરખાની માળ
 બરાબરને એ પડતાં બચી ગયો.
 કાએની દશા દેખી અતિ દયામણી
 હસી પડી ત્યાં સખિ સુંદરીની
 એ હારથમાં રિમત મિલાવી સૌમ્ય
 આવી એડી માલવિકા અખણી.

(અંજની)

સિતારી વાગી ઢાકિલની
 મધુબંસરી મલયાનિલની;
 મૃદંગના આશ્ચર્ય મહીં બળી

સ્વરની જાજરમાન જમાત.

વ્યોમતરુની છાયા નીચે
 હરિયાળા વનરાજિ હીંચે:
 ફૂલ અને સુરમિતી વચ્ચે

કિરણોની ગૂંચાયલ માત.

ભાવના થકી અનન્ય

પતીલ

(સ્કેનેટ)

: ચિત્ર છંદ :

મેં વગોવી જાત મારી, નિંદગી કરી હરાજ,
ના પરોવ્યું ચિત્ત કારભાર માંહી અન્ય કોઇ;
માત્ર અંગનો મરોડ તાહરો રહ્યો હું જોઇ.
લોક સાથ માહરે રહ્યો કરો ન લેપ આજ,
શુદ્ધ શબ્દથી અનેક નિંદતો મને સમાજ:
જોઇ રોજ માહરી અને મહારી લાજ જોઇ
'યા પ્રસન્ન!' એમ પ્રાર્થતો તને રહ્યો હું રોઇ,
પહેરનાર પ્રેમનું પ્રતાપવંત દિવ્ય-તાજ !

તેં જતાવી આંખ તારી, મેં જતાવ્યું મારું ધ્યેય,
કાર માંહી કાળજની કિંક વર્ષ સંધરેલ
મારું તોય મારું એકલાનું ના હવે રહેલ !
લે રવીકારી તેહને સુધારવા ઉભેનું શ્રેય;
ના શકે મને જનાવી જેથી કાં શુભામ અન્ય
ને રહું તને હું સેવી ભાવના થકી અનન્ય !

વિવેચક વિજયરાય

અનંતરાય મ. રાવળ, એમ. એ.

ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી તરફથી થોડા માસ પર પ્રગટ થયેલ 'આપણું વિવેચનસાહિત્ય' એ પુસ્તકમાં રા. વિજયરાયની વિવેચક તંત્રીક ઘટલી કદર થઈ નહિ તેની પ્રત્યે આપણા એ માનનીય તટસ્થ વિદ્વાનોએ જ નહરમાં જે અંગુલિનિર્દેશ કર્યો છે તે એટલું તો અવશ્ય ગતાવી આપે છે કે વિજયરાયની વિવેચનસેવા જેવી તેવી કે ઉપેક્ષણીય તો નથી જ. સને ૧૯૨૦ ની સાલમાં કાલેજમાંથી અંગ્રેજી સાહિત્યનું ગ્રાન લઈ આવેલાં તામ્ર ગ્રેન્ડુએટ વિજયરાયે ઉત્સાહભેર 'ચિંતન' માસિકમાં સાહિત્યવિવેચનના પ્રયોગો આરંભ્યા ત્યારથી આજસુધીની તેમની અવિરત સાહિત્યસેવામાં જટલાક સર્જનપ્રયોગો, નિબંધિકાઓ, પ્રવાસવર્ણન, અનુવાદો આદિ ગૌણ છૂટક પ્રયોગો સાથે પ્રધાનતઃ તો તેમનું વિવેચનકાર્ય લગભગ એકધારે ચાલ્યા કયું છે. આમ આપણા વિદ્યમાન વિવેચકોમાં વિવેચનકાર્યની સૌથી વહેલી શરૂઆત કરનારની આજેકાલ કરતાં વીસ વરસની થઈ ગયેલી વિવેચનસેવાને મૂલવવાનો અતઃતેની યોગ્ય કદર કરવાનો સમય હવે પાડી ચૂક્યો ગણાવો જોઈએ. તેમ કરવા માટે, તેમના 'બીસીસના ગ્રંથસ્થ વાક્યમય' પછી 'સાહિત્યદર્શન' અને 'જૂથ અને કેતકી' એ બેર વિવેચનસંગ્રહો

૧ રા. વિશ્વનાથ ભટ્ટે, 'નિબંધમાલા'ના ઉપોદ્ધાતમોં વિજયરાય વિશે લખતાં એ પુસ્તકને સ્પષ્ટ રીતે નિર્દેશ્યા વિના, પણ તેને જ લાગુ પડે તેવી રીતે ઇસારો કરીને; અને રા. વિશ્ણુપ્રસાદ ત્રિવેદીએ, 'પ્રજ્વળંધુ'માં ચર્ચાપત્ર લખીને.

૨ ત્રીજે, મિતાસરી મતદર્શી ગ્રંથપરિચાલિકાઓનો સંગ્રહ 'જૂથની કળાઓ' નામથી પ્રગટ કરવાનો મનસૂબો તેમણે તાજેતરમાં 'માનસી' માં જાહેર કર્યો છે.

હવે બહાર પડી ચૂક્યા છે તેથી 'ગુજરાત'-'દૌમુદી'ની કાષ્ઠકો ઉચ્ચલાવવાની આપદા ટળી જઈ સારી સમગ્ર પથ્થુ થઈ છે. એ પુસ્તકોમાં જણાતા વિજયરાયના વિવેચકસ્વરૂપનું સમગ્રદર્શન કરવાનો આછોપાતળો પ્રયત્ન, ત્યારે, એક ફરજ લેખે, કરી શકાય.

શરૂઆત એમની વિવેચનપદ્ધતિની તપાસથી કરીએ. એ સંબંધમાં વિશ્વનાથ બટે પોતાનો ખીન્ને વિવેચનસંગ્રહ 'વિવેચનમુકુર' વિજયરાયને સમર્પિત કરતાં તેમને 'ગુજરાતમાં આધુનિક વિવેચનકલાના આલ્પશ્રુત' કહ્યા છે તે ધ્યાનમાં રાખવું જરૂરી છે. એ શબ્દો માત્ર ઔપચારિક નથી પણ તેના અબ્યાસી લખનારનો વિવેચક વિજયરાય-ખાટેનો ખરો પ્રામાણિક અભિપ્રાય જ છે. જેનું આલ્પ દર્શન અને અવતરણ ગુજરાતી સાહિત્યમાં વિજયરાયે 'કયું' કહેવાયું તે આધુનિક વિવેચનકલાનાં મુખ્ય લક્ષણો આપણે પ્રથમ સમજી લેવાં જોઈએ. એને માટે વિજયરાયના જ ઉદ્દગારો કામમાં આવે તેમ છે, સૌ. લીલાવતી મુનશીનાં 'રેખાચિત્રો' તે અવલોકતાં

"...એકેએક લેખને વાંચકરતી પોતાની સામે અદ્ય બાજેલાં નિશાળિયા જેવો જોડો રાખવો; તેની સખત કે ઉદાર પરીક્ષા લાવના અને વિદ્વાતાની નજરે કે માધુર્ય, ઓજસ ને પ્રસાદની નજરે લઈ નાખવી; પળપળમાં બદલાતાં મિત્રજને અનુસરી પ્રત્યેકના નામ સામે માર્ક મૂકવે જવા; અને અંતે પરીક્ષકના લેખજનક રિપોર્ટરે એક લાંબું વાર્તિક સમગ્ર ગ્રંથ પર લખવાનો ભાર વહોરી લેવો-આવી આવી સાધારણ વિવેચકની માનીતી રમતોમાં પડેલાં વિના, જે બે વિભાગોમાં-વાર્તાઓ તથા રેખાચિત્રોમાં-સર્ગશક્તિનો આવિર્ભાવ ખીજી કૃતિઓ કરતાં વધારે સ્પષ્ટ અને પ્રભાવમય રૂપે થયો છે તેને જ વિષે જરા વિગતથી લખીશું; અને પછીથી કર્તાની સુંદર લેખનશૈલીનું નિરૂપણ રસલક્ષી તેમ જ સામ્પ્રદાયિક દૃષ્ટિએ કરીશું."

એ એક જ વાક્યના પૂર્વાર્ધમાં રૂઢ વિવેચનપ્રણાલીને-ઉલ્લેખી તેની પ્રત્યે પોતાની અરુચિ વ્યક્ત કરતા વિજયરાય ઉત્તરાર્ધમાં જેને સમજાવે છે તે તેમની વિવેચનરીતિને

"એમની વિવેચનશૈલી અર્વાચીન કાલને અનુરૂપ સંસ્કારભોગી ('ઇંગ્લેન્ડ-નિસ્થિક') પ્રકારની-જે રૂઢિઓ અને પુરાણો ધોરણેથી પર રહીને કલાકૃતિ વિશેના સ્વકીય, પ્રાણવાન સંસ્કારોને રસાત્મક વાણીમાં ઊતારનારો વિવેચનપ્રકાર છે તેને સ્વીકારનારી છે."

એ સૌ. લીલાવતીની વિવેચનશૈલીની ઓળખ આપતું વાક્ય અક્ષરશઃ લાગુ પડે છે. એને મુકાબલે આ વિવેચનપ્રકાર આધુનિક ગણાય તે રૂઢિચિંટ વિવેચન હવેના પહેલા વાક્યમાં જણાવ્યા મુજબનું બહુધા પૃથકકરણપ્રધાન અને વેધી વિસ્તારી વાર્તિકશૈલીનું હતું. એના પાંડિક વિવેચક એને ગંભીર બુદ્ધિલક્ષી શાસ્ત્રવ્યાપાર મણુતો હોવાથી પોતે જાણે એસણે એસી સ્વરથભાવે વિવેચનનાં ગ્રાજવાની દાંડી ઝાલીને જાણે સાહિત્યકૃતિને તોળવા મથતો, એટલે વિવેચન ગંભીર અને થોડા સાહિત્યાભ્યાસીઓ સિવાય બીજાઓને તેનાથી ભડકાવી દૂર રાખે તેવું દુષ્ક પણુ બની જતું. આધુનિક વિવેચન, વિવેચન કેવળ બુદ્ધિનો જ નહિ પણ સહેલ્યતા, રસ અને જિમ્મિનેા પણ વિષય છે એમ બતાવી તેને શાસ્ત્રની કોટિમાંથી કલાની કોટિમાં લઈ જાય છે. આધુનિક વિવેચક જાણે એસણે એસીને નહિ પણ વાચકોની સાથે બળી તેમને જાણે વિશ્વાસમાં લઈ, આલેખ્ય કૃતિ વિશે લહેરથી વાતચીત કરતો હોય તેવા સૂરે, નિખાલસ દિલે, એ કૃતિએ પોતાના ચિત્ત પર પાડેલા સંસ્કારોનું સમન્વિત દર્શન, પોતાના બેધકક મતદર્શન સાથે, કરાવવા પ્રયત્ન કરતો હોય છે. લેખકના વ્યક્તિત્વની છાંટથી તથા શૈલીછટાથી વિવેચન હળવું, રસિક અને ક્યારેક થોડું સર્જનાત્મક પણ આથી બને છે.

આ વિવેચનપ્રકારમાં વિવેચકના વ્યક્તિત્વને વધુ અવકાશ ને મહત્ત્વ મળી જતાં, 'કલાસિકલ' વિવેચક પાસે સાહિત્યનો જે સ્થાથી નિરપેક્ષ માનદંડ રહેતો તેને બદલે અહીં વ્યક્તિગત ધોરણુ અને તેના બિનંગત (Objective) વ્યાપારને સ્થાને અંગત (Subjective) રુચિ, દષ્ટિ, નિરૂપણુ અને નિર્ણય આવી જાય, તથા વિવેચનના સંસ્કારઝાંઝી (Impressionistic) સ્વરૂપને લીધે વસ્તુનો તલસ્પર્શ, સાંગોપાંગ અરોષ નિરૂપણુ, શાસ્ત્રકારનાં ગૌરવ અને ગાંભીર્ય તથા ઘાટીલું ચિંત્પવિધાન બહુ શક્ય ન રહે એ ખરું છે. પણ વિવેચકની વ્યક્તિતા તો એની વિશિષ્ટતા છે એટલું જ નહિ, સમયના વહેણ સાથે મતોવ્યાપાર બધાં ક્ષેત્રમાં જૂના નિરપેક્ષ ધોરણુમાંથી સાપેક્ષતા તરફ દોડતો જાય છે તેનું

૧ કાલચિંતનાં લખાણો પર બાલતાં વાલ્ટર પેટરે આમ કહ્યું છે:—

"Modern thought is distinguished from ancient by its

એ વિવેચનક્ષેત્રે અનિવાર્ય પરિણામ પણ છે. માનવી મર્યાદાઓથી બંધાયેલા વિવેચકના પૂર્વગ્રહો અને દષ્ટિની વધતીઓથી વિચાળતા તથા વેધકતા વિવેચનને મર્યાદિત બનાવી દે એ સંભવ સાચો, પણ એ તો જેવો વિવેચક, અધિકારી, અભ્યાસી, સૂક્ષ્મદર્શી, જિંવી રસરુચિવાળો વિવેચકનું લખાણ વધુ પ્રમાણભૂત બન્યા વિના રહે જ નહિ. ખીજે પક્ષે, આ પ્રકારના વિવેચનમાં જે રસ, ઊર્મિસંવેદનની ઉષ્મા, કથનની સરસતા, અને પ્રયોગવૈવિધ્ય આવે છે અને તેને પરિણામે અત્યાર સુધી અદ્વૈતાત્મક રહેલા વિવેચનને જે બહોળો વાચકસમુદાય મળતો જાય છે તે લાભ જેવો તેવો નથી.

૨. વિશ્વનાથના સૂચવતા મુજબ આનું વિવેચન આપણે ત્યાં મહેતુ વિજયરાયને હાથે લખાવું સંજ્ઞ થયું છે. સિદ્ધ (classical) અને આધુનિક અંગ્રેજી વિવેચનના પરિચય અને પરિશીલનથી એ પ્રકારને ગુજરાતી વિવેચનમાં ઉપયોગવાની જે દષ્ટિ ને દૃષ્ટિ એમને સોંપી છે તેનું એ પરિણામ છે. “એ દષ્ટિ નિર્મલ છે, અરૂઢ છે, અને મર્મગામી છે. તેથી જ એની રચેલી સૃષ્ટિમાં ચૈતન્ય, તાજગી ને નવીનતા છે; ‘સાહિત્યકારની પ્રેરકતા’ પણ છે...”^૨

૨

એવા વિવેચક તરીકે વિજયરાયનો પ્રથમ લાક્ષણિક ગુણ છે પ્રયોગ-શીલતા ‘આત્મનિવેદન’ અને ‘કાકાની શશિ’ નાં અવલોકનોની ચર્ચા-આત, સંવત ‘૭૬-’૮૦ ના અંતર્ય વાકમયદર્શનમાં યોગ્યએલી પત્રશૈલી, ‘સંદેશિકા’ માંના અપહરણને ચર્ચતા ‘ત્રણેક શોધ’ની લખાવટ,

cultivation of the ‘relative’ spirit in place of the ‘absolute’. Ancient philosophy sought to arrest every object in an eternal outline, to fix thought in a necessary formula, and types of life in a classification by ‘kinds’ or genera. To the modern spirit nothing is, or can be rightly known except relatively under conditions.”

૨ ફરી પાછું સૌ. લીલાવતીને માટે વિજયરાયે કરેલું ગુણદર્શી વિધાન (બર્ધ અને કેતકી—પૃ. ૭૬) એમની વિવેચનદષ્ટિને બરાબર લાગુ પડી ગયું.

‘વાંચસો’ક શબ્દોમાં’ તથા ‘હજારેક શબ્દોમાં’માંના ટૂંકાં અનુસોકનોના પ્રયોગો, ‘અરૂંદ શૈલીનાં’ અવસોકનું ‘માં’ ખીજો ને ત્રીજો લેખ, ‘રનેહયજ્ઞ’ પર રજૂ કરેલી ત્રણ દષ્ટિ— ‘જૂઠું અને કેતકી’ માંનાં- આ વિવેચનોમાં પ્રતીત થતી પ્રયોગવિવિધતાને લીધે વિવેચન એકધારું ને જડ બનતાં અટકી જઈ સજીવ અને રસભર બન્યું છે. ‘સાહિત્યદર્શન’ માંના ‘વાક્યમયવિચાર’ અને ‘સાહિત્ય’ જેવા લેખોમાં નિરૂપણપદ્ધતિ વળી જુદી છે. ઉચિત ઉદાહરણો ટાંકતાં જઈ તેના પર રસદર્શી લાભ્ય કરતા જઈ રસપ્રધાન, તર્કપ્રધાન અને વસ્તુપ્રધાન વાક્યમયનાં લક્ષણો બાંધતા જઈ વિજયરાય તેમાં તેની તત્વચર્ચા કરે છે. ‘કલાવિવેચનની’ ગૂંચ ‘માં’ એક એક વિચારરૂઢિ આગળ મૂકી તેના પર પગ રિયર કરી ખીજું દંદમ ભરી, વળી જરા આગળ જઈ કેટલું આગળ વધાયું તે જોઈ લેવાની અન્વેષણપદ્ધતિ ચોમ્પ છે. આમ ‘સાહિત્ય-દર્શન’ માંના લેખો જાણે નિર્બંધાકારી અને ‘જૂઠું ને કેતકી’ માંના રસાળાં નિર્બંધિકાનાં લક્ષણોવાળા બની ગયા છે, આમ વિવેચનની કોઈ એકસૂર શૈલીને જાહેર વિવેચને વિવેચને અલિનવ શૈલીપ્રયોગ વિજયરાય કરતાં રહે છે. પરિણામે, વાચકને લલિત વાક્યમયની જેમ એમનાં વિવેચનો વાંચવાં ગમી જાય છે.

આ પ્રયોગશીલતા તેમના પત્રકારમાનસનું સંતાન છે. ‘ચેતન’ અને ‘યુજ્જરાત’ માં સહતંત્રી તરીકે કામ કર્યા બાદ, ‘લેડન મક્યુરી’ જેવા અંગ્રેજી સાહિત્ય-સામયિકોનો આદર્શ ખ્યાલમાં રાખી, નવલરામે સૂચવેલા પ્રંયવિવેચનના ત્રૈમાસિકની ખોટ પૂરી પાડવા તેમ જ નવસર્જનને સત્કારવા તથા દિશા દાખવવા, ‘સાક્ષરી પત્રકાર’ બનવાના નિર્ધાર સાથે ‘ઝોમુદી’ શરૂ કરી કેટલાંક વરસ સારો રીતે ચલાવી હવે ‘માનસી’ નો ભાર તે વહી રહ્યા છે તે જિના એમની પત્રકારી કારકિર્દી બતાવી આપે છે. આ પત્રકારત્વની અસર તેમના વિવેચન પર થોડી નથી થઈ. એ વ્યવસાય તેના ભક્તને વૃત્તિયાંચલ્ય અને લેખિનીલૌલ્યની અમોલી બેટથી નવાજે છે એ જાણીતું છે. એને લીધે જ નિતનવા અખતરા કરવાની વૃત્તિ વિજયરાયની દેવ જેવી બની ગઈ દેખાય છે. વાંચનારને લખાણ વાંચવે ગોઠવું જોઈએ એ ઇચ્છા વિવેચનની સાથે, ને કોઈ વાર આગળ પણ ચાલતી હોય છે. આથી લેખોમાં વાંચનારને પોતા તરફ અભિમુખ કરી આકર્ષે તેવાં ચમક, રસાળતા,

ચાપલ્ય (Cleverness) વગેરે લાવવા તેઓ ઉપર કહ્યા તેવા તેમ જ હવે નોંધીશું તેવા શબ્દ ને શૈલીના પ્રયોગો હમેશા કરતા રહ્યા છે. પુરતકે પાંડેલી સમગ્ર અક્ષરને એક જ મિંદુમાં વ્યક્ત કરી દે તેનાં આકર્ષક શીર્ષકોનું (દા. ત. 'ન કથીર, ન કાંચન', 'કથનકલાનો વિજય', 'રમરણીય સીમાચિહ્ન', 'ચિતાની ઝાળ' વગેરે) વિવેચકોને મથાળે મૂકવાની પ્રથા જે અંગ્રેજીનું જોઈને આપણે ત્યાં પહેલી વિજયરાયે શરૂ કરી છે તેમાં આ પત્રકારી દષ્ટિનો જ હિરસો મુખ્ય. 'મધ્યકાલીન દેશસ્થિતિ અને સાહિત્ય' તથા 'સમકાલીન સાહિત્યનાં ત્રેરક તત્ત્વો' * જેવા લેખોમાં ખંડકવાર આકર્ષક મથાળાં મૂળ એ લેખો 'ગુજરાત' માં છપાયા ત્યારે હતાં (જે અહીં 'અંધના વાતાવરણને પ્રતિકૂળ' ગણી છોડી દેવામાં છે,) તેમાં પણ પત્રકારી અંશ.

આ પત્રકારજીવને વિજયરાયની શૈલી પર પણ અક્ષર કરી છે, જે એમના વિવેચનને વ્યક્તિત્વ આપનાર તેમ જ રક્ષાળ બનાવનાર ત્રીજું તત્ત્વ છે. શૈલીની શુષ્કતા સામે તો એમને બહી સૂઝ છે જે 'સાહિત્યદર્શન'માં બેચાર ઠેકાણે તેમણે વ્યક્ત કરી પણ છે. એટલે એમણે કથનની સરસતાની તો ખાસ ચીવટ રાખી છે. એમની તેજલી, પ્રસંગવશાત્ તીખી કે ખટમીઠી કે રમતિયાળ, અર્થઘન અને વાચાલ લાપાચોલીએ ગુજરાતી ગદ્યનું સાચું ખેડાણ કરવા સાથે એમના વિવેચનને મસાલેદાર બનાવી સુવાચ્ય બનાવ્યું છે. વિવેચનમાં પોતપોતાની રીતે શૈલીને માટે ચીવટ રાખનારા વિવેચકો તો આપણે ત્યાં વિશ્વનાથ, વિષ્ણુપ્રસાદ અને વિજયરાય એ ત્રણ 'વિ.' એ જ છે. તેમાં વિજયરાયની શૈલી એની પે તીકા લાંબાશ્લોકતાઓથી સૌથી અનેખી છે. એના પર ચર્યાચરમાં મુનશીના ગદ્યની અક્ષર ઘર્ષ લાગે છે જે 'સમકાલીન સાહિત્યનાં ત્રેરકબળો' જેવા લેખ પરથી જોઈ શકાય છે. મુનશીશૈલીનાં સરસતા ને એમની સાથે પછી સાક્ષરતા લાગે છે ત્યારે પ્રયોગવીર વિજયરાયનું વલણ એમનાથી સવાયા પ્રયોગબહાદુર ઠાકોરની

+ આપણાં જ્ઞાતાં વિવેચકો તો 'સરસ્વતીચંદ્રનું અવલોકન' 'હૃદયવીણા' નું અવલોકન' એવાં સાદાં સીધાં નામચીજ બહુધા ઓળખાવાતાં.

* 'સાહિત્યદર્શન' માં પૃષ્ઠ ૯૧ અને ૧૨૩ મે, અનુક્રમે.

શૈલી તરફ જાણે દળતું જતું લાગે છે. અલગત અત્યારે તેમાં એવી બહારની અસર કરતાં વિજયરાયત્વ જ વિશેષ લાગે છે. તેમનું શબ્દભંડોળ ખૂબ મોટું છે, છતાં ઘણીવાર તેઓ બાધાને અને શબ્દોને લગાવી, કેટલીક વાર પ્રગલ્ભતાપૂર્વક નવા (દા. ત. પંદરકો, નીરખ, અપ્રશ્નારપદ, દેખાડીયા, ઇંગ્લીશજાણી વગેરે) શબ્દપ્રયોગો કરતા જાય છે. વચમાં વિનોદલહરીઓ ફરકાવી જરાક આડા ફંટાઈ બીજી ત્રીજી વાતો કરતા જઈ રસયુક્ત નિબંધીકાનાં લક્ષણો પણ તે વિવેચનમાં પૂરતા જાય છે. એમની શૈલીમાં જાણે કોઈ વાર રટોંગ સોડાનો, કોઈવાર રાસ્પબરીનો, કોઈવાર વીમ્બોનો, કોઈવાર જંજરનો સ્વાદ આવે છે, * જે કોઈવાર લેખ લખતી વખતના એમના મનોભાવ (mood) ને યોગ્ય ઉદ્ધાવ આવે છે તો કોઈવાર વિવેચનને સ-રસ બનાવે છે. થોડામાં ઝાઝું ધનીભૂત કરવાની* કાવટ આ શૈલી-પ્રજ્જ્વલે તેમને આપી છે, તો સામે પ્રશ્ને કથનને કલમ-ખેલ, વિનોદલહરી વગેરેથી કુલાવીને મોટું કરતાં પણ તેમને એથી કાવે છે. એ સંબંધમાં 'પોયણી' નું અવલોકન જેવા જેવું છે. આથી મુનશીએ વિજયરાયને Stylist કહ્યા છે તે બધી રીતે સમુચિત છે એમ લાગ્યા વિના રહેવું નથી.

આપણા સાક્ષરી પત્રકારતા વ્યક્તિત્વમાંથી આવતાં આ ત્રણે તરવો

* તો પાઠક અને વિશ્વનાથની સેલીને કેવી કહીશું ? અનુક્રમે, સાદાં નિર્મળ જળ જેવી અને સ્ટેંચ લેમન જેવી એકધારી સિષ્ટ ને મિષ્ટ ?

જાણીએ 'પાંચસો'ક શબ્દોમાં 'માં' તલુખા મે. ૨ અને 'લણકાર-ધારા' બીજી 'નાં, અને 'હજારેક શબ્દોમાં' માં, 'જહાંગીર-દરજહાં'નું મિંતાક્ષરી અવલોકન. પણ એક જ વાક્યમાં પતાવાણ 'વીર નર્મદ'નું નીચેનું વિવેચન તો આ અર્થબનતાનો ઉત્કૃષ્ટ નમૂનો છે :—

“...કે 'વીર નર્મદ'ને જ સર્વોત્તમ કહીશું ? હ જ નાનાં અને પામ સંજ્ઞા પ્રકરણોમાં, સવાસોથી ય આછાં પાનામાં, અત્યારજગી વેરવિખેર પડેલી કે અતિદુર્લભ સામગ્રીને માનજનક રસવિવેકપૂર્વક વાપરીને, એકાક્ષ દીકારોને પ્રાગલ્ભ્ય લાગી જાય તેવી હિંમતથી રચાયેલી એ સુદાગી સમારકમચિકા જેમ નવલરામતા 'કવિચરિત્ર' પછીનું સીધી પહેલું નોંધપાત્ર ચંચાકારી નર્મદજીવન છે—છવનડું તેમ કવનનું ય કેટલુંક નિરખાય છે—તેમ, કર્તાએ આપણા સમગ્ર વાહ્યમયને તથા વિશેષ કરી ચરિત્રવાહ્યમયને કરેલું એક મોંઘામૂઠું અર્પણ પણ છે.” (‘જીવ અને કેતલી’—પૃ. ૨૮૫)

(પ્રયોગશીલતા, પત્રકારી આપલ્ય અને શૈલીછટા) તેમના સંસ્કારભોગી વિવેચનને રંગદર્શી અને રસાળ બનાવવામાં ઘણો મહત્વનો ફાળો આપે છે એ સાચું છે, પણ એમાંથી કોઇ કોઇના અનિયોગથી કેટલીકવાર તેમના વિવેચનને હાનિ પહોંચે છે તે પણ તેટલું જ સાચું છે. પ્રથમ વિવિધ્યસાધના ખાતર કેળવેલી પ્રયોગશીલતા એટલી મોઢક હોય છે કે બહુ સાવધ ન રહેવાયું તો તે ટેવ બની જાય, અને ટેવ બની જાય એટલે એવા અનેક અખતરાઓને આંતે લાખતી શૈલી તથા નિરૂપણની રિચર ભૂમિકા પર ઊભવાનું અશક્ય નહિ તો મુશ્કેલ બની જાય; પત્રકારવૃત્તિને લીધે આપલ્ય વધી જઇ સ્વચ્છતા ઓછી રહે અને લેખોમાં ભવિષ્યના કોઇ અંધના અવયવ બને એવી દષ્ટિ કરતાં તત્કાલદષ્ટિ વધું આવી જાય; લેખિનીલૌક્યને લીધે વિવેચનવ્યાપાર સાથે જ ગદ્યલેખનના પ્રયોગો લેખક સમાનપણે મલકાતાં મલકાતાં કરતાં રહે એમ બે મનોવ્યાપાર એકબીજાને આંટી ભરાવતા હોય, અને એમાં કોઇવાર શૈલી-ચમત્કાર વિવેચનને ઘડીભર દાખી દઇ પોતે આગળ થઇ જાય; એવા શૈલીચમત્કાર સાધવા જતાં બધાં વિવેચનોનું પોત એક સરખું-ધટ્ટ અને કક્ષા એક સરખી ઊંચી રહી શકે નહિ : આવા આવા ગેરસાબ વિજયરાયને સાવ નડ્યા નથી એમ નથી. પરિણામે, ગંભીર સુશ્લિષ્ટ વિવેચન વાંચવા માગનારને કેટલીક વાર વિવેચન કરતાં વિવેચકનું આગળ ધૂસેલું વ્યક્તિત્વ ધ્વજાએ કે અનિચ્છાએ જોવું પડે છે. આ વિવેચનપ્રકારની એ મર્યાદા છે, તેમ વિશિષ્ટતા પણ છે.

પણ એકલા રસલક્ષી ધોરણે વિજયરાય વિવેચન કરતા હોત તો એમના આવા વિવેચનલેખોમાં રિચર ટકાક ચિરંજીવી-અંશો બહુ ન આવી શકત. રસલક્ષી ઉપરાંત સાક્ષરી શાસ્ત્રીય દષ્ટિનો પણ ઘટ્ટો વિનિયોગ એ કરે છે તેથી પેલી સરસતામાં સંગીનતા પણ ઉમેરાય છે. માણસને વિવેચક બનાવવા માટે જોઇતા બધા ગુણો—અભ્યાસ, બહુશ્રુતતા, રસદષ્ટિ, ઊંચી રુચિ, વેધક દષ્ટિ, ઊંડી સાહિત્યમંકિત, સ્પષ્ટચક્રત્વ—એમનામાં પૂરતા પ્રમાણમાં છે. એમને અભ્યાસ ઓછો નથી. પાશ્વત્ય સાહિત્ય અને વિવેચનસિદ્ધાંતોની જ્ઞાતતા એ એમની મોટી મૂડી છે. સંવાદ, રેખાચિત્ર, પત્ર, વિવેચન, પત્રકારત્વ, વાર્તા, હાસ્યસાહિત્ય વગેરેનાં પુરતકોને વિવેચતી વેળા તે તે વિષયના યુરોપીય તેમજ આપણા સાહિત્યને અને તેમાં સાર

અર્પણ કરી જનાર સાહિત્યકારોને એ સંભારવા મંડી જાય છે, તે જ્ઞાનપ્રદર્શનની સાલસાનું નહિ પણ પોતાની પાસે સંધરેલી એ માહિતીનું તેમને તે વેળા સ્મરણ થઈ જવા સાથે જોતે. મુકાબલે આપણે ક્યાં જિજ્ઞાસીએ એનું વાચકોને માન કરાવવાની વૃત્તિનું પરિણામ. મણાવું જોઈએ. અવલોકનોમાં પણ પુસ્તકને બર્માબર્મા. પુસ્તકજંગલમાંથી એકલું અતડું પાડી એ તપાસતા નથી, પણ તેને તેની નાતની પુરોગામી કૃતિઓની વચ્ચે જિજ્ઞાસી રાખીને જોવા મથે છે. આથી પુસ્તકસ્થ સામગ્રીના વિષયનું પુરોગામી સાહિત્ય સંક્ષેપમાં એ ત્યાં ખતાવી આપે છે. 'સંવાદમાલા' પર લખતાં સંવાદકલા ને તેના ગુજરાતી સાહિત્યનો, ધૂમકેતુ-મુનશીનું નવલિકાસંગ્રહ નૂલવતી વેળા વાતાના ઇતિહાસનો, 'બજનિકા' ને અવલોકતાં બજનસાહિત્યનો, 'મેઘદૂત' ના 'વિહારી' કૃત ભાષાન્તરને વિચારતાં ખીજા 'મેઘદૂત' ના ભાષાન્તરોનો, સ્વ. વિભાકરના કટાક્ષ વિશે જોલતાં ખીજા આપણા કટાક્ષ-લેખકો વચ્ચે એ કેવા શોભે તેનો, અને ટોલ્સ્ટોયકૃત 'તમને એ નહિ સમજાય' વિશે લખવાનું પ્રાપ્ત થતાં 'સામુદ્રી પત્રકારની અદ્યપસ્વાસ્થ્ય જિંદગીમાંથી ચોરેલી થોડી 'અભ્યાસ'ની પળોના ફળ' રૂપે ટોલ્સ્ટોયજીવનનો, ખ્યાલ વિજયરાય આપણને આપે છે તે જેમ એમની અભ્યાસી પ્રકૃતિ દેખાડી આપે છે તેમ 'મધ્યકાલીન સાહિત્ય', '૧૯૦૧-૨૫', તથા તેમની ત્રણ વાર્ષિક વાક્યમયસમીક્ષાઓ^૧ પણ દેખાડી આપે છે. અનેક પ્રયોગોની જડી વચ્ચે પણ 'જિજ્ઞાસી જીવાની', 'રેખાચિત્રો', 'સંવાદમાલા', મુનશી તથા 'ધૂમકેતુ'ની વાર્તાઓ, 'કાકાની શયિ', 'હૃદયનાય' અને 'ચિતાના અંગારા' પર સળંગ

૧ એ લેખોમાં તે તે સમયાવધિના વાક્યમયનો અભ્યાસ છે ખરો, પણ લેખક વિહંગદૃષ્ટિ અવલોકન કરતા હોવાથી તે બધામાં ક્યાંક ક્યાંક દેખાતા વિવેચક-પ્રતિભાના ઝબકારા સિવાય સળંગ છાંય તેમની સંગીન પડતી નથી. પણ થોડી જગ્યામાં એટલી બધી માહિતી લેખક આપે છે કે પુસ્તકોની જે લેખકોની થોડી કે નામનોંધણી જ ત્યાં અપાડી દોષ એમ જાણે, અને લેખકે ક્યાંક ક્યાંક યદ્યત્ વિવેચન કર્યું છે. તે સંગીન હોવા છતાં, ખૂબ થોડી જગ્યા તે રોકતું હોવાથી, ત્રણે અપૂરતું લાગી જાય છે.

એ ત્રણ વાર્ષિક અંધસમીક્ષાઓ તે સંવત. '૦૬, '૮૦ અને ઇ. સ. ૧૯૩૨ ના વાક્યમયની.

અભ્યાસી વિવેચન એ આપી શક્યા છે તે બતાવે છે કે લહેરી પત્રકાર નહિ પણ કેાઈ અભ્યાસી વિદ્વાન અહીં કામ કરી રહ્યો છે. વળી એકલું અંગ્રેજી સાહિત્ય તથા વિવેચનનું નહિ, સંસ્કૃત કાવ્યશાસ્ત્ર તથા રસમીમાંસાનું પણ ખપ જોડું જ્ઞાનમંડોળ વિજયરાયે પોતાનું કયું છે એ 'સાહિત્યદર્શન'ના પ્રારંભના લેખો જાતાવી આપે છે. આમ પ્રસંગોપાત્ત તે જૂની સાક્ષરપેઢીને સમરાવે તેવું પાંડિત્ય બતાવી શકે છે. પણ એમની કથનરીતિને લીધે તે દેખાય છે હજારું.

એવું પાંડિત્ય સાહિત્ય-કલાનાં અન્વેષણમાં એ વિશેષતઃ દેખાડે છે. વિવેચકનું માપ એકલાં તેનાં મંથાવલોકનોથી પૂરું ન નીકળે. સર્જક જેમ પોતાની રીતે જીવનનો દ્રષ્ટા અને ફિલસૂફ છે તેમ વિવેચક સાહિત્યનો સમૃત્તિકાર ને દ્રષ્ટા છે. એટલે, બિન્ન બિન્ન સાહિત્યપ્રકારો, સાહિત્યનો જીવન અને નીતિ જોડોનો સંબંધ અને એવા પ્રશ્નો વિશે સ્વકીય ચિંતન-મનનને બળે એ જે કંઈ કહે તેની ગુણવત્તા પ્રમાણે વિવેચકની કીમત થાય. એવી જે સદૃષ્ટાંત અને તેથી વિસ્તારી સાહિત્યતત્ત્વચર્ચા નવલરામની મોહન, શોધન અને બોધન અધિઓની વિભાગચોજનાને અનુસરી વિજયરાયે રસપ્રધાન, તર્કપ્રધાન અને વસ્તુપ્રધાન વાક્યમયસ્વરૂપોની કરી છે તથા સર્જનાત્મક વાક્યમયને માટે જ 'સાહિત્ય' શબ્દને નિયંત્રિત કરવાની હિમાયત 'વાક્યમયવિચાર' અને 'સાહિત્ય' એ બે લેખોમાં કરી છે તે આ સંબંધમાં ઉત્તેજપાત્ર છે જ, પણ તેથી ય વધુ નોંધપાત્ર છે. 'કલાવિવેચનની એક ગૂચ' એ નિબંધ.૨ જમાને જમાને ચર્ચાએલા કલા અને નીતિ વચ્ચેના પ્રશ્નની અરૂઢ રીતિએ, મૌલિક અને વ્યવરિયત વિચારણા કરી જોવાને! શુભનિષ્ઠ પ્રયાસ તેમાં યએલો છે. તેમાં કલા ને નીતિનાં સ્વરૂપ, કલાનું ધ્યેય, એ ધ્યેય જો આનંદ, તો તેમાંથી જીભા યતા 'કલાને ખાતર કલા'ના વાદની ચર્ચા, કલ્પકના ચિત્રમાં રૂઢેલી અમૂર્ત કલાચકિત મૂર્તિ અવતાર ધરે ત્યારે સમાજ તેમાંની નીતિઅંતરૂપિત પરત્વે કેવું વલણ અમૂર્ત્યાર કરે તેની વિચારણા, નીતિ

૧ 'સાહિત્યદર્શન' પૃ. ૩, ૫૪.

૨ 'સાહિત્યદર્શન'ના બધા લેખોને લેખકે પાછળ સાક્ષવારી આપતી વેળા નિર્ણયો કરીકે ગણાવ્યા છે.

પરતે કલાકાર પોતે સમાજ જેડે કેવી સંસ્થિતિમાં છે એ-આ બધા મુદ્દાઓની દ્રષ્ટિ પૃથક્કે મંથનશીલ આત્મા કરતો હોય તેવી અઠાડાબદ્ધ ચર્ચાનું પરિણામ એ લેખને પ્રમાણબદ્ધ ધાટીથી નિર્ગમનનાવવામાં આવ્યું છે. એ છે તો મંથન, (અને લેખને અસંવેદી મંથન જગાડે એવા પ્રશ્નો મૂકી વધુ વિચારણા હિતી કરે એવું અસમાધાનનું તત્ત્વ પણ રજૂ કરાયું છે) પણ એમાંથી માખણની કેટલીક મોટી કણીઓ આપણા અન્વેષક મેળવી શક્યા છે. નિરપલ્પદતિની અને ભાષાશૈલીની અમુક વૈયક્તિક વિશિષ્ટતા છતાં એ લેખમાં આથી જેટલે સુધી એ આપણને લાઇ જાય છે તેટલા પૂરતી વિશદતા આપી છે એ જોઇ શકાય છે. આ ઉપરાંત 'સાહિત્યદર્શન' માંના 'ગદ્ય કાલના ધૂપછાંવ' વિભાગમાંના લેખો, જે મુખ્ય, કરાંચી વગેરે સ્થળે કરેલાં બાંધેલાં છે તેમાં સાહિત્યાનુરાગી^૧ વિજયરાયનાં સાહિત્ય-ભાવના અને સાહિત્યકારનો આદર્શ તથા સાંપ્રત (ઇ. સ. ૧૯૨૫-૨૬ ના અરસામાં પ્રવર્તમાન) સાહિત્યજગતની પરખ જેવા મળે છે એથી એ ખાસ તો આ સંબંધમાં હિતલેખવાં જેવાં છે. સંવાદ, રેખાચિત્ર, મર્મ, કટાક્ષ, પત્ર, વિવેચન, નવલિકા, લજ્જન, નિબંધિકા, કવિતા, કવિતામાં સ્વાસ્થ્ય અને મરતીનાં લક્ષણો, ઇતિહાસ, ગદ્યશૈલી, સાહિત્યકાર ને પાત્રસર્જન વગેરે વિષયો પર; તે તે પ્રકારનાં પુસ્તકો કે તેના લખનારાઓ વિષે વાત કરતાં 'જૂઠું અને કેતકી' માંના લેખોમાં આપણા વિવેચકે અવારનવાર કરેલાં મર્મસ્પર્શી, વ્યાપક, સુચિતિત, ટૂંકાં, વિધાનો પણ અહીં સંભારવાં જોઇશે. એને સાહિત્યચિંતનો કહીશું? એ સાહિત્યચિંતનો માત્ર એક જ સ્થળે, હિતસાહમુલક અતિવ્યાપ્તિનો દોષ વહોરી લે છે, બાકી બહુધા તો વિજયરાયની સાહિત્યદષ્ટિ તથા સાહિત્યનું સાંસ્કૃતિક જતાવે છે. લ'બાણુ-લયે આવા સમગ્રદર્શી અવલોકનમાં એ ટાંકી શકાતાં નથી એ જોવાનીય છે.^૨

૧ એમના એ અનન્ય સાહિત્યાનુરાગી વાર્તા 'કીમુદી સેવકગણ'ની ભાવના ને જોવાના સમગ્રવર્તા લેખો કહે છે. એ સ્વપ્ન ઈંગ્રાણું ન હોત તો ?

૨ વાનગી લેખે એકજે જ નંમૂના :—

“કવિતાનો આત્મા રસ છે; વાચિતાનો અલંકાર. કવિ સત્ય અને સૌંદર્યનો અંતર્દેષથી સાક્ષાત્કાર કરીને કૃતિ રચે છે, વક્તા સત્યના અમુક જ સ્વરૂપને આવેશ ને છતાં મદદથી મનમોહક વાણીમાં ભૂર્ત કરે છે.” (જૂઠું ને કેતકી પૃ. ૬૦)

“પ્રાચીન કવિઓની મહારહાપ પામીને સન્માનિત ને પુનિત ચચેલાં કાવ્યરૂપો

જરા લાંબે માણે પણ થોડી થોડી વિવેચનસેવા એ કરતા જ રહે છે. એમની સાહિત્યભક્તિમાં નહિ પણ લેખનકાર્યરૂપી તેની ઉપાસનામાં સંમયનો લાભ પડાવનારે અધ્યાપનકાર્ય તેમને વધુ નિરાંત, સ્વાસ્થ્ય કે પુરસ્કૃત રહેવા દેતું હશે નહિ. છતાં એમનું આત્મારસુધીનું કાર્ય જોતાં એકબે માગણી એમની પાસે મૂકી શકાય છે. પહેલી, જ્યારે સમય ને સંજોગો આવે ત્યારે ત્યારે તેમણે વિવેચનકાર્ય પરત્વે જૂના વિજયરાય ખની જવું, અને બીજી, પોતે પચાસ વર્ષના થાય તે પહેલાં ચિરંજીવિતાની ઉમેદવારી કરે તેવા બેતજ શિષ્ટ ગ્રંથો તેમણે ગુજરાતને આપવા. એમની શક્તિ જોતાં આ માગણી કે આશા વધુ પડતી નથી. પણ આ સાથે એક સૂચના પણ નમ્રભાવે કરવાની છે. તે એ કે એ લખતી વેળા પત્રકારનો અંચળો ઉતારી નાખી રંગદર્શી પ્રયોગલાક્ષણને તેઓ હવે ધ્યાન કરી દે. એમ થઈ શકશે.

● સૂચના થતાં થઈ ગઈ પણ એ નિરર્થક નથી ? થડાઈ મળેથી પ્રકૃતિ પલટી દરો ? ભારજવા વિશ્વનાથ ગાંધીજી એણું કરી વિજયરાયત્વ ખીલવી શકશે ? રામનારાયણ ખાકક પ્રમાણસાક્ષી મદી જઈ વિવેચનમાં મૃદકકરણઆપારને થોડો વખત અજગો કરી દુતિના સજ્જનું રસસંવેદન પોતે અનુભવી વાચકોને તેની ઉપમા સમેત અનુભવાવી શકવાના ? વિષ્ણુપ્રસાદ ત્રિવેદી વિવેચનોમાં પોતાનું આઠાઓણપણું એણું કરવાના ? અને નવલરામ ત્રિવેદી વધુ જાડાણના ઉપાસક બનશે ખરા ? ખરી વાત તો એ લાગે છે કે પરમાત્માએ હરેક વ્યક્તિને, જુદીજુદી શક્તિ, શક્તિ ઇત્યાદિ બહેલાં દોષ છે. એવા સિન્નસિન્ન શક્તિશક્તિવાળા સૌ પાસેથી જુદી જુદી સેવા મળવાનું નિર્માણ થએલું હોય છે. આથી રામનારાયણ, વિજયરાય, વિશ્વનાથ, વિષ્ણુપ્રસાદ અને નવલરામ જેવા અસ્વાસીઓ પોતપોતાના પ્રજ્વલત વ્યક્તિત્વને વફાદાર રહી જે આપ્યા કંઈ છે તે વિવેચનના જુદાજુદા પ્રકાર કે કક્ષા રચી કરી સમય દરિએ તે આપણા વિવેચનસાહિત્યને લાભ જ કરે છે એમ માનવું વધુ ઉચિત નહિ ?

ખોવાયેલું સ્વપ્ન.

કન્હુલાલ માંધી

[આઘે આઘે વગડો : ઝરણાં વહેતાં દેખાય છે. ચારે કારે હરિયાળા છે. પગવાટની નાનીનાની કેડીઓ પણ છે, એ કેડીઓ ઉપર આઘેથી ઠી-આરીઓનું ટાળું માથે ભાર ઉપાડીને આવતું દેખાય છે. ધીમે ધીમે ધૂમસ ઇવાતું હોય છે.]

કઠીઆરીઓ :

ઝરમર ઝરમર ઝાકળ પાણી

રમઝમ રમઝમ ભોં હરિયાળા :

ઘરે ઘરે નેવાં ચૂવે

નાનાં નાનાં કડાં રૂવે.

નાની નાની નદી દોડે

એ ક લી : અમણી : ઝરમર.

ધુરાલી-હથેળા મૂકી :

રાત જશે આંસ મૂકી :

સરજ દાદાની એણે સાંભળેલ વાણી : ઝરમર.

[પાંખડી કાંધક શોધતી હોય તેમ પ્રવેશે છે.]

પાંખડી : ઊભી રહો, બહેનપણી !

૧૦

તમને કોઈ જડી ?

કઠીઆરી પહેલી : ખોવાયું છે શું સ્વપ્ન ?

કઠીઆરી બીજી : કોને શોધે છે એલી પાંખડી ગુલાબની ?

પાંખડી : મારી ખોવાણી બહેન, સપનાની છામડી.

કઠીઆરી ત્રીજી : ‘ સપનાની છાબ તારી કોણે મોરી

કોણે ગુલાબ તણે વગડે દોરી ?

કઠીઆરી મોથી : બેંચી બેંચી બેખુડે ને

વચ્ચે નદીઓનાં પાણી

હું તો ધારું છું કુતારી

છાબડી એમાં તણાણી.

૨૦

કઠીઆરી પહેલી : હું ચે ધારું છું બહેન,

કઠીઆરી બીજી : હું ચે ધારું છું બહેન !

કઠીઆરી ત્રીજી : મેં તો જ્ઞેયાં છે નિત્ય

નાચતાં નદીનાં વહેણ.

કઠીઆરી મોથી : નદીના હૈયામે હીંચોળાતી

દશે આપડી,

પાંખડી : હું તો શોધું છું બહેન, સપનાની છાબડી.

[કઠીઆરીઓ જાય છે. પાંખડી નદીને જૂસ મારતી મારતી દોડે છે.]

ધીરેધીરે ચાલ બહેન, દોડ ના બિતાવણી

તારા હૈયામાં મારી સપનાની છાબડી:

[આમથીતેમ દોડતી એક જાણુ ચાલી જાય છે. નદી ગાતીગાતી પ્રવેશે છે.]

નદી :

છલ છલે છલ મોરી અંજલિ છલકે .

પલકે પાંપણુ પનપટમાં ૩૦

ધરતીની કંઠુ મારી પંથ,

હરખે હૈયાધૂંધટમાં :

જનન જનન . જિન પવન બળવે

જનન જનન નદી નૂપુર ગળવે :

વ્યાકુલ મધુવન

વિપુલ પ્રકૃતિધન

સંજવન બનીને સરવરિયાં .

રમવા બિપડે રમઝટમાં.

પાંખડી (પ્રવેશ કરી) :

આવું જલમંદિરિયું કાનું ?

આવું હિસરવરિયું કાનું ?

૪૦

નદી :

કાણુ એલી પાંખડી !

ક્યાંથી તું બૂલી પડી ?

ચાકરી ગઈ છું શું વિભાવરીમાં આપડી ?

પાંખડી :

વિકલ બની લમું હું વનમાં

ખોવાં સુદરતાનાં સ્વપ્નાં ;

ઓ સરિતાં, તારી ચૂંદડીએ

રંગ હશે તે શા ખપના ?

નદી :

એ રંગો તો છે સંધ્યાના,

રત્ન બનાવેલાં જલકણનાં :

પાંખડી :

મારાં ખોવાયેલાં સપનાં

રત્ન બની બેઠાં જલકણનાં ;

૫૦

હા જલકણુ હિપર રત્ન હતાં

તે કુસુમહૃદયનાં સ્વપ્ન હતાં !

એ રત્ન—

અમુલ્ય સ્વપ્ન લઈ ગઈ સંધ્યા

વેળાં એણે સૂરજપગમાં.

[પાંખડી દોડે છે. નદી ચાલી જાય છે.]

પાંખડી :

ઓ સંધ્યા, સંધ્યા, સંધ્યા !

ભેતે થંભી કંચનગંગા :

મલેસ ગુજરાતી સભા
વરકમી સમ્રેમ ભેટ

નેપથ્યે : કેસડાંની રંગજમાતે
માંડયાં આસન વાદળપટે ૧૦

સંધ્યાએ ઝેનાં ફૂલોને
મૂક્યાં રજનીગન્ધા સાથે.

સંધ્યા (પ્રવેશીને) : હૈયાં જિતાવળાં
બહાવરાં આવે અલખમાં જિડયાં :
મારાં હૈયાં જિતાવળાં,
પ્રાણુની ગંગના ન્યાં પડછંદા
ઝેમના પ્રગટે ન્યાં રંગો ચૂનાંદા,
પંથની પ્રાણુભરી પાંખે પલાણુવા
મારાં હૈયાં જિતાવળાં.
દેવનાં નપણાંના નેહ ન્યાં નમંતા ૭૦
ઉરના ઉતરે ઉગસ ન્યાં અનંતા :
રનેહની સુંદરતાને સોહાવવાં
મારાં હૈયાં જિતાવળાં.
આત્માના ખડકોને ચૂમે ઉછંગે
ચંદ્રના પ્રાણુ તેજધેરા પતંગે :
તારલીની આધેરી મીટ જિલેચવાં
મારાં હૈયાં જિતાવળાં.

પાંખડી (આવીને) : જિતાવળાં તો હું ય સખિ !
તારાથી બહાવરી :

જિભી રહેજે જરાક ૮૦

ખાવા પરિશ્રમને પાક.

સંધ્યા : પૂછો છો કેવું મને ?

રોઝાવું કેમ બને ?

જિવાડું કેમ કરી બીડેલા પંદજને ?

પાંખડી : પંકજના કંક છવ, સંછવન પામશે;
સુરભિનું ઘેન પીને આંખડી આવશે :
મારું તો ઘેન ગયું
સામું સુખચેન ગયું.
શોધનારને શું કદી જોયું મળી આવશે ?
સંધ્યા : જોયું શું એવું બહેન ?

૯૦

સંકોચાધા પિના છું કરી દે જો આવતી
સ્વામલપટ રેન ધારી.

[અચાનક નાયતી નાયતી તારક્ષી પ્રવેશે છે.]

તારક્ષી : સોણું જોવાણું બહેન, સોણું જોવાણું
બગેલી ધરતીને હાથ-
બહેન, મારું સોણું જોવાણું,
સોણું જોવાણું બહેન, સોણું જોવાણું.
નાચતી સરિતાની સાથ
બહેન, મારું સોણું જોવાણું

[આખી તારકમંડળી પ્રવેશે છે. સફેદ વસ્ત્રો પહેવાં છે. સૌએ હાથમાં
કરેણીની ડાળખીઓ લીધી છે. આખું ઘંટ નાયતું નાયતું પ્રવેશે છે.]

તારકમંડળી : કોઈ પૂછો ગુલાબને શાં પાંખડીનું મૂલ્ય ? ૧૦૦

તારી પાંખડીનાં મૂલ્ય ?

કોઈ પૂછો :

કોઈ કહેશે કે સાગરો જીવેચવાની હોંસ મને
પીવાની હોંસ મને

કોણે જીવેચ્યા, કોણે પીધાં ?

ઓ બહેન, કોઈ પૂછે.

સપનાં તો આવે ને જાય, એનાં ઓરતા

અંતરમાં રાખે શું પાકવે ?

ઝાકળ બરેલ ફૂલક્યારીએને પૂછી બે
મોતીનાં મૂલ્ય કેણુ મૂલ્યે ?

તેણાં તૃપારખિંદુ

૧૧૦

ફૂલનો સપનેલ સિંધુ :

ફૂલડાં એ ઝાકળની મોતીખમરને

માથે ઉપાડીને ક્યાં ફરે ?

કાઠ પૂછે !

ઓ બહેન, કાઠ પૂછે.

[પાંખડી એમની નજીક આવે છે : ધીમે ધીમે થાકી ગઇ હોય તેમ
તમામ તારક કન્યાઓ જવાની તૈયારી કરે છે, પાંખડી એને રોકે છે]

પાંખડી : બોલ્યાં અદકેરાં વેણુ,

કીધું નહિ એક કહેણુ :

તોયે બેચકળે તેણે

સુણવા ફરિયાદ મારી;

તારલી (આગળ આવી) : શી છે ફરિયાદ તારી ?

૧૨૦

પાંખડી : (નરમ પડી) : એટલું જ કે શું તમે સપનાંને જોયાં છે ?

એનાં સરવરિયાની પાળે બેસીને તમે

રોતાં સુધી ધોયાં છે !

તારલી (મંડળી સાથે) ના, ના, ના, ના !

પાંખડી : સુંદરવા સિમત નથી હોઠે કે અંતરે

સુંદરવા બાધો છે નયણે શાને ?

વાણીનાં બધેનોથી વીંટા છે કેમ મને ?

પૂછે છે ઘેલી જની શમણે શાને ?

તારલી : છટક્યા તાર વીણાના,

આંજો છટક્યા તાર વીણાના.

૧૩૦

પાંખડી : તારે તારે અંતર ગૂંથ્યાં

એ તટ્યાં અડતામાં

એ પણ તૂટ્યાં અડતામાં.

આજે છટક્યાં તાર વીણાના.

તારલી : તું જીવનની જાદુગરણી,
સપનાંની સંચોલક તરણી :
સૌમ્ય કરુણાશીલન ધરણી,
જૂરતી એકલતામાં :
હવે છટક્યા તાર વીણાના.

પાંખડી : પવન પવનને હું પૂછું છું
ફૂલફૂલનાં આંસુ લૂછું છું
શોધું છું હું

છે ને એ સપનાં સુંદરતાનાં-
તારકમંડળી: છટક્યા તાર વીણાના.

[તારકમંડળી ભય છે.]

તેમણે : ભગી સુરજરાણી ભગી
ભગ્યાં કિરણો પણ વરણાગી :
રાત ઉપાડી અંચલ જૂનાં
નાસી ગમ ધરતીને ત્યાગી.

/ [પૂર્વની લાલીમા સહેજ દેખાય છે. પાંખડી ઘુંટણીએ પડી, સંપ્રુટવાળી
એને ભેધ રહે છે.

પાંખડી : આયમતા રંગ શેણે વાળવા સુરજદેવ !
આત્મનાં કમાડ મારે રંગનાં શેણે ? ૧૫૦

જાડી જાડી જાતી રાતી સિતિજની ફડાએ
આધાર વિનાના મારે ભિભવાં શેણે ?

કંચનનગરની હું તો ચિત્રલેખા નાનકડી
રંગનાં અનેક પાત્ર હુંથી ગયા છ દળી :
પીછીઓએ ક્યાં પડી ?
નાખી ફાણે આજ બંધનમાં બેવડી ?

[આભને અંગેઅંગે કિરણાવલિઓ પ્રગટે છે.]

કિરણાવલિઓ :

ટહકે એના હૈયામાં મેદુર
પડીયે બેસે પારેવડા.

અંગે અંગે ભેડે રૂપની છોળ
હરનાં અધખુલ્લાં ખુલે વારણાં. ૧૬૦

કિરણની ભરી કલા
ઉપારણી એકલાં :

આવે હીંચોળાતાં ક્ષિતિજને હીંચકે,
એનો હીંડોળ જ્ઞેન, કોણુ તે ઝીલી શકે ?
નાની નાની પગલીએ પરોઢ
આવે ઝીલંતું વાયુ વારણાં.

[એક કિરણકન્યા નજીક આવે છે : ને સૌના કાનમાં ધીમે ધીમે
બોલે છે.]

કન્યા : સાંભળજો, સૌ સાંભળજો તમે
એક નવીન છું લાવી વાત :
દીઠાં કોઈ અભાવ્યાં સપનાં
કેડી પર જાતાં પૂરપાટ. ૧૭૦

પાંખડી (આગળ આવી) :
કોણે દીઠી એ પગદંડી ?
કોણે દીઠી પગની ધૂળ ?
કિરણની કેડીપર જઈને
માંડી કોણે મીટ મધુર ?

કન્યા : મેં દીઠી પગદંડી એવી
મેં દીઠી સખિ, સ્વપ્નધૂલિ

કામ મુકામલરેખા જાણે

આવી અહીં આં માર્ગ બૂલી.

પાંખડી (હતાય થઇ) : એજ એજ મારી રેખા, સોણલાની છાંયડી
અંતરની મંગલ હથેળીએ સરી પડી.

કિરણાવલિઓ (દર બતાવીને) :

એ જાય, એ જાય, એ જાય,

પેલી સ્વપ્ન ધૂલિ.

૧૮૦

સૂરજરાણીની આંખે

ફલપરિમલની પાંખે,

પડી કિરણોની રજ શે બૂલિ ?

એ જાય, એ જાય, એ જાય !

રજનીએ દોળી યાજ્ઞ

મેરપગો ગૂંથે જાળી :

એને શોધી શકે ઠપમ અંગુલિ

એ જાય, એ જાય, એ જાય.

[હાય લંગાવી સો પૂર્વ તરફ જોઇ રહે છે.]

[પડદો]

ગુજરાતી કવિતામાં ગેયત્વ

રામપ્રસાદ ત્રિ. બક્ષી

કાવ્ય માત્ર ગેય બની શકે, અગેય જેવું કંઈ છે જ નહિ એ અભિપ્રાય કાષ્ઠપથ્યુ છન્દ, વૃત્ત કે અન્યપ્રકારના માપમાં રચાયેલા કાવ્ય પૂરતો તો સ્વીકારી શકાય. એ અભિપ્રાયને અંગે ચર્ચાનો વિષય ગદ્યકાવ્ય પૂરતો—કે અપદ્ય કાવ્ય પૂરતો જ રહે. આ લેખ એ ચર્ચાસ્પદ પ્રદેશમાં જતો નથી. જે કાવ્યનું સ્વરૂપ ગાદ્ય શકાય તેવું હોય એને ‘ગેયકાવ્ય’ તરીકે સ્વીકારીને—અગેય કે પાઠ્યની ચર્ચામાં હિતયા વગર—ખાસ ગાવાને માટે જ (ગાદ્ય શકાય તે રીતે અને તે હેતુથી જ) રચાયેલાં કાવ્યો અર્થાત ગીતો પૈકી સંગીતના પ્રદેશમાં આદર પામે તેવાં—રામરાગિણીનાં વાદન બને તેવાં—ગીતો વિશે—એ ગીતોની ગુજરાતીમાં અછત વિશે લખવાનો હેતુ છે.

ગુજરાતી કાવ્યોની વાત કરતાં કહેવું જોઈએ કે ગુજરાતીમાં જૂના જમાનાથી જ કાવ્ય ઓછેવત્તે અંશે ગેય જ હોય છે. ગેયતાની આકાંક્ષા વિના કાવ્યો રચવાની પદ્ધતિ નવીન છે.

પ્રાચીન ગુજરાતી કાવ્યો બધાં ગેય હતાં તો તેમાંનાં કોઈ કાવ્યો Lyric હતાં કે નહિ? ગેયત્વ ઉપરાંત Lyric ને યોગ્ય અન્ય સામગ્રી હોવાને કારણે Lyrics એ પ્રાચીન કાવ્યસમૂહમાં હતાં કે નહિ?

આ પ્રશ્નનો ઉત્તર ધી. હિંમતલાલ અંજારિયાએ નકારમાં આપ્યો છે. એમણે કહ્યું છે કે ગુજરાતી ભાષામાં Lyric નો પ્રથમ પ્રાકૃર્ભાવ ૧૯ મી સદીના અંત ભાગમાં થયો.

એક મત એવો હમણાં હમણાં રજુ થયો છે કે પ્રાચીન કાવ્યોમાં ભિન્નગીતો હતાં.

આ બે મતમાં કયો મત ખરો?

બંને ખરા છે. કારણ—Lyrics નહોતાં, અને હતાં તે ભિન્નગીતો હતાં. અર્થાત, “ભિન્નગીત” એ નામ સ્વીકારતાં જે બે તત્ત્વોનો સ્વીકાર થઈ

નય છે-ભિર્મિ અને ગેયત્વ-એ બે તત્ત્વવાળો કાવ્યો પ્રાચીન સમયમાં હતાં. પણ પશ્ચિમના Lyricની જ વ્યાખ્યાને સર્વોંશે અનુસરતાં કાવ્યો પ્રાચીન સમયમાં નહોતાં રચાયાં. ભિર્મિગીત એટલે Lyric બીજી કોઈ પ્રકાર નહિ એવો આગ્રહ રાખવામાં આવે તો પ્રસ્તુત અશ્વનો ઉત્તર અર્થાસ્પદ બને છે અને એ અર્થમાં ન ઉતરિએ તો એ પ્રશ્ન અનુત્તર રહે છે. પણ Lyric ને માટે ભિર્મિગીત પર્યાય સ્વીકારતાં, એ ગુજરાતી (વસ્તુતઃ સંસ્કૃત) શબ્દનો જ યૌગિક અર્થ મનસમક્ષ આગળ આવીને ઉભો રહે છે-એટલે 'ભિર્મિગીત' એ નામ સર્વથા Lyric નેહિ તેવાં કાંઈક અંશે પરલક્ષી કે વર્ણનયુક્ત હોય તેવાં-પણ ભિર્મિમય અને ગેય પ્રકારનાં-કાવ્યોને આપોઆપ લાગુ પડી જાય છે. "ભિર્મિગીત" એ નામ નીચે; વર્કતાની ખાસ ઇચ્છા વગર લગભગ અગણ્યતાં આપમેળે જ, ગીતો આવીને ઊભાં રહે છે. 'ગીત' શબ્દથી વિવક્ષિત ગેયત્વ અને ભિર્મિ એ બે તત્ત્વો જ ભિર્મિગીતના લક્ષણરૂપ બની જાય છે. અને "અગેય" એવાં કોઈ કાવ્યોનું અસ્તિત્વ શક્ય હોય તો તે કાવ્યો એ અગેયતાને કારણે ભિર્મિગીતના વર્ગમાંથી બંદિષ્કૃત બની જવાનાં ભયમાં આવી પડે છે.

આ સ્થિતિ ઉત્પન્ન થવાનો સંભવ "ભિર્મિગીત" શબ્દના યૌગિક અર્થને અંગે જ ઉપસ્થિત થાય છે. એ શબ્દ કાળક્રમે Lyric એવો જ રૂઢિ અર્થ પ્રાપ્ત કરે તો અગેયકાવ્યોનો અગેય Lyrics નો એમાં સમાવેશ થઈ જશે.

ભિર્મિગીતનો એક પ્રકાર એવો છે કે જેમાં પ્રણય, વિરહ, હર્ષ, શોક કે એવી કોઈ એક લાગણીને વિષય હોય અને જેનું સંપૂર્ણતઃ સ્વરૂપ ગેય હોય સાધારણ રીતે આવાં ગેયત્વપ્રધાન ભિર્મિગીતનો વિસ્તાર-એનું પ્રમાણ અથવા કદ-બહુ સંક્ષિપ્ત હોય છે. આ પ્રકારને ગીત કહીએ છીએ. ગીતના લગ્ન, હાલરડાં, ગરબા વગેરે અનેક પ્રકારો શક્ય છે, છતાં એ સર્વથી જિન્ન અને સંગીતનો વિષય બને તેવું-સગરાગિણીમાં ગાઈ શકાય તેવું જેને ગાયન કહીએ છીએ તે ગીત પોતાનું અનન્ય અને વિશિષ્ટ સ્વરૂપ જાળવી રહે છે.

ગુજરાતી સાહિત્યનું આ અંગ જેમ્મીએ તેટલું બીલ્યું નથી, ગીતો

શુજરાતીમાં છે—પણ ગીતસ્વરૂપનો વિકાસ અનેક કારણે કુદિત રહ્યો છે. એ કુદિતતાનાં કારણો ભાષાની પોતાની શરીરઘટનામાં, જનસમાજની રુચિમર્યાદામાં, અને સાહિત્યકારોની જોદ્ધિક અને માનસિક સ્થિતિમાં રહેલાં છે. આ ત્રણે તરવો—ભાષાનું શરીર, જનરુચિ, અને સાહિત્યમાં પ્રવર્તતી બુદ્ધિ અને મનોવૃત્તિ એ ત્રણે તરવો—ગીત રચનાને સર્વથા પ્રતિકૂલ નથી; ગીતો ઘણાં રચાયાં છે અને રચાય છે, ગવાયાં છે અને ગવાય છે. પણ સંગીતના પ્રદેશમાં રચાન મેળવે; રાગરાગિણીના પ્રદેશ અને પ્રકાશ માટે યોગ્ય પાત્ર બને; સંગીતપ્રિય અને ગીતપ્રિય સ્ત્રીપુરુષોના અને યુવકયુવતિના કંઠમાં સ્થિર રહી શોભાસ્પદ બને; એમના જીવનમાં ઉઠતી પ્રત્યેક ભૂમિ હૃદયીનું અને વ્યાપક બનતા બાવનું—વાદન થાય; એવાં ગીતોનો શુજરાતીમાં વિકાસ નથી થયો.

પરિણામે જીવનમાં, ઉત્સવોમાં, સમારંભોમાં—અને રેડિયોપ્રોગ્રામમાં પણ સંગીત કે ગીતની જરૂરિયાત હોય તે શુજરાતી ભાષાદ્વારા, શુજરાતી ગાયક-દ્વારા, પૂરી પાડી શકાતી નથી. અને એ પ્રસંગે જો ગીતો મળી શકતાં હોય તો તે અમુક પ્રકારનાં જ હોઈને શુજરાતી ભાષામાં ગીતવિકાસની કુદિતતાનું જ સાબિત કરી દેતીને કરાવે છે.

કવિઓ છે તેટલા ગાયકો નથી—સંગીતદષ્ટિએ ગાયક નથી એનું વક્તવ્ય નથી, પણ તેઓ ગીત વિધાયક નથી એ કહેવાનું છે. ગીત વિધાયકો ઉપજ્યા છે તેઓનાં ગીતો વિષયપરત્વે અને સ્વરૂપપરત્વે મર્યાદિત ક્ષેત્રમાં રહ્યાં છે. મીરાં, નરસિંહ, દયારામ અને નાનાલાલ એ આપણા ગીત વિધાયકોમાં અગ્રસ્થાને છે. એમાંનાં પ્રથમ ત્રણનાં ગીતોનો વિષય એક જ છે—ભક્તિ. ભક્તિને અંગે, પ્રસંગની વિવિધતાને પરિણામે, વસ્તુની થોડીક વિવિધતા એમનાં ગીતોમાં આવી હશે—પણ એમનાં ગીતોનો વ્યાપકભાવ તો એક જ, ભક્તિભાવ. એ ગીતોના ગાનારા પણ થોડા—ભક્તિપરાયણ લોકો.

કવિ નાનાલાલનો ગીતોમાં વિષયની વિવિધતા આવે છે—પણ છતાં એ ગીતોમાં પણ વિષયની એક પ્રકારની મર્યાદા તો છે, જેથી એમનાં ગીતો જેટલે અંશે શુજરાતીઓના કંઠમાં વસ્યાં છે તેટલે અંશે શુજરાતના પુરુષ-વર્ગને આકર્ષી શક્યાં નથી.

આજે ગુજરાતનો કુમાર અને ગુજરાતની કન્યા સિનેમાનાં ગીતો લલકારે છે. સિનેમાનાં ગીતોનો ફેલાવ થયો તે અગાઉ પણ એણે ગુજરાતી ગીતો તો જ્વલંતે જ ગૂંચાં હશે. ગુજરાતનો યુવક-સંગીતપ્રિય યુવક-આજે સિનેમાનાં ગીતો ગાય છે, કે હિન્દુસ્તાની અથવા હિન્દી ઉસ્તાદી ગીતો ગાય છે; દશકા પહેલાં એ યુવક ગુજરાતી રંગભૂમિમાંથી મેળવેલાં ગાયનો ગાતો; બે દશકા પહેલાં સાધારણ રુચિવાળો યુવક નાટકનાં જ ગાયનો ગાતો રહ્યો પણ સંગીતની વિશિષ્ટ અભિરુચિવાળો યુવક ગીતો માટે ગુજરાતી રંગભૂમિ તજીને મહારાષ્ટ્રી રંગભૂમિને સેવવા લાગ્યો. અર્ધી સદી પહેલાંની ગુજરાતણુ પદો અને આખ્યાનો ગાતી તેનો નહિં જેવો અવશેષ આજે કોઈ કોઈ ઘરના રસોડામાં કે હિંડોળાપર પ્રત્યક્ષ થાય છે. ગુજરાતમાં જીવનને ગીતમય બનાવનારી ગુજરાતણુ પણ આજે લગ્નપ્રસંગે ગીતો મુકતકડે ગાતી નથી, પણ દુઆયેલ સૂરે ગળુગળે છે અથવા ચોપડી-માંથી વાંચે છે. પુરુષ તો બિચારો નિરાશિયા તરીકે ગાયેલી કવિતા શિવાય, ઘડપણમાં ગાયેલાં લગ્નનો શિવાય-બીજાં ભાવમય ગીતો ગાવા પામ્યો જ નથી.

ગુજરાતીમાં ગીત વિકાસ આ રીતે કુંઠિત રહેવાનાં કારણોને બાપાની શરીરઘટના, સમાજની રુચિમર્યાદા અને સાહિત્યકારોથી બૌદ્ધિક અને માનસિક રિયલિટી, એ કારણોને વિશેષ તપાસીએ.

ગીતરચનાના પ્રકારનો અને વિકાસનો આધાર બાપાની શરીરઘટના પર રહે એ સ્વભાવિક છે. ગેયતા, માધવ, લાલિત્ય, ભાવસમર્પણ એ તરવેલા આવિર્ભાવ માટે જે પ્રકારની અંગલટ જોઈએ તેવી પ્રત્યેક બાપાની હોતી નથી. સંસ્કૃત ભાષામાં એ યોગ્યતા નથી. ઉપસર્ગો અને પ્રત્યયોથી લાંબા અનેકા અને ઘનરૂપ પામેલા શબ્દો, સ્વરસંધિ વ્યંજનસંધિ અને વિસર્ગસંધિ વગેરે વ્યાપારોથી સંકળાયેલી-કડપણેન જેવી અછકડ બની જતી વાક્યરચના-અને મૂલ્યથી જ કારસીને મુકાબલે કેમલતામાં ઊતરતી અને સંયોગોથી-જોડાક્ષરોથી-રક્ષ બનેલી ઉપરાંત દ્રાવિડ અસરથી પ્રાપ્ત કરેલા ટ-ઠ વગેરે અક્ષરોથી કડક બનેલી વર્ણુસામગ્રી; આ પરચુરિયતિ ગીતને ઉચિત પ્રવાહિતાને અનુકૂળ નથી. પરિણામે સંસ્કૃતમાં

સંગીતની ભૂમિ અને તેવી ગીતરચના નથી. ભાગવતમાં ગીતો છે; ગોપિકાગીત, બ્રમરગીત, યુગલગીત, એ ગીતમાં આનંદ સક્રિય છે; વાંચનાર અને સાંભળનારના મનને આવર્જિત કરવાની પ્રભુતા છે; એ સક્રિય અને પ્રભુતા ભાવસંપત્તિમાં, ભાવવાહી, ભાષામાં, શબ્દોની લલિતતામાં રહેલી છે. પણ એ ભાવસંપત્તિ ગીતાચિત્તભાવ કરતાં વિશેષ પ્રચુર છે, એ ભાષા લોક-ભોગ્ય નથી, અને એ લાલિત્ય તે લાલિત્ય રહીને જ અટકે છે—ગીતને યોગ્ય પ્રવાહિતા પ્રાપ્ત કરતું નથી. સંસ્કૃતમાં ધણી સુંદર સ્તોત્રો છે, જે અનેક પ્રકારે છટાથી ગાઇ શકાય છે પણ જેટલી છટા એ સ્તોત્રોને ગાવામાં વ્યક્ત કરી શકાય છે તેટલી જ અને કવચિત્ત વિશેષ—છટા એનો પાક કરવામાં, ચારણી કવિતો માફક લાભકથી બોલવામાં, પ્રકટ થઇ શકે છે. અર્થાત્ એ સ્તોત્રો તાલપ્રધાન હોઇને મુખ્યત્વે પાઠ્ય છે અને એ પાઠ્યતા જોડે ગેયતાનો નહિ પણ રાગધ્વનિનો (Chantingનો) મેળ શક્ય છે. રાગધ્વનિનું વાહન અને તેટલાથી જ એ ગીત ન બને.

સંસ્કૃતભાષાની આ પ્રકારની ઉચ્છુપ દ્વર કરવાના પ્રયત્ન નથી થયા તેમ નહિ. મોગલદરબારમાં બેસતા પંડિત જગન્નાથે, ત્યાં પોતે સાંભળેલી કારસી વાણીનો મુકાબલો કરવાને, સંસ્કૃતભાષામાં પણ દોમળ લલિત વણી અને મધુર શબ્દો ચૂંટી ચૂંટીને પોતાની કવિતામાં અપૂર્વ લાલિત્ય ઉતાર્યું છે. પણ છતાં ગીતો એણે નથી રચ્યાં. ગીતરચનાનો અપૂર્વ, અનન્ય અને પૂણે અંશે સફળ પ્રયોગ કરવાનો જશ મેળવનાર એક જ સંસ્કૃત કવિ છે—જયદેવ. એના ગીતગોવિન્દમાં અદ્વિતીયો છે તે માત્ર રાગધ્વનિથી નહિ પણ રાગની પૂર્ણ અભિવ્યક્તિથી ગાઇ શકાય છે, જે નીચેના ઉદાહરણથી—એ ઉદાહરણ ગાઇ જોવાથી—સ્પષ્ટ થશે :—

સા વિરહે તથ દીના ।

માધવ । મનસિજવિશિષ્ઠ મયાદિય માવનયા ત્વયિ લીના ।

સા વિરહે તથ દીના ॥

નિન્દતિ ચન્દનમિન્દુકિરણમનુ વિન્દતિ લેદમધીરમ્ ।

વ્યાલનિલયમિલનૈર્ગરલમિય કલયતિ મલયસમીરમ્ ॥

આ સુંદર ગીત કર્ણાટ રાગમાં—અર્થાત્ કનડામાં—ગાડું સારી રીતે

માધ શકાય છે. જયદેવની મધુરકોમલકોન્તપદાવલિ સંગીતપૂર્ણ છે; એમાં શંકા નથી. જયદેવે અશક્યને શક્ય કરી બતાવ્યું છે એ ખરું. છતાં એની આવી મધુર રચનામાં પણ સંસ્કૃતભાષામાં રહેલ અગેયત્વ વારંવાર ડોકિયું કરી જાય છે. એ શી રીતે તે બોધ્યે.

જયદેવે સંસ્કૃતભાષાને ગીતસ્વરૂપમાં ઉતારવા માટે એ ભાષામાં આવતાં અસુભગ લાગતાં, નામનાં અને ક્રિયાપદનાં રૂપાન્તરોનો બહિષ્કાર કર્યો છે; સંધિકાર્યને-એના રુદ્ધપ્રકારોને-દૂર રાખ્યા છે; અને આ હેતુ સિદ્ધ કરવા માટે એણે સમાસનો આશ્રય લીધો છે. કેમકે, મધુર અને મનોહર વર્ણો બેડાક્ષરરહિત શબ્દોને કઠોર સંધિકાર્યથી બચાવીને સમાસરૂપે ગોઠવીને એણે આવી પદાવલિ પેદા કરી છે. પણ એ પદાવલિની પ્રથંસામાં ખીમ અનેક પ્રથંસાવચનો સાથે એક પ્રથંસાવચન એવું વાપરવું પડે છે કે જેના ગર્ભમાં-પ્રથંસાના જ ગર્ભમાં-દોષલેશ સમાવેશ પામે છે. એ પ્રથંસાવચન તે-સુસ્થિષ્ઠ. આ સમાસમય રચના સુસ્થિષ્ઠ છે. અને સુસ્થિષ્ઠ છે તેથી જ ગાવામાં સ્વરવિલંબનને યોગે એ સુસ્થિષ્ઠતાનો મેળ રહેતો નથી. અર્થાત્ કાં તો સુસ્થિષ્ઠતા જાળવવા જતાં વિલંબન પર નિયંત્રણ પડે છે, અથવા સ્વર-વિલંબન મનમોજ મુજબ કરવા જતાં સમાસના અંકેડામાં શિથિલતા આવે છે. આ રિયતિ નભાવી લખ્યે એ જૂદી વાત છે-પણ જયદેવનો નહિ પણ સંસ્કૃત ભાષાનો એ દોષ તો જોમો જ રહે છે.

અંગ્રેજી ભાષા પણ આપણાં ભારતીય ગીતો જેવી ગીતરચના માટે અતુરૂળ નથી. એ ભાષામાં accent સ્વરભાર એ ઉપયોગી તત્ત્વ છે અને એ તત્ત્વનો સ્વર વિલંબન બેડે-આલાપ કે પલટા તો બાજૂ રહ્યા પણ મીંડ બેડે પણ-મેળ આવતો જ નથી એ સ્પષ્ટ છે. "Must musings" નામે એક પુસ્તક જેમણે જોડું હતો તેમને ખાતરી થઇ હતી કે અંગ્રેજી રચનાને આપણી હિંદી હોય એમ ઠરપાનો થી. માધ મરતનો એ અખતરો કેવો અજુમતો થયો છે. અંગ્રેજી અને અન્ય યુરોપીય ભાષામાં પ્રવર્તતા accent રૂપ તત્ત્વને લીધે એ ભાષાઓમાં યુદ્ધગીત અને Marching Tunesના ગીતો સારાં રચાય છે. જેમ ગુજરાતીને તેમ ગુજરાતી ભાષાને

યુક્તો રવાંગ હજી તો બંધબેસતો નથી થયો.

સંસ્કૃતમાં ગેયતા આણવી જેટલી મુશ્કેલ છે તેટલી ગુજરાતીમાં નથી એ વાત, મુકાબલે જોતાં, કબૂલ કરવી પડશે. કારણ ૨૫૪ છે: સંસ્કૃતમાંથી પ્રાકૃતદ્વારા આવેલા શબ્દોમાં વિકાસક્રમે ઉપસર્ગ ક્ષીણ થઈને-અંતઃઘસાદને-શબ્દ શરીરમાં બળી ગયો છે; મધ્યવર્તી વ્યંજનનો હોપ યતાં શબ્દદેહ કૂણો બન્યો છે. ગુજરાતી ભાષામાં પ્રવાહિતા છે. છતાં ગુજરાતી ગીતો હિન્દીગીતોને મુકાબલે મીઠાશમાં તેમજ જોમમાં ઉતરતાં જણાય છે એનું શું કારણ ? મને આટલાં કારણો જણાય છે; હિન્દીને મુકાબલે દીર્ઘ સ્વરની પ્રચુરતા-શબ્દના મધ્યમાં; અને હ્રસ્વ સ્વરની પ્રચુરતા-શબ્દના અન્તમાં અનેક શબ્દો એવા છે કે જોમાનો “આ” ગુજરાતીમાં શબ્દના આદિમાં કે મધ્યમાં અવિચળ રહ્યો હોય, અને હિન્દીમાં એ હ્રસ્વ બન્યો હોય. એથી ઉલ્લેખ, ગુજરાતીમાં કરીશ, જાણ્યો વગેરે રૂપો તેમજ નાન્યતર જાતિના શબ્દોને અંતે હિન્દી રૂપો કે હિન્દી નરજાતિના શબ્દો જેવો વિશ્લંબનક્ષમ દીર્ઘસ્વર નથી. આથી આદિમાં કે મધ્યમાં દીર્ઘસ્વરથી-અને પરિણામે સ્વરભારથી-યુક્ત ગુજરાતી શબ્દો ગીતમાં અન્તે સ્વરભારવાળા હિન્દી શબ્દો જેવા શોભી ઉઠતા નથી. બીજું, હિન્દીમાં જે મહાપ્રાણ ઉચ્ચાર જોમ અર્પનારો બને છે તે ગુજરાતીમાં ઘસાઈ ગયો છે-હુત થયો છે અથવા નિર્જાળ બન્યો છે. તે ઉપરાંત કેટલીક નાની નાની બાબતો પણ ગુજરાતીમાં નડતરરૂપ બને છે-જેમકે “છે” ક્રિયાપદ. આ “છે” ક્રિયાપદ હિન્દીના “હે” જેટલું સુખમ નથી એ તો ઉચ્ચારમાન્યથી ૨૫૪ થાય છે અને વિશેષમાં ભૂલ્યા બને ત્યાં એ “છે” થી બચવાની ગુજરાતી કવિઓની વૃત્તિથી પણ પુરવાર થાય છે. પણ ગુજરાતી ભાષાની નડતરે અફષ છે; ભાષામાં ગેયતાનો અભાવ નથી. ગુજરાતી ગીતો હિન્દી ગીતો જેટલાં ગીતો ન લાગતાં હોય તો તેનું કારણ-ભાષામાં પોતામાં હોવા ઉપરાંત-આપણી રચિમાં પણ દરી, દિંદુરતાની સંગીત પદ્ધતિની સાથોસાથ આવેલાં અને પ્રચાર પામેલાં હિન્દી ગીતોથી ટેવાઈ જઈને આપણે ગુજરાતી ભાષામાં રહેલી-રહેલી પણ વ્યક્ત ન થયેલી-મીઠાશ જોઈ ન શકતા હોઈએ એ પણ સંભવિત છે. જે ગદ્યમાં બન્યું તે ગીતોમાં પણ બને-કોઈ સમર્થ પુરુષ ગુજરાતી ભાષાને ગીતમય કરે અને ગીતપોખ્ય પુરવાર કરે તો તેમાં કંઈ નવાઈ નથી. કવિવર રવીન્દ્રનાથ

ગુજરાતીને મળતી જંગાળીમાં જે ક્યું તે આપણે ત્યાં પણ કોઈ રવીન્દ્રનાથ કરે તો ના નહિ.

અને એવો કોઈ ગાયકવર. ઉત્પન્ન થશે તો ભાષાની ગીત યોગ્યતા પુરવાર કરશે એટલું જ નહિ પણ અત્યારે ગીત વિકાસને પ્રતિકૂળ રહેલી જનસમાજની અભિરુચિને પણ ગીત તે અનુકૂળ બનાવશે.

વસ્તુતઃ આપણે ત્યાં ગીતોનો ક્ષાલ અને પ્રચાર નથી એની જવાબદારી ભાષા કરતાં કોઈ ઉપર વિશેષ છે. ઉત્તર હિંદુસ્તાનમાં અને અન્ય પ્રાંતોમાં સંગીતનો શોખ છે. અને કેળવણી કે તેના મુકાબલામાં ગુજરાતી પ્રજા એ બાળકમાં ધણી પછાત છે. સંગીતની અભિરુચિને અભાવે ગીતની અછત રહે એ સ્વાભાવિક છે.

પણ આ રુચિમંદતા શાસ્ત્રીય સંગીત પૂરતી હતી અને ગીત પરત્વે વ્યાપક નહોતી. રતોનો ગાતો આહાલુ, કે પદો અને ગોપી પ્રેમનાં ગીતો ગાતો વૈષ્ણવજન શહેરમાં હતો. પણ એની ગીતપ્રીતિ એટલામાં જ પર્યાપ્ત થતી. પોતાના શૈશવનો તરવરાટ, કે યૌવનનો તનમનાટ, કે હર્ષશોકાદિ ભાવો કે પ્રેમની લગની ગીતદ્વારા પ્રકટ કરવા જેટલી રસવૃત્તિ શહેરી ગુજરાતીમાં નહોતી. છતાં ગીતો હતાં અને છે-ખૂબ; પણ એ હતાં સ્ત્રીઓમાં અને ગામડિયાઓમાં ગુજરાતનાં ગીતોનો સંગ્રહ કરીએ તો-ભક્તિનાં ગીતો અને ભજનો બાદ કરતાં-લોકગીતોની સંખ્યા વધી જાય. મુક્તકંઠે ગીતો ગાવાનો શોખ ગુજરાતીના પુરુષવર્ગમાં કોઈએ-વ્યાપક અને ચાલુ પ્રણાલિકાશ્પે-સેવ્યો હોય તો આમવાસીએ જ સેવ્યો છે.

ગીતની ઉપાસના ગુજરાતણે પણ ધણી કરી છે. પરંપરાથી કણોપકર્ણ અને કંઠાપકંઠ ઉતરી આવતી વિશાળ ગીતસમૃદ્ધિ ગુજરાતણે સંઘરી રાખી છે. ભજનો, પદો, આખ્યાનો; લગનનાં નાના મોટા અનેક પ્રસંગોનાં ગીતો; અને ગુજરાતણનો વિશિષ્ટ વારસો બની રહેલા ગરબાઓ, ગુજરાતમાં ગીત-ગુંજરવ અવિચ્છિન્ન રાખવાનો યશ નારીને છે.

પુરુષવર્ગની ગીત સંગીત પ્રત્યેની ઉપેક્ષા, અને ગુજરાતણની ગીત-પ્રિયતા-એ પરિસ્થિતિ ગુજરાતના ગીતવિકાસની કુંઠિતા માટે અને એક-પક્ષીય વિકાસ માટે જવાબદાર છે. ગુજરાતી કવિએ ગીતો રચ્યાં છે તો તે નારી-માટે લખ્યાં છે.

આ પ્રકારે લોકની રુચિ-અરુચિની અસર લેખકો પર થયેલી છે. લેખક અને સાહિત્યકારની મનોવૃત્તિ જ એ પ્રકારની-ગરબાઓ રચવાની-બની ગઈ છે. આજનો કવિ પણ લખશે તો શુદ્ધિમય-અર્થઘન-કાવ્ય અથવા ગેય પ્રકાર લખે તો ગરબો. ગુજરાતીની કૃપાદષ્ટિના કોડીલા અનેક તરુણ કવિઓ સુંદર ગરબા રચવાનાં સ્વપ્નાં સેવ્યા કરે છે.

ગુજરાતનાં ગીતોની નારીપરાયણતાનું આ એક કારણ થયું. ખીજું પણ છે-વૈષ્ણવ ધર્મ. વૈષ્ણવ સંપ્રદાયે વસ્ત્ર અને ભોજનમાં શુદ્ધિ શીખવી, જીવનમાં કલા ખીલવી, તે સાથે સાથે સાહિત્યમાં ગીતરુચિ કેળવી છે. પણ એ સંપ્રદાયના મન્ત્રગોત્રને પરિણામે એ ગીતો પણ નારી દષ્ટિએ લખાયાં છે. વૈષ્ણવ ભક્તકવિ પોતે પુરુષ હોય તો પુરુષ મટી સ્ત્રી બન્યો છે. નરસિંહ, દયારામ વગેરે કવિઓએ ગોપીરૂપે ગીતો ગાયાં છે કે ગોપીદારા ગાયાં છે.

આ પ્રકારે, ભક્તકવિના વૈષ્ણવ સંપ્રદાય અને ગીતો પ્રત્યે પુરુષના કરતાં સ્ત્રીઓનો અધિક આદર એ જ કારણોથી ગુજરાતની ગીતસમૃદ્ધિ એકપક્ષી બની છે; ગુજરાતમાં ગીતનો વિકાસ કુંઠિત રહ્યો છે. ગુજરાતીની ગરબી-પ્રિયતાની અસર એવી તો પ્રખળ છે કે આજે પણ કવિ નાનાલાલે ગુજરાતી તરફ વિશેષ પક્ષપાત દર્શાવ્યો છે. અને, સાથે સાથે કબૂલ કરવું જોઈએ કે-ગુજરાતીમાં પણ કવિ તરફ વિશેષ પક્ષપાત-પુરુષોને મુદાળતે થયેલો વિશેષ પક્ષપાત દર્શાવ્યો છે.

ભાષાશરીર, લોકરુચિ, સાહિત્યકારોની એટલે કે કવિઓની માનરિધિતિ ગીતવિકાસને અંગે આ ત્રણ બાધક તરવો આપણે જોયાં. એમાંનું પ્રથમ તત્ત્વ ભાષા બાધક જણાય છે પણ ન એ હોય: કોઈ સિદ્ધહસ્ત કવિના હાથમાં એ ભાષાસાધન અપૂર્વ સ્વરૂપે ખીલી ઉઠે એ અસંભવિત નથી. લોકરુચિને પણ એવો જ કોઈ કવિ કેળવી શકે-જેમ બંગાળના કવિવરે કયું છે તેમ. અર્થાત્ પહેલાં જો તરવો ગીતી જાણે છે-અને કવિની શોદિક અને માનસિક પરિરિધિતિ મુખ્ય તરત્ત્વ રહે છે.

ભગવાનનો અનુભવ

ડૉ. હરિપ્રસાદ દેસાઈ

ટાગોર અને એન્સ્ટીન વચ્ચે સંવાદ

(૧)

સત્યનું સ્વરૂપ

એન્સ્ટીન-તમે દિવ્યને જગતથી જુદું ગણો છો ?

ટાગોર-જુદું નથી ગણુતો. પણ મનુષ્યમાં રહેલો. પુરુષ, જગતને સમજી શકે છે. પુરુષથી અથવા નરથી, x પોતાની દૃષ્ટિના નિયમોમાં લાવીને સમજી ન શકાય એવું આ જગતમાં દેખ જ નથી. અને આ વાત એટલું સિદ્ધ કરે છે કે જગતમાં જે સત્ય રહેલું છે તે માનુષી છે.

આના દૃષ્ટાંત સારું મેં વૈજ્ઞાનિક દર્શકતા લીધી છે. દ્રવ્ય એ પ્રોટોન અને ઇલેક્ટ્રોન જાતનાં વિદ્યુત અણુઓથી બન્યું છે પરંતુ એ અણુઓની વચ્ચે જગા રહે છે છતાં દ્રવ્ય નક્કર દેખાય છે.

એ જ પ્રમાણે જનતા વ્યક્તિઓની બની છે પરંતુ એ વ્યક્તિ વ્યક્તિની વચ્ચે માનુષી સંબંધો રહેલા છે એને લીધે માનવ જગત એક જીવંત જગ્યામાં રહેલું દેખાય છે.

આપું જગત એ જ રીતે આપણી સાથે જોડાયેલું છે અને તેથી જ હું એને માનુષીજગત કહું છું.

કેદાર, સૌંદર્ય અને ધર્મનાં ક્ષેત્રોમાં, મનુષ્યોને જે સત્યનું ભાવ થાય છે તેના ખ્યાલ પરથી મેં આ વિચાર ગૂઢણ કર્યો છે.

એન્સ્ટીન-જગતનાં સ્વરૂપ વિશે બે જાતના મત પ્રચલિત છે :-

x એમાં તારી પણ આવી જાય છે એમ સમજવું. (દ.)

એક મનુષ્યને આધારે રચાયેલું જગત્ અને ખીજો મત તે મનુષ્યથી સ્વતંત્ર અસ્તિત્વ ધરાવતું જગત્.

દાગોર—ત્યારે આપણું જગત્ મનુષ્ય સાથે સંવાદી હોય ત્યારે આપણે એને સત્યરૂપે સમજીએ છીએ.

અને એ સુંદર છે એમ પણ આપણને ત્યારે જ લાગે છે.

એન્ડ્રીન—આ જગતનો માનુષી ખ્યાલ થયો.

દાગોર—ખીજો ખ્યાલ હોષ શકે નહીં. આ જગત્ માનુષી છે.

વિજ્ઞાનીની દૃષ્ટિએ—વિજ્ઞાની જુવે છે—એ, જગત્ વિષેનો એનો ખ્યાલ થયો.

જગતને સમજવાનું એક ધોરણ છે તે બુદ્ધિ અને ઉપભોગનું છે.

ઉપભોગથી અને તર્કથી એનું સત્ય પ્રાપ્ત થાય છે.

માનુષી અનુભવો, આપણા અનુભવોની મારફતે મળે છે. અનંત કાળથી ચાલતું આવતું માનવી તત્ત્વ, એને ધોરણ ગણે છે.

એન્ડ્રીન—આ, આખી માનવતાને એક ગણીને, એના સમમ અનુભવની વાત થઈ.

દાગોર—હા. એક અનંત જનતા, એને આપણી લામણીઓ અને કર્મોથી અનુભવવી પડે છે. વ્યક્તિગત મર્યાદાઓથી પર, એવા પરમપુરુષનો અનુભવ, આપણે આપણી મર્યાદાઓમાં રહીને કરી શકીએ છીએ.

વિજ્ઞાનને વ્યક્તિગત મર્યાદાઓમાં બંધાઈને, સત્યનું દર્શન કરવાની જરૂર નથી. એ માવવલાવોરહિત જોવાતાં સત્યોની માનવી દૃષ્ટિ છે.

ધર્મ, આ સત્યોનો અનુભવ કરે છે અને આપણી જિંડી જરૂરી-આતોની સાથે એને સંકળીત કરે છે.

સત્યનું આપણું વ્યક્તિગત જ્ઞાન, સર્વસામાન્ય મહત્તા ધારણ કરે છે, ધર્મ સત્યનું મૂલ્ય આંકે છે અને એ સત્યને આપણે, “સાત્ત્વ” એટલા માટે કહીએ છીએ કે આપણે એની સાથે સંવાદ જાએ છે.

એન્ડ્રીન—ત્યારે સત્ય કે સૌન્દર્ય એ મનુષ્યથી સ્વતંત્ર નથી ?

દાગોર—ના.

એન્ડીન—ત્યારે માણસો નહીં હોય તે વખતે “એપોલો” કે “એલ્વેડર” સુંદર નહીં રહે?

ટાગોર—ના.

એન્ડીન—સૌન્દર્યના આવા ખ્યાલ સાથે હું તમારી સાથે એક મત થવું પણ સત્યના આવા ખ્યાલ સાથે નથી થતો.

ટાગોર—કેમ નથી થતા?

સત્ય, મનુષ્યદ્વારા જ અનુભવાય છે.

એન્ડીન—હું કહું છું તે ખરું છે એમ હું સાબીત તો નહીં કરી શકું પણ એ તો મારો ધર્મ છે.

ટાગોર—ખલના ખ્યાલમાં સંપૂર્ણ સંવૈદ (માધુર્ય)નો આદર્શ રહેલો છે. તે સૌન્દર્ય છે. અને ખલના પરમ ચેતનમાં જે સંપૂર્ણ જ્ઞાન રહેલું છે તે સત્યનું સ્વરૂપ છે.

વ્યક્તિરૂપે એ સત્યને પામતાં આપણે ધણા દોષો અને ભૂલો કરીએ છીએ.

આપણા એકત્ર થયેલા અનુભવ ઉપરથી પ્રકાશ પામેલા, આપણા ચેતનદ્વારા એ સત્ય સમજાય છે. નહીં તો બીજી કંઈ રીતે આપણે એ સત્યને પામીએ?

એન્ડીન—મનુષ્યથી સ્વતંત્ર અસ્તિત્વ ધરાવતા સત્યને આપણે ખરા સત્ય તરીકે સમજવું જોઈએ, એ શાસ્ત્રીય રીતે સાબીત નથી કરી શકતો પણ હું દહતાપૂર્વક શ્રદ્ધાથી માનું છું ખરો.

દૃષ્ટાંત તરીકે ભૂમિતિનો પાયથેગોરાસનો ‘થિયોરેમ’—સિદ્ધાંત—જે સિદ્ધ કરે છે તે એકંદરે ખરું છે એમ હું માનું છું. એ “થિયોરેમ” મનુષ્યના અસ્તિત્વથી સ્વતંત્ર છે.

ગમે તેમ પણ મનુષ્યથી સ્વતંત્ર અસ્તિત્વ હોય તો એ અસ્તિત્વને લાગણું સત્ય પણ સ્વતંત્ર હોવું જોઈએ.

સ્વતંત્ર અસ્તિત્વની ના પાડો તો જ સ્વતંત્ર સત્યની તમે ના પાડી શકો.

ટાગોર—બ્રહ્મની સાથે જે સત્ય છે તે તત્ત્વતઃ માનુષી છે. નહીં તો આપણે માનવો, જેને સત્યરૂપે અનુભવીએ છીએ તે સત્ય કહેવાત નહીં. હું એ સત્યની વાત કહું છું કે જે શાસ્ત્રિય છે, તર્કથી જે પમાય છે.

બીજા શબ્દોમાં માનુષી વીચારોનું સાધન, જે યાત્રેન્દ્રિયો છે તેનાથી જે સત્ય પામી શકાય છે તે વિશે હું બોલું છું.

હિન્દી તત્ત્વજ્ઞાન પ્રમાણે અપરોક્ષ બ્રહ્મ છે તે વ્યક્તિના છુટક મનથી જાણી શકાય એવો નથી. એનું શબ્દોથી વર્ણન થઈ શકતું નથી, પણ એના અનંત સ્વરૂપમાં સંપૂર્ણપણે મળી જવાથી એનો અનુભવ થાય પરંતુ આવું સત્ય વિજ્ઞાન સ્વીકારે નહીં.

સત્યનું જે સ્વરૂપ આપણે વિચારી રહ્યા છીએ એ દેખાવ છે. એટલે માનવદષ્ટિને એ ખરા તરીકે દેખાય છે. તેથી મેં એને માનુષી કહ્યું. એને મામા કે બાસ પણ કહી શકાય.

એન્ડ્રીન—ત્યારે તમારા માનવા પ્રમાણે અને હિન્દના માનવા પ્રમાણે એ બાસ, તે એક વ્યક્તિનો બાસ નહીં પણ આખી માનવ જાતિનો એ બાસ કે મામા ગણાય.

ટાગોર—વિજ્ઞાનમાં, આપણાં વ્યક્તિગત મનોની માનુષી મર્યાદાઓ, કદાહતાં, કદાહતાં આગળ વધીએ છીએ, અને આખરે સત્યનું એવું સ્વરૂપ પકડી શકીએ છીએ, કે જે સ્વરૂપ સર્વભાષી મનુષ્ય પુરોહિતમમાં રહેલું છે.

એન્ડ્રીન—ત્યારે સિદ્ધ કરવાનું તો હવે એ આવે છે કે સત્ય આપણા (મનુષ્યના) જ્ઞાનથી સ્વતંત્ર છે કે નહીં ?

ટાગોર—આપણે જેને સત્ય કહીએ છીએ તે, અસ્તિત્વમાંના, યાતા અને જોયની વચ્ચે બુદ્ધિપૂર્વક રચાતો સંવાદ છે, અને એ બન્ને યાતા અને જોય-પરમ પુરુષના તાબામાં છે.

એન્ડ્રીન—નિત્ય વ્યવહારમાં, જે પદાર્થો આપણે વાપરીએ છીએ, તેનું સ્વતંત્ર અસ્તિત્વ, આપણે સ્વીકારવું પડે છે. આપણી ઇન્દ્રિયોના અનુભવોનો, વિવેક બુદ્ધિ જ ભરે, એ પ્રમાણે પ્રતિભાસો કરી આવે છે. દાખલા

તરોએ, આ ધરમાં કોઈ માણસ હોઈ નહીં તો પણ પેલું ટેબલ તો જ્યાં છે ત્યાં રહેવાનું.

• ટાગોર—હા. માણસના મનથી, આધે, રહે ખરું. પણ સર્વવ્યાપી મન કે ચેતન તત્ત્વની બહાર એ નથી રહી શકતું. જે ટેબલ હું જોઈ છું તે મારામાં જેવું ચેતન છે એવા જ ચેતનવાળા ખીજા કોઈથી જોવાશે.

એન્સ્ટીન—જનતાથી અલગ, જે અસ્તિત્વ રહેલું છે તેના વિષેના આપણા કુદરતી દૃષ્ટિબિંદુને, સમજાવી શકાય એમ નથી કે સાબીત કરાય એમ નથી. પરંતુ એવું અસ્તિત્વ છે એ વિષેની આપણી શ્રદ્ધા મનુષ્ય માત્રમાં છે, જંગલી લોકો સુદ્ધામાં સત્યને આપણે બધા મનુષ્યથી પર એવી રીતે વસ્તુ માનીએ છીએ. એમ માન્યા વગર તો ચાલે એમ જ નથી. અસ્તિત્વનું આ સ્વતંત્ર સ્વરૂપ, આપણે હોઈએ કે ના હોઈએ, આપણા અનુભવમાં આવે કે ન આવે, આપણું મન સમજે કે ના સમજે, તો પણ છે એમાં તો શંકા જ નથી. એને સમજવું અશક્ય છે.

ટાગોર—વિજ્ઞાને સાબીત થયું છે કે નક્કર પદાર્થરૂપે ટેબલ, એ તો માત્ર માયા છે. દેખાવ માત્ર છે. અને તેથી માણસનું મન જેને ટેબલરૂપે જુએ છે તે ટેબલનું રૂપ; મનુષ્યનું મન એને જોનાર નહીં હોય તો રહી શકતું નથી.

જડ ટેબલનું આખરનું અસ્તિત્વ, વિદ્યુત શક્તિઓનાં ગોળ ગોળ ફરતાં અસંખ્ય આણુ પરમાણુઓ છે ખીજું કંઈ નથી. પરંતુ ટેબલનું આ આખરી સ્વરૂપ સમજનાર પંજુ મનુષ્યનું મન છે.

સત્યનું જ્ઞાન, જગતમાં રહેલાં જનતાનાં મનથી જે પમાય છે અને એક વ્યક્તિમાં રહેલા એવા જ મનથી જે પામી શકાય છે તેની વચ્ચે, અનંતકાળથી તકરાર ચાલ્યાં કરે છે. એ સદાકાળથી ચાલતી આવતી તકરાર મટાડવાના પ્રયત્ન આપણા વિજ્ઞાન અને તત્ત્વજ્ઞાનમાં ચાલી રહ્યા છે. નીતિશાસ્ત્ર પણ એ જ માટે રચાયું છે. કોઈપણ રીતે જનતાથી અસંબંધ એવું કોઈ સત્ય હોય તો એ સત્ય આપણે માટે બિંદુકુલ નથી જ.

એવા કોઈ મનની કલ્પના કરવી અધરી મથી કે જોનારી વસ્તુઓનું સ્વરૂપ, દિશની મારફતે નહીં પણ કાળની મારફતે પ્રાપ્ત કરાતું હોય. જેમ સંગીતના નાદની પરંપરામાં થાય છે એ રીતે.

આવા મનનું અસ્તિત્વ વિશેનું જ્ઞાન, સંગીતના નાદના અસ્તિત્વ જેવું હોવાનું. ત્યાં પાપથેગોરાસની ભૂમિતિના સિદ્ધાંતનો કંઈ અર્થ નથી.

કામજોની વાત કરો. સાધારણ કોરી ચોપડીઓના કાગજોનું અસ્તિત્વ છે; અને કાવ્ય સાહિત્ય કે નાટકનાં પુસ્તકોના કાગજોનું પણ અસ્તિત્વ છે. પરંતુ એકલા કાગજો અને સાહિત્યના કામજોમાં કેટલો બધો ફેર છે ?

ઉપાધને મન તો કાગજો એ ખાવાની વસ્તુ છે અને સાહિત્યના કાગજ પણ ખાવાની વસ્તુ છે. ઉપાધને મન સાહિત્યનું શુદ્ધ અસ્તિત્વ નથી. પરંતુ મનુષ્યને મન, સાહિત્યની કોરા કાગજો કરતાં વિશેષ કિંમત છે.

આજ પ્રમાણે એવું કોઈ સત્ય હોય કે જેને ઇન્દ્રિયદ્વારા કે બુદ્ધિદ્વારા માણસો સમજી શકે નહીં, તો એવું સત્ય હમેશાં આપણે ત્યાં સુધી માણસ રહીએ ત્યાં સુધી નહીં જેવું જ છે.

એન્ડ્રીન—ત્યારે હું તમારા કરતાં વિશેષ ધાર્મિક તો ખરો.

દાગોર—મારો ધર્મ, પરમ પુરુષનું જગત્માં વ્યાપેલું માનુષી ચેતન, અને મારા એક દેહમાં રહેલું ચેતન એ બેની વચ્ચે સમાધાન મેળવવાનો છે. મારાં "દિગ્દેહ બાપણો "નો તેથી તો મેં એ જ વિષય રાખ્યો છે. એને મેં " માણસનો ધર્મ " એવું નામ રાખ્યું છે.

[૨]

(નિકોલાસ રૉરીકનાં વચનામૃતો)

અગ્નિયોગ

"સૌન્દર્યના દ્વારથી પ્રવેશ કરીને જ્ઞાન અને શાન્તિ મેળવો" એ નિકોલાસ રૉરીકનો જીવન સદેશ છે.

જેમણે અમદાવાદ અને મુંબઈમાં એમનાં દિમાલયનાં તથા બીજાં ચિત્રોનું પ્રદર્શન જોયું હોય તેમને આ સદેશ કંઈક અંશે સમજાયો હશે.

પોતે દિમાલયના કુલુવેલીમાં ઉચ્ચસ્તરી આશ્રમ બાંધીને રહે છે. દિમાલયના સૌન્દર્ય દ્વારા પોતે અપાર જ્ઞાન અને અદ્ભુત શાન્તિ મેળવી રહ્યા છે. છેક રશિયાથી પોતે અમેરીકા, યુરોપ, એશિયા અને ટીબેટ વગેરે

ફરીને હિન્દને પોતાનું વતન કરી રહ્યા છે. પરંતુ ઋષિજીવનમાં પણ પોતે નિવૃત્તિ ન સેવતાં પોતાનાં ચિત્રો અને લેખો દ્વારા જગતને હિંદ આધ્યાત્મિક સત્યો સમજાવ્યા કરે છે. એમની મહત્વાકાંક્ષાને સીમા નથી. એ કહે છે “ સુકાં રણ છે તે બધાંને મારે જળ સીંચીને ફળદ્રુપ કરવાં છે. કેદખાનામાં પડેલા કેદીઓને મારે છોડાવવા છે. તરવારો મારે લાગી નાખવી છે. રસ્તે રસ્તે મારે દીવા મૂકવા છે. ”

જ્યાં જ્યાં આંસુ પડતાં હોય, ત્યાં ત્યાં મારે જાતે જામીને એ આંસુને લુછવાં છે, દેશેદેશ મારે ફરવું છે અને આખી માનવ જાત માટે મારે એક “ધર્મપુસ્તક લખવું છે. x x x”

એમનાં થોડાંક વચનામૃતો નીચે મુજબ છે :—

“ સંસાર, સુખ પાછળ ફાંફાં મારે છે પણ ખરું સુખ બહાર નથી અંતરમાં છે.

આત્માને મૂકી જેઓ બહાર રમજવા નીકળે છે તેમને દુઃખ અને સંતાપ અને પરિતાપ જ મળવાનાં છે.

ક્રોધ ઝેર છે. ક્રોધના આવેશમાં આવેલાંઓએ, “ સંસાર કેવો સુંદર છે સંસાર કેવો સુંદર છે ” એમ જ જપ થયો કરવો જોઈએ.

સૂર્યનારાયણના અખૂટ તેજનાં અનંત વેગી ફિરણો, આપણાં મસ્તક પર સદાકાળ પડ્યાં જ કરે છે તેમ છતાં એ દબ્યથી આપણી શક્તિઓનો વિધાસ નહીં યાય એમ કહેનાર મૂખને મારી પાસે લાવો.

સર્જન કરવાની શક્તિઓમાં વિચાર સૌથી ઉત્તમ છે. વિચાર એ તો અમૂલ્ય હીરો છે.

જેમને એ હીરો પ્રાપ્ત થયો છે તેમની પાસે યાનની ચોકસાઈ હોય છે. એવી ચોકસાઈમાંથી જીવનનાં સૂત્રો હાથ લાગે છે અને જીવન સૂત્રોને અનુસરવાથી નવાં નવાં સર્જન કરી શકાય છે.

તમે જે કંઈ નવું કહો કે સર્જો, તે ગૂઢ નહોતું જોઈએ. વિના વિશ્લેષે એનો જીવનમાં ઉપયોગ થઈ શકે એવું હોવું જોઈએ. હવાઈ કિલ્લાથી અમે યાકયા છીએ. વિશ્વની દૂર દૂરની જમીનોને પણ ઇન્દ્રિય ગમ્ય કરી આપો.

ખરફનો કકડો કે સૂર્યનાં ફિરણોનું રસાયણ અમારી સમજમાં યરાયર આવવું, જોઈએ.

આધ્યાત્મિક સુખ મેળવતાં વાર થાય છે તેનું કારણ આપણે સંસારના બનાવો અને કુદરતના દેખાવો તરફ રેઢિયાળ જેવું ધ્યાન આપીએ છીએ તે છે.

અવસોકન કરવાની શક્તિ પ્તીલવતાં નથી એટલે સમન્વય કરતાં આપણને આવડતો નથી.

સમન્વય એટલે જુદી જુદી વસ્તુઓ જોઇ હોય અથવા જાનાવોનું અવસોકન કર્યું હોય તેમાંથી જોધ લેવાની આવડત, સારગૃહણ.

મારો પ્રાર્થના છે કે “ જ્ઞાનના ધંટનાક બંધન થાવ ! જીવનેશ્વરીના સંગીતમાં આપણે બજો ! અનંત આકાશનાં મધુર સંગીતને આવો, આપણે શ્રવણ કરીએ !

આત્માવિકાસને માટે જે જુરસો આપણામાં ગુપ્ત રહેલો છે તેને વારંવાર આપણે પ્રદીપ્ત કરતા રહો !

વિચારને તેજસ્વી કરવાથી સૌન્દર્ય ઉત્પન્ન થાય છે. ભક્તિની જ્વાળામાં વિચારનું બળ બળે તો નવી નવી કુનિમાઓ ઉત્પન્ન થાય છે.

જ્ઞાન માર્ગનું એક એક પગથિયું રાજ અને ભક્તિયોગનો લાભ આપે છે.

દૃઢયોગ પુરતો નથી. જ્ઞાનયોગ પણ એકસો પુરતો નથી. કયો જ્ઞાનયોગી પ્રેમનો ઉમરાવ યવા નહીં છપ્પે ? ભગવાન સાથેનો યોગરૂપી દિલ્સો બાંધી દ્યો. તમારું આખું જીવન નવા અવતારના પ્રાણથી ભરી દો !

સંસારને વિકાસ માર્ગે ચડાવવાનો ખ્યાલ રખાઈ હોય એટલે નવો યુગ બેઠો એમ માનવું.

કુન્નવીલાભ પણ માણસ માનને એક સરખાં બળે એ સિદ્ધાંત યોગીઓએ પણ સ્વીકારવાની જરૂર છે.

વૃત્ત વ્યવહાર લાભોની દરકાર કરવાની જરૂર નથી. લાભાલાભમાં પણ ગુણ જોવાની આવશ્યકતા છે.

અભ્યસતને વ્યક્ત સ્વરૂપે અનુભવવાની એક માર્ગ એ છે કે વિવેક કેળવવો અને આભારવૃત્તિ ખીલવવી. નિષ્કુર હૃદયવાળાં તે પ્રશ્નનાં પ્રેમનો અનુભવ નહીં થાય.

દિક અને દામમાં વ્યાપેલા પ્રેમ અને દયાણુને બેટો.

તમારા અંતરમાં જે આધ્યાત્મિક શક્તિ મુક્ત થવા નિમોણ થયેલી છે તેને મુક્ત કરો ! એ પરમ દેવતા તમારું છે. તમારું છે જે તમે છો !

આધ્યાત્મિક શક્તિને અનુદર કરશો નહીં એ તો મહા પ્રાપ્તિને મારે પુલ જેવી છે.

એ દૈવ અંતરાત્માને ઓળખો. એની શક્તિઓનો સંગ્રહ કરો અને વાપરો !

અંતરદષ્ટિ ખુલ્યા પછી અણે નિંદ્રા ભીડી મધ હોય એવું લાગશે. દીવો પ્રકટશે. નિરાશા દૂર થશે અને ધીરજ આવશે. પછી વિચારોને પણ યોગ્ય માર્ગે વાળી શકાશે.

જીવનનો સાચો ઉપદેશ પામીને એને અનુસરવા માંડીશું એટલે જ સાચા મોગી જેવું જીવન ભોગવી શકીશું.

દૈવી શક્તિ સાથે યોગ થાય એનું હું અગ્નિયોગ કહું છું.

મુમુક્ષુઓ ! અંતરપ્રકાશ સાથે અનુસંધાન કરીને, જીવન નિર્ગમન કરો તમને હું સાચા અગ્નિયોગી બનાવું.

જેમાંથી પરિપૂર્ણતા મળવાની છે તેના જાનવી જ આપણે જીવનમાં નહું નહું કરી બતાવીશું. છગ્ગા કરો અને મળશે. આત્માના સોન્દર્ય પર ઝાંખ ન મળવા દેશો. આનન્દના તણખાનો સત્કાર કરો !

સંસારનું એકેએક કર્મ, આત્માના પરાક્રમ જેવું બતાવી શકાય એમ છે !

મિત્રો ! આનન્દ મંદિરમાં આવો ! પુષ્પ ખીલ્યાં છે ! યંત્રો ગતિ-માન થમાં છે ! પરબ્રહ્મની સ્મૃતિનો સામવેદ મારે નવો રચવો છે ! તમે પણ રચો !

અરે મરીખડાઓ ! તમને સ્વાધીયવાનો શાપ ફાળે આવ્યો છે ?

પરમાર્થિક વૃત્તિનો વિકાસ સંકુચિતપણાના રોગને મટાડશે.

દેહને શુદ્ધ કરવાનો માર્ગ પણ ઉપકારવૃત્તિ ખીલવવાથી મળશે.

તમારા ઉપર ડાના ડાના ઉપકર છે એ તો જરા વિચારો ! હવા, પાણી, દાણા, ફળ, ઇ, કેટલાં સંભાળપૂર્વક તમને અપાય છે ?

આભારવૃત્તિના વિકાસથી તમારા ધણા ધાર્મિક જશે.

તમારા જીવને ઉન્નતિનો માર્ગ બતાવો ! એ માર્ગ હાય લાગે, તો જીવનની એકેએક ઘડી સંપૂર્ણતા તરફ જ લઇ જશે.

સંસારનાં સાધન સંપત્તિનો સ્વીકાર કરવામાં હરકત નથી. પણ એ, એકેએક વસ્તુ એની જવાબદારી સમજીને રાખો !

બ્રહ્મની દૈવી સંપત્તિ શોધો. દરેક બ્રહ્મ પાસે એ હોય છે, એની લોકલયાઓમાં, દેહેવત કહાણીઓમાં, પૌરાણિક માન્યતાઓમાં અને સૂત્રો-માંથી તે તે બ્રહ્મના આધ્યાત્મિક અનુભવો જડે છે.

એ વારસો ખોવા જોવો નથી. તમે બધા, ખોતખોતાની દૈવી સંપત્તિની " નેષ્ટન્ટ રેટાઇઝ કંપની " કહાડો. ખોતખોતાના અનુભવ જ્ઞાનને એકત્ર કરો ! એથી તો નવી માનવજાતિ ઉત્પન્ન થશે.

તમારા, ઉત્તમ વિચાર પ્રવાહોથી લવિષ્યની બ્રહ્મનું આરોગ્ય ધરાશે.

બ્રહ્મજોની ચડતી થશે કે પડતી, તેનાં ચિન્હો હોય છે.

જે બ્રહ્મ ખોતાની હિન્નતિનાં સ્વપ્ન જોતી હોય છે, વીર પુરોહિત જન્મશે એવી આશા રાખે છે તે મહાન થાય છે. પણ અધોગતિને માર્ગે જે બ્રહ્મ હોય છે તે તો કાંઈ અવતારી પુરુષોમાં જાનતી જ નથી.

આશાવાદ બાળપણથી ધરાવવો નેષ્ટએ અને જ્ઞાન વિજ્ઞાનની પ્રયોગ-શાળાઓમાં એને પાકા કરવો નેષ્ટએ.

જીવનને સુધારાના માર્ગે પર મૂકવાથી આત્મવિશ્વાસ અને આત્મ-જોરવના અસાધારણ ગુણો ખીલશે. ઉપયોગિતા સમજતાં સમજતાં સૌન્દર્ય હાય લાગશે.

આદર્શ જડશે તો આદર્શ પ્રાપ્ત કરવાની લાલચ (goal fitness) પણ મેળવાશે.

બેડીઓ તુટી એટલે સ્વતંત્ર માણસ સાદસ કરશે અને પરાક્રમ શિખશે. ઈન્નત, વીર બનવાનો તો બધાને અધિકાર છે.

આપણા અંતઃકરણમાં ચેતનની ન્યોત બળે છે; એ જ આપણને ઊંચે અને વધારે ઊંચે જવા પ્રેરી રહી છે !

ભગવાન સાથે મુદ્ધિપૂર્વક સહકાર કરો અને આદર્શોને પ્રાપ્ત કરવાને લાયક થાવ !

તમે જે નવી સૃષ્ટિ ધડવાના હો તો માનસિક ચક્ષુસમીપ ખડી કરો ! નિરાશાઓને ત્યજ દો !

જગદંબાને ગયો જમાનો વિસરી ગયો હતો, આપણે જગદંબાને ફરી સ્મરણમાં લાવો !

અનંત નારાયણીનું સ્મરણ કરો ! જ્ઞાનના વિસ્તારથી જ આનંદ પ્રાપ્ત થાય છે.

મૃત્યુ*

છે આ સૌનાં જીવન મહીં જે મૃત્યુનો રંગ છેલ્લો !
આવે એ તો નીરવ પગલે નિત્ય ઓડા વહેલો.
પેલો પ્રેમી પ્રભુ ત્યહીં રહ્યો દૂર તે વિશ્વપારે;
ત્યાંથી રેલે અમૃત જગમાં એ સદા એક ધારે.

આ ઊગેલાં તરુ અમી મહીં જાયત્રી આજ આંહીં,
રોપે મૃત્યુ તરે ફરી મહા વિશ્વ ક્યારે જ ત્યાંહીં.
રોપાયાં એ સહુ તરુ ત્યહીં પૂર્ણ જિગી રહેશે,
ના કેા ઠા'ડે ત્યહીં તરુ તણેા નાશ તે પુણ્યદેશે.

ફોલક

* કર્તાના એક સળંગ અપ્રસિદ્ધ 'પ્રેમધનુષ્ય' નામના દાવ્યમાથી.

ધંધાની બાળતમાં માથું મારવાનો સ્ત્રીઓનો અધિકાર બહુ પરિમિત લેખાય છે; છતાં જ્યારે શેઠ પ્રાણવદ્વલે એક શિખાઉ, સામાન્ય સ્થિતિના યુવાન જયદિશીરને લાગીદાર તરીકે જોડવાની વાત જાહેર કરી ત્યારે તેની-
કાબેલ પત્ની નયનતારાથી ખોલ્યા વિના રહેવાયું નહિ. કુમારી લાવણ્યવતી થેડાક દિવસને માટે મોસાળ ગમ્મ હતી, અને ઇન્દુ તો હજી ખોલતાં સાંભળતાં પણ શીખ્યો ન હતો, એટલે સીધે સીધી અને સ્પષ્ટ વાત કહી નાખવામાં લગારે સંકોચ રાખવો, તેના ધારવા પ્રમાણે છેક જ નિષ્પ્રયોજન હતું.

જમીને આડા પડેલા પતિદેવની સંગીન પ્રતિમા પાસે પોતાનું સ્થાન લઇને ચઢી આવેલા વાદળ જેવો ચહેરો તેના ચહેરા ઉપર ઝુકાવીને આંખ-માંથી અનેક વીજળીનો અવિરોધ પ્રત્યક્ષ કરતી તે બોલી :

“હવે તો તમે જે કંઈ કરો છો તે તમારા એકલાની જ મંરજીથી કરો છો-કોને પૂછવું છે ને કોને ગાંધવું છે ? જાણે કે અમે તો ધરના માથુસ જ નહિ હોઈએ ! ”

“ એવું તો તું તારી પોતાની મેળે જ માની લેતી હોય તો ખરું. ” પ્રાણવદ્વલે બેદરકારીથી જવાબ આપવાનો પ્રયત્ન કરતાં જણાવ્યું, “ મારા મનમાં તો એવું કંઈ જ નથી. ”

“ તો વિજયવતીના છોકરાને લાગ આપવાની વાત અને પહેલાં કેમ ન કહી ? ”

“ મને એ એટલી બધી મુદ્દાની નહિ લાગેલી તેથી. ”

“ એટલે તમારું કહેવું એ જ છે ને, કે મારે તમને એવી બાળતમાં કશું જ પૂછવું નહિ ? ”

“ હજ્યેયરી માટે એવો પ્રતિજ્ઞ તે કદી હોઈ શકે ખરો ? ” પત્નીના કોમળ વાર્તાલાપથી ઉત્તેજિત થઈ જીંદગીની કરેલી મજલનો ખ્યાલ તત્કાલ

બૂંટી જઈ, નવપરિણીત કિશોરની અદાથી પોતાના જમણા હાથથી તે સુમધ્યમાની કટિને અવગુણિત કરી તે કંઈ કહેવા જતો હતો; પણ તે પહેલાં જ તેના ખાડુપાશમાંથી ખસવાનો પ્રયત્ન કર્યો સિવાય, પોતાનો અધિકાર સંપૂર્ણપણે જામી ગયાની ખાતરી કરીને, પાંજરામાં પુરાયદી મુદર પંખીણી જેવો દેખાવ રજૂ કરતી તે બોલી: “મારાથી અજાણ નથી, પ્રાણેશ, તમારી ઉદાર વૃત્તિઓ; પરંતુ તમારો અવિભક્ત પ્રેમ મેળવવામાં મારે નિષ્ફળતા જ અનુભવવી રહી હતી અને રહી છે, તેની તમે ના પાડી શકો એમ છે? પરિણીત. જીવનની શરૂઆત કર્યો પછી કયા વિશેષ હજી મારે કાળે આવી શક્યા છે તે હું જ જાણું! આજકાલના પતિઓને ધણીયાણી માત્ર એક ઉપયોગપુરતા રમકડાની જ ગરજ સારી શકે છે, તેનો હું એક પ્રત્યક્ષ પુરાવો છું. તમે જાણો છો જ કે તમારી કાંઈપણ જાતની આદર્શસિદ્ધિને આડે હું કદિ પણ આવી નથી. પરંતુ વિજયાના છોકરાની બાળતના તમારા વલણ માટે મને સખત અણગમો છે. પછી તો જેવી તમારી મરજી.”

“હું સમજી શકતો નથી કે શા માટે તું આ બાળતમાં આટલો બધો રસ લઈ રહી છે! મને લાગે છે કે કાંઈ અપ્રસ્તુત કુશંકાએ તને પોતાની કરી છે.”

“એ તો જે, હૈયે તે જ હોડે. યુવાન જ્યારે કિશોરને બાગીદાર બનાવી તેની લગભગ યુવાન જેવી જ માતાનો પરિચય વધારવાની લાલસા તમને થઈ આવી ન હોય તેની શી ખાતરી?”

પ્રાણવલ્લભે શો જવાબ આપ્યો અને પતિપત્ની વચ્ચેનો એ સંવાદ ક્યાં સુધી ચાલ્યો તે જણાવવા કરતાં અહીં એ કહેવું વિશેષ આવશ્યક છે કે જ્યારે કિશોરનો બાપ પ્રાણવલ્લભની જ માતિનો પરંતુ સામાન્ય સ્થિતિનો માણસ હતો. જીવ્યો ત્યાં સુધી જાહોજલાલી અને ક્ષતેહમંદી જેવું કાંઈ જ જોયું ન હતું પરંતુ ગાથે કશું કરજ તેમજ લાંબો ઘર ખર્ચ ન હોવાથી થોડી ધણી બચત રકમની હિસ્સાદારી કુટુંબીક જાણીતી પેઢીઓમાં સ્વીકાર્યો ઉપરાંત જીવન સલામતીની સરકાર મદદરૂઝ બ્યાપારી મંડળીઓમાં જમાનાના શિરસ્તા પ્રમાણે પોતાના હજી સુરક્ષિત કરાવી શક્યો હતો. તેથી તેનું આકર્ષક મૃત્યુ પત્નીને વૈધવ્યનો કાયમનો રંગ લગાડનાર હોવા છતાં, પુત્રના હજીમાં એક આશિર્વાદ સમુ નિવડ્યું હતું; કારણ કે તેના માતૃમં ખર્ચની રકમ બાદ જતાં જ્યારે કિશોરના હાથમાં ચોક્કસ રૂપિયા આડ હજારની

સીલક રહેવા પામી. ઉપરાંત તેજ અરસામાં, વિજયવતીની માતા તરફથી તેને બે મકાનો અને થોડીક જમીન વારસામાં મળી ગઇ. એટલે ઘરનો ખર્ચ ચલાવવામાં તેમને કશી પણ મુશ્કેલી નહોતી એમનું હતું. ઉપરાંત બધી જ સિલીક સાથે કામ કરવાની શરતે સુપ્રત મકરીને ચોકબો. બેઆની ભાગ સ્વીકારવાના કરાર થયા ત્યારે જયકિશોર ઉપયોગ પૂરતુ શિક્ષણ લઇ મુક્યો હતો.

વહેમી નયનતારાની રાંધણી દિવસે દિવસે વધારેને વધારે બળવાન થતી ગઇ. સ્વામીની સ્વાભાવિક શુષ્ક વર્તણૂક તેને વધારે પડતી શુષ્ક લાગવા માંડી. પતિના મરણને બાર માસ પૂરા થયા વિના વિજયવતીથી બહાર નીકળી શકાતું નહિ એટલે ગૃહવ્યવસ્થાની પરચુરણ મુશ્કેલીઓનો તોડ લાવવામાં જમીન વ્યવસ્થામાં તેમજ મકાન મરામત વગેરેના ઉપક્રમમાં પ્રાણવલ્લભને અગ્રભાગ લેવો પડતો; અને તેથી જયકિશોરની હાજરીમાં અગર ગેરહાજરીમાં વિના સંકોચ તે ત્યાં જઇ શકતો, એટલું જ નહિ પણ પ્રસંગાતુસાર ચાહ નારતો તેમ જ બોજનપાણી પણ સ્વીકારતો. તેમાં એક બે વખત એવું બની ગયું કે ઘેર જમવાની તેણે આમજથી ના કહેવડાવી. અને વધારામાં પૂરું, બહારગામથી પાછા આવતાં એક વખત વિજયવતીએ મંગાવેલી કેટલીક રકમો ઘેરથી પહોંચાડવાની તકલીફમાં ઉતરવું ન પડે એટલા માટે ગાડી પણ તેને આંગણે જ પહેલી થોળવવી પડી. એ બધા કારણોથી નયનતારા ધાસની મંદ્રની માફક સળગી જતી હતી. પરંતુ લગભગ ઉંમરે પહોંચવા આવેલી લાવણ્યવતી ગોસાબેથી પાછી આવી એટલે પતિપત્નીના ખાનગી વિસંવાદને જાહેર પ્રસિદ્ધિનો અવકાશ ન મળ્યો તે ન જ મળ્યો.

કેટલાક દિવસો, કેટલાક અઢવાડિયાંઓ અને કેટલાક મહિના ઉત્તરોત્તર કાળના વર્તુળનો વ્યાસ નિયતક્રમે વધારતાં ગયાં. પતિની કલાકની ગેરહાજરી પણ તેને ફટકાફા થઇ પડવા લાગી. દરેક વખત એક જ અતુમાન પર આવીને બધો દોષ તે વિજયવતી ઉપર જ ટોળતી. તેને અનેક વખત એમ જ થયા કરતું કે પ્રસંગ મળે હું તેની ઝાટકણી જરાબર કાઢું ! પરંતુ ઘણા પ્રસંગ મળ્યા છતાં એવી વાત શી રીતે ઉપાડવી તે જ તેના મગજમાં આવી શક્યું નહિ. બે તે અલણ કે અર્ધશિક્ષિત હોત તો તેણે કંઈનું કંઈ કરી નાંખ્યું હોત. એમ એ મનમાં ને મનમાં કહેતી અને સર્વ પ્રસંગે તેને બેલગામ જીભવાળી બિનકેળવણી સ્ત્રીઓનું સ્થાન પોતાથી ઉચ્ચતર

લાગતું. પુસ્તકો વગેરે વાંચવામાં તેને કંટાળો આવવા લાગ્યો. અને બાળક ઇન્દુને નોકરવર્ગને કે લાવણ્યવતીને સોંપી પોતાના માની લીધેલા અનિષ્ટનો ઉપચાર શોધવામાં દિવસનો ધણો ભાગ વ્યતીત કરતી. પહેલાંની માફક પતિની અભ્યર્થના કરવામાં તેને પોતાની જાતને હલકી પાડવા જેવું લાગ્યું; એટલે બોલાવ્યા કે પૂછ્યા વિના તે કદી પણ કાંઈ કહેતી નહિ. અને પ્રાણ-વસ્ત્રસંને પણ તેમ કરવાની આજી પડી ન હોય એમ લાગવાથી દિવસે દિવસે બંને વચ્ચેનું અંતર વધતું ગયું, અને પરિણામે એક જ ઘરમાં બે અજાણી વ્યક્તિઓની માફક તેઓ રહેવા લાગ્યાં. તેનું વિશેષ અંગમ એ આવું કે થોડા વખતમાં તે દુહાંગી સ્ત્રીને ધીમે ધીમે વિચિત્ર રોગ લાગુ પડ્યો.

લાવણ્યવતી કિશોરાવસ્થા તજીને હવે મુઠ્ઠા બની હતી. માતાની પાસે વધારે વખત બેસતાં તેને શરમ લાગતી. પોતાનો અવાજ જાણે બગડી નહિ ગયો હોય એવા બચથી વડીલો સાથે પહેલાંની છૂટથી તે બોલી શકતી નહિ, ચાલતી વખતે તેના પગો પોતાના આદેશ વિરૂદ્ધ વર્તતા હોય એમ તેને જણાતું. શરીરનું ઝડપબંધ થતું રૂપાન્તર તેને અજાણી ગાડીમાં બેસી ગયેલા શખસની રિથિતિનું બાન કરાવતું. અને તેનું સમગ્ર સ્વરૂપ બંદૂક અને કારતૂડથી લદાયલા લશ્કરીનો ખ્યાલ આપતું. એવી હાલતમાં એક વખત તે પોતાના ખાનગી ઓરડામાં, એક અરીસા સામે બેઠી હતી સંપૂર્ણ એકલી, વિચારનિમગ્ન ! જાણે કે પોતાની નિકટની સહચરીને કાંઈ સખી સુલભ પ્રશ્ન પૂછી રહી ન હોય ! અકસ્માત-વશાત્ દ્વાર આગળથી પસાર થતો જયકિશોર, નિકટમાં અંતરાય જેવું કશું ન જોવાથી, પોતાનાં સૌંદર્યપિપાસુ નેત્રોને પરિવૃત્ત કરવાના આશયથી પળવાર બોલો રહ્યો. પણ તેમ કરતાની સાથે જ પોતે શી વસ્તુ લેવા માટે અને ક્યાં જતો હતો તેની આંખી પાતળી સ્મૃતિ પણ હુપ્ત થતાં, જીવનમાં પહેલી જ વખત નસો કરનારની રિથિતિને આધીન થયો. પડછાયાનો આભાસ થતાં લાવણ્યવતીએ, આ શંકાનો ક્ષણિક કંપ અનુભવ્યા પછી તરત જ, પોતે શું કરે છે તે જાણ્યા વિના નિર્ભીતપણે દષ્ટિનિક્ષેપ કર્યો. પણ એ દષ્ટિમાં ન હતો ચુસ્સો કે ન હતો રોષ, માત્ર નરી કુતૂહલતા પણ ન હતી-તો શું હતું ?

બંનેને મળવાના તેમ જ જોવાના આ પહેલાં અનેક પ્રસંગ આવી ગયા હતા, પરંતુ એક બીજાને ઓળખવાનો આ પહેલો જ પ્રસંગ હતો.

બેમાંથી કોઈ કશું જ બોલ્યું નહિ-બોલાય એમ પણ ન હતું-જયકિશોર નાજુક બાંધાનો તેજસ્વી યુવાન અને તેને જ પોતાનો પરમ ગુણુમ્મદક અને પ્રશંસક લેખતી લાવણ્યવતી ! મુદ્દતીર્ધમાં જ, જ્યારે અત્યંત વ્યથાથી તેમને અન્યોન્યની દષ્ટિને સમુચિત પ્રવાહમાં પાછી ખેંચવી પડી ત્યારે તેઓને એક બીજાનો અક્ષરમ્મં ગુનેા કરતાં હોય એવું લાગ્યું.

ત્યાર પછીના દિવસો તે બંનેના કેવી રીતે વ્યતીત થયા તેની સંપૂર્ણ જવાબદાર માહિતી આપવી શક્ય નથી. પણ એટલું ચોક્કસ જણાઈ આવતું કે વખતો વખત તેમની આંખો પરીક્ષાના હંગામમાં કરેલા વધારે પડતા વાંચનથી થયેલી વિદ્યાર્થીઓની આંખો જેવી લાગતી. યુવાન જયકિશોર દિસાબ કિતાબમાં પાવરધો થઈ ગયેલો હોવા છતાં, ઉપરોક્ત બનાવ પછી અલગ માણસ પણ ન કરે એવી ભૂલો કરી નાખતો તેમજ કેટલીક વખત મંગાવેલી વસ્તુઓનો ઉપયોગ 'કરવાનું' પણ સાવ વિસરી જતો. અને લાવણ્યવતીને મારે તો એક વખત એવું બની ગયું કે માથું મટાડવાની દવામાં આંગળી નાખવાને બદલે સુનાની ધીસીમાં નાખી દેવાથી બધાની વચ્ચે બિચારોને ખિસિયાણી પડી જતું પડ્યું.

ઉચ્ચ કુટુંબોમાં જેમ સામાન્ય કિંમતના દાગીનાને મહામૂલ્ય, વિરલ દાગીના તરીકે લેખાવવાનો પ્રયાસ સ્વતંત્ર ગણાય છે; તેમ, કેટલીક વખત નહિ જેવી માંદગીને શ્રવણે ભાંદગી તરીકે સ્વીકારવાની વૃત્તિને પણ ઉત્તેજન પાત્ર ઠેરવાય છે. જાતજાતની અનેક દવાના બાગ પીવા છતાં નયનતારાને આરામ કે તકાવત અદ્ધારો પણ થયો નહિ. એક દરિયાદ ટાળતાં ખીજ બે દરિયાદ બીજી થતી, ઉપચારજીવનો અને ઉપચારાખ્યક્ષો બદલાયા. છેલ્લે હવાફેર જવાની દરખાસ્ત મુકાઈ. પરંતુ તે સાથે એવું પણ સૂચન થયું કે પતિપત્નીને એવે એકાન્ત રચળે એકાન્ત વાતાવરણમાં સાથે રહેવાથી અર્થને બદલે અનર્થ થવાનો સંજવ વિશેષ હોવાથી નયનતારાએ પ્રાણુવહન સાથે નહિ પણ કોઈ અદના સગા કે ઓળખીતા સાથે રહેવું વિરોધ દિતાવડ હતું. અને સાંભળનાર બધાને એ વાત ઠખૂલ કરવા જેવી લાગી. પણ તે જ વખતે કોઈએ સવાલ ક્યો : " કે વાત તો ખરી, પણ સાથે જન્ય એવું ખીજું છે કોણ ? "

અને વધારે માંદગીનો દેવાલ ગળણીને પહેલવહેલી જ ખખર લેવા આવેલી વિગળવતીએ કહ્યું, " એમાં શું ? આપણા જયકિશોરને મોકલો ! "

શાને ?

એક વાતે મને વંચિત રાખ્યોઃ
 દીધી નહીં મારા દેહને પાંખો,
 નીકર વિશ્વનો ગોલક આખો
 ઘૂમી ઘૂમીને યોમની વાડીથી ચૂંટત તેજસ્વી તારા,
 સૂત્ર વિશે એને શુંથોને તારે કંઠ આરોપત માળા !
 રઠે લાગી મને નંદનવનની,
 ભૂખ ભગી એના અમૃતફલની,
 ખ્યાસ આકાશીગંગના જલની;
 સુર ભગીયાને આડવે એસીને ગ્રીત હું ગાત રસાળાં,
 પૂગીને પકવફળો નલગંગના નીર હું ગંધ-નિરાળાં
 પીત, ને યાત પ્રસન્ન રૂઢામાં !-

શોખ મને સિંધુપાર પ્રવેશના,
 ઢાઢ મને સન્ધ્યમ્હેલ પ્રવેશના,
 ઉઘાના મુખની ઝાંખીની એપણા;
 વાદળના શીત મ્હેલમાં વીજળી તપ્ત તેની શોધે
 ભવું, પરંતુ પાંખ વિહોણી પંશુ દશ્ય મને રાધે !

દીધી ભલે મને કલ્પના-પાંખો,
 વિહરું એણે હું ગોલક આખો,
 ખ્યાલ છતાંયે આવતો ઝાંખોઃ
 કલ્પનાની જડી પાંખ દેહે ભરું ક્ષણ અનંત વિતાને,
 ભગીને જોઉ ત્યાં કાયા ઢળેલી હોય ધરાને બિછાનેઃ
 પાંખથી વચિર્ત રાખ્યો શાને ?

દેવજી, રા. મોહા

મૂર્તિને

[શિખરિણી]

કહી પાણી છે ને અવર સહુ તું'ગે અવગણે,
નમું હું તો, કાં જે-દિવસરજની લાંઘણ કરી
તહેવારે વારે તવ સમીપ આવી ઢળી પડે
કુડાં ઢાંગી હૈયાં તદપિ નવ તું કેા દી પીગળે-
ખરે પાણી !

કિન્તુ હૃદય ભરમાઈ અમ જતાં :
અમારે એ પીડા !.....
ભિંમિલા દવે—

પ્રાસ

સુશીતલ સમીરનો તરલ લોલ મંદોભિંએ
પ્રકુદલ વદને લઈ કંલમ કાવ્ય આરંભિયું;
લઈ વિષય, વૃત્ત ચોકકું લહી જાન્યેા સ્વસ્થ હું,
શરૂ ત્વરિત મેં કયું સુરસ લબ્ય સૌનેદ કેા.
શરૂ કયું સુકાવ્ય મેં —“પ્રભુ દયા કરી આપિયું
મને, જીવન ધન્ય ને મનુજ વાંચતો જે આહી
બધું-ધન અખૂટ, પુત્ર, પશુ દાન, વિદ્યા-દીધું.
કરું હું સરવૈયું ને જીવન ચોપડા મેં લીધેા,
પછી ખતવિયાં જમા વળી ઉધાર ખાતાં બધાં.
અરે, જીવનસંગિની ! કયમ બૂલ્યો ? કયા પાસમાં-
જમા અગર તો ઉધાર મૂકી પાસું હું મેળવું ?”
અચાનક સખી ત્યહીં સમીપમાં સરીને ઊભી,
ચઢાવી નિજ નેત્રની લલિત ભ્રમંદો રોપથી;
-અપૂર્ણ કવિતા ત્યહીં રહી, ન પ્રાસ કેં ચેં જડયા,
‘અરે પ્રભુ શું કાવ્યમાં ?-જીવનમાં ચ ના પ્રાસ આ ?’

પ્રો. વસન્ત ઉપાધ્યાય

સંધ્યા એની અઠગક ધરે રંગભીની ખિછાત,
પેટાવીને રજની મલકે લાખ દીવાની વાટ;
ફૂલો કેરી મુરબિ સહસા વાયુપાંખો પલાણે,
ને હિયાને મધુર રમણે નેત તારા નિમંત્રે !

તું-હું વચ્ચે લખલખ પડ્યો જોજનોનો અકારો
ગાળો, મારાં ડગ લયડતાં ધાકી ઝંખે વિસામોઃ
તું શું રાખે ચપળ ગતિની પંચ પાસે અપેક્ષા ?
દેખાડે વા નયનકિરણે નોતરું જૂઠી સ્વેચ્છા ?

મેં તો બાંધ્યું લઘુક ઉરના હૃદ્ય ઉન્માદ ભેળું
વેઠેલાં શૌ મધુ અસહની વેદના એવું લાતું :
હૈયા કેરી ગહરી કરુણા, વેદના, શોકભાર;
માનીને કે તવ સ્પર્શ સંજીવને ધન્ય થાય !

મૂંગા, નેત્રે પલક પલકી, પાડવા સાદા તારે;
વંકી કેડી પદ લયડતે ખૂંદવી કેમ મારે ?

ત્રેમશંકર હ. ભટ્ટ

સમાલોચના

ઇન્દ્રધનુ (લેખક: સુન્દરજી ગો. બેટાઇ. પ્રકાશક આર. આર. શેઠની કો. કિ. બે રૂપિયા.)

આ કાવ્યગ્રન્થના કર્તા એમના આગલા પુસ્તકથી કીર્તિ વર્ષા પ્રેરાઇ અત્યાર લગી છૂટક છૂટક સામયિકોમાં પ્રગટ થયેલાં કેટલાંક કાવ્યોનો સંગ્રહ લઇ અન્ય કવિઓ જેમ આ સાલ ઉપસ્થિત થયેલા છે. ખંડકાવ્યોના સંગ્રહથી લેખક જાણીતા થયેલા છે. તેમાં આ સંગ્રહ એમના યશમાં અવસ્ય વધારો કરશે એમ આ પુસ્તકના કેટલાંક કાવ્યો પરથી ઠીકી થકીએ. બાલ અને આંતર જગતના રહસ્યસ્થાનો પર પ્રકાશ નાંખતા કવિને જે અત્યક્ષ યથું, જે વિવિધ રંગો આલેખાયા તેને ઇન્દ્રધનુ કરતાં બીજા કયા વિશેષ સુંદર નામે મૂકી શકત ? નિવેદનમાં કવિએ પુસ્તકના નામકરણના બે કારણો-ઇન્દ્રધનુ નામની એક લાંબીકૃતિ આ સંગ્રહમાં આવે છે અને રમરણ દીપ એ અપભ્રંશ-કાવ્ય લેખે મૂકેલી રચનામાં સૂચિત થયેલ આખ્યાં છે. જેમ સાહિત્યમાં નવ રસ છે તેમ કાવ્યોમાં વિવિધ રસ ને રંગના કાવ્યો હોઇ રંગને પ્રકાશદર્શક નામ સુયોગ્ય જ લાગે.

આ દળદાર કાવ્ય ગ્રન્થને તેના વિષયો પ્રમાણે જુદા વિભાગોમાં વહેંચી કમખદ્ધ ગોઠવ્યાં છે એથી વાચકને કેટલીક સરળતા રહેશે. નવીન કવિઓની હરોળમાં જોએલા કવિ નવ ઉત્તત ક્રાંતિનું પ્રણામ ઇચ્છી પ્રકૃતિ અંશો જેવી ધન્યતા માણવા ઇચ્છે છે. આથી તેમના હૃદયના સકળ ભાવોથી વાણીને અર્થવતી કરવા પ્રયાસ કર્યા છે. તેમાંવ પ્રણામના પ્રથમ વિભાગમાં 'ન હું ઝાઝું માણું,' 'પિયર વિહોણી,' 'મંગાગઇ,' 'ગૃહત્યાગ' જેવા સારાં કાવ્યોનો સમાવેશ થયો છે. આ સિવાયનાં બીજાં કાવ્યો જુદી જુદી હૃદય ને મનની સ્થિતિમાં આનંદ આપી શકે એમ છે. જેને પ્રકૃતિ કાવ્યોનો શોખ હોય તેને અગ્યારેક કાવ્યો એમાં મજા આપી શકશે; અને જેને પ્રણયની મંગલ અને વિષમ બાજુ જેવી વાંચવી ગમે તેને માટે આ બે વિભાગો ઉધાડ્યા છે. પ્રણય મંગલ વિભાગ મોટો થયો છે એટલે પ્રણયની વિષમતા કરતાં મંગલ-

હારી અસર ઝાઝી ઝીલી છે એ રહેજ અન્વેષણથી માલમ પડે છે. ક્યાંક વિષાદભર્યો મંગલ ગાયો છે. જીવનની ઠરણ બાબત મંગલ અવસરે પણ રપર્શી જવાય છે એ જાત અનુભવ સિદ્ધ છે. મા, દાદી, સહચરી પર હૃદય રપર્શી ઠાવ્યો છે. ફેણ ઠાવ્યોમાં પહેલીવાર-હિતર્યો છે એમ નથી લાગતું? આ ઉપરાંત પ્રણયકાવ્યો જે છે તે કંઈ ઉમાશંકર કે મનસુખલાલની સાથે ઓછાં સરખાવી શકાય એમ છે? આ વિભાગની કલગીરૂપ તો ઇન્દ્રધનુનું કાવ્ય છે. આ ઠરણ રસાન્વિત ચિંતનાત્મક કાવ્ય રસ, ભાવ, વિચાર ને લાગણીયુક્ત હોષ જીંઘી કલ્પનાથી મટેલું છે. 'વાલનાથ' ઇન્દુલાલ ગાંધીના 'એકલ તારો' ના ઉપાડ જેવું છે. શૈલી, વિચાર અંતમાં બેદ ધણો છતાં સામ્ય પણ વરતાઈ આવશે. પ્રણય વૈષમ્યનાં કાવ્યો સંખ્યાને ગુણવત્તાની દૃષ્ટિએ કંઈક ઓછાં છે. દિપ્તિપ્રકાર લખે છે તેમ પ્રેમમાં સાંસારિક પરિસ્થિતિને લીધે, સમાજના પ્રસ્થાપિત અને બહુમાન નીતિનિયમોને લીધે, વિચાર કરતાં લાગણી વધારે પ્રગળ બની જાય તેને લીધે જે વિષમતા આવી પડે છે એનું આલેખન આ વિભાગના કાવ્યોમાં છે. પણ અમારે કહેવું પડે છે કે આ વિષમતા દેખાડી કવિ અટકી રહ્યા છે, એ ઉકળી પડ્યા નથી, અને એમાં દેખાડેલી વિષમતા કદિ ઉમ વર્ણવાઈ નથી. આથી તેમાંના વિષયો સામાન્ય ક્રોધિના લાગે છે. 'અસ રમશાનની હાંડલી' ને 'ન સમીપ આવશે,' શબ્દ રચના ને સ્ત્રીમુખે મૂકાયેલી રચનાઓ હોષ હૃદયંગમ લાગે છે.

• પુસ્તકના છેલ્લા વિભાગમાં બધા મળીને ૨૭ ગીતો છે. તેમાં અંતરના ઝણકારો ગીતરણુકાર રુપે ઝીલી લીધાં છે. જીવનનાં ડોળાવલાં નીર અને માનવના વલોનોયલાં ચિતમાં ઠાળઝાંઝરીનો શબ્દ સુણ્યો તેથી જગતમાં આંસુનો સાગર અને બળતી આશાની ચિત્તા છે, તો તે સાગરને પીનાર કે અગરત્ય અને ચીતા દારનાર-ગંગા લાવનાર ભગીરથની માંગણી કેટલી બધી આત્મોન્નતકારિણી લાગે છે. આ વિભાગમાં 'રંગપરવણી,' 'મોઢેરું બેલકુ,' 'હું શું માગું' વગેરે કાવ્યોમાં જીંઘા દલિત ઉપરાંત શબ્દરચના શૈલ્ય પણ જીંઘા પ્રકારનું જણાઈ આવે છે. છતાંયે કેટલાંક ગીતોમાં સમય પંક્તિઓથી ઉપાડ જેટલો સરસ તેટલો જ તેનો અંત નિર્ગળ પંક્તિ-ઓથી પણ આવે છે.

આ ઉપરાંત ઇન્દ્રધનુમાં ઠેર ઠેર પ્રાસોની મેળવણી, શબ્દો માત્ર જોડ-

કણાં કે ખડકલા ન રહેતાં ગેય તાલલયમાં લીન થતા આવે છે. કેટલાક કાવ્યમાં ભાવ પણ ઉન્નત વર્ણવાયા છે. આ કવિ પર અનેક કવિઓની છાપ પડી છે. નવા જમાનાના વિષયોવર્ણનો એમણે જિભાશંકર સુંદરમ જેમ જીલ્યા નથી તેમ તેમનામાં જૂના કવિઓની પૂરાણ ત્રિયતા ય નથી. જામતીકાવ્ય બોટાદકર, પ્રભાદર્શન, પ્રતિયોગ નરસિંહરાવ શેલીનાં સ્મરણ જગાડે છે, 'એકલ વાસ' શેષના એકાદ કાવ્યની અસર નીચે, તો 'મનુજને' જિભાશંકરના 'વિરાટ પ્રણય' સાથે ગણાવી શકાય એમ છે.

જેઓ નવીન કવિતા પ્રવાહ તરફ ધૂણાની દૃષ્ટિથી જુએ છે તેઓ રા. બેટાઇની કાવ્યધારા નવરાહે વહી છન્દના સ્વચ્છંદમાં પડી-ધૂંબો, દબ્ધી નામ જૂતકંદન્ત પરથી ક્રિયાપદ બનાવી નિયમોની અવગણના કરે છે; ત્યારે ક્યવાતા હશે. સરળતા પ્રેમીઓ તેમાં સંસ્કૃત શબ્દોનું પ્રમાણ દેખી ધૂંધવાતા હશે, પણ તેનો જવાબ કવિએ બેતમાપૂર્વક તેમના નિવેદનમાં આપી દીધો છે: અમારે તો વર્તમાન ગુજરાતની કાવ્યધેનુને માત્ર દોરી જવી છે, અને એની શાંતિએ જો કશું કીર્તિકનક કે કનક કીર્તિ બાંધેલ હોય તો તે અમારે જોઈએ છે." પણ ઉત્તરના આપનાર પ્રેમ સાક્ષ્ય જેવા ૧૩ લીટીના કાવ્યમાં 'જ' એકલો વિના પ્રયોજન ચાર વાર આવે છે તેનો શો અર્થાવ કરશે ? 'જે હો તે હો' જેવા પ્રયોગો કાવ્યની શોભા વધારતા હશે શું ? અને તત્સમ શબ્દોની બાબતમાં ઝાઝેરી છૂટનો જે ટિપ્પણકાર ર.વ. વડોલના પુસ્તકમાં અંગુલી નિર્દેશ કરે છે તે પોતે અણબંટતી છૂટ નથી લેતા શું ?

ચિત્રલેખા:— (લે. પ્ર. રમણ ન. વડોલ) કિં. સર્વો રપિયો.

જીવનસ્વપ્ન, આશા, ભાવના કલ્પના આલેખતો ચિત્રલેખા 'ઇન્દ્રધનુ' ના અર્થઘોતક જેવો સંગ્રહ બાઇથી રમણ. ન. વડોલનો આ બીજો ફાલ છે. આ કવિએ વિવિધ પ્રવૃત્તિ હાથ ધરેલી હોવાથી એમની કાવ્ય શક્તિને અન્યાય કરી રહ્યા હોય એમ લાગ્યા કરે. પણ કહેતાં સતોષ થાય છે કે તેમનો આ સંગ્રહ પ્રથમ કાવ્યસંગ્રહ, પ્રણય કાવ્યો કરતાં ઉચ્ચ કોટિનો યયો છે. પ્રણય કાવ્યોથી એમને આપણે દામપત્ય ભાવના કવિ તરીકે ઓળખતા આવ્યા છીએ અને એમની કવિતાનો આ પ્રધાન સ્ત્ર તો અહીં પણ પડવાયા વિના રહેતો નથી.

આ સંગ્રહમાં તેમના આગલા સંગ્રહના હિંચકા કાવ્યોનું ચયન અને ત્યાર પછી બીજા પ્રસંગોપાત લખાયેલાં કાવ્યોનું તેમાં ઉમેરણ થયું છે. પ્રણય કાવ્યોના શ્રેષ્ઠ કાવ્યો સાથે નવા લખાયેલા કાવ્યોનો સુમેળ પણ સારો સચવાયો છે. અને તેથી રમણું વધી જના કવિત્વનું પારખું લેવા માટે ચિત્ર-લેખાનો સંગ્રહ પ્રતીક રુપ કેહેવાશે. આટલા માટે જ આ સંગ્રહ પ્રથમ દરતા પ્રગતિના પગલાં રુપ લેખાય. આપણા લઘુપ્રતિષ્ઠિત યુવાન કવિઓના બીજા નંબરના સંગ્રહો કેટલે અંશે એમની કાવ્યકક્ષાના પ્રગતિદર્શક છે, એ વિશે વિવાદ રહેશે પણ થી. વધી જના આ સંગ્રહ એમની ચોકખી પ્રગતિ દેખાડી છે એની કોઈ ના નહિ પાડી શકે. વળી એમાં જે વૈવિધ્ય સચવાયું છે, પ્રણય, કુદરત વર્ણન, મર્મોળુ દાસ્ય, કરુણ વિવાદ, વગેરે, એથી આ નાનકડો સંગ્રહ વિશેષ આવકારદાયક થઈ પડે તો ના નહિ.

પ્રથમ કાવ્યથી માલમ પડે છે કે આ પુરતક કવિ પેતાની જીવન સખીને અર્પણ કરે છે અને એમાં કવિ નિખાલસપણે પ્રણયકાવ્યોના પુષ્પોની શોભા વિલાસ ગયાં જેવી ગણી પ્રણયની મધુરપવાળાં કાવ્યો આપે છે અને તેમ છતાં ય જો તે સંતોષાય એમ ન હોય તો હૃદય છબી નિરખી સેવા પ્રાર્થના કરી છે. અને ત્યાર પછી સંગ્રહની વચ્ચે વચ્ચે 'પ્રણયગ્રન્થી,' 'કદુશબ્દો,' 'શું યાયું,' 'હૃદયવાદ,' 'એકલાં ?' 'સમીક્ષા,' 'બંધન,' 'માયના' કાવ્યોદ્વારા કવિ પોતાના પ્રણયને માર્તા હૃદયછબી રજુ કરતા જાય છે. મોનવ પ્રત્યેની એમની સહોતુજ્જ્વિત એમના કાવ્યોમાં પ્રબલ છે.

આ સિવાય આ સંગ્રહમાં કવિને સુસાધરીનો જે કંઈ લાભ પ્રાપ્ત થયો અને ત્યાંના દરેકો જે કંઈ ચિત્રપ્રદેશમાં અંકિત થયાં અથવા તો જે કલ્પના-ભર્યા વિચારો પ્રકટયા તે પણ કવિતારુપે અત્રે આવિર્ભાવ પામ્યાં છે. 'તમે શહીદો ? સૈનિકોની સમાધિ, વિજુનો ગ્રન્થ, વગેરેમાં કવિનું મંથન રજુ થયું છે. તો કાશ્મીરનાં રમરણો, ઝલુરંગ, અજંતાના મનોરમ ને સ્વાભાવિક શબ્દચિત્રણો પણ છે. જીવનની હળવી બાજુ કાવ્યમાં ઝડપી લેવાની નવી રીતદંગ પણ નવાયુગમાં પ્રાપ્ત કરી સેવાં જોઈએ ને ? 'પ્રાતઃરમરણ, વિકટોરિયાના ધોડાને, ત્રિનેત્રીને-દ્વારે ઉમેલા-કુતરાને, શુંડના સર્જકને, એક નિવેદનના કાવ્યો સ્વર્ગવિહારી રસવતી શૈલીનાં આવે છે. આ રીતે સંગ્રહમાં

વૈવિધ્ય સારા પ્રમાણમાં જળવાયું છે. 'અરે હૈયું' નાનું અને સૌભાગ્ય-નામનાં કાવ્યો આગળ પડતું ધ્યાન ખેંચી રહે એવાં છે.

રમણ વકીલનાં કાવ્યોની પ્રવાહિતા, અને લઘુ અનોખી છે. એવી નવીન કવિઓમાં જુજ હશે, છતાં એમનાંમાં કવિતાના ઊંચા શિખરો સર કરવા જેવી ઉદાત્ત કલ્પના નથી એ પણ સ્પષ્ટ છે. વાણીનો પ્રસાદ એટલો સરસ છે કે વાચકનો રસ કોઈ પણ ક્ષણે સ્ખલિત થતો નથી. એ જ આ મનોહર કવિની સફળતા છે. એનાં દૃષ્ટાંત તરિકે કાશ્મીરનાં સંસ્મરણો ફરી ફરી વાંચવાનું મન રહે છે.

ઇન્દ્રધનુ અને ચિત્રલેખામાં પુસ્તકની અંતે અનુક્રમે ભા. ખા. વ્યાસે અને સુ. ગો. બેદાઈએ ટિપ્પણો આપ્યાથી કાવ્યોને સમજવામાં સહેલાઈ પડશે અને વિદ્યાર્થી આલમને ઉપકારક નીવડશે.

કાવ્યકળા :—(ભે. મોહનલાલ પાર્વતીશંકર દવે, કિં. સવા રૂપિયો.)

મોહનલાલ દવે આપણા સાહિત્યના પ્રસિધ્ધ વિદ્વાન છે. એમના મીલનસાર સ્વભાવ, રસિકતા ને વિદ્વતા તથા વિદ્યાવ્યાસંગતે અંગે એમણે જે વિચાર્યું, લખ્યું, કહ્યું-એ બધું માસિકપત્રોના પાને પડ્યું રહ્યું હતું. આથી ઘણાખરા સાહિત્ય પ્રેમીઓને કચવાટ યષ્ટ રહ્યો હતો. એ કચવાટ દૂર કરવા કેમ જાણે આપણા જે વ્યોટ્ક સાક્ષરોએ જાગૃતિ દેખાડી તેમાં મોહનલાલ દવેને પણ ગણુવી લઈએ, જે કે આ સાક્ષરે પોતાનામાં રહેલી નમ્રતા કે વિદ્વાનો તરફના પરમ ભક્તિભાવને અંગે પોતાના વક્તવ્યો ઝાઝા ઉચાર્યાં નથી પરંતુ એમનો સમન્વયનો જે ગુણ તે કયાંય છતો તથા વિના રહેતો નથી. એમની રસગ્રહણ વૃત્તિના ફાલ રૂપ એમનો પ્રથમ અન્ય સાહિત્યકળા આપણને સાંપડ્યો. કાવ્યકળા નામે ખીજે અન્ય પણ એ જ રૂપરંગ ને હમે પ્રકટ કર્યો છે. તેમાં એમનાં લાંબા વિદ્વદ્ભોગ્ય કાવ્યને લગતાં છ લેખો છે. અને બધા જ પૂનર્મુદ્રિત થયેલા છે. લેખકના કાલ્પાંકલ, ઇમર્સન, રસ્કિન, ટોલસ્ટોય, સિડની, કૉલ્લિન અને હેસિંગના અભ્યાસના પરિપાક-રૂપ આ અન્યને ગણુવી શકાય. દરેક લેખમાં લેખક વસ્તુના હાદને છણી વિદ્વાનોના મંતવ્યો રજુ કરે છે. આમ કરતાં એમણે જે દાખલાઓ દાંર્યા છે

તે આપણા કાવ્યોમાંથી જ છે. આ એમની આપણા સાહિત્ય સંબંધી જિજ્ઞાસુમજશક્તિ અને રસમૃતા દર્શાવી આપે છે. શ્રી. દવેએ જે સરળતા, પ્રવાહિતા, ને સુચીતા એમના લખાણમાં આપ્યાં છે તેવાં ભાગ્યે જ કોઈ દેખાડી શકશે.

વાતોનાં વડાં (લે. બળદેવ પ્રહલાદ મોલીઆ કિં. આઠ અના)

આપણું જીવન એવી સંકટામણી ને અથડામણીમાંથી પસાર થતું રહે છે કે જીવનની હળવો બાજુ વીસરાઈ જાય છે અને આથી હારયરસના લખાણો ને લેખકોની અજીત વરતાઈ આવે છે. આવા સંતોગોમાં આ પુસ્તક આવધારદાયક થઈ પડશે. લેખકે ઉપરોક્ત નામની લેખમાળા સુરતના લોક-વાણી પત્રમાં શરુ કરી હતી ત્યારે તેના લેખક વિશે અવનવી અટકળો થતી હતી. સુરતના કોઈ લખ્યપ્રતિષ્ઠ લેખકે છાયા જોગું લખાણુ તો લખવા નથી માંડ્યું ! પણ આ લેખમાળાના લેખક સુવાનભાઈ નવીન ખીરાદર હારયરસના ઉગતા લેખકની ઝાંખી કરાવે છે એ હર્ષની વાત છે. જીવનને આડકતરી રીતે જોતાં જે આનંદ ઉપજતી શકાય એવી વક્રદષ્ટિ લેખકમાં છે અને એથી કોલેજજીવનથી અન્ય વિદ્યાર્થીઓ જેમ ડહાપ ન જતાં સ્વકીય પ્રસંગોપાત કટાક્ષમય દષ્ટિથી કોલેજજીવન અવલોકે છે તથા આલેખે છે, આમાં દોરાયલાં કેટલાંક રેખાચિત્રો, પ્રસંગો અતિ સામાન્ય છતાં રમુજવૃત્તિ, નવીન દષ્ટિકોણ અને તરંગલીલા વડે આનંદનો આરવાદ આપે છે. નેતાગીરી, જમણુ અને મૃત્યુ નિવાપાંગલિ, લગ્નનો નોટીસ, પર્સનલિટી વગેરેમાં એમની ઉગતીકળાના દર્શન થઈ રહ્યાં છે. તેમાં હજીય યથોચિત રંગપૂરણી, અનુભવ અને વિચારની ખોલવણીને પૂરો અવકાશ છે, એટલા પૂરતી લેખનની શૈલી ઘડાતી છે. ભવિષ્યમાં લેખક પ્રગતિસાધક બને એ જ હાલ પૂરતી શુભેચ્છા.

તેજછાયા (લે. પ્ર. જયમનગીરી બ્યો. પાઠકજી કિં. સત્તા રૂપિયો)

સંસ્કારી ને વિદ્વાન પિતાની પુત્રી, મેધાવંત પતિની પત્ની થવાનું સદ્ભાગ્ય પ્રાપ્ત કરી જયમનજીને સાહિત્યક્ષેત્રે જે કંઈ ફાલ ઉતાર્યો હતો તે આજ તેજછાયાએ આપણને મળે છે. પ્રથમના દિવસો તેજોમય હશે

પાછળથી પતિમૃત્યુથી જીવન છાયા જેમ વીતાડી રહ્યા ન હોય એની પ્રતીતિ આ 'પુસ્તકનું' નામ શું નથી કરાવતું? આ અટકળને પુષ્ટિ આપતાં કાવ્યોનો સંગ્રહ તે તેમજાયા.

આ પુસ્તકનાં કાવ્યોને ત્રણ વિભાગમાં 'ઠહેર્યા' નાંખવામાં આવ્યા છે; હંદકાવ્યો, ગીતકાવ્યો અને રાસકાવ્યો. આ બધામાં ભાવોની કુમાર અને ભાવનાની સુવાસ પસરે છે. પ્રથમ વિભાગના કાવ્યોમાં વાસ્તવદર્શન હોય કૃત્રિમતાથી વેગળું અને નૈસર્ગિકતાવાળું છે. પંક્તિઓમાં વસ્તુભાવ અને ભર્મિલતાનું ભાન થાય એવી પારદર્શકતા છે. ત્યાર પછી છ ગીતકાવ્યો અને ત્યાર પછી રાસગીતો છે. ગૃહજીવનનો ભાવ બોટાદકરે કૌશલથી ઉતાર્યો એવા કૌશલ અને ઝળૂતા સ્ત્રીઓને સહજ વરે. જ્યમનજહેનમાં એ ગુણો લાક્ષણિક છે. એ સાથે એમનામાં સરળતા ધણી પરખાઇ આવે છે. હંદગીતરાસની ત્રિવેણી સરખો આ સંગ્રહ રસારવાહ માણવા ઉત્તમ સંગ્રહ છે; એ તો સૌ કોને કબુલ રાખ્યે જ છટકો. સંગ્રહ સાથે જાણીતા રાસલેખક કેશવ હ. શેઠનો તરવદર્શન કરાવતો ૨૧ પાનાનો પરિચય લેખ છે તેમાં લેખિકાના હૃદયની પ્રવૃત્તિનું સુંદર પૃથ્થકરણ અને મૂલ્યાંકન ક્યું છે, એથી આ સંગ્રહને વાંચવા સમજવામાં મદદરૂપ નીવડે છે.

સમગ્ર રામચંદ્ર લાટ

નંદિતા:-(લેખક સુરેશ ગાંધી, પ્ર. નવયુગ પુસ્તક બંડાર, રાજકોટ : કિંમત રૂપિયો દોઢ.)

હમણાં હમણાં પ્રકટ થયેલા વાર્તાસંગ્રહોમાં લાખશ્રી સુરેશ ગાંધીકૃત 'નંદિતા' ખાસ ધ્યાન ખેંચે છે. એમની વાર્તાઓમાં ગદ્ય કરતાં પદ્ય વિશેષ છે. એ સૂચવે છે એમની વાર્તામાં વારંવાર આવતાં કાવ્યસંહાર વર્ણનો અને ભાવના આલેખનો. વાચકને એ કોઈ સુંદર ભાવનાની પગદંડીએ ઉપાડી જાય છે, અને વસ્તુમાં ઓતપ્રોત બનાવી દે છે.

એમની વાર્તાઓમાં કંઈક સંરક્ષણવૃત્તિ જોવામાં આવે છે. નારીજાતિ પ્રત્યે જાણે એ લાખ કોઈ અપૂર્વ પક્ષપાતથી ખેંચાતા હોય તેવું લાગે છે. એથી જ એમનાં સ્ત્રીપાત્રો ગૌરવ અને પવિત્રતાના રંગે રંગાયેલાં લાગે છે. એ પાત્રો બંડખોર બહુ ઓછાં છે. અમુક અપવાદો બાદ કરતાં એમનાં સ્ત્રીપાત્રો આપણા ગૃહસંસારનું તાદરસ ચિત્ર રજુ કરે છે.

વાર્તા સંગ્રહમાં લેવાયેલી વાર્તાઓ પૈકી 'નંદિતા' 'પ્રતિભા' 'કૃષ્ણાની મા' 'બે પાત્રો' અને 'કસ્તુરી' ખાસ ઉલ્લેખનીય છે, અંતરના કોઈ અગાત ખૂણાને સ્પર્શે છે. આ વાર્તાસંગ્રહથી આપણાં વાર્તામાહિત્રમાં સરસ વધારો થયો છે:

અશોક મહેતા

સ્વાધ્યાય-(લેખક ડૉ. હરિપ્રસાદ દેસાઈ; પ્રતાપના; પ્રા. આયવલે; પ્રકાશક, નવચેતન સાહિત્ય મંદિર, ભદ્ર, અમદાવાદ)

ડૉ. હરિપ્રસાદ દેસાઈથી 'માધુરી'ના વાચકો સુપરિચિત છે. ગૂજરાત એમને ઘણાં વર્ષોથી ઝોગાએ છે. સેવાભાવી ડૉ. હરિપ્રસાદ દેસાઈએ આ ગ્રંથ પહેલાં 'જીવન સંગીત' નામનો ગ્રંથ પણ આપેલો છે. જીવનની અનેક કઠરીલીલી વીતાવી ચૂકેલ ડૉ. હરિપ્રસાદ દેસાઈએ તત્ત્વજ્ઞાનનો ધણો સારો અભ્યાસ કરેલો છે, એટલું જ નહીં પણ તત્ત્વજ્ઞાનના વિષયમાં એઓ ધણી સારી કક્ષાએ પહોંચેલા છે.

આ ગ્રંથ એમણે સમગ્રતા અને વિકાસ, સત્સંગ, અંતનાં લક્ષણ, ચેતન, મનુષ્ય જગત કુદરત, સ્વરૂપનું સ્વરૂપ, વિજ્ઞાન તત્ત્વ, એટલાં પ્રકરણો આપ્યાં છે. દરેકમાં તત્ત્વજ્ઞાનની પરિપક્વ અને સિદ્ધ દૃષ્ટિએ આત્માના કલ્યાણના સાધનની અત્યંત સ્પષ્ટ અને સચોટતાથી મીમાંસા કરી છે. એમાંનાં ઘણાં પ્રકરણોમાં એમના અંગ્રેજી અભ્યાસનું દોહન છે. એડીઝન, ન્હાઇટહેડ, સર જેમ્સજન-સ, તથા જનરલ રમ્પ્સ જેવા તત્ત્વજ્ઞોની ગંભીર મીમાંસા એમણે પચાવી છે. પચાવી છે એટલું જ નહિ પણ એમની ગ્રંથ અસર એમનાં પર થઈ લાગે છે. જીવનના ક્ષેત્રમાં વિજેતા થત ર વ્યક્તિમાં પણ હૃદયના સાચા સંન્યાસની ભાવના હોવી જોઈએ.

ડૉ. હરિપ્રસાદ દેસાઈનો આ મહામુલ્યો ગ્રંથ ગૂજરાતની સંસ્કારી અને આત્માની કલ્યાણવાંચ્છુ જનતામાં ચોકકસ પ્રકારનું આદેશન જગાડશે. તત્ત્વજ્ઞાનના વિષયમાં આપણી પાસે જે છે તેમાં આ ગ્રંથ ઘણી ઉંચી કક્ષાએ રહે છે.

ચિનગારી-(લેખક, 'હુરાજ'; પ્રકાશક, રૂપમ સાહિત્ય કાર્યાલય, ૧૩૮, ઝકરીઆ મસ્જિદ સ્ટ્રીટ, મુંબઈ ૬.)

આ યુવાન લેખકના આ પુસ્તકમાં કવિવર ટાગોરની ગીતાંજલીના

અનુકરણમાં કેટલાક ફકરાઓ ગદ્યમાં છે. એમાં એમણે કલ્પનાને હિતારવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. પણ લાગણીના પ્રાધાન્યમાં એમની કલ્પના ઘણે ઠેકાણે અવ્યક્ત દશામાં જ રહે છે. કેટલીક જગાએ શબ્દોનો પણ કંકશતા આવે છે. પણ આ દોષ સાથે આનંદ આપે એવી વસ્તુ તો એ છે કે આખું પુસ્તક એક સરખું વાંચી શકાય એવો રસ એમાં છે. કલ્પનાનો વિસ્તાર તૂટે છે પણ એની કણીઓ ઝગે છે. કેટલીક પંક્તિઓ અત્યંત સુંદર જીવનસૂત્ર જેટલી મંગલ પણ હિતરેલી છે. કેટલાક ફકરા સંપૂર્ણ રીતે યાદ રહી જાય એવા છે. પણ કવિવર ટાગોરનો ગીતાંજલી વાંચનારને આ ગ્રંથ એની શક્તિ છતાં વધારે ન આકર્ષી શકે એનાં કારણ સ્પષ્ટ છે. છતાં એ આ પુસ્તકમાં સમજવા માટે વાચકે લેખકની લાગણીઓ અનુભવવી રહે છે. અને જ્યારે વાચક એ સ્થિતિમાં લીન થતાં આ પુસ્તકમાંના કેટલાક ફકરા વાંચશે ત્યારે જરૂર આ યુવાન લેખકને ‘ધન્ય’ શબ્દથી નવાજશે. એમાંનો એક જ ફકરો આપણે અહીં નોંધી લઈએ, “ વાદળ વિનાનું ગંગન, તરંગ, વમલ, વર્તુલ વગરનો સાગર, સુવાસ વિનાનું સુમન, અને બિર્મિવિહોણું હિર એ સૌ એક સરખાં છે.”

મંછાભૂત-(એકાંકી પ્રદક્ષન : લેખક, મૂળજીભાઈ પી. શાહ, પ્રકાશક કતી પોતે, રાવપુરા : વડોદરા)

શ્રી. મૂળજીભાઈએ આ પુસ્તક સાથે ગુજરાતી સાહિત્યમાં દશ પુસ્તકો આપ્યાં છે તે ખરેખર એમની સર્જન શક્તિનો આપણને ખ્યાલ આપે છે. એમના રાસો ગુજરાતમાં સારી રીતે જાણીતા છે.

એમનું આ નાટક વડોદરામાં લજવાયું હતું. નિત્ય જીવનમાંથી પાત્રો ઊંચકી એને તાદ્રસ્ય સ્વરૂપમાં મૂકવાની શક્તિ શ્રી મૂળજીભાઈમાં છે. એ એમના આ આમળના ‘યુગદર્શન’ નામના નાટક પરથી જ સ્પષ્ટ દેખાયું હતું. આ નાટકમાં પણ એમણે મંછા, જમનાલાલ, દીનદયાળ, અને મગન પટેલ એ પાત્રો સદ્ગતિથી આલેખ્યાં છે. પાત્રના આલેખનની સાથે હાસ્યની આછી લહરી નાટકની સદ્ગતિમાં ધણો સારો ફાળો આપે છે. એ સાથે નાટકમાં આવતાં ગીતો એ પણ રંગભૂમિના રસિયાઓ માટે સારું આકર્ષણ હોય છે અને એ રસિયાઓને સંતોષી શકે એવાં સુંદર ગીતો પણ આ નાટકમાં છે. વાચકને જેટલો આનંદ આપે એનાથી વિશેષ

આનંદ જોનારને. આપે એનું આ નાટક શ્રી. મૂળજીભાઈની મહેનતને સફળ કરાવે છે અને એમને યશ અપાવે છે.

રશ્મિ (ગુજરાતી સાહિત્ય મંડળ, સેન્ટ એવીયર્સ કોલેજ, મુંબઈ, -૧૯૩૬-૪૦, અંક છઠ્ઠો. તંત્રીઓ, ગોરીપ્રસાદ યુ. જાલા અને લાનુશંકર બા. વ્યાસ.)

આ મંડળ તરફથી દરેક વર્ષે પ્રસિદ્ધ યતું વાર્ષિક ખરેખર સુંદર હોય છે. મંડળના સભાસદોને, એ અંદના તંત્રીઓને અને લેખકોને ખરેખર યશ આપે એવી સમ્મત અને સમૃદ્ધિ ધરાવતું આ પત્ર કોલેજ મંડળોમાં સારું આકર્ષણ રહેશે.

આ અંકમાં કુમારી, મધુરી ઝવેરીનું જીવન સંગીત ચિત્ર મનોરમ છે. શ્રી. મનસુખલાલ ઝવેરી, પ્રો. જાલા, પ્રો. લાનુશંકર વ્યાસ (બાદરાયણ) સુંદરજી બેટાઈ વગેરેનાં કાવ્યો તેમજ વિદ્યાર્થીઓમાંથી પણ સારી સંખ્યામાં આચાર્યદ કાવ્યો મળ્યાં છે. “ગુજરાતી સાહિત્ય અને ગાંધીજી” “પરાજયનો જય,” અને શ્રી ન્હાનાલાલની ‘વિશ્વગીતા’ પરના લેખો મનનીય છે. શ્રી. વડ્ડપદ નું ‘લગ્નની બેઠમાં,’ ગદરાયણ નું ‘બીજું’ હું કોઈ જાણું”, અને શ્રી સુંદરજી બેટાઈનું શૈશવકાલના સંસ્મરણમાંથી જાગેલું ‘બાલાપુરનું બારું’ મનોરમ છે.

‘ ગુજરાતી સાહિત્ય મંડળ ’ ની આ ઉત્તરોત્તર પ્રગતિ માટે અમે એમને અભિનંદન આપીએ છીએ.

હુંસ માનસ:- રચનાર કવિ હુંસ; પ્રકાશક, સર પ્રભાશંકર દલપતરામ, પદ્મણી, દીવાન-લાલનગર

પોતાનો કાવ્યગ્રંથ બહાર પડતાં પહેલાં આ અંધ કવિ હુંસ ગુજરાતમાં સુપ્રસિદ્ધ થયા છે. ૧૯૩૦-૩૨ માં ગુજરાતના રહેરે રહેરે, નાનાં મોટાં ગામડાંઓમાં, ગલીએ ગલીએ એમણે એમનાં ગીતો ગાઈ સંભળાવ્યાં છે. એમનાં કેટલાંયે રાષ્ટ્રીય ગીતો મોટા પુરુષોથી માંડી નાનાં બાળકો સુધી દરેકની જાણ પર હજીયે રમતાં છે. આ કવિ પર પ્રભુનો મહાકોપ ઉતરેલો છે અને તે એમની દષ્ટિ સદાને માટે બંધ છે. આ કવિએ જીવનભર અંધકારમાં ધૂમીને માનવ દુનિયાનો પોકાર અને કિલ્લોલ સાંભળી ગીતો કાવ્યો લખ્યાં છે. એ કવિએ અંધાપાની વેદનાનો વઝોપાત ન કરતાં એમની જ ગુજરાતનાં

આર્દ્રરુદ્રકંઠે ગીત ગાયાં છે તે એમને વન્દનીય જનાવે છે. ગુજરાતને જોળે આ કવિ ઇતિહાસના પાતે અમર છે.

આ દળદાર સંગ્રહ એક હમ્મર પાનાનો યથો છે. કાકાસાહેબે કાલેશ્વરે એની ટૂંકમાં પણ અત્યંત પ્રશંસનીય પ્રેરણાવે લખેલી સમાલોચના આ અંથની મહત્તા દેખાડશે. એમનાં કાવ્યોમાં જોઈએ તેવું વૈવિધ્ય નથી, કંઈ બન્ય કલ્પનાઓ આપણને તેમની આંત્ર નાંખે એવું પણ નથી, છતાં એ ગીતોમાં ચોક્કસ લાગણી અને વિચારો છે. તે તદ્દન વિશદ્ પણ છે. રાષ્ટ્ર પ્રેમનાં ગીતો અને હરિજન વર્ગનાં ગીતો ઘણાંજ મધુર છે. છદોબદ્ધ કાવ્યોની પણ સારી સંખ્યા છે અને એની પદ્યવલી મનોરમ છે.

છીપલાં-લેખક: મોહન ઠક્કર, પ્રકાશક, ભારતી સાહિત્ય સંઘ, શ્રીમાળી સોસાયટી, અમદાવાદ.

નામજ કેટલું સુંદર છે? સાગર કિનારે પડેલાં છીપલાંનું સુંદર મુખ પૃથ્વાળા આ નાના પુસ્તકમાં થી. મોહન ઠક્કરનાં જાળગીતોનો સંગ્રહ છે. આ લેખક જાળજગતમાં સુરપરિચિત છે. એમનાં ગીતો અનેક સામયિકામાં પ્રસિદ્ધ થયેલાં છે. 'નીનગ' ના નામે લખનાર પણ આજ લેખક તાજેતરનાં જ 'મુવાસ' માં આવેલો 'પ્રતિકાવ્યો' નામના સરસ લેખથી સારી રીતે જાણીતા થયા. તેના લેખક પણ શ્રી. મોહનલાલ ઠક્કર. આ કુમાર કવિનાં જાળગીતોનો સંગ્રહ થોડા સમયે જ બહાર પડ્યો છે.

એમનાં ગીતો જાળકો સહેલાઈથી ઝીલી શકે, અને ઝીલતાંની સાથે જ સમજી શકે એ ગુણ છે. આ ગીત સંગ્રહમાં 'જા' 'મેલુલા આવતે', 'કૂલજાળ', 'અંખના' 'વર્ષાની વાદળી', 'આગિયો' 'મારે' 'ચાડિયો' 'જાળ-ખસારી' અને 'સુખમુખી' મધુર ગીતો છે. એ ગીતોમાં કલ્પનાઓ છે માધુર્ય છે અને રાગ વૈવિધ્ય છે.

આપણે ત્યાં જાળસાહિત્ય દિવસે દિવસે ઠીક ઠીક વિકાસ પોમે છે. આવા સંગ્રહો એનો વિકાસ ખરેખરો સાધશે એની શંકા નથી. શ્રી મોહન ઠક્કર ઉત્તરોત્તર સારા સંગ્રહ આપશે એવી આશા આ અંથ અવરય આપે છે. આ નાની સરખી પુસ્તિકાનું સુંદર પ્રકાશન જનાવવા માટે ભારતી સાહિત્ય સંઘને પણ અભિનંદન થતે છે.

કલ્યાણિકાનું મંગલ દર્શન

મગનલાલ લાલભાઈ દેસાઈ

પૂર્વ અને પશ્ચિમમાં બન્ને દર્શો ધારતો

પૂનમે રવિચંદા કુંડલને પૃથ્વી જેમ

પૂર્વ અને પશ્ચિમની સદ્વિદ્યા ને સંસ્કૃતિ

શુભ સંયોગે શોભી તમ છવનમાં તેમ !

કવિશ્રી ખમરદારે એમના સ્વર્ગસ્થ ગુરુજી જલભાઈ દોરાજીજી ભરડાને ઉપરની ભવ્ય કલ્પના ગૂંથેલી પંક્તિઓથી અંજલી આપી છે. કવિશ્રી ખમરદારે પણ ગુજરાતી સાહિત્યમાં ગુજરાતી ભાષા અને અંગ્રેજી ભાષાના પ્રખર અભ્યાસ પછી એ ઊભય ભાષાઓમાં કવિતાઓ રચી પરીક્ષ દિશા હિચાદી છે દર્શનિકા જેવા ગુજરાતી સાહિત્યમાં અપૂર્વ એવા ચિંતનશીલ કાવ્યગ્રંથ પછી દસ વર્ષને માટે આપણને આ બીજો કાવ્યગ્રંથ “કલ્યાણિકા” મળે છે તે ક્ષણે આ કવિવરને પણ ઉપરની ભવ્ય કલ્પનાથી જ આપણે નવાંજીએ.

આમાર સુધીમાં એમણે જે જે ગ્રંથો ગુજરાતને ચરણે ધર્યા તે દરેકે દરેક ગ્રંથ નિજ નિજ વ્યક્તિત્વ ધરાવનાર છે. ‘ભારતના’ ટંકાર’ માં વીરરસનાં કાવ્યો, ‘કલિકા’ માં કલ્પનામય પ્રણય, ‘ભજનિકા’ માં આત્મોત્તતિવાંચ્છુ મોક્ષ શિખરની સોપાન સમી પ્રભુત્તકિત, ‘રાસ ચંદ્રિકા’માં લલિત ભાવભરી ગુર્જર કુંજમાં મધુર. ગુંજન. કરતી ગુજરાતજીની ગીતસુધા, ‘પ્રભાંતના તપસ્વી’ માં વિશ્વલીલાના ભવ્ય સર્જન અને વિસર્જનની સંયોગજૂમિ ઉપા પટ સમી હાસ્યપ્રધાન કટાક્ષશૈલી, અને દર્શનિકા જેવા મહા ગ્રંથમાં પુત્રી વિયોગે વિશ્વદર્શન અને સર્જનલીલાનું ચિંતન એમ વૈવિધ્ય જાળવતા ગ્રંથો એમણે આપ્યાં છે. આજે તો ગુજરાતમાં આવું વૈવિધ્ય જાળવનાર કવિ તરીકે એમનું સ્થાન અનોખું છે.

આ દસવર્ષના ગાળા પછી ત્યારે આપણને આ હાન્યગ્રન્થ મળે છે તે પ્રસંગે આપણે એમ પણ વિચારવાનું રહેતું નથી કે દસ વર્ષના ગાળામાં કવિશ્રીએ માત્ર કલ્યાણિકાનાં જ ભજનો લખ્યાં હશે. એમણે જેટલું લખ્યું છે તેમાંથી ગુજરાતને હજી અડધું જ મળ્યું છે.

એમણે 'કલિકા'ના પ્રકાશનથી આજ સુધી સંસ્કૃત છંદો સંમેનો પોતાનો વિરોધ વ્યક્ત કર્યો છે. એ વિરોધનો પાયો ગુજરાતી ભાષાની હિચ્ચારણુનિધિ ઉપર જ અરજાંબેસે છે. એમની - સંશોધનવૃત્તિએ આપણને અનેક નવા છંદો આપ્યા છે જેમાં મુક્તધારા અને દિવ્ય આજે તો ગુજરાતમાં સુપ્રચલિત પ્રસિદ્ધ થયા છે. એ સંશોધનવૃત્તિ જ એમની વૈવિધ્યશક્તિ બતાવી આવે છે. "કલ્યાણિકા"માં બધાં જ ભજનો શુદ્ધ શુદ્ધ રાગોમાં અને ઢાળોમાં ઉતારેલાં છે. એમાં ચોડાં જ ભજનોનો અપવાદ કરતાં લગભગ બધાંજ શુદ્ધ શુદ્ધ ઢાળોમાં અન્તરનાં કોષ્ઠ ગદન પદ નીચે વહેતા પ્રભુમુંગ્ધપ્રીતિના અદીક ઝરણુને સ્પર્શે છે. અન્તરમાં જ રણુકતા એ મધુર ગીતને યુક્ત અવાજે ફરી પાછું જગાડે છે એજ એ ઢાળોની અને રાગોની શક્તિ છે.

એક જાણુ સંસ્કૃત છંદોના જર્જરિત બોખાંઓમાં આપણા કેટલાક કવિઓ પોતાની કહેવાતી વિશિષ્ટતાઓ આગળ કરવાનો પ્રયત્ન કરે છે. ત્યારે આપણે આ સંગ્રહમાંથી એક સત્ય જોઈ શક્યું કે જે લાગણી આ ભજનો વાંચવાથી આપણને યાય છે તે પેલાં સંસ્કૃત છંદોબદ્ધ હાવ્યોથી નથી થતી. કવિશ્રી ખમરદારે વરસો પહેલાં નોંધાવેલા વિરોધમાં જેટલું સત્ય અને વાજબીપણું છે તે રસિક વાચકને અહીં સ્પષ્ટ થશે.

"ભજનિકા"નાં અનેક ભજનોએ કવિશ્રીને ભક્તકવિનું મહાનામ અપાવ્યું છે. "કલ્યાણિકા"એ નામને ગુજરાતી સાહિત્યના ઇતિહાસમાં અમર કરે છે. "કલ્યાણિકા"માં કવિશ્રીએ પાંચ ખેડ કરેલા છે: ઝંખના, આવરણ, સાધન, પ્રકાશ અને આનંદ; અને એ પાંચે ખંડનાં ભજનો ચેતનાત્માની પંચેન્દ્રિય જેમ એક ભવ્યભાવનાનાં ઓછાંવત્તાં ભાવભર્તાં ભક્તકવિનાં હૃદયઝરણાં છે. કોષ્ઠ પણ સાહિત્યનો ઇતિહાસ કહેશે કે ભજનિક કવિ અમર રહે છે. ભજનિક કવિ સર્વવ્યાપક શક્તિની જેમ

વાચક જનતામાં સુપ્રસિદ્ધ અને પ્રસિદ્ધિત રહે છે. એ પ્રસિદ્ધિ અને એ પ્રતિષ્ઠા ભક્તકવિનાં અમરજીવનની સૂર્ય-સુધા અને ચંદ્ર-પ્રભા જેવી બે સનાતન ગંગાઓ છે. ભક્તિગીતો લખવાને સંવેદન જોઇએ છે-અન્તરમાં વિરાટદર્શનનું સૂક્ષ્મ પણ સ્પષ્ટ પ્રતિબિम्બ જોઇએ છે, સૃષ્ટિની ભવ્યસર્જન લીલાનો વિધાયક કવિસર્જક એ કવિનો સ્વામી થવો જોઇએ. એના જીવનની ખજેપજે એ વિશ્વસર્જનના મહાકાવ્યનો માંગલિક સ્વર બગતો રહેવો જોઇએ; અને ત્યારે જ તે વિરાટમંદિરમાં મહાપ્રભુનો પૂજારી થવાને અધિકારી ગણાય છે. જે કિરતારનું કિર્તન કરે તેજ પ્રભુનો સંદેશવાહક પેગંબર કવિ !

પ્રભુમયજીવનલીલાનું મૂર્ત દર્શન કરનાર કવિ ‘કલ્યાણિકા’ના પ્રથમ ખંડ ‘જંખના’માં અન્તરનો તલસાટ વ્યક્ત કરે છે. એ તલસાટમાં માનવતાની નમ્રતા સાથે કવિ વિશ્વસર્જકની મહાશક્તિ દર્શાવે છે. એ તલસાટ શ્રદ્ધાના પાયા પર છે અને એટલે જ કવિ “પ્રભુપ્રેમના પાગલ”માં કહે છે,

‘ડાહી તમારી દુનિયા ધણી,
એનું ડહાપણ અખોલ છ;
પ્રભુના ઘેલા અમે ધૂમિયે,
એમાં જ અમતે કદસોલ છ !
અમે રે પાગલ પ્રભુપ્રેમના,

કવિનો તલસાટ કેટલી શ્રદ્ધાથી ભરેલો છે ? ‘અમે રે પાગલ પ્રભુપ્રેમના’ કોઇ પણ જાતની વારતવિક દલીલને ન સાંભળતાં ન સમજતાં માત્ર કવિ અન્તરની અસ્ફુટ તાલાવેલી કેટલી સંયમિત છતાં શ્રદ્ધાથી વ્યક્ત કરે છે ! એ પ્રભુપ્રેમના પાગલ થનારની જીવનદ્વિમિતે કવિ પોતાની મીઠ માંડે છે,

અમે તો હંસલા રે જાએરા દેશના રે,
ધંગતી ધરાએ ભતવાં કયાંથી રે !

આમની પાર રહ્યાં સરવર અમારાં રે,
તૃષા અમારી છિપે શાથી રે ? (અમૃત તૃષા)

માનવજીવનમાં સ્નેહબન્ધનથી ધરેલાં સ્વજનો પ્રભુના પ્રેમ આગળ

કેટલા હિસાબમાં છે ? મનુષ્યપ્રેમના બંધનમાં રહેતાં કવિ એ અંબર રનેહ-
બંધનને નથી વીસરતા, એ દર્શનમાં કવિના જીવનઅનુભવનો નીચોડ છે.
કવિએ અનુભવેલ વેદનાનું મંગલ પરિવર્તન છે. અને એ મંગલપરિવર્તનમાં
જ કવિ એ પ્રભુને પોતાના નિઠટમાં નિઠટ રવજન તરીકે ઓળખે છે.

અંગનાં સગાં સૌ મારાં દૂર થયાં કે
પાસે રહ્યાં ન પરખાય :
હૈયું રડી રડી આખર ક્યું આ,
સાચો સગો તો તું જ થાય રે !
મારું મન તુંહી તુંહી તુંહી તુંહી થાય !

*

*

*

સામે જોતાં હું તારું ચેતન ચીનું ને
પાસે હું જોઉં તારા પાથ :
મારો સગો તું મને મૂકી ન જાય, નાથ !
મૂકી તને હું જોઉં ક્યાંય રે ?
મારું મન તુંહી તુંહી તુંહી તુંહી થાય !

મનુષ્યની મહત્તાનો પણ કવિને ખ્યાલ છે. પ્રભુદર્શનથી કે પ્રભુમય
શ્રદ્ધાથી માનવજીવન ગુમાની યજ્ઞ શકે એમ નથી જ. અને એનું કારણ
કવિએ પ્રભુ અને માનવ વચ્ચેનો સાચો સંબંધ "એ છે. અમૃત, હું તો
ખાલી રે !" જેવો બતાવ્યો છે. અમૃત વિનાની ખાલી જોટલી રથૂલ છે-
જોટલી નીરસ અને અનાકર્ષક છે એટલી જ પ્રભુતા વિનાની જિંદગી-પ્રભુ
વિનાનું જીવન-મહત્તાહીન છે. 'તદ્રૂપતા' કાવ્યમાં કવિએ પોતાની કીકીમાંજ
વસેલો બતાવ્યો છે અને ત્યાં જ એ આત્મદર્શનનું પ્રભુમય પ્રતિબિંબ છે.
'હુપામણા'માં કવિ પ્રભુની વિરાટ કાય અને મહાશક્તિ બતાવી પોતાની
માનવતાને અણુમય રાખે છે. એ વિરાટ વાંસળીમાં અણુસમા હિંદમાંથી
જનમના મધુર સૂરનું કાવ્યમય દર્શન છે, -કવિ અન્તરના કોડ છે. 'સત્યની
શોધમાં' અને 'દિશા સૂચન'માં પણ કવિ સંસારમાં જ છૂપાયેલા સત્યને
પામવા અને એ સત્યદર્શન કરાવનારની જ શ્રદ્ધા વ્યક્ત કરી છે.

છતાં મેં કવિ પ્રભુની એ શક્તિ-પ્રભુનો એ પ્રેમ-પ્રભુનું એ દર્શન-પ્રભુનો એ વાસ જોયા પછી પોતાની સ્થિતિને નથી ભૂલતા. જેમ બાળક પોતાની સ્થિતિનું ચોક્કસ જ્ઞાન જાણે અજાણ્યે સમજતાં રિસામણાં લે છે, વ્હાલભરી વાતોથી “જા રે ! જા ! તું મને ફસાવે છે !” એ બાવ કાલી બોલીમાં વ્યક્ત કરે તેવી જ રીતે કવિ પણ માયાવી જગતને જોઈને કહે છે,

જીવનભર આવાં જ રમકડાંથી શું રાયવું ?
અમારે રાયું ને તારે જોવું સંતાપ ?
તું શું નવાં નવાં આપે તે નહીં માંગી જશે ?
જા રે !—આ તો તારી શાશ્વત સ્નેહગાથ !
જા રે પ્રભુ ! આ તારું જગત નથી રે જોઈતું !

(પ્રભુની સ્નેહગાથ)

માનવજીવનમાં મળતી સિદ્ધિઓને રમકડાં કહી કવિ જીવનમાં સંસાર રમતને, સુખદુઃખને, હર્ષશોકને કેટલીક સહેલાઈથી વીસરી શકે છે ? એ રમકડાં ભાંગતાં જાય છે—છૂપાયેલા પ્રભુ હાથ લાંબાવીને નવાં નવાં રમકડાં આપે છે—તે પણ ભાંગે છે. આખર કવિ પ્રભુની રમતને પ્રત્યક્ષ જોઈ લે છે. પોતાને જોઈતું કવિ તરત માંગી લે છે,

તારી લાખ લીલામાં સર્વ રચા લોભાઈને,
પણ મુજને તો જોઈએ એક જ તુજ ઉરનર :

એ વિભાગનું છેલ્લું ગીત ‘પ્રભુનો જ સાથ’ કવિની પાંચનાને સ્પષ્ટ રીતે રજૂ કરે છે. જીવનનાં સર્વ અન્ય સાધન સામગ્રીઓને કારે મૂકી દે છે. પ્રભુના ભર્યા ભર્યા હાથરથી પણ ન રાજી થનાર કવિ પ્રભુ પાસે શું માગે છે ?

તારાં સ્વર્ગને શું કરું, નાથ હો ?
મને એક જ તારો સાથ !—

લાખો હો સૂયો લાખો હો સૃષ્ટિ,
લાખો હો સ્વર્ગનાં ધામ !

સર્વને છાધ રહ્યો અંધાર ત્યાં
ક્યાં જઈ શોધું આંશભ રે ?
મને એક જ તારો સાથ.

“ આવરણ ” અંડમાં જીવનના ઊંડા મર્મ ઉકેલે છે. સંસાર-માયાને મૃગજળ તરીકે જતાવે છે. જે માનવમાં ચેતન્યનો અંશ છે તેને માટે પ્રભુએ આ જીવનમાં અધિક પવિત્ર ક્ષેત્રો કર્મ માટે આપ્યાં છે. અને એ તત્ત્વદર્શન કવિએ “ તલાવડી દૂધે ભરી રે ” માં ધણીજ સુન્દર રીતે કરાવ્યું છે. ‘અર્થપ્રધાન’ કવિતાના હિમાયતીઓને પણ સ્પષ્ટ દેખાશે કે અર્થ કાવ્યમાં કેવી રીતે રહે છે. ધરતીના પડ નીચે જેમ કોટિ-કોટિ માનવોને પોષતું પૃથ્વીનું ધાવણુ-અમી ઝરણું વહે છે, તેમ સખ્દગૂંચણીથી યતા કાવ્યસર્જનમાં ચે કોટિ કોટિ માનવોની કલ્યાણુદષ્ટિ કેટલી નિગૂઢ છતાં સ્પષ્ટ સમાયેલી છે તે જોઈ શકાશે. વિશ્વરૂપી તલાવડી શુદ્ધ ચેતન્યરૂપી દૂધથી ભરેલી છે. એની પાળ પુણ્યકર્મરૂપી મોતીઓની નાંખેલી છે. ત્યાં હંસ-પ્રશ્વરનો ચેતન અંશરૂપી જ્ઞાતમા આવે છે. પણ એનું મન પેલાં મોતીઓમાં અને દૂધમાં, પુણ્યકર્મમાં અને શુદ્ધ ચેતનમાં તૃપ્તી રાચતું. એ તો ઉભયને છોડી શેવાળ ચરે છે. અર્થાત્ આધ્યાત્મિક તત્ત્વ તરફ ન વળતાં સંસારના નિર્જીવ-પદાર્થોમાં રમ્યોપરમ્યો રહે છે. આ કાવ્યમાં કવિએ મનોહર કલ્પના પણ ઉતારેલી છે.

દૂધે ભરી છે તલાવડી,
ને એની મોતી પૂરી પાળ રે;
તલાવડી દૂધે ભરી રે;
જાયા તે દેશનો હંસસો
આની ચરે લીલડી શેવાળ રે;
તલાવડી દૂધે ભરી રે.

એ ‘ વિશ્વતલાવડી ’ એ ચંદા આવે છે, - હિંમ આવે છે. ઉપાનું ચિત્ર કવિએ કેટલું મનોહર આલેખ્યું છે તે આપણે એ પંક્તિઓ જ વાંચીશું.

સૂરજદાદાં કરી દીકરી

આવે ભિગમણે માંડવ રોજ રે;

તલાવડી દૂધે ભરી રે;

નાહી બરે કેસ મોતીડે,

રંગે રંગે રેલાય એના હોજ રે;

તલાવડી દૂધે ભરી રે.

‘કમળતલાવડીનો હંસલો’ પણ એટલું જ મનોરમ કાવ્ય છે. તલાવડીમાં કમળ છે. તેના પર બમરો ચુંબન કરે છે. અને હંસરૂપી માનવ સંસારના ક્ષણિક સૌંદર્યને જોઇ રહે છે. એ માનવને આંખો ઉઘાડી ક્ષણિક સૌંદર્યમાં ન લોભાઇ જવાને કવિ વિનવે છે.

સોહે તલાવડી કે સોહે એ હંસલો

સોહે સરોજ બમરચૂમ્યાં રે લોલ;

આમસેથી કાલપડછાયાં ઊતરતાં

રહેશે એ કાલ અણુજૂમ્યાં રે લોલ ? .

‘મુસાફર,’ ‘દેવનો મોક્ષ,’ અને ‘પ્રભુની પ્રીત’માં પણ કવિ એક યા ખીલ રીતે માનવને એની સાચી દિશાનું જ્ઞાન કરાવવાનો પ્રયત્ન કરે છે. અને તેની જ સાથે એ દિવ્ય દિશામાં પ્રયાણ કરતાં પણ જે વિકટ મુશ્કેલીઓ અને સાધના જોઇએ છે તેનો ખ્યાલ પણ કવિ ‘પ્રભુની પ્રીત’માં આપે છે. ‘હરની ભરતી’માં કવિ પ્રભુને કહે છે ‘નામ રૂપની બ્યાખ્યા કરવા હે પ્રભુ તું હું રૂપે આવ્યો પણ એ સી નામ રૂપ તો મોયાના રૂપે બંધાર્યા; અંત એજ ‘તું’ આવ્યો હું રૂપે ‘તું’ સમોટ જ્ઞાન તો કવિ ‘પડછાયા’માં કરાવે છે.

લાંબી લાંબી મંજલ કાપી,

ધગતા રણમાં મહાત્મ્યા:

જીવનની ગાંસડી લઇ પીઠે

ધોળી જેવો વ્યાત્થો !

મનવા ! છોડ બધી તુજ માયા !

ત્રીજા ખંડમાં કવિ એ પ્રજાની વધારે પાસે રહે છે. પ્રજાને ઓળખવા માટેની સર્વ સાધન સામગ્રી મનુષ્ય પાસે જ છે એ મતનું પ્રતિપાદન કરે છે. પ્રજાની મહેરનું કવિ રતવન કરે છે. પ્રજાતા અને માનવતાનું અભિન્ન દર્શન અને માન્ય મૂર્તિમાં વ્યર્થ શ્રદ્ધાથી અદ્વિજિત ભાવના દેખાડે છે. બીજા ખંડમાં જેમ પહેલું જ કાવ્ય આખા ખંડમાં દ્રોષપણ અન્તરને સ્પર્શે એવું કલ્યાણ-કારી છે તેવીજ રીતે ત્રીજા ખંડમાંનું પ્રથમ કાવ્ય ઠરુણ મધુર તથાસઃ વેદનામાં આશાના ઇન્દ્રધનુના મનોરમ રંગ લેખનું પ્રભુએ વરસાવેલી કૃપાનું મનોરમ કાવ્ય છે. “માધુરી” માં શબ્દ માધુર્ય છે, કલ્પના છે અને એકેએક કલ્પનાની પાછળ કવિની વેદના છે. પણ એ વેદનાથી સર્જનની લીલા કવિ જુએ છે. એમાં જ સૃષ્ટિ સર્જકનો મહિમા છે.

પૂઠે સુવર્ણની ચમરી ચમકાવતો

તારો તે તેજબાહ મહાલી રણો;

જોખે જોખે મેં કીલી પડતી દનકરજ-

કાણુ જાણે કેમ જોખો ખાલી રહ્યા ?

કેવી તે તારી ઉતારી માધુરી ?

આખર ત્યાં લાખલાખ દીલી દમકાવતો

દોડો મેં સાણુ તારી રજનીતણો;

હૈયે ચાંપ્યો ત્યાં એનાં બોંદાયાં તીર હા !

જેની હે નાથ ! કેવા દૂઝે વણો !

કેવી તે તારી ઉતારી આ માધુરી !

અને એજ વિભાગમાં ‘પ્રાર્થના’ માં કવિ પ્રજા સાથેના અભિન્ન સંબંધને વર્ણવે છે.

મને બાંધતાં તું જ બંધાઇ ગયો,

મારે અંતર તું સપડાઇ ગયો,

હવે આખર તો ઓળખાઇ ગયો:

મારી મુક્તિ વિના નહીં તારી, પ્રજો !-

‘સોદાગર’ માં કર્મનો વિચાર, ‘લોક દેવની સેવામાં પરમાર્થ’ અને કલ્યાણની ભાવના, ‘કર્મચરિત્ર’ અને ‘કર્મનાં પ્રતિબિંબ’ માં પણ પ્રજાની જ સાક્ષી, અને સત્ય કર્મનું જ્ઞાન, અને ‘એક જ તારી ઓય’ માં પ્રજાની અવિચલ દૂર એ ભાવે કવિએ હૃદયમાં મૂળંથા કરે એટલી અસરકારક રીતે

કાવ્યમાં ઉતાર્યાં છે. એમાંનાં અનેક દૃષ્ટાંતો અહીં ટાંચવાનો મોહ જગાના સગાએ રોકી જ રાખવો રહે છે.

ચોથા ખંડમાં તત્વદર્શનનું બધું સોપાન ચઢે છે. આત્મોન્નતિની સાથે કવિ વિરાટદર્શનને ગુણકીકી વડે નિહાળે છે. એની લીલા કવિના અન્તરમાં જીવનની પ્રદીપ્ત પ્રમાણે વિકસાવે છે. એ દિવ્ય દર્શન તે જ પ્રકાશ. એ ખંડમાંનું પ્રથમ કાવ્ય ‘ જીડવાં આઘાં આઘાં રે ’ ‘ આશાભર્યાં ’ તે અમે આવીયાં ’ એ હાજમાં જિતરેલું હોષ્ટને વાચકને પણ ખરેખર એ ગુણની દિવ્યધૃતિમાં પતંગિયાંની જેમ જીડાડે છે. એ હુમન પરમ પ્રુષ્યપ્રભા-આત્મોન્નતિ પવિત્ર હુતુંગ શિખરે પહોંચવાની મહત્વાકાંક્ષા સેવતું છે. પણ એ પ્રદેશની દિગંત ખૂબ દૂર છે એનો પ્રવાસ ખૂબ લાંબો છે,

આઘાં વિહંગ જીડે વ્યોમમાં,

તે આઘી આઘી સરે ત્યાં દિગંત રે;

જીડવાં આઘાં આઘાં રે;

આઘેરો આત્મ ઉડાવતાં,

વહાલાં ! લાધશે રનેહ કલ્યાણુ રે !

જીડવાં આઘાં આઘાં રે.

‘અનિર્વીચ્ય પરમતત્ત્વ’ માં, ‘અગમની ઓળખ’ માં દૃષ્ટિ ખૂલે છે અને પરમ ચૈતન્યનું સત્ત્વ દર્શન કરે છે. ‘માલિકના દરખાર’ માં ફરી કવિની અરમ, પોકાર કરી જીટે છે. પણ ‘સ્વયંપ્રકાશ’ માં કવિ કહે છે,

જન્મે જન્મે તું નવનવ દેહે, રાગે બની નવરાજ;

તારીએ હોડીતો તું જ સુકાની : એ સાગર, એ જહાજ :

આ વિભાગનાં છેલ્લાં બે ગીતોમાં ‘દિરંગી જ્યોત’ અને ‘અજવાળિયાં’ માંની અનેક પંક્તિઓ અહીં નોંધ્યા વગર છોડી શકાય તેમ નથી. એ પંક્તિઓમાં કવિના વાણીમાધુર્યની સાથે પરમલીલાનું દર્શન છે.

સોનલ કોડિયે અમૃત ભરિયાં, કિરણુવણી મહીં વાટ;

વેદના ઝાળથી તે સળગાવી, જળતી ઝગે જગપાટ રે !

એવી જીવનની અમર જ્યોત. (દિરંગી જ્યોત)

આલનું બૂરું પોપચું રે

જેમ ધોર ધને ઢંકાય;

સપ્તરંગી ભણું બોલતાં

ત્યાં તો લીલા અલોકિક થાય રે !

સંતો ! આંખે જીવ્યાં અજવાળિયાં એ છ !

‘કલ્યાણિકા’ ના છેલ્લા ખંડ ‘આનંદ’ માં આત્મોન્નતિથી થયેલા પરમ દર્શનની કાવ્યમયી લીલા છે. પ્રદીપ્ત દ્યુતિમાં સ્થાનતરનો આનંદલાપ છે. કવિ હૃદયના જીવનનો એ પરમ મંગલ સ્વર કલ્યાણિકાના ‘આનંદ’ ખંડમાં મૂર્ત થાય છે. પ્રજ્જ્વલ્ય જીવનમાં આદરેલી સાધનાનું શિખર સિદ્ધિ છે અને એ શિખર ઉપર જીભા રહેતાં ચોપાસની લીલા જોનાર કવિપ્રીકાની પરમદૃષ્ટિનો એ મહાનંદ છે. એટલા માટે જ આનંદમય કવિ ‘ભક્ત-પીરની વાંછા’ માં કહે છે.

હારું તો જગત ને જન્મ હું હારું :

જીવું તો તુંજને, હો નાથ રે !

‘પ્રજ્જ્વલ્ય તોડાં’ માં પ્રજ્જ્વલ્ય થઈ જીવું કશુંયે અધિક ન માનનાર કવિ ‘કલ્યાણિકા’ના સર્વશ્રેષ્ઠ ગીતમાં અને ગુજરાતી સાહિત્યમાં અપૂર્વ એવા કરુણ મધુર-કોમળ પથ હૃદયને નીતરવું કરે- પ્રજ્જ્વલ્ય વિરાટ મૂર્તિને એક અશ્વના બિંદુમાં સમાવી દે એવું શક્તિવાળું ગીત ‘દૂરની ધંટડી’ માં પ્રજ્જ્વલ્ય તોડાંની ધંટડીનો નાદ સાંભળે છે. કવિનું હૃદય અરુણ મહેલને નાચી જાય છે. એ ધંટડીના રથકે રથકે ગુજરાતના આ ભક્ત કવિવરની અન્તરતું જીવનદર્શનના મહાકાવ્યની નાની આવૃત્તિસમ એક એક અશ્વપૂર પ્રજ્જ્વલ્ય કાવ્ય છે.

વહાલાં ! મીઠી મીઠી વાગે દૂર કે ધંટડી !

ધીરે ધીરે સરતા આવે એના સુર;

જોડા અનંત પથ પરથી સુણું કંઈ આવતા

તારક પગલીયા પડ્યા અંદર ને દૂર !

વહાલાં ! મીઠી મીઠી વાગે દૂર કે ધંટડી !

સંધ્યાના કૂસો વેરાતાં સૂરજ વાટમાં,

ત્યાં તો ઉપાડે રજની અંજનમય આંખ,

લાખો રૂપેરી ધંટડીઓ ભરી રજકારતી

જીડતી આવે અદ્ભુત ઠાગતપ્પી ત્યાં પાંખ !

વહાલાં ! મીઠી મીઠી વાગે દૂર કે ધંટડી !

ગુર્જરી કંઠ ધરી આ મોતનમાળા ગીતની

બહેનો બંધુ યજ્ઞ આ મારો નિર્મળ સ્નેહ;
પરમાત્મા માટે આ મારો આત્મ અર્પણ બધો—
વહાલાં ! મેર જવાની છે લાખેણી લેહ !
વહાલાં ! મીઠી મીઠી વાગે ધરની ઘંટડી !

કવિશ્રી ખખરદારનો આ અન્ય ગુજરાતી જનતાનાં હૃદયમાં પોતાનું સ્થાન કાયમ કરશે. દરેક વાચકના હૃદયમાં એનો રણુકો જગાડશે. આ સંગ્રહનું દિપ્પણ લખનાર અંગ્રેજી, ગુજરાતી, અને સંસ્કૃતના પ્રખર વિદ્વાન શ્રી. જ્યોતીન્દ્ર હ. દવેએ પણ પુસ્તકોનાં સાચાં માર્ગદર્શક દિપ્પણ કરવાની નવી દિશા દેખાડી છે. આવાં દિપ્પણોથી જ વાચકને કવિતામાં ન સમજાયું હોય તો વધારે સહેજાણથી સમજી શકશે.

ધરતીના પદ પર જીભેલા કવિની મીઠ દૂર દૂરની દિવ્ય ઘુતિમય દિગંતે ફરેલી છે. જીવન સંધ્યાકાળે એ ભક્ત કવિની અન્તરરટણા આપણને કલ્યાણિકાના ગીત સ્વરૂપે મળી છે. જીવનની લીલીસૂકી જોનાર પણ દિગંતની દિવ્ય ઘુતિને ન લીસરનાર કવિને જે શબ્દોથી નવાજીએ તે શબ્દો આજા જ છે.

કુદરતી સૌંદર્ય

કામીનીયા આપલના નિયમિત વપ-
રાસંથી હીંદની હજારો સ્ત્રીઓ પોતાના
સૌંદર્યમાં સેંકડો-ધણે વધારો કરે છે.
વાળને એ વધારે છે અને સુંદર બનાવે છે,
જ્યારે એની મીઠી સુગંધી મગજને તાઝી
આપે છે.

કામીનીયા આપલ (રજસ્ટર્ડ)

કો. જાટલી ૧ નો રા. ૧૫ જા. ૩
ના રા. ૨-૧૦-૦ વી. પી. ચાન્સ અલગ.
પોણા આનાની ટીકાટ ખીડનારને નમુનો
મફત. દરેક ઠેકાણે વેચાય છે.

સોલ એજન્ટસ : એંગ્લો ઇન્ડિયન ડ્રગ એન્ડ કેમીકલ કો. મુંબઈ-૨

છેલ્લા ચાર પાંચ માસના ગાળામાં જે કાવ્યો આપણાં સામયિકોમાં પ્રસિદ્ધ થયાં એ સૌ સારાં કાવ્યોની સમીક્ષા કરતાં કે એ સૌ સારાં કાવ્યોનું સૌંદર્ય દર્શન કરતાં આપણને આ લેખની મર્યાદા જરૂર મુંઝવે એવી છે. છતાં સારામાંથી એ સારાં મનોરમ કાવ્યોની શક્ય નોંધ કરવાનો અહીં પ્રયત્ન છે. આ મુશ્કેલી વધવાનું એક કારણ એ કે 'માધુરી'ના ગયા અંક અને આ અંક વચ્ચેનું અંતર. છતાં એ અહીં તો માત્ર ઑગસ્ટ સુધીના અંકોને જ સમેટી લેવામાં આવ્યા છે. બાકીના અંકોથી ડિસેમ્બર સુધીના આપણા સામયિકોનાં અંકોમાં પ્રસિદ્ધ થયેલાં કાવ્યોનો 'કાવ્યમધુ'નો લેખ આવતા અંકમાં આવશે. 'માધુરી'ની થયેલી નવી વ્યવસ્થાને લીધે હવે પછીના અંકો જરૂર નિયમીત બનશે. અને અંકોની નિયમીતતાથી જ 'કાવ્યમધુ'ની સ્વચ્છતા પણ સચવાશે.

'માધુરી'ના આ જ અંકમાં એક અસાધારણ આકર્ષણ 'લખાં ભગતના છપ્પા'નું છે. ઘણા વર્ગોથી સાક્ષર મંડળમાં તો પ્રસિદ્ધ હતું જ કે કાંઈ લખાં ભગતે ગુજરાતી સાહિત્યની લીલા જોઈને 'લખે ગીતા' લખી છે. લાંબે ગાળે સારે નસીબે એ જ લખાં ભગતના છપ્પાએ 'માધુરી'માં અમે રજૂ કરીએ છીએ. એ 'લખો ભગત' કાણ એ જ આપણે માટે એક મદતનો કોવડો છે ? અખાં ભગતની શૈલીમાં જ ઉતારેલા આ છપ્પાએ મહાશક્તિની સાક્ષી પૂરે છે; એ નિર્વિવાદ છે. એટલું જ નહીં પણ અખે-ગીતામાં જે છપ્પાએ છે તે છપ્પાઓના જ પ્રતિધ્વનિ તે છપ્પાઓના સર્વસંપન્નગુણો સાથે અહીં જણાય છે. અખેગીતામાં કટાક્ષ કરવામાં અખાંભગતની મહાશક્તિ જે યોગ્ય દેહેવતો મૂકવામાં હતી તેવી જ રીતે —તેવી અને તેટલી જ હાસ્ય ઊપગતવે એવી નવી જ દેહેવતો મૂકવામાં અહીં

પણ આ મહાશક્તિ જોવામાં આવે છે. ગુજરાતી સાહિત્યનાં કેટલાંક વૃત્તને લખાભગતે અહીં રમકડાં બનાવ્યાં છે. વિનય સાથે સચોટ-મર્મને સ્પર્શે એવા છતાં હસાવે-એ પ્રગલ્ભ ગુણવાળા 'આ છપ્પાઓ. ગુજરાતી કવિતા-સાહિત્યમાં અપૂર્વ થવાને-સાહિત્યરસિક જનતાને મોઢે જ ચઢવાને સક્ષમ છે. 'અવરોહણ' પ્રતિકાવ્ય પછી આ પ્રતિકાવ્ય 'માધુરી'માં અપૂર્વતાં અમે વિશેષ આનંદ અનુભવીએ છીએ. 'અવરોહણ' કરતાં વધારે લોકપ્રિય થવાની શક્તિ આ છપ્પાઓમાં છે. લખા ભગતની લાંબી 'લખેગીતા'માંથી અમે અહીં આટલા છપ્પાઓ પ્રસિદ્ધ થયાં છે. આ આપેલા છપ્પાઓમાં કાવ્યસર્જનની મેધા વિષે, કળા વિષે, અને મહત્તા વિષે ખ્યાલ આપવામાં આવ્યો છે. અને એ ત્રણેમાં ન માનનારને સારા કટાક્ષોથી ભાવબીની રીતે આ મહત્તા સમજવા નિમંત્રવામાં પણ આવ્યા છે. ખરો કવિ કેવો હોય તે આપણે લખા ભગતના શબ્દોમાં જ જોઈએ:

કવિની કવિતા એવી જાણ, રવિની રવિતા સિદ્ધ પ્રમાણ;
સૂરજમાંથી કિરણો ફૂટે, સાગરમાંથી મોજાં જોડે;
કિરણો પકડી ભેગાં કરો, 'મોજા' ઝીલી ખાડો ભરો;
નહીં એ રવિ કે સાગર ધાય, લખા ખરા કવિ એમ પરખાય.

અને આ છપ્પાઓમાં સૌથી વધારે સચોટ ગુજરાતના નવીન કવિતાના દિશાયતીઓ પર-વિદ્વાન કવિઓનાં વિદ્વતા ભરેલાં કાવ્યો પર કટાક્ષ કરતો નીચેનો છપ્પો :

મહાસાક્ષર ચોળીને શીર, સાત વર્ષે રાંધી રહે ખીર,
સાકર જંદેઢે ઠાંકર ભરી, જાંય ગળે નહીં તે જીતરી,
રાડાં જાડુ આવે 'જ' વચેટ, નામ જાડુ પાડ્યું સોનેટ;
લખા મિયાંની બેંસ એ માય, તેને કેમ ડાખું કહેવાય ?

સંસ્કૃત શબ્દોથી ભરેલાં ચૌદ પંક્તિઓનાં નિષ્ફળ અને નિર્બળ ગેરસમજુતીભર્યાં સિદ્ધાંતોવાળા સોનેટો માટે લખાભગતનો કેટલો માર્ગિક -ખડખડાટ હસાવે એવો આ કટાક્ષ છે ! 'લખા મિયાંની બેંસ એ માય, તેને કેમ ડાખું કહેવાય !' -એમ જોટાં-મૂલ ભરેલાં સોનેટોને પણ સાચાં સોનેટો તરીકે ઠેરવનાર-મનાવનાર માટે આટલો કટાક્ષ જસ છે. આવા

બધા જ છાપાઓમાં કંઈને કંઈ છે જ. એની મઝા તો વાચકે એ છાપાઓને ફરી ફરી વાંચીને જ લેવાની.

‘અશોક મંડપમાં’ શ્રીમતી મેનકાનો ‘માલવિકાગ્નિમિત્ર’ નામક નૃત્ય નાટક ઉપરથી રચાયું છે. શ્રી. ઇન્દુલાલની શૈલી કાવ્યમાં એકતાન બને છે. લાંબા કાવ્યમાં પહેલેથી ઉવટ સુધી કવિની પદાવલી અત્યંત મંજુલ રહી છે. એક નૃત્ય-નાટક પરથી ચોજેલા આ કાવ્યમાં પણ કવિ કવિની પ્રતિભાને ઉતારે છે. રચૂલ દર્શનથી પર એવા સ્વૈર વિહારમાં કવિ રાચે છે. આ મનોરમ કાવ્યની અનેક પંક્તિઓ અહિં નોંધવા જેવી છે. પણ આજ અંકમાં એ કાવ્ય હોવાથી અહીં ન નોંધતાં માત્ર એમાંની ચોડીક જ પંક્તિઓ આપણે ઉતારી કવિનો વિહાર જોઈશું.

સિતારી વાગી કાઢિલની
મધુ બંસરી મલયાનિલની
મૃદંગના આશ્રય મહીં ભળી

સ્વરની જાજરમાન જમાત.

વ્યોમતરુની હાથા નીચે
હરિયાળી વનરાજિ હીંચેઃ
ફૂલ અને સુરભીની વચ્ચે

કિરણોની શુભાવલ જાત !

શબ્દો જ અન્યોન્ય એવી રીતે સંકળાઈ અને મધુર રણુકો જગાડે છે કે વાચક એની મેળે જ એ સ્વરતાનમાં અનુસરતી પંક્તિઓ વાંચવાને ઉત્કંઠ બને છે અને એજ કવિની સફળતા.

આપણા અનોખા કવિ ‘પતિલ’ નું સૈનેટ ‘ભાવના થકી અનન્ય’ આ અંકમાં મળે છે. ‘પ્રસ્થાન’ના ચૈત્ર અંકમાં ‘રમર પરાજય’ નામનું એકસો અઠાવીસ લીટીનું લાંબું કાવ્ય અને ‘પ્રસ્થાન’ ‘માધ’ અંકમાં રસેશ્વરીના નિરામય માટે પ્રાર્થના (સૈનેટ) મળે છે. પતિલની અનોખી શૈલી આ ત્રણે કાવ્યમાં દેખા દે છે. એમનાં સૈનેટ અત્યંત સુંદર છે. ગુજરાતી સાહિત્યમાં જે ગદ્યાગાઠ્યા સફળ સૈનેટ કર્યાં છે તેમાં શ્રી. પતિલનું સ્થાન પણ જીંચું છે. ‘ભાવના થકી અનન્ય’ માંની પ્રથમ પંક્તિઓ જ

કેટલી સમર્થ છે !

મેં વગોવી જાત મારી, જિંદગી કરી હરાજ,
ના પરોડ્યું ચિત્ત દારમાર માંહી અન્ય કોઇ;
માત્ર અંગનોં મરોડ યાદરો રહ્યો હું જોઇ.

દેવજી, શ્રી. મોદાનું એક ગીત 'શાને ?' આ અંકમાં મળે છે. એ ગીતમાં આકાંક્ષા અને અશક્તિના વિરોધનું મનોમંથન છે, કવિને તો શોખ છે દૂર દૂર ઉડવાના પણ એમ નથી થઇ શકે.

શોખ મને સિંધુપાર પ્રદેશના,
કોડ મને સાન્ધ્યમહેલ પ્રવેશના,
ઉપાના મુખની ઝાંખીની એપણા;
વાદળના શીત મ્હેલમાં વીજળી તપન તેની શોધે
જાવું, પરંતુ પાંખ વિહોણી પંચુ દશા મને રોધે !

એમનું ખીજું ગીત 'નીંદરા મોરી' પ્રસ્થાન-ભાષ્ય અંકમાં છે, એ ગીત પણ એની લઢણને લીધે સરસ છે. તેમણે એ ગીતની છેલ્લી પંક્તિ તો ખરેખર મનોરમ છે.

અહીં આગોટ ખાલી જોળિયું રે, મારા પ્રાણુ તો પિયુની પાસ !

શ્રીમતી જીર્મિદા દવેનું 'મૂર્તિને' કાવ્યમાં કવિ દષ્ટિ છે. એમનાં કાવ્યોમાં એ વિશદ ગુણુ-યોગમાં ઘણું કહેવાની શક્તિ છે અને તે શક્તિ આ નાના સરખા કાવ્યમાં કેટલી સરસ રીતે વ્યક્ત થઇ છે તે જોશું. મૂર્તિ આગળ શ્રદ્ધાળુ પૂજકો ઉપવાસ કરે અને તહેવારે આવીને મૂર્તિને નમે છેતાંયે એ પત્યર કેટલો અડગ છે, કેવો યાની છે કે એ ઢોંગી પૂજકોના ઢોંગ ધતી મથી બરંમાઇ નથી જતો ! પત્યરની રથૂલ દંષ્ટિને કાવ્યદ્વારા કેટલી સૂક્ષ્મ દંષ્ટિ બતાવી છે ! જ્યારે આપણી ગુજરાતમાં સૌ કવિઓની સંખ્યા નંદિ જેવીજ છે તે વખતે આ આચાર્યદ કવિચિત્રોનાં મનોરમ કાવ્યો ઉપાકિરણની જેમ આપણને વાંચવા મળે છે તે ખરેખર અત્યંત આનંદદાયક છે અને મોટી આશાઓ જગાડે છે, એમની પદ્મભાષા પણ એટલી જ સચોટ અને વિશદ હોય છે—

કહી પાણી છે ને અવર સહુ તુંને અવગણે,
નમું હું તો, કાંજે-દિવસ રજની લાંબણું કરી

તહેવારે વારે તવ સમીપ આવી ઢળી પડે
કુડાં ઢોંગી હૈયાં તત્પિ નવ તું કો દી પીગળે.

પ્રો. વસંત ઉપાધ્યાયના 'પ્રાસ' કાવ્યમાં પૃથ્વ કવિ કવિતાનો પ્રાસ મેળવતાં જીવનમાં ન મળેલા પ્રાસની મુઝવણીમાં પડે છે. આખી રચના પણ વિશદ અને મધુર છે. કવિએ 'ભવ્ય સૌનેટ' નો આરંભ કર્યો પણ સૌનેટ રચાતાં કાવ્ય થયું-સૌનેટથી બંધનમુક્ત કાવ્ય થયું. પ્રાસ વગરના જીવનમાં રમનારને સૌનેટના પ્રાસ ક્યાંથી ગમે ? આપણે ખુશ થયા એમનું કાવ્ય જોઈને:- કાવ્યની છેલ્લી ચાર પંક્તિઓજ કટલી સરસ છે ?

અચાનક સખી ત્યહીં સમીપમાં સરીને જોભી,
ચઢાવી નિજ નેત્રની લલિત ભમ્મરો રોપથી;
-અપૂર્ણ કવિતા ત્યહીં રહી, ન પાસ કેં થે જડમાં,
'અરે પ્રશ્ન શું કાવ્યમાં ?- જીવનમાંય ના પ્રાસ આ ?'

ત્રેમચંદર ભટ્ટના 'નોતરું' કાવ્યમાં અંતરના એક અરકુટ તલસાટનું વકતવ્ય મૂર્ત થાય છે. જેને કવિ નોતરું આપે છે તે મહેમાન અને નોતરું આપનાર અતિથિ વચ્ચે ઘણું અંતર છે,

તું-હું વચ્ચે લખ લખ પડ્યો જોજનોનો અકારો
ગાળો, મારાં ડગ લયડતાં યાદી ઝંખે વિસામો;

કવિ પોતાની વેદનાનું ભાતું સાથે લે છે-

એ અગમ્ય દિશાના અતિથિને સાદ કરવા-પણ કેવી રીતે જવું ?

'વંડી કેડી, પદ લયડતે ખૂંદવી કેમ મારે ?' એમનું ખીજું કાવ્ય 'તનેજ' કુસુમ ના માધ અંકમાં આવેલું પણ સરસ છે.

'પ્રસ્થાન' ના માધ અંકમાં 'કખીરવડ' અને કાગણ અંકમાં 'પોન્ડીચેરીની પડોશનું એક વાસંતી પ્રજ્ઞાત' એમ બે કાવ્ય શ્રી. પૂન-લાલનાં મળ્યાં છે. 'કખીરવડ' કાવ્ય અત્યંત મનોહર છે. કવિની કલ્પનાઓથી એ કખીરવડ અધિક પવિત્ર દેખાય છે. કખીરવડના પ્રથમ દર્શને જ કવિ કહે છે,

પેલો કખીરવડ, કે જલ નમંદાનું
લેવા નમેલ નવ મેઘ સુદામણો કો ?

કે ઇન્દ્રના વિકટ વજ્ર તણા અપાટે
નીલાદ્રિનો શિખરખંડ ઊડી પડેતો ?

એ કબીરવડના દર્શનમાં સુગંધ જાનેલા ભક્ત કવિ કબીરવડના સુદ્ધ
ચૈતન્યમાં, નિગૂઢ સ્પન્દનમાં હવે ચાંપ છે. સ્થૂલદષ્ટિથી પર થઈ કવિ
કબીરની વાણી સાંભળે છે. ભક્ત હૃદયની વાંચના આ મંગલદર્શનથી
કેવી સરસ ફળે છે ?

કબીરાની જાની તરુ હિપરના મર્મર રવે
જવાતી ઊડેરી શ્રુતિથી સૂણી રોમાંચ લહીએ.

પણ વિશ્વના વિનાયક અંશોની સામે અજૂરીને પણ એ કબીરવડ
અચળ રહ્યો છે. શિવને માથે જટા હતી તેવી કબીરવડની જટા જેવી
કુંજ-ઘટામાંથી કલ્પાણુ-ભાવનાથી મંગલ મંગા કરતી કવિ જૂએ છે
પણ કુંજ-ઘટા ગમે તે હો છતાં કવિ એ કબીરવડને વન્દન કરે છે માત્ર
કબીરની પુનિત કીર્તિની કુંજ-ઘટાને-

કબીર ગુરુનામની પુનિત કીર્તિના કુંજ હે !
તને નમન હો હજાર પરમાર્થના મુંજ હે !

'કબીરવડ'માં કવિ ભક્તહૃદયના પવિત્ર ભાવે દર્શન કરી કલ્પનાની
દિગ્ગતે પવિત્રાધિક નિહાળે છે અને અન્નરની તૃપ્ત છીપવે છે ત્યારે
ખોંટીએરીની પડોશનું એક વાસંતી પ્રભાતમાં કવિ મનોરમ મંજુલ
પદાવલીથી એ કાવ્યને વણુંનકાવ્ય જનાવે છે. એ કાવ્યમાં કવિ-કલ્પનાના
અમકારા છે. આખું કાવ્ય વિશદ છે-અને સુંદર ચિત્રો જિભાં કરે છે.
કાવ્યના અંત ભાગમાં માત્ર મનુષ્યમાં નહી પણ પ્રકૃતિમાં કવિ કેટલી ગંધી
ભક્તિ ભાવના જુએ છે-તે દેખાડ્યું છે. હૃતિદેવ આગમનને મહાપૃથ્વીનાં
સૌ અંગો વન્દન આપે છે એ પ્રભાવશાળી પદ્યમાં કવિએ વણુંવ્યું છે.

કવચિત કવચિત સાહિત્યસૃષ્ટિમાં દેખાઈ આવતા શ્રી. રામપ્રસાદ
શુક્લનું એક કાવ્ય 'ખડેરની હવેલી' કુમારના જુલાઈ આંકમાં મળે છે.
મંદાકાંતામાં લખાયેલું આ ચોદ પંક્તિઓનું કાવ્ય સારું છે. નિષ્ફળ
ગયેલાં સ્વપ્નાંઓથી માનવ સન્માર્ગે વળતાં-એ ગત દશા-નિષ્ફળ ગયેલાં
સ્વપ્નાંઓના આભાર છે કારણ કે એ સ્વપ્નાંઓના જવાથી નિષ્ફળ સન્માર્ગે

જવાને માનવને અવકાશ મળ્યો. કાવ્યની નીચે આપેલાં ટિપ્પણીથી કાવ્ય વધારે સ્પષ્ટ થાય છે. આ આખા ભાવને છેલ્લી ચાર પંક્તિઓમાં જ સ્પષ્ટ કરી દે છે.

કિન્તુ સાચી ઉપકૃતિ 'લઠુ' નષ્ટ સૌ સ્વપ્ન કરી
એ ખંદેરો ઉપર દિલની છે હવેલી અણખ;
આદર્શોમાં અજળ લસતી બાળ આશા સુનેરી,
સો ભૂલોના શયન ઉપર છે સંસ્કૃતિ શુભ છાંય.

આપણા અતિશિત કવિ સુન્દરમ્નાં કાવ્યો પણ મળતાં રહે છે. 'પ્રરયાન'ના વૈશાખ અંકમાં ફાલ્ગોડસિ. કાવ્ય મધ્યુ' છે, વિકસિત શક્તિથી થતા માનવતાના સંહારની દશાની મીમાંસા કવિએ કરી છે. જે શક્તિ પ્રભુએ માનવને આપી તેજ શક્તિથી એ માનવ માનવનો સંહાર કરે છે-તો હે પ્રભુ! આ દુર્દશાનું શું ગીત ગાયું?

મધુઓ દિવ્ય દેહને દાખવ્યું રૂપ શિષ્યને
સુદુર્દશ મધાધીર રૂપ, તે અમ-સર્વને
કયું તે સદજ દરય, કૃપા કે અકૃપા જ આ ?

એ કૃપા છે કે અકૃપા એનો ઉત્તર મેળવતાં પહેલાંજ કવિ તો કહે છે,

તે ઇચ્છ્યું તે ઇષ્ટ અમારું સર્વનું.

સુરખી પ્રો. બલવન્તરાય કલ્યાણરાય દાકોરની 'યુદ્ધ ગીતાવલી' 'પ્રરયાન'ના અંકોમાં પ્રસિદ્ધ થઈ છે અને થાય છે. છતાંયે અહીં પહેલાં એ અંકોમાં આવેલાં કાવ્યોની નોંધ લીધી છે.

બાકીનાં કાવ્યોની નોંધ આવતા અંકના 'કાવ્યમધુ'માં પૂરી તો નથીજ થવાની એમ લાગે છે. કદાચ નર્પા સુધી યુદ્ધ ચાલુ રહે ત્યાં સુધી પ્રો. દાકોરની આ 'યુદ્ધ-ગીતાવલી' પ્રરયાનમાં પણ ચાલુ રહેશે. અને યુદ્ધની આખર સંધિ એ 'આખરની સંધિ'નું કાવ્ય સહી કદાચ પ્રો. દાકોર આ યુદ્ધ ગીતાની પૂર્ણાંકુતિ કરશે-એમ આપણે માની લઈએ. અત્યારે તો આ કાવ્યો વાંચવાની ખરેખરી મજા પડે છે. આ મજા પડવામાં મુખ્ય કારણ એ કાવ્યોના કવિની 'મૌલિક નવીનતા' છે. કવિતાના મંથાળાં અંગ્રેજીમાં છે, ગુજરાતી કવિતામાં

જુએજનું જ્ઞાન આપવામાં આવ્યું છે. ખાસ કરીને શિશુઓ તો આ કાવ્યોને નરર વધવશે કારણ કે કવિતા મોટે કરવાથી જુએજ એની મેરે મોટે સહ ભવ, શ્રીશ્રુ કારણ પ્રો. દાકોરની અનેખી યેલી આ બધાં કાવ્યોમાં છે. વિવિધ હોનો પણ ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો છે. પૃથ્વી, ચાર્લ્સવિદ્યોતિત, પદ, દૂધણ, હરિગીત વગેરે હોનો સરહદમાં આ સુદ ગીતાવલી આપણને મળ્યા છે. કેટલીક જગ્યાએ આ હંદ સરહદની વાડ તોડીને ચખ્દ સરકર આરપાર પણ ધૂસી મયું છે. પણ પ્રો. દાકોરનાં કાવ્યો સાથે આ નવીન નથી. ખાસ કરીને પ્રો. દાકોરની યેલી આ કાવ્યોમાં સફળ હિનરેલી છે એનું કારણ કાવ્યમાં એ ચખ્દોથી-લઢણથી ભેમ આવ્યું છે. 'ફલાવડસનું' યુદ્ધ' (પ્રધાન-વૈદ્યાખ) માંની નીચેની પંક્તિઓ આ કથન પૂરવાર કરશે.

ધરણિ યર યર મુખવંત રે હિટલરા !

- માંસશોણિતદધી સર્જતો વર્ષિને, દૈત્ય, દિગ્વ્યાપિ હિંસાગળારા !

પ્રહર પ્રહરે નગર પ્રોઠ વું ત્રાડતો !

પક્ષપક્ષે નવાં રાષ્ટ્ર વું રાગતો !

ક્રાટકિલ્લા ન સેના ન રે કાકલા, દૈત્ય, રોધી શકે લુગ ધસારા !

અઅથસ્ત્રે પ્રપંચે જુદાણે હળે ધૂત દાવે જગત ભેજનારા !

x

x

x

'જિલ્દૂઝ'—રા જંચ લુગ વીજ શા, હિટલરા !

x

x

x

ભિકત્યો શીન કે હિપત્યો હિટલરા !

ડેન ને સ્વીડને ભોળવી ઓસલો ગળિ ગયો, હગકવલ, હીચકારા !

x

x

x

ડચ્ચ બેલ્ગિયન પર લ્હારું વિજળીસમર,

—માર ! બે માર ! ના આસ હેડા ય પણ !

અને વૈદ્યાખ અંકમાં આવેલાં નિવંર અંગેહાદ, 'કુરુશ' લેખન એવાં જ ઐતિહાસિક કાવ્યો આજ કારણે વાંચવા જેવાં છે.

શ્રી. ગોવિંદ સ્વામીનાં કાવ્યો સારી સંખ્યામાં નજરે પડે છે. 'હિવા કનકયાળમાં' અને 'પ્રદોષે' પ્રધાનના વૈદ્યાખ અંકમાં 'સંધ્યા દગતો' કુસુમ-માધ અંકમાં અને 'સહસ્રલિંગ જોશી' પ્રધાન-વૈદ્યાખ અંકમાં

આવ્યાં છે. જેમાંનાં પહેલાં બે મળેનાં છે. એમાં વિષદ પદ-ભાષા અને વર્ણનશક્તિ છે. પ્રથમ કાવ્યમાં કવિએ આલેખેલું 'ઉગાનું' ચિત્ર સુંદર છે.

ઉપા કનકથાળમાં સુભ્રમ કંકુ સૌભાગ્યનું

લઘુ નિજ સુભાગ્યનો દિપેક પ્રગ્ભાગ્યવા

પ્રભાત કુટતાં જ પૂર્વમહી નિત્ય પાયે ધરે.

પ્રથાનના વૈશાખ અંકમાં 'ખીજ અને શુકીને' અને કુસુમ-ગાંધ અંકમાં 'અનંત મુસાફરી' એ બે કાવ્યો થી પ્રજ્ઞરામ રાવશે આપેલાં છે. 'ખીજ અને શુકીને' એક અતિ સુંદર કાવ્ય છે. કવિની કલ્પના દષ્ટિનો જોયો વિહાર છે અને એ વિહારની સાથે અન્તરનું ભાન છે. ખીજ અને શુકીની જોડીને જોઈને કવિ પોતાના જીવનને પણ યાદ કરે છે. આખું કાવ્ય વસંતતિલકામાં સંપૂર્ણ વિશદતાથી ઉતરેલું છે. જેમાંથી છેલ્લી ચાર પંક્તિઓ કોઈ પણ વાચકના અન્તરમાં યુગ્મન કરશે એટલી સુંદર બાવભરી છે.

સૌંદર્યના અમરધામની રમ્ય ગાથા

મૂંગી કવંત, તમ જોડી મુસો રૂપાળી;

ખૂંપેલ કાળજમહી કદિ કે હિરોમાં

સૌંદર્ય પ્રાપ્તિતણી ખાસ જગાડનારી !

ઓગસ્ટના 'ભિમિ' અંકમાં જા. ર. ની સુંદરી નામનું એક લાંબુ જ્ઞાનદાયક કાવ્ય આવ્યું છે. આખા કાવ્યમાં પદ-ભાષા સરળ પ્રવાહી છે. છતાંયે એટલું કહેવું જોઈએ કે કાવ્ય કેટલીક જગાએ વિના કારણે લંબાયું છે. જોયક ગમે તેવા નજીક વિષય પર ઘણું લાંબું કાવ્ય લખી શકાય. પણ એ લંબાઈમાં એક સરખો દોરો પડેલાયેલો હોવો જોઈએ કે જોય વિષયથી દૂર ન જઈએ, અથવા જે વસ્તુ મુખ્ય છે તે છોડી ઉપવસ્તુમાં જ આપણો વિહાર ખેંચ લીધ ન જાય.

મુગોતણી આદરીને તપસ્યા

ઉડેલવા હું ગયતો સમર્યા

ખોંટી ખહારાણી ખદિલી જોવના

જા. ખ. તણી સુંદરી વિષય પે કાં ?

x 'ટેન્સેટ' ની સાકર જોણીઓ કદા, x
બાલામૃતો અમૃતઅંજનો કદા

તે લીમડા, લકસ હમામ ને વળા
એ બાદશાહી ફરમાન લાવતી.

આમ વિવિધ ઠેકાણે ફર્શન, દેતી એ સુંદરી પર કવિનું ધ્યાન સારી રીતે ખેંચાયુ છે. એકસો પંચોતેર લીટીના લાંબા કાવ્યમાં અનેક પંક્તિઓમાં કવિએ સુંદર ભાવ પણ આલેખ્યા છે. પરાગ નામના કવિએ લખેલું આ કાવ્ય એના કર્તાનું નામ નથી જાહેર કરતું એટલું જ શોચનીય છે.

શ્રી. સુંદરજી ગો. બેટાઇના પણ ચાર કાવ્યો જોવા મળે છે. એક કાવ્ય 'બાલાપુરનું બારું' શૈશવ કાળનાં રમરણ જગાડતું 'રશ્મિ' માં, 'વાંછડું શું વિશેષ' 'સુહિણી' માં દફ દફ 'પ્રસ્થાન' કાગળ અંકમાં અને 'નિશા-ફર્શન' પ્રસ્થાન એમ અંકમાં. પ્રથમ કાવ્ય 'બાલાપુરનું બારું' એના નામથી જ ગમી જાય એવું છે.

એક વખતના જહોજહાલીભયો બારાની આજની વિજનતાને કવિએ આ કાવ્યમાં ઉતારી છે. આખું કાવ્ય વિષયવસ્તુથી ખરેખર સુંદર છે. નવીન કવિતામાં આ કવિતાની પણ નવીનતા છે.

'પ્રસ્થાન'ના કાગળ અંકમાં આવેલા દફદફ કાવ્યમાં 'ઘડિયાળ'ના દફદફ અવાજ નીંદરમાં ખસેલ પડતાં કવિને કાવ્ય લખવાનું સૂઝ્યું છે—અને એ કારણે કવિને કરવો પડેલો ઉત્તરો કાવ્યરસિકો માટે સાર્થક છે. પણ એ ઘડિયાળની સાથે ખીખે જે ઘડિયાળોને નથી ખૂટી શકતા. એક ઘડિયાળ આકાશનું અને બીજું ઘડિયાળ જીવનનું—તે ઉર,

હાંચે રહ્યું અદર વ્યોમ સ્તબ્ધ

નીચે ય તેવું ઉર મારું એકલું.

‘પ્રસ્થાન’ના ચૈત્ર અંકમાં આવેલા 'નિશાફર્શન' કાવ્યમાં જીવનના જલધિનાદ સાંભળી માનવતાની વિનાશ-લીલા સાંભરે છે. અચાંત થયેલી વિશ્વમાં શાંતિને માટે કવિ કહે છે,

યુદ્ધ ચાક્યા, યુદ્ધ ત્રાસ્યા, લોહી ભોંજ્યા જગતરે

શાન્તિની પ્રાર્થના માટે મૃત્યુ એક જ માર્ગ છે ?

અને એ સુંદર કાવ્યની છેલ્લી બે પંક્તિઓ કલગીની જોમ શોભી રહે છે,

અવનીને શિરે વીતે રજની પ્રલયંકર,

પ્રભાત તો દિસે દૂર સર્વભદ્ર ચિવંકર.

શ્રી. મનસુખલાલ ઝવેરીનું ' તારા દરસથી ' નામનું કાવ્ય રસિમમાં ઊતર્યું છે. વિષય વસ્તુમાં કાંઈ ખાસ નવીનતા નથી. એમનાં અનેક કાવ્યોમાં જે ભાવ એમણે ઉતાર્યો છે તેજ ભાવ અહીં પણ ઊતરેલો છે. 'સુહૃદ્શી'માં પ્રસિદ્ધ થયેલું ' એ ચાલ તારી ' પણ એવી જ ભાવના પણ રંગીલીનું આલેખન છે. એ ચાલની છટામાં મુન્ધ જાતેલા કવિ કાવ્યના અંતભાગમાં માત્ર એટલું જ પૂછીને અટકી જાય છે,

પૃથ્વી તણે પાટ તું ઊતરી કાં ?

ઊભળવા કે જાગને દઝાડવા ?

શ્રી. રમણુ ન. વકીલ અતિસુંદર લલિત પદાવલીથી કૃષ્ણપ્રિય થયેલું કાવ્ય જીવનસખીને (જેનો ' ચિત્રતેખા ' સંગ્રહમાં સમાવેશ છે) 'કુસુમ' માં અંકમાં આવ્યું છે. હૃદયલ્પ લખાયેલા કાવ્યને ફરી ફરીને વાંચવા જ્યારે વાચકને તક્તસાટ છટે છે તે ક્ષણે એ કાવ્યના કવિને 'ધન્ય' શબ્દથી જ નવાજી શકાય. આખા કાવ્યમાં પદ્યભાષા અનેખી છે—અનીરનાં રનેહાર સંવેદન સંપૂર્ણ વિશદતાથી ઊતર્યા છે.

સખી, દાવો કેઈ કવિપદ્મણે મેં નવ કયો
ન દ્વાવો એ લેવા હૃદય અભિલાષે જરી ધર્યો;
મળ્યા સંસ્કારો જે શિશુ સમયમાં તાતથી મને
વળી જ્યોતિર્ધારી કવિકુલથી કેડી મળી, અને—
વસીને પ્રેરાયો લલિત હૃદયે હું તવ સખી !

જે જીવનસખીએ કવિને સર્જનની પ્રેરણા આપી જ તે જ સખીને પોતાનાં કાવ્યો અર્પણ કરતાં કવિ ધન્ય થાય છે. એ સમર્પણ માત્ર સમર્પણ નથી. પણ કવિ જીએ છે કે કાવ્યો સિવાય કવિનું પણ આ દુનિયામાં શું છે કે જેનું અર્પણ કરી શકે ? માટે જ કવિ કહે છે,

રહ્યું મારું કે ના જીવનમહીયો દ્વિત ટળતાં,
સમર્પ્યું જેને મેં ઉર, મન ચડું છું અરપવા;
ન જે મારી પાસે હૃદયભરે મારે અરપવું,
ધરું તેથી કાવ્યો ક્ષણભર જાની આજ કવિ હું.

શ્રી. રમણિક અરાલવાલાનાં કાવ્યો સામયિકોમાં હમણાં ઓછાં-દેખાય છે. એક કાવ્ય ' સખે ! સાચે એ તે—' 'કુસુમ'— માં અંકમાં આવ્યું છે. એ કાવ્ય ખરેખર સુંદર છે. એ કાવ્યની છેલ્લી છ પંક્તિઓ પરથી જ

કવિનું શબ્દ-માધુર્ય જોઈ શકીશું. કલ્પનાને સતેજ કરે એવી શબ્દ-માધુર્ય રચના આ કવિને સિદ્ધ છે,

ઉષા ઝોઝીંતી ત્યાં સર મહીં ક્ષિતિજેથી હુંકતી
કરો લંબાવીને કમલ વીણતી, ને જલ ભર્યા
જવારાના ક્યારા અનિલ મૃદુ આન્દોલિત કરી
ચગી ચંદ્રમેના રવર સહ રહે ગૌર ગગને !
-અને પ્રાચીદોષે જુગતું રવિનું ગિંચ નમણું,
સખે ! સાચે એ તે જિવન હતું કે રક્ત સમણું !

શ્રી. પ્રહલાદ પારેખનું 'ઘેરૈયો' કુમારના જૂન અંકમાં આવ્યું છે.
એ ઘેરૈયો તે કોણ ?

મહાં ઘેરૈયો કો વિધવિધ લછ રંગ ધૂમતો,
ધડી પૂર્વે છાંટે, ધડીક વળી પશ્ચિમ ભરતો,
કદી આખે આભે ધનદળ મહીં રંગ પૂરતો,
કદી સાતે રંગો લછ ગગનમાં ચાપ કરતો.

પણ એ ઘેરૈયાની શોધ કરવા છતાં ચે નથી મળતો તે ભાવ કવિએ ઉદ્ભવી જ પદિતઓમાં આસેખ્યો છે.

શ્રી. ગૌતમનાં પ્રણ વ્રણ સારાં કાવ્યો "મૌન" (સુવાસ-વૈશાખ);
"રહસ્યમયી સુંદરી" (સુવાસ-વૈશાખ), અને "આજ" (સુવાસ-ગ્રાવણ)
અંકમાં આવ્યાં છે-અહીં એની વિશેષ નોંધ જગા સંકેતને કારણે નથી
કરી શકાતી.

શ્રી. સુરેશ ગાધીનાં બે કાવ્યો-તે પણ સારાં જ છે-સુવાસમાં આવ્યાં
છે. જોકે અંકમાં આવેલી 'મૃત્યુપગલી' હરિણી મન્દ ગતિથી કરણ ચઇ
છે-અને વિશેષ રહેતાં મનોહર થયું છે.

શ્રી. પ્રાદરાયણનું ગીત "બીજું હું કાંઈ ન માગું" રશ્મિમાં આવ્યું
છે. આજુ ગીત સુંદર બન્યું છે. કવિની યાચના સંવેદનથી દબાતી દબાતી
પણ બહાર નીકળે છે,

આપજે તારા અન્તરનો એક તાર
બીજું હું કાંઈ ન માગું.

કારણ કે,

તુંબડું મારું પડ્યું નકામું
કોઈ જુવે નવ એના સામું.

૫૬

પરીચેહર

(ઇરાની તવારીખી દિલચસ્પ નવલિકા)

નરીમાન સોરાખજી ગોળવાળા

કાલમાં ઊગતાં કમળની જેમ એક મુશ્કેલ કુટુંબમાં પરીચેહરનો જન્મ થયો હતો. કમળના ખીલવા સાથે જ આસપાસનું વાયુમંડળ સુંગધિત બની જાય છે, મકરન્દના તરરવા બ્રમરો ચારે તરફ ફોડવા મંડી જાય છે તેમ પરીચેહરના રૂપસારો રોશન થતાં જ સેંકડો પરવાના નિસાર થવા મંડ્યા. પરીચેહરને તો એની ખબર નહોતી. તે હૃદયે સરલ, સૂરતે બોલી અને આચરણે પવિત્ર હતી. ગરીબ માખાપ પરીને પોતાના ઘરનો ચેરાગ ગણતાં.

અહીં તહીં પરીના વિવાહ સમજાવના સમાચાર ચાલુ થઈ ગયા. તે દિવસોમાં તો પશુઓની જેમ મનુષ્યના વેચાણનું પણ બાજાર બરાબર. પરીચેહરના માતાપિતા ધારત તો તેઓ પહેલે જ દિવસે એકાદ હજાર દીનારની ચેલી મેળવી શકત. પણ શરાફત એક ચીજ છે. પુત્રીને વેચવાનું તેઓને પસંદ નહોતું. તેઓ જાણતા કે ખરીદિલી કન્યા કે ખરીદેલા ગુલામ સાથે પાશવિક અત્યાચાર થાય છે. તેઓ પોતાની એક પૂરી દીકરીને એજ માટે વેચવા નહોતા માગતાં. પરીચેહર રૂપરૂપનો અંબાર હતી. એનાં સૌન્દર્યનાં દર્શન કરવા સૌ ફાઇ ટળવળતા. એના પૂજારીઓ વધ્યા. એમાં એક દીન્યાર પણ હતો.

દીન્યાર નીચાપૂરનો એક સોદાગર હતો. દૂર દૂર દેશોની સફર કરીને તેણે ખૂબ દ્રવ્ય જમાવ્યું હતું. નીચાપૂરના અગીર તરીકે તેને સર્વત્ર માન મળતું.

પરીચેહરના દુરનની વાત તેણે પણ સાંભળી. તેના હિત્ત વિચારોથી ગરેલું ઉન્નત મસ્તક પરીના સૌન્દર્ય પર ઝૂકી ગયું. અફ છે, કે ગ્રેમ અને

બુદ્ધિ અને એકી વેળા રંગભૂમિ પર અલિનય નથી કરી શકતા. પ્રેમની વેદી પર બુદ્ધિનું બલિદાન અપાય છે. દીન્યારે એમજ ક્યું, તેણે તેની માગણી કરી. ગરીબ માતાપિતા લગ્નની આવી સીધી માગણીથી પ્રસન્ન થયાં, પણ પરીનું હૃદય કંઈ સોચવા.લાગ્યું. તેની સહીએ તેની માઠી મસ્કરી કરતી ત્યારે સાચો જવાબ દેવાને બદલે તેના મુખ પર હાસ્યરેખા ફેલાતી. આંખ નીચે ધરતી પર ઠરતી.

ધૂળથી ભરાયેલો હીરો આજ ઝવેરીની દુકાને ચમકતો થયો. ચંદ્ર વાદળોમાંથી નીકળી પોતાની નિર્ભજ અંદ્રિકાથી ચક્રોરોનું ચિત્ત પ્રસન્ન કરતો થયો. કાલની ગરીબ પરીચેહર અમીર દીન્યારના ધરની બેગમ બની. ઝરરીન કપડાં અને રત્નજડિત ધરેણાંથી તેનું હુરન ઓર પણ ખીલી નીકળ્યું. દીન્યાર તેના શમ એ-હુરનનો પરવાનો બની ગયો. પરીચેહર પોતાનો વખત પોતાના પ્યારા સાથે હાસ્યવિનોદમાં ને શણગાર સજવામાં માળતી. જે ગઈ કાલે માતાપિતાની સુકી રોટલી માટે મોહતાજ હતી તે આજ અનેક દાસીઓને પાળતી થઈ. પતિપત્નીના દિવસો સુખચેનમાં પસાર થતા તેઓને મનથી દરરોજ પતેતી ને નવરોઝ હતા. પરંતુ તેઓ જાને પ્રકૃતિના અટલ સિદ્ધાંતને ભૂલી ગયાં કે વખત આવતાં ફક્ત પણ કરમાય છે અને જલાશય પણ સુકાઈ જાય છે.

પરીચેહરનાં સૌન્દર્યની વાત ધરાનના શાહ મહમુદશાહને થઈ. તેને જોયા વિના જ તે તો પરીનો આશક બની ગયો. તરસ્યો પાણી પાસે જાય તેમ આ શાહ નીશાપૂર આવ્યો. એ સૌન્દર્ય જતે જોવાની તેના દિલમાં તમન્ના જાગી હતી. પણ નીશાપૂર આવતાંજ તેણે ભણ્યું કે પરી તો સોદાગર દીન્યારની બેગમ થઈ ચૂકી છે. તેનો હિમંગ પડી ભાંગ્યો. મલવાંની વાત તો દૂર રહી પણ હવે તેને જોવાની આશાયે ન રહી. હવે શું કરવું તે વિચારે ચડ્યો. તે શાહ હતો અને શાહી હકુમત તેને કહેતી હોય કે ડરે છે શેનો ? દીન્યારને જણાવી દે કે પરીચેહરની બેટ શાહને કરો દેવી; પણ ધનસાફ તેના બીજા કાનમાં સાદ પાડતો: સંભાળ, તું રાજા છે ખુદાથી ડર. દૈયત તારાં બાળક છે. તેની ધન્યત અરમતનો ખ્યાલ રાખ. વળી શાહી હકુમત તેને ચઢાવતી કે તું શાહ છે, આવું રત્ન તો રાજસી શોભાને માટે જ હોવું જોઈએ. ધનસાફ તેને સમજાવતો કે રાજસી શોભા રત્નોમાં નથી પણ પ્રજના સુખચેનમાં છે.

દીન્યારના દિવસો અપશોઅસરતમાં પસાર થતા. તે તો એમજ સમજતો કે આ અપશોઅસરતના દિવસની સાંજ કદિ પડનાર નથી. અને તેની દોહત પણ ઓછી થનાર નથી. એક દિવસ જુને જાગની ઠંડી લહેકીમાં દોઝની પાળે ખેસી રહી માંછલીઓની ચઢલપઢલ જોઈ રહ્યાં હતાં. તે વેળા દારીએ આવી એક પત્ર દીન્યારના હાથમાં મેલ્યો. તેણે તે ખોલ્યો ને તે વાંચવા મંડ્યો. વાંચતાંજ તે મુર્ચ્છિત થઈ ગયો. પરીચેદર ગલરાષ મૂઝ. દારીઓએ દોડદોડ કરી મૂકી. કોઈ મુલાખજળ છાંટવા લાગી. કોઈ પંખો કરવા મંડી. કોઈ પ્રાર્થનામાં મશગુલ થઈ. થોડા વખતમાં દીન્યાર હોંશમાં આવ્યો. પરી તેને જોઈ રહી. દીન્યારની આંખમાંથી આંસુ સરી પડ્યાં.

શાહ જ્યાં વિચાર પછી નીલાપૂરથી ચાલી ગયો હતો પણ ફિલ પરીની ખિદમતમાં જાણે મેલી આવ્યો હતો. એની ખજાર ન તો પરીને હતી ન તો દીન્યારને. અંતે શાહની ધીરજ ખૂટી હતી. તે તો પરીનું સૌન્દર્ય જોવા માગતો હતો. જતાં જતાં તેણે દીન્યાર પર આટલુંજ લખ્યું હતું.

“ખુશનરીખ દીન્યાર-એક નજર પરીચેદને જોવા તલસે છે. તમે હજીજાત આપશો. તમારો મહમુદશાહ.”

આ પત્ર વાંચીને દીન્યાર મુર્ચ્છિત થયો હતો તેને હવે ખાતરી થઈ ગઈ કે તેની પરીના સૌન્દર્યનો સોદરો ધરાન બરમાં ફેલાઈ ગયો હતો. શાહ-ધરાન હવે તે જોવા માગતો હતો. પરીચેદર તેને દેખાડવી એ સિંહ સામે બકરીને લઈ જવા મિસાલ છે. તે પાછી સુરક્ષિત આવે એ અસંભવ છે.

પાછીમાં રહીને મગરથી વેર કરી ચકાતું નથી. આ પત્ર મળ્યા પછી તો દીન્યાર ચિંતાની આગમાં જળવા લાગ્યો. એક બાજુ શાહે-ધરાનની આગ ન માનવી એ મોતને આમંત્રણ કરવા જેવું છે અને બીજી બાજુ તેની આગ માનવી એ પરીચેદરને રાદા મુખાવતી બરાબર છે.

દીન્યારનો કારોબાર લગ્ન પછી સારી દેખરેખ ન હોવાથી બગડતો ચાલ્યો હતો. નોકરો મને તેમ મોજા હિડાવતા, તેમાં આ ચિંતા પછી તો તે પોતાના કારોબારમાં વધારે બેદરકાર થતો ગયો પરિણામે આવક બધે થઈ. અર્થ અણવળો મુશ્કેલ થઈ પડ્યો.

અતે પોતાની પરીને લઈ તે અમલ રચાઈ જઈ રહ્યાં.

જે દીન્યાર એક વાર વેપારમાં ગયો તો એ પારી હતો, જેના નામની ધરાનંદરમાં સોઢરત હતી તે આજે એ પારી પર પોતાની નિંદગી અપણુ કરી ચૂક્યો છે. સંસારના રોગો તેને મજબૂત સુખ સંમળ રહ્યો છે. પરીચહેરની યુવાની બીજી હતી. તે મુરઝાઈ જવાની તેને ખ્યાલ નહોતી. ઇશ્કનો નશો તેને બંધાઈ રહ્યો હતો. પરી પણ સમજતી હતી કે જેના નામની ધરાનંદરમાં પોતાની આવી દશા થઈ રહી છે. પરંતુ તે શું કરી શકે? તે શું કરે? જોયું બનેની ધન્યતા બચે અને કારોબાર પણ ચાલુ રહે?

જોયું નહોતું. પરીચહેરનાં ઉદ્ધા દાગીનો પરી પાસે રહ્યો ત્યાં સુધી ખર્ચ આપતો. તેને પરીચહેર સામે આવી. દોલતનો નશો ઉતર્યો. ઇશ્કનો નશો (ગિભારી) ઓઢો થયો. દીન્યારની આંખો ખુલી.

દીન્યારની બધી ખર્ચ ધરાનંદર શાહે જામુસો દ્વારા મેળવી લીધી હતી તેની અંતિમ ગરીબ દશાનો તેણે સારો લાભ ઉઠાવ્યો.

દીન્યારને શાહ તરફથી બીજો પત્ર મળ્યો. પત્ર શું, જાણે યમહતતું જામુસો! એમાં લખ્યું હતું:

“કમઅક્કલી દીન્યાર, તું મને પરીચહેરના ઇશ્કની આગમાં જલાવી રહ્યો છે. અને તું મારા ખોદની આગમાં જલી રહ્યો છે. પરી એક રત્ન છે. બ્યારે એવા રત્નની પરખ કરનાર જાને જવેરી ન રહેશે ત્યારે તેની કદર કાણ કરશે? આવ, આપણે જાને મળીને ફેંસલો કરીએ. મારે જે ન્યાયનું ખૂન કરવું હોત અને મને ખુદાનો ડર ન હોત તો આ પત્રને બદલે ત્રણ વાર જ મોકલત-મહમુદશાહ.”

તેદરાનમાં આજ ધરધર એક જ વાત ચાલી રહી છે. દરેકની ઝાંખાને એક જ વાત છે. શાહ મદિદ છે જેવેન છે. અને તેના મરઝની દવા લઈને નીશપૂરી હકીમ દીન્યાર આવી પૂજ્યો છે. સલતનતમાં ફેલાયલી બદઅમની અને શાહી મહેલી ઉદારી હવે ખુશી અને રૌનકમાં બદલી જવાની.

દીન્યારનું દિલ શાહનો બીજો કાજળ મેળવીને ડરવાને બદલે કંઈક સોચવાં લાગ્યું. તેને પોતાના પાછલા દિવસોની યાદ આવી. આજતના અંધકારે તેને અયશોઅશરતના અજવાળાંની યાદ આપી. ધોમેધોમે પરી-

ચેદર પ્રત્યેનો તેનો પ્યાર એટલો થતો ગયો. પરી આગળ કરતા પણ તેની વધારે સેવા કરતી ને અધિક સ્નેહ જાણતી. તેના દિલને બહેલાવતી પણ વ્યર્થ. તે આનું કારણ સમજી શકે નહિ.

શાહી બાગના એક ખુટલા દુવાવાળા રોનકદાર મકાનમાં દીન્યાર પોતાની પરી સાથે આવી વસ્યો. શાહી ગેદમાનીએ તેના હૃદયમાં નવીન બળનો સંચાર કર્યો. શાહની ખુશાહીનો પાર નહોતો. પરીના દીદાર જોવા તે ઉત્સુક થઈ રહ્યો. તેણે પહેલાં તો તેને છુપેથી જોવાનો મનસુબો કર્યો.

આ મકાનની ચોક્કસ રચના હતી. તે ખંડના એક બાગની દિવાલે આરસી જડેલ હતી. ખંડના દરવાજાની બહાર દૂર ઉભા રહીને એ આરસીમાં કાઈ જુએ તો તેને ખંડમાંની વસ્તુઓ દેખાત દે.

પ્રત્યેક પરીચહેર આ આરસીમાં પોતાના ખંડમાં બેસી પોતાની ચેદરો નીરખી રહી હતી. તેમાં પોતાનું મુખ જોઈ તે આગલા દિવસોનું સ્મરણ કરી રહી હતી. એ સમયે તેના માનસપટ પર ભૂત અને વર્તમાન દશાઓનું ચિત્ર ઉપરિથત થતું હતું. ન જાણે શું સોચીને એક વાર તેના આંખ પર મંદ દારણ છવાઈ રહ્યું. દુસ્તનો દિવાનો શાહ, ચોરની જેમ, બહાર પરીને જોવા આવ્યો હતો. ત્યાંથી તેને પરી દેખાતી ન હતી. પણ આરસીમાં તેની ખુલ્લી આકૃતિ દેખાતી હતી. આરસીમાં આ અલોકિક છબી જોઈને શાહ ચક્રિત થઈ ગયો. એટલામાં પરીનું મંદ દારણ જોઈને તેને જાણે તેના ઉપર વીજળી જ પડી. તે મૂચ્છિત થતો હોય એમ લાગ્યું. પણ એટલામાં પરીએ ઠંડા નિશ્વાસ નાખ્યો ને તેના ચહેરાનો રંગ શીઘ્રો પડી ગયો. શાહ વિરમય પામ્યો. લગામના મેદાનમાં તોપોની ગજના જેવી રીતેના દિલોને દબતાવી શકતી નથી ને તણવારોની ચમક આંખોને ચક્રાયોંધ નથી કરતી તેજ વીરો સ્ત્રીની ચિતવનનું તીર ખાંધને પોતાના દયિવાર મૂકી દે છે અને સરણ થવા મારે દીનતાનો સફેદ ઝંડો ઉઠાવે છે.

શાહે જોયું કે પરીચહેર એક અમૂલ્ય સ્ત્રી રત્ન છે. મારા મહેલમાં એ નથી તેથી જ હું ઠંઠાગ છું. દીન્યાર જ ધનવાન છે. તે સોચવા લાગ્યો કે જો એ માથું હું તો શાહી શાનમાં બેસી લાગે છે. જો છીનવી લઉં છું તો ન્યાયનું ખૂન ઘાપ છે, જવા દઉં છું તો મારું જિવન બેકાર બને છે. તે નિર્ણય કરી શક્યો નહિ.

ચેહર પ્રત્યેનો તેનો પ્યાર એહો યતો ગયો. પરી આગળ કરતા પણ તેની વધારે સેવા કરતી ને અધિક સ્નેહ દેખાડતી. તેના દિલને બહેલાવતી પણ વ્યર્થ. તે આનું કારણ સમજી શકે નહિ.

શાહી બાગના એક ખુલ્લા હુવાનાના રોનકદાર મકાનમાં દીન્યાર પોતાની પરી સાથે આવી વસ્યો. શાહી મેહમાનીએ તેના હૃદયમાં નવીન બળનો સંચાર કર્યો. શાહની ખુશાલીનો પાર નહોતો. પરીના દીદાર જોવા તે ઉત્સુક થઈ રહ્યો. તેણે પહેલાં તો તેને છુપેથી જોવાનો મનસુબો કર્યો. આ મકાનની ચોક્કસ રચના હતી. તે ખંડના પરીને એ આર-આરસી જડેલ હતી. ખંડના દરવાજાની બહાર દૂર ઉભા રહીને એ આર-સીમાં કાઈ જુએ તો તેને ખંડમાંની વસ્તુઓ દેખાત દે.

ઇતેદાક પરીચહેર આ આરસીમાં પોતાના ખંડમાં બેસી પોતાની ચેહરો નીરખી રહી હતી. તેમાં પોતાનું મુખ જોઈ તે આગલા દિવસોનું સ્મરણ કરી રહી હતી. એ સમયે તેના માનસપટ પર ભૂત અને વર્તમાન દશાઓનું ચિત્ર ઉપરિચિત થતું હતું. ન જાણે શું સોચીને એક વાર તેના ઓઠ પર મંદ હાસ્ય છવાઈ રહ્યું. દુસ્તનો દિવાનો શાહ, ચોરની જેમ, બહાર પરીને જોવા આવ્યો હતો. ત્યાંથી તેને પરી દેખાતી ન હતી. પણ આરસીમાં તેની ખુલ્લી આકૃતિ દેખાતી હતી. આરસીમાં આ અલોકિ છાંયો જોઈને શાહ ચકિત થઈ ગયો. એટલામાં પરીનું મંદ હાસ્ય જોઈને તો જાણે તેના ઉપર વીજળી જ પડી. તે મુચ્છિત થતો હોય એમ લાગ્યું. પણ એટલામાં પરીએ ઠંડા નિશ્વાસ નાખ્યો ને તેના ચહેરાનો રંગ શીજો પડી ગયો. શાહ વિરમય પામ્યો. લડાઇના મેદાનમાં તોપોની ગજના જેવી રીતેના દિલોને હમતાવી ચકતી નથી ને તલવારોની વ્યથક આંખોને ચકાચોંધ નથી કરતી તેજ વીરો સ્ત્રીની ચિતવનનું તીર ખાઇને પોતાના હયિયાર મૂકી દે છે અને ચરણ ચવા માટે દીનતાનો સફેદ ઝંડો ઉઠાવે છે.

શાહે જોયું કે પરીચહેર એક અમૂલ્ય સ્ત્રી રત્ન છે. મારા મહેલમાં એ તોથી જ હું ઈંગાળ છું. દીન્યાર જ ધનવાન છે. તે સોચવા લાગ્યો. એ માગું છું તો શાહી શાનમાં બદી લાગે છે. જો છીનવી લઉં છું ત્યાયનું ખૂન થાય છે. જવા દઉં છું તો મારું જિવન બેકાર બને છે.

તે નિર્ણય કરી ચક્યો નહિ.

જે શાહે પરીચેહરનાં સૈન્દર્યની માત્ર ખજૂર સાંભળીને પોતાનું તનમન નીસાર કરી દીધાં હતાં તેણે આજે આરસીમાં તેની છબીનાં દર્શન કર્યાં હતાં. એ જોષ તેનું મન હવે ચક્રોળે ચડ્યું હતું પણ ધૈર્યએ સાચ આપી સાચી શાહી શાનની ધ્વજગત રાખી.

દીન્યાર પ્રસન્નતાપૂર્વક પરીને તદ્દલાક આપી દે તો તેના બદલામાં હું તેને તેના તોલ જોડણું સોનું આપવા ખુશી છું. આ રીતે પરી મને મળી શકે તો હું લોક અપવાદથી બચી શકું. દીન્યાર દરિદ્રતાનો દાસ બન્યો છે તે જરૂર હા પાડશે.

પોતાના આ યુક્તિ પર શાહ આનંદ પામ્યો.

જે સમયે પરીચેહર આરસીમાં પોતાનું મુખ જોષ પ્રસન્નતા પ્રકટ કરી રહી હતી તે સમયે દીન્યાર ત્યાં જ બેઠો હતો તેણે પરીને નિઃશ્વાસ નાખતા પણ જોષ હતી. તેણે પરીનું હૃદય જાણી લીધું. તેણે ધ્વજ્યું કે તે તેને બળે લગાવે ને સાંત્વના આપે; પણ જાવિ બાવનાએ તેને તેમ કરવાથી રોક્યો.

એ વિચારે ચઢ્યો હતો એટલામાં તેને એક વધુ પત્ર મળ્યો. શાહે લખ્યું હતું:

“મારા મહેમાન દીન્યાર, તને જોષને મને આનંદ થયો. તને પણ હવે સંતોષ થયો હશે. મહેમાનનું દિલ કુખાવા હું નથી માગતો પણ આટલું કહું છું કે પરીની મહોબ્બત છોડી દે અને હું તને તેના તોલ બરાબર સોનું આપવા તૈયાર છું અને દરબારમાં તારું માન વધારી દઈશ. તું શાહી સરદારાબીને ઠોકરે ના મારતો. વળી હું સમજું છું કે તું આપને તો પરીને વધારે આરામ ને ધ્વજગતવાળી જોવા પસંદ કરશે.

ખરબંદેશ તારો મહમુદશાહ.”

આ વાંચતાં જ દીન્યાર લાલચ અને રનેહના યુગ્મક વચ્ચે લોહું બની ગયો ! પત્ર તેના હાથમાંથી સરી પડ્યો. પરીએ તે ઉઠાવ્યો ને વાંચ્યો. વાંચતાં જ તે ચોંકી ને પળભર ચૂપ થઈ ગઈ. નિદાન તેની ધીરજ ખૂટી ને તેનું હૃદયિક કુખ આંખોને રસ્તે ફૂટીને વહેવા લાગ્યું. તે ડૂસકાં ખાઈ રડવા લાગી. એ રડવાનો અવાજ શાહને કાતે પડ્યો. પત્ર મોકલીને શાહ બહાર જ બેઠો હતો અને આરસીમાં એરડામાંનું દબ્ય નિહાળી રહ્યો હતો.

મુસીબતનો મારેલો દીન્યાર સોચી રહ્યો હતો કે પરીની- મહોબ્બતનો ખ્યાલ કરે છું તો સંભવ છે કે મારા પર-આફતનો પહોંચ તૂટી પડે. અને શાહની અપાતી દોષત અને ધન્યત તરફ હાથ ફેલાવું છું તો પવિત હૃદય અને અતૂલ પ્રેમવાળી પરી ગુમાવું છું.

અંતે તેનું ધૈર્ય ખૂટયું. તે રડી પડ્યો. તે જોઈને પરી તેને ગળે વળગી ખૂબ રડવા લાગી. એ વેળા આ ઓરડામાં તેઓનું કાંઈ હમદર્દ નહોતું. હતી માત્ર પેલી આરસી. એ આરસી આ પતિપત્નીની બેઠસીનું ચિંત્ર શાહની આંખોદ્વારા તેના હૃદયપટ પર એચી રહી હતી. અને હવા તેઓના દુખ દર્દલયા અવાજને શાહના કાને અચડાવતી હતી.

કમળેર આદમી રડી રડીને પોતાનું દુખ હળવું કરે છે. જાને ખૂબ રડીને થૂપ થઇ ગયાં. થોડી વાર ત્યાં નીરવતા છવાઇ રહી-જાણે હવા પણ થંભી ગઇ હોય! એ સમયે જાને જણ્યાં એક બીજાને પ્રેમભરી પણ ઉદ્દેગજનક દષ્ટિથી જોઇ રહ્યાં હતાં. અંતે પરીએ મૌન તોડ્યું. તે નત્રતાપૂર્વક બોલી: “વહાલા, હું તમારા સુખમાં કાંટો છું. એ કાંટો મઠી ફેંકી દો એજ ઉચિત છે. પણ એ કાંટો એવી જગ્યાએ ફેંકા કે કાંઈ નિરપરાધીને નહિ વાગે. હું જીવું છું ત્યાં સુધી તો તમારા દુખનું કારણ થઇ રહીશ. તે દુખ દરે કરવા હું તૈયાર છું, જે મારા જવાબી તમે સુખી થઇ શકતા હો. દીન્યાર વહાલા, તમે તમારા બાહુબળથી લાખો રૂપિયાની દોષત કમાયા. ક્યાં છે તે આજ? જે મારાં તોલ બરાબર સોનાથી તમારાં તે દિવસ પાછા આવી શકતા હોય તો જરૂર તેમ કરો. પરંતુ શાહને હાથ લાગેલું માફ આ બેભન (નિર્જીવ) શરીર શું કામ આવશે? માની લો કે હું જીવતી રહી તો શું આજની ખૂબસુરતી સવારે ખોલેલાં ફૂલ જેમ કરમાઇ નહિ જશે? તે વેળા શાહ પણ મને કરમાયેલાં ફૂલને ફેંકી દે તેમ ફેંકી દેશે. વહાલા મારા, તમે ફુગી ન થાઓ. આ તમારી અને તમારી જ પરી શાહ-મહેલને અને અયરોઅયરતને તુચ્છ દ્રષ્ટિથી જુઓ છે. હું તમારી સાથે મજબૂરી કરીશ સુકી રોટી ખાઈશ અને તમારી ખિદમત મારા બધા પ્યારથી કરીશ. ચાલો આપણે અહીંથી ચાલી જઈએ.”

દીન્યાર પોતાના હૃદય-ચિત્ત સંક્રિયિત વિચાર પર લજવાયો. તે પરીમાન થયો. તે તુર્તજ પરીના કદમોએ પડ્યો. તેની આંખમાંથી આંસુ (અનુસંધાન પા. ૧૯૬)

મિતાક્ષરી

પ્રગતિને પથે

સાડાચારે માસના લાંબા માળા પછી “ માધુરી ” આજે પ્રસિદ્ધ થાય છે. આ અનિયમિતતા છેલ્લા કેટલાક અંકોથી આવી હતી. પણ એ અનિયમિતતામાં અનેક મુશ્કેલીઓ વધ્યે જતી હતી. આર્થિક મુંઝવણની હકીકતથી સૌ આહકો વાકેફ છે જ. એ બધી મુંઝવણોની સાથે જ “ માધુરી ” એ ત્રીજા વર્ષમાં પ્રવેશ કર્યો હતો. છેલ્લો અંક બહાર પડ્યા પછી “ માધુરી ” ને નિયમિત બનાવવાની પ્રયત્ન ઇચ્છાથી એને વડોદરામાં છપાવવું નક્કી કર્યું. અંક છપાઇ રહેવા આવ્યો હતો દરમ્યાન માધુરીનું પ્રકાશન “ શિષ્ટ સાહિત્ય બંડાર ” ને સોંપવાનું પ્રાપ્ત થયું. કદાચ એવા સંજોગો પણ આવ્યા હતા કે “ માધુરી ” નું ભાવિ આ વર્ષ પછી અનિશ્ચિત રહેતે. પણ આજે તો એ ભાવિ નિશ્ચય થાય છે કે “ માધુરી ” હંજીરે ઉપાન્નગી પૂર્વ આકાશમાં એક પંખાની જેમ ઉર્ધ્વ ઉડ્ડયન કરી રહ્યું છે. જે સ્થિતિમાં “ માધુરી ” હતું, એનાથી વિશેષ સારી સ્થિતિમાં થશે. હવે અમારે માથે માત્ર જવાબદારી તંત્રીપદની છે. તે જવાબદારી, અમે નર્ચિત રહેતાં વધારે સારી રીતે બજાવશું.

‘ માધુરી ’ના આ અંકથી જ ‘ શિષ્ટ સાહિત્ય બંડાર ’ એનું પ્રકાશન હાથમાં લીધું છે. આ અંકના કાગળ પણ પહેલેથી જ ખરીદાયેલા હતા. અને વધુમાં અંક બને તોટલી ઉતાવળે વહેલો પાડવાની ઇચ્છા હોવાથી એના રૂપરંગમાં કે બીજી અનેક રીતે જે કંઈ સુધારા કરવાના હતા તે એમ જ રહ્યા. અમે અમારા આહત્તમાઇએને ખાતરી આપીએ છીએ કે “ માધુરી ” નો અંક સર્વોગ સુંદર સમૃદ્ધ અંક થશે. એ અંક ૧૯૦ પાનાનો બનાવવામાં મુખ્ય હેતુ પણ એ જ છે કે અંધેરોમાં ભરાનાર સાહિત્ય પરીપદ પ્રસંગે જ

એ અંક બહાર પાડવો. આ વર્ષના ચાર અંકો પૈકી આ અંક સાથે અમે બેજ અંકો આપી શક્યા છીએ બાકીના ૩-૪ અંકો બેઝાઇને “માધુરી” ડિસેમ્બરની આખરમાં બહાર પડતો દળદાર ૧૬૬ પાનાનો સુંદર એન્ટિક કાગળ તથા બીજાં આકર્ષણથી અતિ સુંદર બની બહાર પડશે. માત્ર બે ચાલુ અંકોનાં પાનાં એક અંકમાં આપવામાં આવે છે એટલે આ અંકોનું બેઝાઇ આર્થિક બચાવની દૃષ્ટિએ પણ કરીએ છીએ એમ પણ નથી. “માધુરી” ની જે કાંઈ મુશ્કેલીઓ હતી તે ધણેમાટે બધી દૂર થઈ છે. એ મુશ્કેલીઓ દૂર થતાં “માધુરી” ગુજરાતની જનતામાં વધારે સારી રીતે સ્વકારારી એમાં અમને શંકા નથી.

આ પ્રકાશક ભાઈઓનો અમે ખરેખર અન્તઃકરણથી આભાર માનીએ છીએ. આવા સમયમાં- ગુજરાતમાં વિવેચન સાહિત્ય તરફ જે ઉદાસીનતા બતાવવામાં આવે છે એ સ્થિતિમાં આ સાહસિક, સાહિત્યરસિક ભાઈઓએ એનું પ્રકાશન લીધું છે, તે માટે, ત્રણ વર્ષ પર વાવેલા બીજમાંથી આ ત્રણ વર્ષનું ફેંણું ફેંણું પાંદડાંઓની ડાવા આપતું તરુ થયું છે- અને કાણ નહીં આશા રાખે કે ગુજરાતી સાહિત્યમાં કાલે એક ફાલીકુલીને મહાવૃક્ષ થવાને જ એ એ ન સમર્થ હોય ? અમને આશા છે કે ગુજરાતના સાહિત્ય રસિક ભાઈઓ ‘માધુરી’ ને બને તેટલો સહકાર આપશે. એક વાત સ્પષ્ટ છે કે તંત્રીઓ અને પ્રકાશકો કરતાં સામયિકની પ્રગતિનો મોટો આધાર એના માલકો ઉપર છે.

આ અંકથી આપણા સુપ્રતિષ્ઠિત યુવાન કવિ શ્રી. ઇન્દુલાલ ગાંધી- પણ અમારી સાથે બેઝાયા છે. સાગરમાં ભિમિં ઇન્દુ જગાડે તેમ ગુજરાતી સાહિત્યસિન્ધુમાં ‘ભિમિ’ જગાડનાર આપણા આજ કવિ. ગુજરાતી જનતા એમનાથી સુપરિચિત છે. એમના સહકારથી પણ અમારી કેટલીક ચિંતાઓ ઝાઝી થઈ છે. અમને આશા છે કે “માધુરી” ને સુંદર બનાવવામાં ભાઈ ઇન્દુલાલનો ફામતી ફાળો મળ્યો છે તે માટે અમે થી. ઇન્દુલાલ ગાંધીનો પણ આભાર માનીએ છીએ.

અમારી આ યોડીધણી છતાંયે અનિયમીતતા નભાવી લેનાર માલક ભાઈઓનો જેટલો ઉપકાર માનીએ તેટલો ઝોઝો છે. “માધુરી” ને ત્રણ ત્રણ વર્ષથી નભાવનાર એજ માલક ભાઈઓનો આભાર અમે કયા શબ્દોનાં વ્યક્ત કરીએ ?

એ ગ્રાહક બાઈઓએ જે સહકાર આપ્યો છે તેવો હજી આપતા રહેશે. જે લેખક મિત્રોએ અમને આભારી કર્યા છે તેમનો પણ એવો ને એવો હાર્દિક સહકાર મળશે જ એની અમને ખાતરી છે. આ દાણે અમે એઓનો પણ આભાર માનવાની તક લઈએ.

“માધુરી” વધારે વધારે ઉત્કર્ષ કરે એટલી સમ્યક્તા સાથે “માધુરી” ને સીધી અને આડકતરી રીતે સહાય કરનાર સૌ મિત્રોનો આ દાણે આભાર માનીએ છીએ.

અભિનંદન

આ પ્રસંગે અમે આપણા પણ સાહિત્યકાર મિત્રોને અભિનંદનો આપીએ છીએ. શ્રી. હિમાચંદર જોષીને મળેલો રણજીતરામ સુવર્ણચંદ્રક આ વર્ષના ઇતિહાસમાં મહત્વનો પ્રસંગ છે. ‘વિશ્વસાંતિ’ ના કવિએ રાજ્યાતથીજ એ પ્રતિભા દેખાડી હતી. ઉત્તરોત્તર એમણે એક એક પછી એક એમ આઠ ગ્રન્થો ગુજરાતને આપ્યા છે. સાહિત્યના સૌ પ્રકારો પર એમણે કલમ અજમાવી સફળતા મેળવી છે. પણ એ સૌ પ્રકારમાં એમની કવિ તરીકેની કીર્તિ જ વધારે માનપ્રદ છે. ગુજરાત સાહિત્ય સભાએ આ યુવાન કવિની યોગ્ય કદર કરી છે એની શાંકા ટાંકને પણ ન લોધ શકે. એમની પ્રતિભા અને કીર્તિ હજી વધારે ઝગો. એ ‘યુગે ગુજરાત’ ના અન્તરેની કાવ્ય દ્વારમ ગુર્જરી જાગમાં વધારે ખુલેકો એટલીજ પ્રાર્થના સ્પષ્ટે એમને અમે અમારાં હાર્દિક અભિનંદનો આપીએ છીએ.

શ્રી. ઇન્દ્ર વસાવડાના નામથી ‘માધુરી’ ના વાચકો પરિચિત છે. એમની કેટલીક ગુજરાતી વાર્તાઓ ‘માધુરી’ નાં પાનાઓ પર આવી ગઈ છે. હિંદી સાહિત્યમાં પેણ એક પ્રતિષ્ઠિત સાહિત્યકાર તરીકેની પ્રતિષ્ઠા એમણે મેળવેલી છે. સ્વ પ્રેમચંદ્રજીએ આ યુવાન લેખકની ધણી સારી પ્રથંયા કરી છે. હિંદુસ્તાનીના પ્રચાર અર્થે ડાયરેક્ટર-પબ્લીક ઇન્સ્ટ્રક્શન તરફથી શ્રી. ઇન્દ્ર વસાવડાને એમની મુંદર હિંદી નવલકથા ઘરકો રાહ માટે રૂ. ૧૦૦) નું ઇનામ આપવામાં આવ્યું છે. આ નવલકથાનું ભાષાન્તર ગુજરાતીમાં ‘ધર ભણી’ નામે પ્રસિદ્ધ થયેલું છે. શ્રી મેઘાણીએ કહ્યું છે તેમ શ્રી. ઇન્દ્ર વસાવડા પ્રથમ તરુણ ગુજરાતી છે, કે જેમણે હિંદી સાહિત્યમાં ઠીક ઠીક કીર્તિ પ્રાપ્ત કરી છે. એમની નવલકથા ‘શોભા’ અને ‘ધરભણી’ લોકપ્રિય થઈ છે. અને તાજેતરમાં જ એમની બે નવલકથાઓ

“ ગંગાના નીર ” અને “ નરેન ” બહાર પડ્યો. પોતાની શક્તિના પ્રતાપે મેળવેલા આ ધનામ માટે થી. વસાવડાને માટે દાર્દિક અભિનંદન આપીએ છીએ.

ગ્રે. કાન્તિલાલ બ. વ્યાસને મુંબઈ યુનીવર્સિટી તરફથી એમણે સંસ્કૃત ગ્રંથોને આધારે લખેલા ‘ હર્ષદાલીન ભારતીય જીવન ’ સંશોધન-ગ્રંથ માટે વિશ્વનાથ નારાયણ ગાંડસિક ગોલ્ડ મેડલ એનાયત કરવામાં આવ્યો છે. સંવત્ નિષ્પક્ષ રીતે માત્ર ગ્રંથનાં ગુણને જોઈને જ આ મહામાન યુનિવર્સિટી તરફથી આપવામાં આવે છે, ગ્રે. કાન્તિલાલ વ્યાસ ધણા ચરલ અભ્યાસી છે. એમના કૃતલાક અવારનવાર પ્રગટ થયેલા લેખો પરથી, પણ આપણે જોઈ શકીએ છીએ. એમની શક્તિનો આથીયે વધુ સફુપયોગ કરી આપણા સાહિત્યને સમૃદ્ધ કરવામાં એમનો ફાળો આપી શકે એમ છે. યુનીવર્સિટી તરફથી મળેલો આ ચંદ્રક વિરલ માન મનાય છે. ૧૯૨૫ માં આ મેડલ રચપાથો ત્યાગી આજ સુધીમાં બેને એ મેડલ મળ્યો છે, એ મેડલ મેળવનાર ગ્રે. વ્યાસ ત્રીજા છે. મેડલને માટે નિર્ગંધ પૂરેપૂરો લાયક હોય તો જ આ મેડલ આપવામાં ‘ મેડલ ’ ની મદત્તા છે. ગ્રે. વ્યાસ આ મેડલ મેળવનાર પહેલા ગુજરાતી છે અને એ ગૌરવજ આપણે અન્તરના ઉમંગકાથી ગ્રે. વ્યાસને દાર્દિક અભિનંદનો આપીએ છીએ.

(અનુસંધાન પા. ૧૯૨ થી)

વહી જતાં હતાં—જણે તેના મનનું પાપ આંખદ્વારા નાસી જતું હોય ! રડતી પરીએ તુર્તાજ દીન્યારનું માથું ઉઠાવ્યું અને તેને પોતાના વક્ષ-સ્થળે લમાવ્યું.

એવી હાલતમાં તેઓના બંનેના કાને આ અવાજ આવ્યો :

“ રાજાશ પરીચેદર રાજાશ ! તેં આજ અમો બંનેને ગયાવી લીધા છે. અદલાદના શુક કર અને તારો ગમ દૂર કર. આજથી તું મારી ધર્મ—બહેન છે. તારા પારસી કુળને તેં આજ ખરે જ દીપાવ્યું છે. બાઈ દીન્યાર આવો મને બેટો. મારો ગુ-હો માફ કરો. જૂદા પ્રેમનો ઉન્માદ આજ દૂર થયો છે. ”

નરેન

લે. ઈન્દ્ર વસાવડા

‘ ધરબણી ’ અને ‘ શૈભા ’ ના ગુજરાતી-હિંદી લેખક થી. ઈન્દ્ર વસાવડાની, પ્રાસાદિક શૈલિથી લખાયેલી આ નવલકથા છે : સત્યાગ્રહ સમય પછીનું આલેખન કરતી આ નવલકથામાં, કૌલેજમાં ભણતા અને દેશના વાતાવરણથી ખળભળા ઉઠેલા યુવકના હૃદયમંથનનું આખેદ્રવ્ય વર્ણન છે. આપણા દર્શિત સમાજની સ્થિતિ, તેના ઉદ્ધાર માટે ચંતા પ્રયાસો અને તેમાં ઝંપલાવવા મથામણ કરતો આપણો શિક્ષિત કૌલેજ યુવક તથા તેની સામે ઉભી થયેલી સમાજની, વાતાવરણની અને પરિસ્થિતિની દીવાલો અને આ બધાય બંધનને તોડી નાખવાનો પ્રયાસ કરતા આપણા યુવકો. આ બધાનું આમાં સુંદર દિગ્દર્શન છે. અને છતાં આ નવલકથામાં પ્રચારવેડા નથી, પણ તેમાં ‘ છે જીવનની સ્વાભાવિકતા, શૈલીમાં છે પ્રાસાદિકતા અને હાસ્ય-રસ (લુમર) અને લેખકે જે જોયું છે તેનું જ કરાવેલું છે દર્શન.

કિં. ૧-૧૪-૦ ટ. ખ. ૦-૩-૦

પ્રાપ્તિસ્થાન

શિષ્ટ સાહિત્ય ભંડાર

પ્રિન્સેસ રોડ : મુંબઈ, ૨

ફોન નં. ૨૭૮૪૭

તમે જોઈ?

લાકડાની લાદી

બર્માના સર્વોત્તમ સાગમાંથી વૈજ્ઞાનિક રીતે તૈયાર કરવામાં આવેલી, તદ્દન નવી જ ભાતની અને નવી જ ભાતની આ લાદી વાપરવાથી મકાનને કુદરતી સૌંદર્યવાળું ‘ અપ-ટુ-ડેટ ’ અને આરોગ્યરક્ષક બનાવી શકાય છે.

○

○ વિવિધ રીતે જડીને પોલિશ કરવાથી આખા ઔરડામાં જાણે લાકડા-રંગનો અખંડ ગાલીચો બિછાવ્યો હોય તેવો કામગી અને સુંદર દેખાવ આપે છે.

○ શિયાળો, ઉનાળો અને ચોમાસુ એ ત્રણે ઋતુઓમાં સમશીતોષ્ણ રહેતી હોવાથી, સંધીવા અને શરદી જેવા ફેટલાક રોગોથી બચાવીને આરોગ્યનું રક્ષણ કરે છે.

○ ‘ સીઝન ’ (ઋતુક્ષમ) કરેલા સર્વોત્તમ સાગમાંથી વૈજ્ઞાનિક રીતે તૈયાર થતી હોવાથી ઘણી જ મજબૂત, ટકાઉ અને સ્થિતિસ્થાપક છે.

○ બધી બાબતમાં આ રીતે ઉત્તમ હોવા છતાં આરોગ્ય અને ઉપયોગિતાની નજરે જોતાં કિંમતમાં પણ સરવાળે સસ્તી પડે છે.

○ વધુ માહિતી માટે મળો યા લખો.

ઉપયોગી વસ્તુ ભંડાર

[મુંબઈ અને પરાંઓના સોલ એજન્ટ]

પ્રિન્સેસ રોડ : મુંબઈ, ૨

ફોન નં. ૨૭૮૪૭

આરોગ્ય

નીરોગી જીવન અને નિઃ-
રોગિયારતું માસિક

આરોગ્ય જીવવા માટે તેમ જ રોગ મટાડવા માટે ઠસરત, ખોરાક, હવા, પાણી, પ્રકાશ, માટી, મસાજ (માસિસ), ઉપવાસ અને એવા જ બીજા કુદરતી, બુદ્ધિયુક્ત, નિર્ભય, સાદા, સરળ, સોંધા, અને સચોટ ઉપચારો વિષે આ માસિકમાં પ્રગળતે શાસ્ત્રીય માહિતી આપવામાં આવે છે.

આપણા ખોરાકની વિવિધ વાનીઓ અને એના ગુણદોષો વિજ્ઞાનની છેલ્લામાં છેલ્લી શોધો મુજબ સમજાવવામાં આવે છે.

સાદા રોગો અને બયંકર રોગો વચ્ચેનો ભેદ સમજાવી સાદા રોગોમાં વૈદ્ય, દાકતર કે હકીમની મદદ લીધા સિવાય, ઘેર બેઠાં જોઈ ખર્ચે રોગ મટાડવાની સમજણ આપવામાં આવે છે.

આ માસિક વૈદ્ય-દાકતરનાં ખોટાં બિલ બચાવી, જોઈ ખર્ચે આરોગ્ય જીવવાની ચાવી એના વાચકોને આપશે અને એ રીતે એના લવાજમ કરતાં અનેકમણું વળતર પાછું મળશે.

વાર્ષિક લવાજમ

હિંદમાં અહરદેશમાં પરદેશમાં
રૂ. ૧-૪-૦ ૧-૮-૦ ૨-૦-૦

છૂટક નકલ બે આના

દર મહિનાની પહેલી તારીખે બહાર પડે છે.

કોઈપણ મહિનાથી ગ્રાહક બની શકાય છે.

શિષ્ટ સાહિત્ય ભંડાર :

પ્રિન્સેસ રીટ : મુંબઈ-૨

જનેતા

માતા, દુહિતા, ભગિની ને
ભાઈનું માસિક

‘જે કરે યજ્ઞાવે પારણું તે દેશનું બાવી ઘડે.’ એ ઠવિ-ઠથનાનુસાર સમાજનું અને સમગ્ર રાષ્ટ્રનું બાવિ જનેતાઓના હાથમાં છે. એટલે રાષ્ટ્રના જીવન બાવિ સારુ જનેતાઓ શિક્ષિત, સંસ્કારી, સુદૃઢ અને પોતાની વિશિષ્ટ કરજોથી સંપૂર્ણ વાકેફ હોય એ અતિ જરૂરનું છે. આ દિશામાં ભાગદશક થવાનો ‘જનેતા’ યથારીક પ્રયત્ન કરશે.

સ્ત્રી સ્વાતંત્ર્ય અને સમાનહક્કની શુભ ભાવના તીવ્રે જાગૃતિ અમળ્યે આજે જનેતાનું ગંગળ સ્વરૂપ જૂલાણું જમને ઠાં તો પુરુષોચિત વૃત્તિ અને વલણ આવતાં જાય છે. અથવા, તો વેશભૂષા અને દેશનાદિમાં મર્યાદા જોળંગાઈ જમને ‘કામિની’ સ્વરૂપ અગ્રપદે આવી રહ્યું છે. ગંભીર વિચારણા માગી લે એવા આ અને અન્ય મહત્વના પ્રશ્નો વિષે પણ ‘જનેતા’ મુક્તવિચારો અને છણાવટ રજૂ કરશે.

ઉપલા હેતુઓને નજર સામે રાખીને ‘જનેતા’માં વિચારપૂર્ણ લેખો, વાર્તાઓ, જીવનચરિત્રો, ચર્ચાઓ, સ્ત્રીજીવન અને બાળજીવનના પ્રશ્નો, જાણવાબોગ વર્તમાનો વગેરે સામગ્રી આપવામાં આવશે.

વાર્ષિક લવાજમ

હિંદમાં અહરદેશમાં પરદેશમાં
રૂ. ૧-૪-૦ ૧-૮-૦, ૨-૦-૦

છૂટક નકલ બે આના

દર મહિનાની આઠમી તારીખે પ્રગટ થાય છે.

કોઈપણ મહિનાથી ગ્રાહક થઈ શકાય છે.

શિષ્ટ સાહિત્ય ભંડાર :

પ્રિન્સેસ રીટ : મુંબઈ-૨

વારતા

વિનોદ અને વિચાર આપતી
વાર્તાઓનું માસિક

આપણાં પુરાણો કે અખંડ
વારતાધારાથી એક પ્રગળ આકર્ષણ
જુગાડી લોકહૃદયને ડોલાવી રહ્યાં છે
એ વારતા અમને લાગે છે કે, લોક
તરફ સાહિત્યને લઈ જવા અને
સાહિત્ય તરફ લોકને ખેંચી લાવવામાં
અચૂક ભાગ ભજવશે, અમે માત્ર
આ નાનકડા માસિકથી પ્રયત્ન શરૂ
કરીએ છીએ.

*

દરેક જીવન અનેક પ્રસંગોનું જ
બનેલું હોય છે. અને પ્રત્યેક પ્રસંગને
તેનું રહસ્ય હોય છે. વાર્તા આ રહસ્યને
પકડી તમારી પાસે મિત્રની જેમ રજૂ
યાવ છે. આવી રીતે વારતા એક
સામાન્ય જીવનમાંથી વિકસવા માગતા
અસામાન્ય બીજને મદદરૂપ પાણુ
બને છે.

*

પળેપળની મણુતરી કરતા આ
ઉતાવળના યુગમાં વારતા એ એક
એવું સાહિત્ય છે કે જે તમારી
ખચતના થોડા સમયમાં જાત્રી લપ-
છપ વિના કંઈક નવો સદેશો આપી
જાય. અમારી હૃદય આમ છેક
લોકહૃદય સુધી પહોંચવાની છે અને
અમારી વારતાઓ પણુ એટલી જ
નાની, સરળ અને પ્રેરક રાખવા
માગીએ છીએ.

સર્વધર્મ

સર્વધર્મ-સમભાવ પ્રચારનું
માસિક

માનવજીવનના પ્રાણરૂપ ધર્મના
અનેકવિધ સ્વરૂપો-મત, ધંધ અને
વાડાઓ-માં રહેલી મૂળભૂત એકતા
શોધવાનો, સમજવાનો અને સર્વધર્મ
-સમભાવની વિશ્વકલ્યાણી શુભ
લાવના પ્રચારવાનો આ માસિક નમ્ર
પ્રયત્ન કરશે.

*

ધર્મ એ માત્ર ધર્મસ્થાનકોમાં જ
આચરવાનો, માત્ર ક્રિયાકાંડોનો કે
માત્ર વાતોનો જ વિષય ન હોતાં
વર્તનનો વિષય છે-સમગ્ર જીવન
સાથે વણી દેવાનો વિષય છે એ
સિદ્ધાંતનું આ માસિક સમર્થન કરશે.

*

ધર્મ એટલે આલોકમાં કષ્ટ
વેદાવીને માત્ર પરલોકમાં સુખ અપાવે
એવી કોઈ વિધિ છે એમ નથી; પણ
ધર્મો રક્ષિતિ રક્ષતઃ । એ ઋષિકોલ
સુગંધ ઉભય લોકમાં જે રક્ષા કરે,
જે ક્ષેમની પ્રતીતિ કરાવે, એ ધર્મ.
એથી ઉલટો તે અધર્મ : આ ભાવના
યથારાક્ય રજૂ કરવામાં આવશે.

*

ઉપલા હેતુઓને નજર સામે
રાખીને પ્રાચીનઅર્વાચીન સંતો,
ભક્તો, જ્ઞાનીઓ, મહાપુરુષો વગેરેનાં
જીવનચરિત્રો અને વિચારો તથા
વિવિધ ધર્મશાસ્ત્રોમાંથી અમૂલ્ય જ્ઞાન-
પ્રસાદો પીરસવામાં આવશે.

વાર્ષિક લવાજમ

હિંદમાં બહારદેશમાં પરદેશમાં
રૂા. ૧-૪-૦ ૧-૮-૦ ૨-૦-૦

છૂટક નકલ બે આના

દર મહિનાની ૧૫ મી તારીખે
પ્રગટ થાય છે.

કોષ પણ મહિનાથી ગ્રાહક બની
શકાય છે.

શિષ્ટ સાહિત્ય ભંડાર

પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ : મુંબઈ-૨

વાર્ષિક લવાજમ

હિંદમાં બહારદેશમાં પરદેશમાં
રૂા. ૧-૪-૦ ૧-૮-૦ ૨-૦-૦

છૂટક નકલ બે આના

દર મહિનાની ૨૨ મી તારીખે
પ્રગટ થાય છે.

કોષ પણ મહિનાથી ગ્રાહક બની
શકાય છે.

શિષ્ટ સાહિત્ય ભંડાર

પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ, મુંબઈ-૨

શિષ્ટ સાહિત્યમાળાનું પ્રથમ પુસ્તક

હિમાલય સ્વરૂપ

અને ખીજાં નાટકો

દ્વંદ્વ સમયમાં પ્રગટ થશે.

‘માધુરી’ના ચાલુ ગ્રાહકોને

જે ગ્રાહકોએ હજી તેમનાં ચાલુ વર્ષનાં લવાજમ ભર્યાં નથી,
તેમને વિનંતિ છે કે વહેલી તકે તેઓ તેમનાં લવાજમો “ તંત્રી
“ માધુરી ”—વિલેપારદે ” એ સરનામે મોકલી આપે. જેમનાં
લવાજમો મોકલ્યાબરની આખર સુધીમાં નહિ આવે. તેમને ડીસેં-
બરનો ખાસ અંક વી. પી. કરવામાં આવશે. જે ગ્રાહક ભાંધ્યો
એ વી. પી. ખર્ચામાંથી ગણવા માગતા હોય તેમણે લવાજમો
મોકલી આપવા.

તુરતમાં પ્રગટ થશે

‘પતીલ’ કૃત

પ્રભાત નર્મદા

[કાવ્ય ગ્રંથ]

૦ ચાર પ્રવાહમાં ૦

કિંમત રૂપિયા બે

તમારી નકલ પ્રથમથી જ

નક્કી કરી લેવા માટે

લખો

શિષ્ટ સાહિત્ય ભંડાર

પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ : મુંબઈ, ૨

—ઈન્દુલાલ ગાંધી કૃત—

અંધકાર વચ્ચે

અને

ખીજાં નાટકો

પૃષ્ઠ : ૧૨૦ કિં. ૧-૦-૦

ગોરસી

કલ્પનારંગી કાવ્યોનો અંગ્રહ

કિંમત એક રૂપિયા

પ્રાપ્તિસ્થાન

શિષ્ટ સાહિત્ય ભંડાર

પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ : મુંબઈ, ૨

કાળના પ્રવાહમાં

કાળનો પ્રવાહ નિરંતર
અસ્ખલિતપણે વહ્યા કરે છે.

વહી ગયેલો કાળ

માનવીના જીવનમાં

સુખદ

સંસ્મરણો જાગૃત કરે છે.

પણ એ સંસ્મરણો માત્ર
યાદ જ કરવાનાં રહે છે.
એ યાદ સ્થિર કરવાનું
એ કે જ સાધન છે—

ફોટો ગ્રાફી

એન્લાઈમેન્ટ, પેઇન્ટીંગની

— કલા માટે —

પ્રભાત કલા કુટિર

સ્ટુડીઓઝ

૧૮૧, ગીરગામ રોડ

કાંઠાવાડીના નાકા પાસે

ટે. નં.... ૨૨૪૪૨

મુંબઈ, ૪

‘ માધુરી ’ હવે પછી

- આ વર્ષના ત્રીજા અને ચોથા અંકનું જોડણું કરીને ‘ માધુરી ’ નો આવતો અંક ખાસ અંક તરીકે ઘડાર પડશે.
- આપના હાથમાં છે તે અંક-એટલે વર્ષ ત્રીજું અંક બીજા-થી ‘ માધુરી ’ નું પ્રકાશન ‘શિષ્ટ સાહિત્ય ભંડાર’ તરફથી થયું છે.
- નવા થનાર ગ્રાહકોએ પોતાનું લવાજમ શિષ્ટ સાહિત્ય ભંડાર : પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ, મુંબઈ-૨. નાં સરનામે મોકલાવવું.
- ‘ માધુરી ’ માટેના લેખો કાવ્યો ઇત્યાદિ તથા સમાલોચના માટેનાં પુસ્તકો પત્રો વગેરે નીચેના સરનામે તંત્રીને મોકલાવવાં.

મગનલાલ લાલભાઈ દેસાઈ
નિરંજન નિવાસ, માલવીયા રોડ,
વિલેપાર્લે-(મુંબઈ)

- ‘ માધુરી ’ ના ચાલુ ગ્રાહકોમાંથી જેમનાં લવાજમો હજી નથી આવ્યાં તેમણે તે મગનલાલ લાલભાઈ દેસાઈને ઉપરના સરનામે મોકલવા કૃપા કરવી.

તંત્રીઓ:-મગનલાલ લાલભાઈ દેસાઈ અને હંફલાલ ગોંધી
રમણલાલ નાનાલાલ શાહે, પટ્ટાદરા રાવપુરા અરોલ પ્રિન્ટરીમાં જમનાદાસ
માલિકચંદ્રે સવાળી ડિ. આ. પ્રિ. મુંબઈ-૨.

સર્જન અને સમીક્ષાનું ત્રિમાસિક
વર્ષ : ૪ :: અંક : ૩-૪ * એપ્રિલ : ૧૯૪૧

સોન એબન્ડ

શ્રેણી નં.

શિષ્ટ સાહિત્ય ભંડાર' પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ, મું.

આ રો ગ્ય

નીરોગી જીવન અને નિર્લેખીય વ્યવસ્થાનું માસિક

• તંત્રી •

રમણલાલ એન્જિનીયર

★

● આ માસિકમાં આરોગ્ય, લગવવા માટે તેમજ રોગ મટાડવા માટે કસરત, ખોરાક, દવા, પાણી, પ્રકાશ, માદી, મસાળ (માલિસ), વપવાસ અને એવા જ બીજા કુદરતી, બુદ્ધિયુક્ત, નિર્ભય, સાદા, સરળ, સૌંદર્ય અને સચોટ વપવારો વિશે પ્રત્યેક શાસ્ત્રીય માહિતી આપવામાં આવે છે.

● અપણા ખોરાકની વિવિધ વાનીઓ અને એના ગુણદોષો વિજ્ઞાનની ઉદ્ધતામાં ઉલ્લી શોધો મુજબ સમજાવવામાં આવે છે.

● સાદા રોગો અને ભયંકર રોગો વચ્ચેના ભેદ સમજાવી સાદા રોગોમાં વૈધ, દાકતર કે દર્દીમની મદદ લીધા સિવાય થઈ જતાં એક જ ખર્ચે રોગ મટાડવાની સમજણ આપવામાં આવે છે.

● આ માસિક વૈધ દાકતરનાં ખોટાં બિલ બચાવી એક જ ખર્ચે આરોગ્ય લગવવાની ચાવી એના વાંચકોને આપશે અને એ રીતે એના લલાતમ દરતાં અનેક માણસોને બચાવવામાં આવશે.

વાર્ષિક લલાતમ

દિલમાં	બહારમાં	પરદેશમાં
૧-૪-૦	૧-૮-૦	૨-૦-૦

દરેક નકલ બે આના

દર મહિનાની ૧ લી તારીખે પ્રગટ પામશે.

કોઈ પણ મહિનાથી આદ્ય વધ શકાય છે.

જ ને તા

માતા, કુદિતા, સગિની ને ભાઈનું માસિક

• તંત્રી •

ધીરજલાલ પરમાનંદ શેઠ

★

● ‘જીવન મુલાકાતે પાસું તે દેશન લોપી થઈ’ એ કવિકલ્પનાનુસાર સમાનનું અને સમગ્ર રાષ્ટ્રનું લાવી જનેતાઓના હાથમાં છે. એટલે રાષ્ટ્રના ઉત્થાનને લાવી સારું જનેતાઓ શિક્ષિત, સંસ્કૃતી સુદૃઢ અને પોતાની વિશિષ્ટ ફરજોથી સંપૂર્ણ વાકેફ હોય એ અતિ જરૂરનું છે. આ દિશામાં માર્ગદર્શક થવાનો ‘જનેતા’ વ્યવસ્થાપક પ્રયાસ કરશે.

● સ્ત્રીશક્તિ અને સમાન હક્કની શુભ લાવના નીચે જાણે જાણે જાણે જનેતાનું મંગળ સ્વરૂપ બુલાવું જઈને શું તો પુરોષાચિત વૃત્તિ અને વલણ આવતાં નથી છે. અથવા તો લેવામાં આવે અને ફેરનાદિમાં મર્યાદા ઓળખાઈ જઈને ‘કામિની’ સ્વરૂપ અગ્રપદે આવી રહી છે. જંગીર વિચારણા માગી લે એવા આ અને અન્ય મહત્વના પ્રશ્નો વિશે પણ ‘જનેતા’ મુક્ત વિચારો અને ઉદ્ધાવટ રજૂ કરશે.

● ઉપલા હેતુઓને નજર સામે રાખીને ‘જનેતા’માં વિચારપૂર્ણ લેખો, વાર્તાઓ, જીવન ચરિત્રો, ચર્ચાઓ, સ્ત્રીજીવન અને બાલજીવનના પ્રશ્નો, લખવા જોગ વર્તમાનો વગેરે સામગ્રી આપવામાં આવશે.

વાર્ષિક લલાતમ

દિલ	બહારમાં	પરદેશ
૧-૪-૦	૧-૮-૦	૨-૦-૦

દરેક નકલ બે આના

દર મહિનાની ૮ મી તારીખે પ્રગટ પામશે.

કોઈ પણ મહિનાથી આદ્ય વધ શકાય છે.

શિષ્ટ સાહિત્ય ભંડાર, મુંબઈ ૨

માનવતાની પશુતા

[સ્વનિત]

પ્રભુ! માનવનો અવતાર શો આજ બન્યો!
એને હિંસક હંત ને નહોત શા બિચ્છા ફરી!
લાળ વર્ષની સંસ્કૃતિ એની ક્યાં અંતે સરી?
પાછો હીન પશુત્વના શા વનપાઠ લખ્યો!

જેની બુદ્ધિએ ઘોર અજ્ઞાન-અંધાર હણ્યો, ૫
તે શું એ જ અંધારને કૂપ હશે બિતરી?
જેનાં સ્વપ્નનાં ઇંદ્રધનુ દેતાં બ્યોમ ભરી,
તેની આંખે શે આંધીને પંથ સુખાર્થ ગણ્યો?

પ્રભુ! બ્યોમની પોથીમાં અક્ષર તારા પડ્યા,
તેને કંઈ ઉકેલતાં માનવની પ્રભુતા ૧૦
અહીં આલાશિરે, ને ત્યાં મેઘસ્વરો ગગડ્યા—

વનનાદ સુણી તેમાં વળી ફરી પશુતા:
પ્રભુતાભર અક્ષર લોચનથી ગળડ્યા
બની તાતા અંગાર: શી માનવની લઘુતા! ૧૪

છ

અરેશર ફરામદ અમરદાર

કવિશ્રી ખખરદારને

[રામ ભીમપલાસી • તાલ લાવણી]

ચંદની અમૃતધારથી ધૂવે ગગનઅન્ધારઃ
રામરજોયાં હો તને, જીવનને મંજાર.

કવિજન, કરણાથી બીની

કરી તેં કેડી કવિતાની. ૧

તારી નિર્મલ ચિન્તનશ્રેણી નેત્રી થઈ કંઈ નયનોની,
પ્રભુ લક્ષ્મીના પરિસ્થેદે તેં અંતરભોમ કરી બીનીઃ
તું શ્રદ્ધાની જ્યોત અવિચલ, કહ્યાણુક તારી કેડી,
નર્તનશું તેં કીર્તન કેરી જાંધી'તી છેડાછેડી.

ઋષિવર, સતની સરજેલી

સુધા તેં સોંપી જગજૂની. ૨

‘જ્યાં જ્યાં એક વસે ગુજરાતી ત્યાં ગુજરાત સદૈવ હશે.’
વૈભવવંતી એ વાણીમાં પ્રેમશૌર્ય કેવાં વિલસે !
ઇંધણુ ઉજમતણું તું લાગ્યો, બળતું શાંત થવા ટાણે,
અણુદીકે અગ્નિ તેં મૂક્યો એ ઓચિન્તા ઓલાણે.

કવિવર, પદપદ પ્રગટેલી

શુલાળી તેં ગુજરાતણી. ૩

કમલોનાં ભાતાં લઈ જ્યારે, હંસ ગયા માનસસરમાં,
કમલતન્તુનાં તીર કરી તેં સોંપેલાં શારદકરમાંઃ
રોતલ ક્ષેત્રે રણની કવિતા ગૌરવવંતી તેં ગજવી
ઠીધી કુંજે દાબ્યકલિકે સૌરભવંતી તેં જ કવિ !

કવીશ્વર, સ્વર સ્વર સિંચેલી

ઝુરાવટ તેં સમરાંગણી. ૪

ઈન્દુલાલ ગાંધી

રહસ્યહૃદય

[૫મી]

રહસ્યહૃદય! નિશા! કવણુ રે તને જાણતું?
પુરાણુ જનની અનંત ભવની તું એકાકિની;
જવલંત દ્યુતિમંત દિવ્ય મણિઓ તણી ખાણુ તું;
તુંહિ ગહનગર્ભિણી, નિયતિ, સિદ્ધિ સંભાવિની.

અહો! મનુજ અંધ કુદ્ર રજમાં જ રે રાચતા
કળી કચમ શકે પ્રભાવ તવ ભવ્ય ભાવાત્મના?
અહીં મૃગજળે મુલાંશુર તરંગ પે નાચતા
છળે તવ તરંગહીન નિધિ નીરખી મૌનના!

ભયે નયન મીચતા મરણમૂર્છનામાં ઢળી;
અસીમ અવિકંપ આર્દ્ર તવ શાંતિકેરે જળે
કરે નવ નિમજ્જનો! પણ મને અનેરી મળી
સમૃદ્ધિ તવ ખોલતી ગુપ્ત આવી: એથી કળે
ઉઘાડી ઉર તારું—સ્તિગ્ધ શિવ શાંત વાત્સલ્યનું,
પ્રવેશ કરી ત્યાં લહીશ સુખ મૂક સાક્ષ્યનું.

❧

પૂજાસાસ

પ્રિયાના સાન્નિધ્યમાં

[વસંતવિલાસ]

તેં જ્યારથી હૃદય તારું મને સમર્પ્યું,
મેં કૈતવે સકળ જીવનને સમર્પ્યું:
પામ્યું દિશા નવી જ દો મુજ દેહ-પ્યાહું,
જોતાંની સાથ તુજ નૌતમ નેનગદ્દ.

દીધી થવા અવનતી મુજ મેં અનેક,
રાખે જ જેથી શરણે તું મને વિશેષ:
લેવા ન દોડું કદી ઉત્તતિનો હું ચોપ,
કે મ્હેરબાની તુજ આ નહિ થાય લોપ !

માણું બધા, નહિ નિરામય માણું, બહાલી
છોડી પથારી મુજ જેથી ન જાય ચાલી.
મારો પરાજય મને ન લગાર સાલે—
હુઃખી મને તુજ કરે અપકર્ષ, બાલે !

છે વસ્તુથી અધિક 'વાત' મનાઈ મીઠી:
પેલી વિલાતી, નવ આ કદી જાય નીકી.
આસાયશેથી રહી ટેકવી જિંદગાની
મેં રાખી વાત નથી તેહથી એક છાની.

જો હોય ક્યાંય મુજને મળતો દિલાસો,
તો માત્ર તાહરી કને મળતો દિલાસો !
જે શોધતાં ધરણીમાં ન મળ્યું સમસ્ત
માગ્યા વિના રહું મળી તુજ તેહ હસ્ત.

હો આપણા ન પડેહો કદી ખ્યાર વચ્ચે,
અન્યોન્યની મદદથી વસનાર વચ્ચે !
એને કહેતું જગ. સુંદરતા તહારી
છે ખ્યાતિ તે મહીં શહેલ સમાઈ મારી.

તેં જે દિનેથી દિલ તારું મને સંમર્પ્યું
સર્વસ્વ તે દિનેથી મેં તુજને સંમર્પ્યું :
છે ના નવાઈ, યદિ આજ જતો વખાણે
પ્રીતિ તહારી સહ મારી શુભરતાને !

પતીલ

૭

જીવનમુક્ત ! ✓

[ચિખતિણી]

મહાયાત્રા માંડીઃ પ્રથમ નવ જાણ્યું વિકટ એ
હશે આવી. લીધાં અધિર યઈ મેં સાધનં જાહુ
ગૂંઢેથી, ને વાટે મળીયું સઘળું તે જિયક્રિયું.
અને જ્યાં આવી એ અતિ વિકટ કેડી ઉપર તો—
અરે, ત્યાં ક્યાંથી હું અતિ ગુરુ શકું ભાર વહી આ ?
સમીપે મારી કેા સુહૃદ સહયાત્રી પણ નહીં !
ન જાણ્યું મેં આણું પ્રથમ—જાહુ મુંઝાઈ, પછી મેં,
લીધેલું સૌ જાંધી, ખડક પરની ધાર પરથી
કયો ઘા નીચે એ ખીણ મહીં. ફરી આલણું શરૂ
કર્યું આંખો મીંચી. ખીણ મહીંથી તો યે ફરી ફરી,
જોઠે ધીમા શબ્દો, પ્રતિસ્પર્ધા કાન પર તે
પડે, ને ત્યાંથી કેા સપન સરખા વ્યગ્ર કરતા
સરે ચિત્તે—મન્યે ફરી સ્મૃતિ તાજ્યાં સાધન તણી.
મહાયાત્રા માંડીઃ પણ નહીં શું સુક્તિ પધિકને ?

હિમ્મિલા હવે

જાનક ગુજરાતી સભા
ના સપ્રેમ ભેટ

ઠાઠ ચિતારો

[ક્રુતવિલંબિત અને મિશ્રોપભતિ]

શીતલ ચંદ્રની ચંદની ધૂંટીને
ચીતરતો નલને વિભૂતિ સ્વયંઃ
કૂલ સુકોમલ તારક પાંદડી
મહી સુધાભયુ દર્શન સિંચવા.

પીછી ધરી જ્યાં કરમાં પ્રકાશની
ચેતું નિહાળ્યું મુખ ચર્ચરીનું.
આધી કરી વાદળઓઢણીને
અંગાંગનાં છિદ્ર ધર્યાં સમીપેઃ
તારા નથી આ પ્રભુ, માનવીતાં
અશુ જડાયાં અહીં વિશ્વજૂનાં

૧૦

દશદિશા તણું ભીતર ચીરતા
ભરી રહ્યા પડધા અવકાશનેઃ
કંઈ અદૃષ્ટ અનિહ્વ પ્રકંપને
ઘડીક વ્યોમની લોભ રહી ધૂણી.
જગતના અવિરામ વિનાશના
ફલકપેં પ્રતિગિંબ પડી રહ્યાં,
લથડી તાસક રંગની હાથથી
કંઈક રંગ અમોલ ઢળી ગયા.

રંગો ઢળેલા કરી આંગણેથી
લેળા કરે વાદળને ખસેડીઃ

૨૦

દરિદ્રનું દુઃખ અહીં અનંતે
ના જપવા દેતું હતું હરિને.
વિચારતાં મુખ થયેલ રાતું,
ત્રાણું નથી તસ્કરનું ખમાતું !

રજની છો જખમી થઇને પડી
રુદનની ય કશી દરકાર નાઃ
રજતફૂલની પાંદડીઓ વિના
હજી અપૂર્ણ બધો શણગાર આ.

ફરી ક્યું રંગનું પાત્ર બિચું
શોધી રહ્યાં નેન જમીન ફેરીઃ ૩૦
ત્યાં લાખ અશ્રુમટકાં ધરાનાં
લે આવતી વાહણીઓની હોડી.
વિસ્ફારી આંખો વિભુએ નિહાળ્યું
છિદ્રે છવાયેલ વિરાટવાડી-
મારી કલાના અવશેષ કાળે
ક્યાં ચે તમુભાર જગા ન ખાલી.
કોણે અંહી આ અવકાશક્ષેત્ર
દરિદ્રના ઘાથી ક્યું કથિત ?

પ્રકૃતિ હોઠ મહી હજી હસી
નયનને મીચી અર્ધ કટાક્ષમાં. ૪૦
નીરખી ઠોઠની સર્જનઝંખના
શશિ ગયો પણ અભ્રગવાક્ષમાં.

પ્રથમ ચિત્રક, ચીતર ચિત્તને
કર ગતિસ્થિર બિડણુ કદપના,
હૃદય પથ્થરનું ફરી કેમ તું
અનુભવીશ વિરાટની વેદના ?

જતાં જતાં શર્વરી જોલી આટલું
 ને ધૂધરીના ઘમકાર જેવું
 ટોળે વળેલી ઉડુમંડળીનું
 ધીમું ધીમું ટીળજ સંભળાયું : ૫૦
 હોઠે અડી તર્જની શ્રી હરિની
 ભોંઠી પડી તારક રંગભીની.
 શરમાઈ પીંછી કરથી સરી પડી
 ત્યાં અંધકારે ક્યું હાસ્ય છેલ્લું,
 આવી ઉપેક્ષા સળગાવી મૂકવા
 દિવાકરે એક દીવાસળી ધરી.

ઈન્દુલાલ ગાંધી

તહમારા સંદેશા

તહમારા સંદેશા સતત મળતા કે ફરી ફરી
 મચો ચત્ને, રત્ને ખચિત લસતી જીવનધરા;
 પુરુષાર્થોથી ના પરમ કશું ચે રે ક્યમ કરી
 જુવાનીમાં આવી અનુભવી જતી અકિય જરા ?

તહમારા સંદેશા તડિત સમ આવે ઉરતણું
 છગી જોઠે ઘેરાં તિમિર પડધંતાં અણુઅણુ :—
 ગળેલાં હાડેતું હજીય ઘડીને વજાળમણું
 બળે ઝૂંઝો, ઘેલા ! જીવન પર આ તે શું રૂસણું !

તહમારા 'સંદેશા, સ્વજન ! શિરસાવંધ જ અને
નથી ન્હાને મ્હોંડે જટિલ પ્રતિવાદો પ્રિય મ્હને;
છતાં કે ફહોડાનું કહું કહું થતું તે કહું જરી ?
ઘવાયાની કહેશે કદુ રણવ્યથા મૃત્યુલવરી!—

ઘણું જોયું, જોતો, સતત પુરુષાર્થોની પ્રીતિમાં
રહું તોયે રોતો અટળ જગચકોત્ય સ્થિતિમાં.

રમણિક અરાલવાળા

કાશીઘાટપે

[મિશ્ર]

કુંકુંમની આડે કરી લલાટે
પડી હતી સાંધ્ય સુવર્ણપાટે
અને દિશા મંગલ મૌન અંજલિ
ઢાળતીતી નિર્જન કાશીઘાટપે:

વેર્યાં મૃદુ ફૂલ પ્રભાત યાત્રિએ
હશે અહીંયાં, કચરી પહેપહે
હું જીતર્યો ઘાટ થયો સુધોપ ત્યાં
'ગંગા, યમુના, ગર્હ કયાં અરે આ !
સંધ્યા પ્રદીપો પ્રગટાવવાનું
ટાણું થયું' વાણી સ્ત્રી કંઠની હતી
સુદ્ધર અધાર ઘરેથી આવતી
મેં સાંભળી, ત્યાં જ ણની અચંચિત
ચોક્કી ગયો એકલ કાશીઘાટની

પગથી પરે; દૂર પડોવી દૃષ્ટિને
જોઈ ધીમે સ્વર્ણજલે વહી જતી
અનેકનું પાપવડુંતી શીરપે
પૂણ્યોજ્જ્વલા તીરથરૂપ જાળવી.

દૃષ્ટિ ઘડી થંભી ન થંભી ત્યાં તો
કર્ણે પડ્યો મંજુલ રમ્યનાદઃ
નૃપુરને કંકણ આધડીને
વાગી ઊઠ્યા હોય ન એમ જાણે
મંદાકિનીની મુખરીત વાણી થોઃ

અને પડી દૃષ્ટિ મહીં જ ત્યાં તો
કુમારિકા જે લઈ માટીગાગરે
કાંખે, શુચિ તીર્થજલે ભરીભરી
મૃદુમૃદુ સ્મિત કરંતી થોભી ત્યાં
પગથી પરે, લલિત મુખલાવે
જોઈ મને એકલ સાંધ્યાત્રિને ।

થયું મને આમ જ કૈંક યુગથી
ગંગાયમુના પ્રિય જાળવીઓ
કુમારિકારૂપ ધરી મુહુર્ત
કાંખે લઈ સુંદર માટીગાગરે
ઊભી હશે સ્મિત પ્રસન્ન લાવથી
હીપાવવા ચિરતૃપા ધરિત્રીની.

કોઈ નહિ

વપાત્રતુ એકધારું,
કોમળ ને કડુણાણુ;

બળવતી શેણે મીઠું વિયોગનું ગીત ?
સુણતાં ને જાગે ઉરે બુલાયેલી પ્રીત !

ગીત તણા પલકારે,
અંતરના ધબકારે;

પદતાલ મંદ મંદ કોકના સુણાય !
અચાનક 'કોણ ?' પ્રશ્ન સરી મારો જાય !

'કોઈ નહિ' શબ્દકેડી,
રહે મારાં નેન તેડી;

અધીર હું જહાર ધસું કોઈ ન'તું ત્યાં;
એક ને અખંડ હતો વિયોગ જ જ્યાં !

પ્રેમશંકર હ. બટ

૨

પ્રેમજાળનેા કરોળિયો

પ્રાણેશ્વરીની કરી શોધ માક્યો;

અંતે કરી સુંદર રમ્ય મૂર્તિ

મારી સખીની મુજ કલ્પનાથી.

હું કલ્પનાના—કઈ શબ્દના મેં

રંગો પૂર્યા અંતરના અંધારા;—

કલ્પિત સંસારની જાળમાં

સખી તણાં મંગલ રશ્મિ ગૂંથી

એ જાળમાં હું લમતો કરોળિયો.

'કલ્પ'.

હું મૂર્ત કાન્તિ

આ હવનના જળમાં અનંત,
અવિશ્રાંત નિશ્ચલ હું ભમંત,
ન થાક ત્રાસ ભય કે ગણુંત,
હું જતો યુગોદ્ધિ શ્રદ્ધનીય, મુજ હાથ હલેસાં ઊછળંત. ૧

મુજ રાહ લોકવર્ગોધી સિત્ત,
હું બાઉં તેથી થશે ન ખિત્ત,
એ નવાં મૂલ્ય મનુનાં સુચિહ્ન,
હું જતો ત્યાગી દૈન્યાન્ધકાર, મન મુક્ત મસ્ત રહે જ્યાં પ્રસન્ન. ૨

હું કાળ, રૂઢ, યમ, રક્તખીજ,
પ્રલયાન્ત પ્રભંજક, અગ્નિ, વીજ,
ભૂકંપરૂપ, ઉર ધરી ખીજ,
હું પડું તૂટી જળથળ વરસાવું નવોન્મેષના નવ્ય ખીજ. ૩

વિશ્વે દાસ્ય મૂર્છા મહાન,
કાને પડતું પાખંડ ગાન,
મુણી બૂલે સૌ સાનસાન,
હું છેક લયોચિત લઈ નર્તને મયું શહરૂનિશ, સિત્ત તાન. ૪

મુવ કેરી મુનિશ્ચલ શુભ દુતિ,
પ્રકટે પ્રતિ ઉર તપની સ્મૃતિ,
નિર્દોષે સિદ્ધિપથ વિભુની કૃતિ,
હું ધણું લક્ષ્યપ્રતિ મીટ માંડી, કરી યમ કરાલની વિસ્મૃતિ. ૫

છોડવી સ્હોડ હાવાં હુંકાળ,
વાત્સલ્યકેરી શૃંગલામાળ,
તું સાથ પ્રણય ગોષ્ઠિ, હે કાળ !
હું મૂર્તકાન્તિ જગજીવનાર્થ કે માર્ગ શોધું કાળે કરાળ. ૬

સાગર દ્વીપ હળાહળ : શંકર,
પૃથ્વી, કેરા શંભુ શુભંકર,
પીતા નીલકંઠ પ્રભયંકર,

હું આત્મોન્નતિ ઠાજ ગરલ પી, ઉર સહતો લવનૂત્ય લાયંકર. ૭

વીત્યે અંજાનિલ ધરિત્રી

ધરશે સાશુ હરિત, ત્રિનેત્રી

ભૂમિ નલ નિધિ નેત્રે, પાર્વત્રી

સદિ થાશે ભવ્ય, કલ્પી હું ભેટું નિંદગી કઠોરગાત્રી. ૮

૪

દુર્ગેશ શુક્લ

ધૂમ્રલેખા

અગ્નિમાંથી નીકળી રહી એ પાતળી ધૂમ્રલેખા !
હૈયે જાગી ગગન ચઢવાની તને શી અપેક્ષા ?
કાષ્ઠોમાં જ્યાં સુધી ન પ્રગટ્યા અગ્નિકેરા તિખારા,
ત્યાં સુધી તું સળવળી ન'તી લેશ કેં ખંડાર જાવા !

આજે સૂઝી આવળી મતિ કાં કાઠના શાંતિકાળે ?
શાંતિ માણી વિપત જળતે છેહ દેવી ઘટે શું ?
પોતાનાંને, નીરખી જળતાં આવતાં સૌ બુઝાવા,
ત્યાં તું છાડી ક્યમ વહી જતી જીવ્યું બહાલું ગણીને ?

રોકાઉં વા, ગગન ચઢું વા; તો ય એ કાઠની તો
નિર્માણ છે ભસમ જાનવા એ નહિ થાય મિથ્યા :

તેથી જોરી જીવન જિજ્ઞેસુ ડાઘ, લૌકિક આંખે
આ કાયાથી અધિક ઉપયોગી થવું અન્યને, એ
આશાએ હું જાણતું મૂકીને નાસી આવે ભરાઈ,
ને ચોમાસે વરસી ધરતીને સુધા પીવરાવું.

૨

દેવજી રા. મોહા

વળી વિલપવું પડે ન

ઘણું વહી ગયું; ઘણું ય અહીં જિન્દગીની પળો
વહી ગઈ અમૂલ કેટલી ય. મુઠ્ઠી તંદ્રા લીલી-
મહીથી સરકી ગયો સમયનો મહા કાફલો
સમૃદ્ધિ છલતો; અકિંચન જ હા। રહી હું ગયો।

ગઈ પળ તણા સુરમ્ય કંઈ મોતી અંગારને
લહું જળહળત, અંતર જાણું પ્રજાળી રહે।
કદી ન, ન કદીય હા। જરી ય આ ગયું પામવું।
સદા નયનની સમીપ લહવું રહું જાણતું।

ધરા પર ઢળી પડેલ ઢગલો થઈ અંતરે,
ઉકંત પડછંદ ઘોપ પડઘાવતો ગહવરો:

‘ઘણી વહી ગઈ, પરંતુ વણ અંત આવે હજી
અકલ્પ્ય કંઈ રિદ્ધિ સિદ્ધિ છલકંત વણજાર આ
અનંત તણી; લે ઉતારી હજી તાહરે આંગણે:
વળી વિલપવું પડે ન લમણે મૂકી હાથને!’

૨

મંગરામ ન. રાવળ

કચહિં ભટકતો

કરી તાણાવાણા તમસે છુતિના, કું ભરી લઈ
હીરા નીલા ધોળા ઝગમગ થતા સ્વચ્છ ઊજળા,
અને સ્વર્ગંગાને રજત કસળે રમ્ય વચમાં
ગૂંથી આછો સાંજુ અજળ કંઈ નક્ષત્રથી ખંચે
ધરી લેને અંગે

નિશા આ ઉમંગે નિજ શયનખંડે પગ ધરે.
અરવ પગલે શી અભિસરે!

મીઠેરી શાન્તિનું જગત પર સામ્રાજ્ય વિતસે.
વળી, આછો આછો પવન પણ ઉદ્વાસથી લસે.
અજાણ્યાં કૂલેની સુરભિ મદમાતી વહી રહે.
નિશાના હૈયામાં પ્રણયનિધિહિલોળ લેછળે.

અહીં ઘેલું ઘેલું હૃદય ધડકે છે રજનીનું:
અને આઘે. આઘે કચહિં ભટકતો રાત્રિપતિ ! તું !

૪

ગોવિન્દ સ્વામી

શરાબની યાદીને—

[ખંડ ચિખરિંગી]

મહા ઉત્પાતોમાં

અને આઘાતોમાં,

વળી દુઃખોમાં ને પ્રિય સ્વજનકેરા મરણમાં,
દિશાસો લેતા કે' મનુજ તુજમાં,—વિસ્મરણમાં.

શ્રમાવી અંતાપો,

ભુલાવી સૌ પાપો,

હડાવી દુઃખોના ઘર, ઉર-અજંપો અસહ્ય તું
સુક્ષાતી સામ્રાજ્ય દલિલ સરથ સ્વર્ગસુખનું.

શ્રમાવે, ભુલાવે

હડાવે સદ્ભાવે

બલે તું દુઃખો, ને દલિલ સુખસામ્રાજ્ય સરજે;
છતાં જો સેવે કો' મનુજ તુજને દહીં ધકેલે
દવા લેખી, એવે દુઃખ-દરદ ભૂલ્યા પછી ય તે
ત્વને ઠીચે જાવી રહી જીવન આખું ન છૂટે!

દવા વિશ્વે એવી નવ નીરખી મહેં, દહીં મટવા
પછી ચે, દુસ્ત્યાજ્ય વ્યસનરૂપ જે દહીં જ મહા
બનીને, દહીંને જીવનબરનો દાસ કરતી;
મુરાખ્યાલી! તું તો જખમ રૂઝવી જખમ બનતી!

❧

જયાનન્દ દવે

ધણે ગુચવણુભર્યો છે—આ પાત્રાલેખનનો પ્રશ્ન.

“આ વાર્તાનાં બધાં પાત્રો કલ્પિત છે. કેાઈપણુ જીવંત વ્યક્તિનો નિદેશ કરવાનો એમાં લેશ પણ આશય નથી.” આધુનિક નવલકથાકારોને ઘણીવાર આવી નોંધ પોતાની વાર્તાના આરંભમાં મૂકવી પડે છે.

લેખક, પ્રકાશક ને વાચક સિવાય નવલકથામાં આવતું બધું જ કલ્પિત હોય છે એમ સામાન્ય રીતે સૌ માને છે. છતાં હિપર કહી તેવી નોંધ મૂકવાની શી જરૂર પડે છે?

સાહિત્ય એ જીવનનું પ્રતિબિમ્બ છે ને ઘણીવાર બને છે તેમ બિમ્બ અને પ્રતિબિમ્બ વચ્ચે, રૂપ, રંગ કદ વગેરેમાં ઘણો તફાવત પડી જાય છે. છતાં કયા બિમ્બનું આ પ્રતિબિમ્બ છે એ પકડાઈ આવ્યા વિના રહેતું નથી. તેમ સાહિત્યસૃષ્ટિનાં પાત્રો વ્યવહારસૃષ્ટિનાં પાત્રોનાં પ્રતિબિમ્બ હોવાથી એ કયા બિમ્બના પ્રતિબિમ્બ છે, કયા મૂળ પરથી આ પ્રતિકૃતિ ચીતરી છે તે પકડાઈ આવે છે—અથવા અમે પકડી પાડ્યું છે એમ ખરીખોટી રીતે કેટલા વાચક, ઘણા વિવેચક ને બધા બુદ્ધિચક માને છે. ગમે તેવા બદસ્તરત માણસને પણ પોતાની તસ્વીર સુંદર હોવી જોઈએ એવો આગ્રહ હોય છે તેમ વ્યવહારસૃષ્ટિમાં ગમે તેવા શિથિલ ચરિત્રની વ્યક્તિને સાહિત્યસૃષ્ટિમાંનું પોતાનું માની લીધેલું પ્રતિબિમ્બ સુંદર ન હોય તો ખોટું લાગી જાય છે. એથી યે વધારે ખૂબીની વાત તો એ છે કે સામાન્ય રીતે એક બિમ્બના અનેક પ્રતિબિમ્બો પડે છે. અનેક બિમ્બનું એક પ્રતિબિમ્બ હોતું નથી. પ્રતિકૃતિ ભલે ઘણી હોય, મૂળ વ્યક્તિ તો એક જ હોય છે. પણ સાહિત્યમાં તો ઘણીવાર

એથી જીલદું અને છે. એક જ પાત્ર મારે આ તો મારા પરથી લીધું છે એમ ધારનારા અનેક મનુષ્યો મળી આવે છે.

ધણા વખત પર એક હસ્તલિખિત માસિકમાં મેં એક ટૂંકી હાસ્યગ્રન્થિક વાર્તા લખી હતી. ચારપાંચ જણાને એમ લાગ્યું હતું કે આ અમારા પર લખ્યું છે. એમાંના એક ગૃહસ્થ, જેમણે એ વાર્તા વાંચી નહોતી પણ તેનું આધુનિકતાનું વર્ણન ક્યોપકર્ષ સાંભળ્યું હતું તેમણે તો મને મારવાની ધમકી સુધાં મોકલાવેલી. ખીન્ન એક ગૃહસ્થ એ વિષેનો ખુલાસો માગવા મારે ઘેર આવ્યા હતા અને ત્રીજા ગૃહસ્થે મારે વિષે ‘લવિષ્યમાં એ જળરો બદમાશ થવાનો છે’ એવી આગાહી કરેલી.

આવા જ કારણથી મારે નવલકથા લખવાનો વિચાર માંડી વાળવો પડ્યો છે. ધણા વખત પર મેં આધુનિક સમાજના સગવડો પ્રશ્નોને કેન્દ્રસ્થાને વણી લઈ વાસ્તવિક જીવન આલેખતી નવલકથા લખવા માંડી હતી. શરૂઆતનાં ચારપાંચ પ્રકરણ લખ્યા પછી આરંભ કેવો થયો છે એ વિષે મારા અભિપ્રાય મેળવવાની શુભાશાથી પ્રેરાઈને મેં થોડાક મિત્રો ને ઘરના માણસોને બેઠાં કરી તેમની આગળ એ પ્રકરણો વાંચવા માંડ્યાં.

“રૂંધવા માટે મેં કાંઈ દહાડો કંટાળો બતાવ્યો નથી.” મારી જીવન-કથાની નાવિકા મને વાંચતો અટકાવી વચ્ચે જ બોલી જોડી.

“હે ?” એકાએક આ પ્રકારનું વિધાન કરવાની શી જરૂર પડી તે ન સમજવાથી મેં પૂછ્યું.

“મને રૂંધવાનો કંટાળો છે એમ તમે શા પરથી માનો છો ?”

“હું એવું માનું છું એમ તે શા ઉપરથી ધારું ? અને એ વાત અહીં આવી ક્યાંથી ?” મેં પ્રશ્ન કર્યો.

“કેમ ? એ વાત પર તો તમે એ પાનાં ભર્યાં છે.” જવાબ મળ્યો.

“જોહ ! સમજ્યો. તું એમ ધારે છે કે આ વાર્તાની નાવિકા માટે લખ્યું છે તે તને લાગુ પડે છે ?”

“લાગુ શું પડે ? મારા પર જ બધું લખ્યું છે ને !”

“અને મને કપડાંલગાવવાનો શોખ નથી. ઘરેણુંલગાવવાના ચેસા બચાવી હું ‘સિનેમા’ જોઉં છું એ વાત પણ તમે અશમાં લાગ્યા વગર નહિ રહ્યા ?” એનાં એક બહેનપણી મળવા આવ્યાં હતાં તે બોલી જોડ્યાં.

“હવે તમને એમ લાગે છે કે મેં તમને પણ આમાં આપ્યાં છે ?” મેં કંઈક વિસ્મયથી એમના તરફ જોઈ પૂછ્યું.

“મને શું દાઈને પણ લાગે. કાંઈ વાર મનકમાં કંઈ ખોલીએ તે તમે તો ઝટ દઈને લખી મારો છો.” એમણે જવાબ દીધો.

“એ તો હીક. પણ તમે મને યે ન છોડ્યો. દોસ્તદારો વચ્ચે ગમે તે ખોલો તે ચાલે. પણ આ તો જાહેરમાં મારી મનક કરવા માંડી.” મારા એક સ્પૂળકાય મિત્રે પોતાનો વાંધો રજૂ કર્યો.

“તમે પણ ફરિયાદીના વર્ગમાં છો એમ ? ખોલો તમારી શી ફરિયાદ છે ?” મેં પૂછ્યું.

“કેમ જાણે કંઈ જાણુતા જ ન હોય !”

“ખરેખર નથી જાણુતો. તમારે માટે શું લખ્યું છે ?”

“મારી પાસે જં પાછું કહેવડાવવું છે ! લો, કહું. તમે નાયકના મિત્રનું વર્ણન કરતા નથી લખ્યું કે ‘એ મોંમાં લાંબી ચિરૂત ખોસી ધૂમાડા કાઢતો ટ્રેન પકડવા હાંફતો હાંફતો દોડતો સારે ‘સ્ત્રીમરોહર’ નું એન્જન આવ્યું’ સમજી રસ્તે ચાલનારાઓ એના માર્ગમાંથી ખસી જતા ?’ હું ચિરૂત પીઠે છું નેં પરામાં રહું છું તેથી ટ્રેન પકડવા મારે ધણું ખરું દોડવું પડે છે તે પરથી આ નથી લખ્યું એમ કહી શકો છો ?” એમણે જવાબ દીધો.

હવે આગળ વાંચવું સલામતીભર્યું નથી એમ લાગવાથી મેં એટલેથી જ વાંચવાનું માંડી વાળ્યું. અને નવલકથા લખીને લોકપ્રિય થવા કરતાં ઘરમાં ને મિત્રોમાં અપ્રિય થવાનો સંભવ વધારે દેખાવાથી નવલકથા લખવાનો વિચાર મેં માંડી વાળ્યો.

થોડા જ વખત પર એક વર્તમાનપત્રમાં વાંચ્યું હતું કે એક અંગ્રેજ નવલકથાકારે કોઈક પાત્રનું નામ કોઈ જીવંત વ્યક્તિના જેવું જ રાખ્યું હતું. એ વ્યક્તિને એઓ ઓળખતા પણ નહોતાં. આકસ્મિક રીતે જ નામનું સામ્ય આવી ગયું. હતું. છતાં આળસની નુકસાનીનો દાવો એ વ્યક્તિએ માંજો ને તેમાં નવલકથાકારને નુકસાની ભરી આપવી પડી.

પણુ-વાત આટલેથી જ અટકતી નથી. આપણે ત્યાં તો નાત, કામ, ધર્મ, પંથ વગેરે વગેરેના અસ્તિત્વને લીધે સાહિત્યની પાત્રસૃષ્ટિમાં પણ એ

બેઠ આપવા માંગ્યા છે. અમુક જ્ઞાતિ કે કોમના પાત્રને હલકું ચીતરું હોય તો વાર્તાકાર સામે આપી જ્ઞાતિ કે કોમનો ખુણ્યપ્રકોપ પ્રજ્વળી જોડે છે. દરેક કોમમાં સારા ને નરસા માણસો હોય છે, એટલું જ નહિ, પણ દરેક વ્યક્તિમાં પણ સારાં ને નરસાં તરવો રહેલાં હોય છે. એક જ મનુષ્ય એક વાર સારો તો અન્ય પ્રસંગે દુષ્ટ બની શકે છે. છતાં જીવંત સૃષ્ટિમાંથી સાહિત્યસૃષ્ટિમાં પ્રવેશ કરતાંને વાર દરેક પાત્રે સદ્ગુણી ને આદર્શરૂપ બની જવું, જેથી પોતાની કોમને બહો ન લાગે એવો દૃઢ અભિપ્રાય દરેક કોમની વ્યક્તિનો હોય છે. 'સિનેમા' અથવા નાટકમાં ખલ પાત્રને માર પડતો અથવા તેની ખૂરી વલે થતી જોઈ એવાં જ કાર્ય કરનારા પ્રેક્ષકો પણ તાણી પાડે છે તે પણ ઉપર્યુક્ત કથનનું જ સમર્થન કરે છે.

'પાટણની પ્રભુતા'માં શ્રી. મુનશીએ એક જૈન સાધુને ખટપટિયો ચીતરો ને જૈનકોમમાં ખળભળાટ મચી ગયો. નર્મદ વિષે લખતાં શ્રી. વિશ્વનાથ ભટ્ટ વૈષ્ણવ મહારાજ વિષે કંઈ લખ્યું ને વૈષ્ણવોની લાગણી દુઃખાઈ. એક વાર્તાકારે પકાણુ પાસે કોઈકનું ખૂન કરાવ્યું છે. સદ્ભાગ્યે પકાણુ એ વાર્તા વાંચી શક્યા નથી. નહિ તો યુ યાત તે કહેવું મુશ્કેલ છે.

આમાં પાછા ભૂગોળના ભેદ ભજે છે. પ્રાન્તીય અસ્થિતા ને ગૌરવને, પોતાના પ્રાન્તની કોઈ પણ વ્યક્તિ કંઈ પણ અસ્લાધ્ય કાર્ય કરતી સાહિત્યમાં જણાય, તો ઊંડો ઘા પહોંચે છે ને એ આખા પ્રાન્તના મનુષ્યો કાલાહલ મચાવી મૂકે છે.

આ વિષયમાં આપણા પૂર્વજો કરતાં આપણે બહુ આગળ વધી ગયા છીએ એ નિઃસંશય છે. અસલ પણ નાતજાત તથા ધર્મપંથ વગેરેના ભેદ હતા. પણ અત્યારે વ્યક્તિ પોતાની જ્ઞાતિ, પોતાનો ધર્મ, પોતાની કોમ કે પોતાના શહેર, જિલ્લા અથવા પ્રાંત માટે જે અભિમાન દર્શાવે છે તેનો પ્રાચીન કાલમાં કેવળ અભાવ હતો એમ લાગે છે. કોટામાં ધરતીકંપ થાય તો અહીંના મનુષ્યોને પણ આંચકો લાગે-તેમના શરીરને નોંહ તો ગળવાને તો લાગે છે. જ. એ જ પ્રમાણે દરેક બાબતમાં આપણે દેશની કે કોમની ખીજ વ્યક્તિઓ સાથે ઐક્યાનુભવ કરતા થઈ ગયા છીએ.

નરસિંહ મહેતાના આખ્યાનમાં પ્રેમાનંદ નાગરોની નિન્દા કરી છે. પણ તે સામે નાગરજાતિએ ગણીને વિરોધ ઉઠાવ્યો હોય એવું માનવામાં નથી.

પાત્રાલેખનનો પ્રશ્ન

‘નળાખ્યાન’માં એણે હમણાંની વરવા આવેલા દેવોને મૂખ આલેખ્યા છે ને નળના પિતાને પોતાના પિતા તરીકે ઓળખાવતા પણ એમને વર્ણવ્યા છે. દેવ માનુષી સુંદરીને વરવા માગે એ વાત જ ધર્મવિરોધી છે. પછી તે સુંદરી પ્રેમાનંદની લાડકી નાયિકા હોય તો યે શું? અને દેવો વરવા માગે છતાં યે ન મળે એવી સુંદરી હોય જ ક્યાંથી? એ તો હીક, પણ દેવો જેવા દેવા, માણસ પણ જે કરતા શરમાય એવું કામ કરે?—ખીજને જ પોતાનો પિતા બનાવી દે? આમ છતાં સનાતન ધર્મગ્રેમી સંસ્કૃતોએ સલાહ ભરી પ્રેમાનંદનો વિરોધ કર્યો હોય એવું કંઈ પણ લખાણ પ્રાચીન ગ્રંથોમાં કોઈ સંશોધનકારને હજી સુધી જાણી આવ્યું નથી. ‘શુર ક્રીધા મે’ ગોકુળનાથ, ધરડા બળદને યાદી નાથ’ એમ લખનારા અખાને શ્રી. વિશ્વનાથ ભટ્ટ સામે પોદાર ઉઠાવનાર વૈષ્ણવોના પૂર્વજોએ સાંજનું ખોજાવી મહાજન બહાર કાઢ્યો હોય એવો એક પણ ઉલ્લેખ મળતો નથી. આવા તો અનેક દાખલા આપી શકાય.

પણ આમ માલે તો વાર્તા, નાટક આદિ લખાય જ શી રીતે? પાત્રો વચ્ચે માલે નહિ ને પાત્રો આવે એટલે કોઈ વ્યક્તિ કે કોમની લાગણી દુઃખ-વચનો પ્રસંગ ઉપસ્થિત થાય એવી સ્થિતિમાં જે જે સાહિત્યપ્રકારમાં પાત્રાલેખન આવશ્યક હોય તે સર્વનો બહિષ્કાર કરવો એ જ એક માર્ગ રહે. આનો કંઈ ઉપાય ખરો?

મને એક ઉપાય સૂઝે છે. માનવસૃષ્ટિનાં પાત્રો લખ્યે, તો, પછી તે પૌરાણિક કે ઐતિહાસિક પાત્રો હોય તો પણ, કદાચે કોઈ વ્યક્તિ અથવા વર્ગ કે કોમની ધાર્મિક, વર્ગીય અથવા રાષ્ટ્રીય લાગણી દુઃખાવવાનો પ્રયત્ન આજના વિદ્વાન નહિ જ રહે. એટલે માનવેતર સૃષ્ટિનાં પાત્રોની યોજના કરી નિર્વાહ ચલાવવો એ, સંસ્કૃત સમુપન્ને હર્ષ સ્વચ્છતિ પશ્ચિત્તઃ। એ બાણીતા સ્વ પ્રમાણે પાંડિત્યનું લક્ષણ છે. અને પાંડિત્યનું લક્ષણ સાહિત્યકારમાં ન હોય તો ખીજ કોમમાં દોષ રહે.

જનાવર ને માણસમાં એટલું બધું સામ્ય છે કે એ જે વચ્ચે જૂઠાં થઈ જવાના થણા દાખલાઓ બન્યા છે. આપણે જનાવરમાંથી કીતરી આવ્યા છીએ એ વાતમાં કંઈ તથ્યાંશ હોય કે નહિ, પણ એકબીજાની સંબંધિથી અથવા ખીજ કોઈ શૂં દારણસર માણસ અને જનાવર વચ્ચે થણા સમાન સુઝે રહેલા છે એ નિર્વિવાદ છે. નહિ તો થણા માણસ જનાવર જેવાં ને થણાં જનાવર માણસ જેવાં કોઈ કરે છે તે શી રીતે સંસ્કૃતિન કાન?

સર્જનાત્મક સાહિત્યનો મુખ્ય ઉદ્દેશ રસનિષ્પત્તિનો હોય છે. અને રસનિષ્પત્તિ માટે આવશ્યક ગણેલા સ્થાયી ને સંચારી ભાવો મનુષ્યોની પેઠે પ્રાણીઓમાં પણ રહેલા હોય છે. માણસની પેઠે પશુઓ પણ પ્રભુષ, ક્રોધ, જુગુપ્સા, નિર્વેદ, ખેદ, શોક, વિહ્વલતા વાત્સલ્ય, ભક્તિ, શાંતિ આદિ ભાવો અનુભવી શકે છે એટલું જ નહિ પણ તેને સખલ રીતે વ્યક્ત પણ કરી શકે છે. માનવજીવન પેઠે પશુજીવનમાં પણ એ પ્રેરક બલ મુખ્ય છે: આત્મરક્ષણ ને વંશસંવર્ધન અને એથી પ્રેરાઇ બને ઘણાંખરાં કાર્યો સમાન ભાવે કરે છે.

શાસ્ત્રીય અથવા લલિતેતર વાદ્યમય માટે જે વિચારશક્તિ અને નિર્ણયાત્મક ભુદ્ધિની જરૂર પડે છે તે જનાવરમાં નથી. એટલે શાસ્ત્રીય ગ્રંથોમાં ભલે માનવપાત્રોનો ઉલ્લેખ થાય. દાખલા તરીકે અંગગણિતમાં એક વહેપારી ૧૨ આને શેરવાળા ચઢા સાથે ૨ પૈસાનો બશેર કચરો ભેળાને એ રમણીય મિશ્રણ ૨૦ આને શેર લેખે વેચે તો એને કેટલો નફા થાય એવી મતલબના દાખલા આવે છે તેને બદલે એક કૂતરો કે ગધેડો આવી રીતે ચઢામાં મિશ્રણ કરીને વેચે એમ મૂકી શકાય નહિ. દારણ કે મનુષ્ય સિવાયના પ્રાણીઓ વહેપાર નથી કરતાં એટલું જ નહિ, પણ આમ અપ્રમાણિકપણે લોકોની તંદુરસ્તી બગાડે તે પોતાની આર્થિક સ્થિતિ સુધારે એવી રીતે સારા માલ ભેગો નબળો માલ ભેળવી પણ દેતાં નથી. એ ઉપરાંત સદ્વિશ્લેષ, એકપત્નીત્વ, સાહિત્યપરિષદનું બંધારણ એવા પ્રશ્નો પણ એમની સૃષ્ટિમાં સંભવતા નથી. પણ એ આપત્તિ હોય તો યે ઇષ્ટાપત્તિ છે. એવા પ્રશ્નોને વિસરી જવામાં જ સાહિત્યનું કલ્યાણ છે.

એટલે આપણા સાહિત્યમાં માનવોને સ્થાને ઇતર પ્રાણીઓને પાત્રરૂપે દાખલ કરવાથી પાત્રાલેખનના કૂટ પ્રશ્નનું નિરાકરણ થઈ જશે અને વધારામાં એથી માણસ અને જનાવર વચ્ચે સંબંધ ગાઢ થશે એ લાલ પણ જેવો તેવો નથી.

કવિ જનાર્દન ત્રવાડીનું ઉપાહરણ

[એક રસદર્શન]

શ્રી. મંજુલાલ મજમુદાર

આ કાવ્યની પહેલી પ્રસિદ્ધિ એક જ હસ્તપ્રત ઉપરથી બરોડા લાયબ્રેરી મિસેલેનીના ૧૯૧૪ ના અંકમાં પ્રકાશિત સંશોધક ચીમનલાલ દલાલે કરી હતી. પછી લગભગ પંદર વર્ષે બીજી પોથી મેળવી તેનું સંપાદન સ્વ. દી. બા. કેશવલાલ ધ્રુવે “પંદરમા શતકનાં ગુજરાતી કાવ્યો” એ નામના ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીએ પ્રકટ કરેલા પુસ્તકમાં કર્યું છે. ત્યાંથી આખું કાવ્ય નિઃસાસુએ વાંચી લેવા વિનંતિ છે.

અહીં તો માત્ર જનાર્દન કવિએ આપણા લોકપ્રિય કથાપ્રસંગની તેમના સમય માટે કરેલી કાવ્યરચનાનો પરિચય કરાવવાનો હેતુ છે. તે જ પ્રસંગનાં બીજાં કાવ્યો સાથે તેની સરખામણી કરાવવાનો હેતુ ગૌણ રાખ્યો છે. જૂની ગૂજરાતીમાં રચાયેલા આ કથાપ્રસંગમાં વર્તમાન યુગના વાચકોને રસ પડી શકશે કે નહીં તે જોવાનો જ આ પરિચયકારનો મુખ્ય આશય છે.

ઉપાહરણના પ્રસંગને સ્વતંત્ર કાવ્ય તરીકે ગૂજરાતીમાં ઉતારનાર જનાર્દન ત્રવાડી પહેલાં કોઈ પ્રાચીન કવિ થયો હોય એનું જાણવામાં આવ્યું નથી. વીરગિતનું ‘ઉપાહરણ’ પ્રકટ થયું છે. તે પણ લગભગ જનાર્દનના સમયની આસપાસ રચાયું સંભવે છે. સં. ૧૫૪૮ માં આ ખગડગતા ધાહણે બત્રીસ સાદાં લોકગીત જોવાં કડવાંમાં આ કથાભાગ ગાયો છે. કાવ્યનું નામ “અનિરુદ્ધ ઉપાનુ વિવાહ” એમ એ આપે છે; માત્ર જ્વરની સાથેનું ચુદ્ધ (કડવું ૨૫) વર્ણવ્યું છે ત્યાં જ

‘ઉપાહરણ જે સાંભળે, તિહાં મ કરસ્યુ વિશ્રામ’

એમ ‘ઉપાહરણ’ શબ્દ આખા કડવામાં એક જ વાર કવિએ યોગ્ય છે.

બાણુને લાં પુત્રીજન્મની વધામણી આવી ત્યારે બાણાંશુર હર્ષભર્યા સિંતવવા લાગ્યો:

“રા કહધઃ કન્યાદાન દેસુ એ, લેશું જગદ્ગ કાડિ.
દેવ ગન્ધર્વ નધ નાગમાંહી એ જોસ્થું એહની જોડિ.”

પરંતુ એટલામાં તો

“આકાશ શબ્દ ધમ ઉચ્ચરધ એ: ‘ધમ્જાવર વરસિ કુમારિ’.”

આવી આકાશવાણીથી બાણુ ચેતી ગયો. એને થયું પુત્રીને પરણાવું જ નહિ ને સંસારથી એને અજગી રાખું તો પછી એ પોતાની મેળે પરણવાનું ક્યાંથી સમજી જશે? એટલે પુત્રીને જુદું મંદિર રચાવી આપ્યું. ચિત્રલેખાને ઉવાની સહિયર કીધી; અને એ કુંવરીની રાતદિવસ સંભાળ રાખવા, રખેવાળ મૂક્યા.

એક દિવસ ઉવાએ ઉમયા પૂજવા જવા પિતાની રજા લીધી; અને ચિત્રલેખા સાથે બન્ને કૈલાસ પહોંચ્યાં. પાર્વતીએ ઉવાના શરીરમાં યૌવનનો સંચાર થયેલો જોઇ એની સખીને પૂછ્યું:

“પ્રીતિ પાર્વતીર્થ પૂજિર્, સાહેલડી રે;
હુધ વરજોગી? કુમારી સાહેલડી રે.”

આ પ્રશ્ન સાંભળી

“હેઠૂં જોઇ ઉવા લાજિયાં, સાહેલડી રે;
ન કરી વચન ઉચ્ચાર, સાહેલડી રે.”

મૌનમાં ચે જોઇ શકાતી સંમતિ ઉપરથી જગન્માતા પાર્વતીએ કહ્યું કે,
“આજથી છઠે માસે.

“સ્વપ્નાંતરમાં વર વરીશિ, સાહેલડી રે;
આવશિ તાહરિ આવાસિ, સાહેલડી રે.
વૈશાખ માસિ જિભુઆલિર્, સાહેલડી રે;
માલિધ માઝિમ રાત, સાહેલડી રે.
દ્વાદશીર્થ રગિ રમીસર્થ, સાહેલડી રે.
તૂં ભરથારનર્થ સાયિ, સાહેલડી રે.

આ પ્રમાણે મનવાંચિત પામી, ઉવા અને ચિત્રલેખા પાછાં વળ્યાં.

એક દિવસ, અવધ વીતવાની થઈ ત્યારે, ઉપા જાંઘતી હતી અને
“ માઝમ રાતિય કન્ત સંધાતિ, સુપનનિ પિરિ કન્ત રમી ગયું એ. ”

એટલે એકાએક ઉપા સદાશી જાગી. સખીને સ્વપ્નાંતરની વાત કહી.
પાર્વતીનું વરદાન સાંભળ્યું. પણ ઉપાની દૃઢતા જોવા સખીએ કહ્યું કે સ્વપ્નાની
વાત તો આળપપાળ ગણાય:

“ સુહણુય ને લાખ બન્ધાઈ રે, તે વિદાણઈ મિથ્યા થાઈ રે. ”

છતાં જ્યારે,

“ ઉપા કહઈ, મુઝ તે વરુ રે; અવર પુરુષ પિતા ગુરુ રે—”

ત્યારે સખીએ ધારણ કીધી; અને સ્વર્ગ, પાતાલ વગેરે ચીતરીને બતાવ્યાં.
છતાં સ્વપ્નામાં પરણી ગયેલાને ન જોયો. પછી યાદવકુલ ચીતર્યું. જ્યાં
અનિરુદ્ધને ચિત્રલેખાએ આલેખ્યો ત્યાં ઉપાએ સહિયરને કહ્યું:

“ માહરુ એ વરરે, મુણ સહીઅર રે, મન એણિ હરી લીધજી રે;
બાઈ, મઈ રે, ન રહેવાઈ રે, ઉપાય જુગતિ કાંઈ કરુ રે. ”

ચિત્રલેખા દ્વારકા ગઈ. અને ત્યાં નારદમુનિની સહાયથી નગરમાં પ્રવેશ
પામી. રાજમહાલયમાંથી અનિરુદ્ધના આવાસમાં ગઈ તો જણાયું કે—

“ અનિરુદ્ધ સુપન લાધું, રચણી રંગ રમઈ રયું અમૃત વચણી;
નયણિ હરણ હરાવઈ રે. ”

હરિવંશમાં કથા છે તેમ, ‘જેવું’ ઉપાને સ્વપ્ન આવ્યું હતું તેવું જ સ્વપ્ન
અનિરુદ્ધને આવ્યાની વાત જનાર્દન કવિએ ગોઠવી છે.

દામકુંવર આવાસમાં પોટેલો હતો; તેની ‘સેજ’ જાગ્યાને જ આકાશમાં
ચિત્રલેખા જાડી, અગિયાર સહસ્ર યોજન ક્ષણમાં વટાવી, ‘ઉપાનંદ મંદિરિ
અનિરુદ્ધ લાવી’ મૂક્યો. ઉપાને મન આનન્દનું પૂછવું શું? .

પરંતુ દામકુંવર અનિરુદ્ધ આવા ઉશ્લાસના સ્વરથી જાગી જાક્યો, અને
એને નરસિંહ મહેતાએ કહ્યું છે તેમ

“ જાગીને જોઈ તો જગત દીસે નહિ, જાંઘમાં અટપટા ભોગ લાસે ”

એમ એવું દ્વારકાનું જગત એને દેખાયું નહિ. એટલે જાંઘમાં આવેલા
સ્વપ્ના કરતાં આ જાગૃતસ્વપ્ન એને બહુ નવું લાગ્યું. એ સૂતો હતો યાદ-
વાની વચ્ચે: જાગ્યો ત્યારે અસુરની નગરી જણાઈ. એણે ચારે તરફ નજર

અનિરુદ્ધની મૂંઝવણ ટાળવા ચિત્રલેખા બોલી: “કુમાર, મારી સખીને ઉમાએ પ્રસન્ન થઇને વર આપ્યો છે કે સ્વપ્નામાં પરણનાર તારો પતિ થશે. એવા સ્વપ્નામાં પરણી જનાર તમે હતા તેથી તમને આપ્યા છે. માટે એસ-કાશો નહિ, વળી, જુઓ તો ખરા; મારી સખીના જેવી, સ્વપ્નમાં છે કાંઈ બીજું?”

યાદવકુમાર અનિરુદ્ધને, આવાં પ્રગલ્ભ વચ્ચે સાંભળી, પોતાનું સ્વમાન ધવાયું લાગ્યું. એ તો કહેવા લાગ્યો “ન પરણું રે અસુરકુઆરી;” કારણ કે દાનવો અને દેવોનાં તો પરાપૂર્વનાં વેરઝેર: તેથી એમ પરાણે પ્રીત ન થાય:

“દેવ નઈ દાનવ વૈરી તું બાણિ; પ્રાણિ પ્રીતિ ન પામીછ.

—ન પરણું રે અસુરકુઆરી.”

એટલે ચતુર સખી ચિત્રલેખાએ અનિરુદ્ધને સુક્તિના બોલથી બાંધવા માંડ્યો. એણે તો યાદવવંશની ગુણગાથા જ ઉકેલવા માંડી. કૃષ્ણથી માંડીને પિતા પ્રદ્યુમનનાં વિવાહપરાક્રમે પણ ગણાવવા બાકી રાખ્યાં નહિ: વળી અનિરુદ્ધનો પિતા તો શંખરાસુરને ઘેર જ બિછયો હતો; તેથી વેરઝેરની વાત પણ બોલી ફરી.

“પૂછિ નિં તારા પિતાની પિરિ, ધરિ પાણુ રે શંખર તણુછ,
કાંઈ ન પરણે રે અસુરકુઆરી?”

શંખરાસુરને ત્યાંથી રતિને પરણી લાવવાની પોતાના પિતાની જ વાત સંભારતાં અનિરુદ્ધને જવાબ દેવો વસમો પડ્યો; પણ એમાં તો પ્રદ્યુમ્નને શંખરાસુર હરી ગયો હતો તેથી બીજો ઉપાય નહોતો. પરંતુ હાથે ફરીને ‘અસુરકુઆરી’ કેમ પરણાય? અનિરુદ્ધને રહિયો સૂઝી આવ્યો:

“છમ્મ લાગિ રે યાદવસાથ, હાથિ ધરમ ન લોપીછ,
—ન પરણું રે અસુરકુઆરી.”

અનિરુદ્ધના પિતાની વાત બાજુ ઉપર મૂકી, દ્વારકેશ શ્રીકૃષ્ણના જીવનની કથની હવે ચિત્રલેખા ઉકેલે છે: નરકાસુરને મારીને, સોળ હજાર એકસો કુંવારી કન્યાઓને કારાગૃહમાંથી છોડાવી લાવનાર, અને પછી તેમની ઇચ્છાથી જ એ બધી કન્યાઓની સાથે એક સામટું લગ્ન કરનારની કુટુંબવાર્તા કુલાંડપુત્રી-અનિરુદ્ધને સંભારી આપે છે:

“નારાયણ નરકાસુર મારી, નારી વર્ષા સવિ સામટી એ,
—કાંઈ ન પરણે રે અસુરકુઆરી?”

હવે અનિરુધ્ધે ખીલું બાનું શોધી કાઢ્યું. ‘મને જાનોમાનો, કદા વગર અહીં શું કામ આવ્યો ? એમ ચોરીથી કાઢતું હરણ કરી લાવતું એમાં પરાક્રમ જણાતું નથી’:

“કૂડ કરી નર્મ હું આણિઉ ધરિ, પિરિ નુદિ પ્રાક્રમ તણી એ:

—ન પરણું રે અમુરકુંઆરી.”

ચિત્રલેખાને કંઈ જૂનાં દટાનો જોળવાં પડે તેમ નહોતાં. એણે રૂઢિમણી-હરણનો પ્રસંગ આગળ ધર્યો:

“રૂઢિમણી પરણીયા, પૂછિ રે પિરિ, હરિ હેલામાંહિ હરી ગયા એ:

—કાંઈ ન પરણે અમુરકુંઆરી !”

અનિરુધ્ધે કહ્યું, ‘રૂઢિમણીહરણ કરવામાં તો રૂઢિમણીની કૃપા પ્રત્યેની પહેલાંની પ્રીતિ દારણજૂત હતી; અને પોતાનું હરણ થયા કેવામાં યે વૈદર્ભીની પૂરી સંભતિ હતી. પરંતુ આમ તમે કયું તેમ પરાણે પ્રીતિ ક્યાંથી જન્મે ?’:

“પ્રીતિ કીર્ત્ત્વ કાઠિ. ના કામ આમ તુ કાંઈ ન આદરઈ રે

(તેથી) ન પરણું રે અમુરકુંઆરી.”

‘પૂર્વનો અનુરાગ અંત પ્રીતિ હોય અને ‘હરણ’ કરવામાં આવે તો તે લંબે મેં ખરું.’—એમ અનિરુધ્ધ કહ્યું. તેનો મ સગડ જવાળ ચિત્રલેખાએ વાળ્યો. હાઠ સાગ્ર તો ઉગર ઝાઝા ! તેમ ચિત્રલેખા છટાથી કદી રહી:

“આગિ તારા તાતના તાત, જનિ જનંજીવતી વર્ષા એ.”

સ્વમંતક મણિની શોધ માટે જતાં જતાં, ગુફામાં શ્રીકૃષ્ણ પેદા અને જન્મવાન સાથે મુદ્દ કરીને તેને હરાવ્યો. એટલે જન્મવાને જન્મવતી પુત્રી અને પહેરામણીમાં પેદા માંણ આપ્યાં હતાં—એ જન્મવતીવિવાહમાં પૂર્વ-પ્રીતિ ક્યારે હતી જે ? તેથી યાદવકુમાર ! આ જાણું જાણવા છતાં

“કાંઈ ન પરણે અમુરકુંઆરી !”

“અનિરુદ્ધ ઉપાધ વરિઠિ, ગાંધર્વવિવાહ તા ધરિઠિ;
મનસ્થુ ચિરુ મંગળ વરણાં, વરકન્યા ક્રીડા કરતાં.”

કેટલેક દિવસે, ‘પુરૂષ પખીડણી’ પણ ન આવી ચડે એવા ઉપાના આવા-સમાં કોઇ આવ્યું છે એમ રખેવાળોને વહેમ ગયો. વહેમ સાચો પડતાં યોદ્ધાઓ આવ્યાં. શૃંગારવીર અનિરુદ્ધે ભોગળ વડે પરાક્રમ દાખવ્યું. પણ આખરે નાગ-પાશમાં બંધાઇ ગયો. પછી ઉપાએ કૌલંડમંત્રીને લક્ષ્યમણ કરી: ‘યાદવકુમારને સંભાળજો.’ મંત્રી બોલ્યો, ‘નવિ મારીઈ, સારીઈ વાત હું જાણું.’ પછી બાણને પ્રધાને સમગળવ્યો: કે ‘હવે આવી ખાંડતનતા ઉપાને કોણુ પરણશે? તેથી આ યુવાનનો વધ કરવો હીક નથી.’

નારદે દ્વારકામાં ‘અનિરુદ્ધ-અન્ધ’ના સમાચાર પહોંચ્યાજ્યા એટલે શ્રીકૃષ્ણ ગરુડ ઉપર સર્ફ ચઢીને આવ્યા; અને જ્યાં “ગરુડ તણીઈ તાં પાંખ વાગિ, છૂટા કુંઅરના અન્ધ.” શ્રીકૃષ્ણે વાડીમાં પડાવ નાખ્યો; અને વિષ્ટિ માટે ઉદ્ધવને મંત્રીપદે સ્થાપી મોકલ્યા. ઉદ્ધવ અમુરસભામાં આવ્યા; અને બોલ્યા:

“આપધ રે ઉપા અનિરુદ્ધ હુગિનધ મનાવી;
મારસિધર, મૂરખ, તુલનધ કુણુદિ કાં આવી!”

એટલે

“જોહ્યુ રે દૈત્યનુરા, એ ભરઆડ મ્હાર જાણ્યુ;
મરસિઈ રે આસિ, કાલિ કાઢ્યુ અહિં આપ્યું.”

યાદવરાજ શ્રીકૃષ્ણની અણુવટતી નિન્દા સાંભળી

“ઉદ્ધવ ઊચરઈ રે, અન્ધ ! આંખિ કાં ફૂરી ?
ચક્ર પ્રાહારિ રે તાહારી બાંહડિ જસિ વહ્ણટી.”

વિષ્ટિ કરી ઉદ્ધવ પાછા આવ્યા. આ ‘વિષ્ટિ’નો પ્રસંગ જનાર્દનનો પોતાની ગાંડનો છે. મૂળમાં છે તેમ એકદમ કૃષ્ણ આવીને શોણિતપુરને ઘેરી લે છે; તેના કરતાં ખોવાઇ ગયેલા અનિરુદ્ધના કુશળ સમાચાર મળતાં રવસ્ય થયેલા શ્રીકૃષ્ણે વિષ્ટિનો પ્રસંગ યોજ્યો છે તેથી, ચનાર યુદ્ધની રમ્ય પશ્ચાદ્ભૂમિ તરીકે આ ખાલીશમું કડવું કવિની સુરુચિ દાખવે છે.

ઉદ્ધવનાં વચનથી બાણુ વિશેષ કોપે ચઢ્યો. તુમુલ યુદ્ધ થયું; તેમાં બાણુ-સૈન્ય નાફું. એટલે બાણુ શિવતું સ્મરણ કર્યું. શિવે તાવ ચક્રાવ્યાં.

“ તાઠ ચઢિ નિ ઉઠાંટિયુ, વેલાજવર. તે થાઈ; ”
 એકાંતર જવર નિજિહુ, ચોથિઉ જવર જણાઈ. ”

યાદવસેના આકુલઆકુલ થઈ. શ્રીકૃષ્ણે ‘ વળ્લ જવર મારિયા, ઊતારિયા ’
 એટલે

“ (જવર) કરઈ પોકાર : ”
 માર તાં રાખુ, માદવજી ! નહિ આવું બીજી વારિ ”

શ્રીકૃષ્ણે જવરના ત્રણ ભાગ કર્યા; અને એ ત્રણ ‘ તરિયા ’ કહેવાયા.
 જવરને આગા કરી કે

“ ઉપાદરણ જે સાંભલઈ. તિહાં મ કરસુ વિશ્રામ. ”

પછી બાણ ફરીથી સજ્જ થયો; અને હજાર બાણ ફેંકવા લાગ્યો. કૃષ્ણે
 ટાપ કર્યો.

“ બાણાસુરની બાંહડી પડી ચ ચકનઈ ધાઈ
 ‘ રાપિ રાપિ જે બાંહડી, ’ પાપ લાગી અસુરની માય. ”

આ પછે યજ્ઞ લઈ શિવ આવ્યા; શ્રોત્રંગે સારંગ હાથમાં લીધું; નન્દી
 અને ગરુડ પણ સામસામા ઝૂમ્યા. આ દશ્યથી ત્રિભુવન ધ્રૂણ ગયાં. એટલે
 વિદ્યાતા બ્રહ્મા ત્યાં આવ્યા, એમણે બન્નેને બોલાવીને તેમનું સમાધાન કર્યું.
 ‘ બોલાવિયા હરિહર એઉ. મલી મિલાવી કુટુમ્બ કર્યા : ’ એટલે પરસ્પર ‘ હુઉ
 રનેદ. ’

આ બ્રહ્માના સાન્ત્વનનો પ્રસંગ મૂળમાં નથી. ત્રિમૂર્તિને એક ઠેકાણે
 લાવવાની યુક્તિ ખ્યાન ખેંચનારી છે. તે પણ કવિ જનાર્દનની જ કૃતિ છે.
 સાન્ત્વન કરતાં કરતાં, હર અને ગોપાલની એકઠી શ્લુતિ બ્રહ્માએ કરવા માંડી.*

“ બ્રહ્માઈ વડતા વારિયા, હર ગોપાલા રે;
 બન્ને એક જે જાણિયા, હર ગોપાલા રે.
 મળા કરુ અમ, માધવા ’ હર ગોપાલા રે;
 પાંડિ ચમાવિ, શંકર રાય ! હર ગોપાલા રે. ”

સમાધાન થયું એટલે યાદવો શોષિતપુરમાં દાખલ થયા. તેમનાં અસુર-

• પ્રિમાનંદે પણ બ્રહ્માએ ફરેલી દરિ-હાની તેવી જ રજુતિનું કહ્યું ‘ ધાન્ય ’ છે :
 “ રજુતિ મેં છે લક્ષાય રે. નમેા નમેા ” વગેરે.

સ્રીઓએ વધામણાં કર્યાં. પછી અનિરુદ્ધ અને ઉપાની વિનંતિથી શ્રીકૃષ્ણે યુદ્ધમાં પડેલા યોદ્ધાઓને જીવાડ્યા, લગ્નમંગલમાં આથી આનન્દકલોલનો વધારો થયો.

પછી સવિધિ લગ્નની તૈયારી થતા માંડી. કંઠોતરી લખાઈ; તોરણ બધાયાં; ચોરીમંડપ રચાયા. ચરમાં ફંસાર રધાયો. વર ઘોડે ચઢી મંડપને દ્વાર આવ્યો તે વખતે એને ચાર ચમર ટળાતા હતા. ત્યાં

“પૂંખઈ અસુરની નારિ, વારિ કરવઈ નામિયા એ
કરાયા મધુપર્કનું પાન, જોષી ઉચ્ચરઈ પદમાન,
સમય વર્તઈ, સાવધાન ! ઘડી લગ્નની સાચવઈ એ.
વરતિયાં તિહાં મંગલ ચ્યારી, આપઈ રાગ દાન અપાર,
કેરઈ વિષ્ર વેદઉચ્ચાર, અનિરુદ્ધ પરણી ઊડયા એ.”

આ પ્રમાણે આલ્લલગ્નવિધિ પરવાર્યા પછી, પહેરામણી થઈ. કુંકુમ કેસ-રનાં છાંટણાં થયાં. ગજરચલંડાર ખાણે આપ્યા. અને યાદવોનું સાજન સંતુષ્ટ થયું. ઉપાને સાસરે વળાવી. અહીં વર્ણવેલો લગ્નવિધિ કવિ જનાર્દનના સમયમાં ગુજરાતમાં પ્રચલિત હશે એમ માનવામાં હરકત નથી.

જતાં જતાં, ઉપા સખીઓની વિદાય માગે છે. તે પ્રસંગે સહિયરાની ત્વાભાવિક લાગણી કવિએ આમેહૂબ વર્ણવી છે:

* “ઉપા રે ચાલજુંદાર, સાર કરઈ સહિયર તહિં એ:
કિમ મલસૂં રે ફિરી ? દૂરિ સાસરે સહિયર તાણું એ.”

પ્રત્યક્ષ આગણિ કરતાં ગૂઝ, જૂઝની સવિ તુલનઈ કહાં એ—
તુમ્હ મેલયાં સજ્જન સમેલ, મોહિ પડી મહિલા ઘણું એ—

સખીઓને ઝોણું આવેલું જોઈને,

“કરજોડો કૌભંડ કહઈ, જોઈઈ તે દ્યુ અમ્હ કહ્નિ એ : ”
તિ હારિ નયણિ નીરભરાઈ, યાઈ ને અતિ આકલુ એ.

● આ જ લીટીઓના અવશેષ પ્રમાનરૂપ ‘ઝોખાહરણ’ ના ૫૧ મા કડવામાં જોઈ શકાય છે:

“ઝોખાખાઈ ચાલ્યાં ચાલજુંદાર, સાચ મૂડયો સહિયર તણો રે” (કડી ૧)

× તુમને કહેલી ગુજની વાત” (કડી ૧૪)

*સહ મિલી લાગઈ પાપ, માયમાં જિતારણુ એઃ
સંભારણુ દારિકામાંહિ, રાધ બાણુસુર તારણુ એ. ”

સખીઓની વિશય લીધા પછી ડિયાને વળાવી. વાજતે ગાજતે યાદવસાથ નગરમાં પેડા. તે વખતે ‘ રુકિમણી અતિ રણિયાત થાય;’ કારણ કે ‘ શ્રીરંગ આત્મા ડિયા અનિરધ્વરયુઃ. ”

એ પ્રમાણે આ સુત્રાત્મક છતાં, રસભર્યું કાવ્ય પૂરું થાય છે.

• “ઝોખાબાઈ રહેલે દારિકા માંહિ ત્યાં અમને સંભારલે રે;
ગોમતી નદાને બધને ત્યાંહિ, ત્રણે પક્ષને તારલે રે. ”

ઓળખ-દિલની ને દેહની

રમણુ ન. વકીલ

ધણા સમયથી સુનંદાનું શરીર અને મન બન્ને અસ્વસ્થ રહેતાં હતાં. ડોક્ટરો એના રોગ પારખવામાં નિષ્ફળ નીવડ્યા હતા. એના રોગ સાથે એનું મન પણ દિવસે દિવસે વિચક્ષણતાનાં ચિન્હો બતાવતું. વૈદ, હકીમ, ડોક્ટર બધાએ એતાની કળા અજમાવી બેઠ, પણ પરિણામ શૂન્ય જ હતું. છેવટે એક ડોક્ટરે બધી તત્તની દવા છોડી-નૈસર્ગિક જીવન ગાળવાનો ઉપાય સૂચવ્યો. એના જીવનની આશા છોડી બેઠેલા આમજનોને આ અખતરો કરી નેવા જેવો લાગ્યો.

શહેરના હવાકિમસ વિનાના ગલીય વાતાવરણથી ઘણે દૂર, ત્યાં સમસ્ત સૃષ્ટિએ લીલાં વસ્ત્રો પહેરેલાં હોય છે, ત્યાં પંખીઓ અને પર્વતશિખરોથી દડતાં ઝરણાંનાં મીઠાં ગીત અહોરાત્ર ગવાતાં રહે છે, ત્યાં સૂર્યનો પ્રકાશ શરીરને દઝાડે તેવો નોંઢે પણ સહી શકાય તેવો કેમળ હોય છે,—ત્યાં-કાસ્મીરમાં સુનંદાને લઈ જવાનું નક્કી થયું. સૂર્યના સીધા પ્રકાશમાં નિર્વસ્ત્ર-દશામાં સ્વચ્છદે ફરવાનું ડોક્ટરે સૂચવ્યું હતું. જીવનની ઉપાધિ અને સંસારના વિષમ વાતાવરણને ભૂલવા માટે પ્રયત્ન કરવા ડોક્ટરે એને આગ્રહ કર્યો હતો. ડોક્ટરના આગ્રહને વશ થઈ સુનંદાએ આ દિશામાં શક્ય તેટલો માનવપત્ન કરવા માયાળુ ડોક્ટરને વચન આપ્યું હતું. બાકી જીવન જીવવાની એના હૃદયમાં ધગશ નહોતી. સંસાર પ્રત્યે એને આસક્તિ નહોતી. સર્વ વાતે પ્રતિ-ફૂલ એવા સાંસારિક વાતાવરણમાં એની બધી આશાઓ અને ધમ્માઓ લગભગ નષ્ટ થઈ ગઈ હતી.

એ વાતાવરણમાંથી મુક્ત થવા, તેને અપ્રિય થઈ પડેલા પરિચિત જગ-

તથી દૂર-ગમે લાં-જવાની ઈચ્છાને વશ થઈ એણે કમને કાશ્મીર જવાનું કબજુનું.....અને એક વૃદ્ધ આયા અને પોતાના બાળક વસંતને સાથે લઈ તે જવા તૈયાર થઈ.

૧૯૩૯ ના મે માસની એક રાતે કુન્દીઅર મેલનાં બીજા વર્ગના સ્ત્રી-ઓના ડબ્બામાં આ ત્રણ મુસાફર બેઠાં. ગાડીને ઊપડવાની હજી થોડી વાર હતી. બિસ્ત્રો હોડી આયા બાળકને સુવાડવા ચલ દરી રહી હતી. સુનંદા ગાડી બદારના ચત્ત અધકાર પ્રત્યે મીટ માંડી બેઠ રહી હતી. હમણાં હમણાં પ્રકાશ કરતાં અધકાર એને વિશેષ ગમતો હતો. તેના જીવનમાંથી જે તત્ત્વ જતું રહ્યું હતું તે અધકારમાં સોધતી તેની આંખો દિવસે દિવસે એ શોધ કરી કરી નિસ્તેજ થઈ ગઈ હતી. અને આખરે જીવન અને જગત પ્રત્યે એ શીઘ્ર આંખો ઉદારીનવૃત્તિથી બેઠ રહી હતી.

એનો પતિ-સુધીર-સુનંદાની પાસે બેઠો હતો. તેણે સુનંદાના હાથ ઉપર પોતાનો હાથ મૂક્યો. એ સ્પર્શમાં નહોતી ઉઘ્મા કે નહોતો પ્રાણ. પત્યર કે સોખંડનો સ્પર્શ સુનંદાના શરીરને થયો હોત તો પણ તેના હૃદયમાં આ હાથના સ્પર્શ કરતાં તે કંઈ સવિશેષ ભાવ, ઊર્મિ જગતી શક્યો હોત.

“સુના, આમ છૂટા પડવું મને નથી ગમતું.” આખરે સુધીરે મૌન તોડ્યું. એ અવાજમાં ભય હતો, શંકા હતી, ઊડી જતી આશાને ઉદ્દેશો પ્રવળ કરી પકડી રાખવાની આતુરતા કે ધગશ નહોતાં. એમાં નહોતો હૃદયનો તનુગનાટ કે નહોતી પ્રેમાગ્રહણની ઉઘ્મા. એ શબ્દે શબ્દના ઉચ્ચારણમાં નરી વાસ્તવિકતા, ચિદાચાર અને દંભ જ લય્યાં હતાં.

“મને પણ આ નથી ગમતું.” એવા જ ભાવે સુનંદાથી બોલાઈ જવાયું. બન્ને એકબેકથી દૂર-અતિ દૂર-જવા દેટલા તત્ત્વસત્તા હતા એ એને યાદ આવ્યું. બન્નેને એકબીજાની દાવરી અસલ અને અકારી ચર્ચ પડી હતી. પણ સામાજિક જીવનનજે આ ધૂંધવાતો અગ્નિ હૃદયના કોઈ ઊંડા અચાત ખૂણામાં જ ધૂંધવાયા કર્યો. વિયોગના વિચારે આ બે હૃદયના ભાવને કંઈક તંગ કર્યા. પણ મર્મ ઉપર થયેલો ઘા એથી વિશેષ ને વિશેષ દુઃખ લાગ્યો.

પિતાએ મૃતેલા પુત્ર ઉપર નજર નાંખી. એની આંખ પાણીના પડાયથી ચમકતી થઈ. એ પાણી પુત્રવિયોગનાં દનાં, પત્નીવિયોગનાં નદિ પરવ્વા ત્યારથી જ બન્નેના હૃદયપ્રવાહો બિત દિવાઓમાં વહેતા હતા. સામસામે વહેતાં આ જીવન-

પ્રવાહો એકમેકની શક્તિ અને જુસ્સાનો નાશ જ કરતા. જીવનનો પ્રવાહ આમ જોસથી અચડાઈ થઈ જતો અને દિન પ્રતિદિન વિશેષ ક્ષુધિત બનતો જતો.

જાણે બન્નેની મુક્તિ જાહેર કરતી હોય તેમ એન્જિનની સિસોડી વાગી; સુધીર નીચે ઊતર્યો—ગાડી ઊપડી, અને પ્લેટફોર્મ ઉપર જામેલા સુધીરે સામાન્ય સામાજિક શિષ્ટાચાર મુજબ ગાડી અદૃશ્ય થઈ ત્યાં સુધી પોતાનો રૂમાલ હલાવ્યા કર્યો. એન્જિનના ધબકારા સાથે સુનંદાના હૃદયધબકાર શરૂ થયા. એણે આ થોડી ક્ષણોમાં જોના જીવનમાં અવનવો ફેરફાર થતો અનુભવવા માંજો. રેલવેના ડબ્બાનું સંકુચિત વાતાવરણ પણ જોના ધરના વાતાવરણ કરતાં જોના આત્માને અનેકગણું વિરાળ ને પ્રજ્વલ લાગવા માંડ્યું. દૂરદૂરના કાંઈ અજાણ્યા દેશમાં—અજાણ્યા લોકોમાં, અજાણ્યા વાતાવરણમાં જવાના પ્રસન્ન વિચારમાત્રથી ન સમજાય એવા ભાવ જોના હૃદયમાં જાગ્યા.

ચાર દિવસની મુસાફરી પછી સુનંદા કાશ્મીરની રવર્ગીય ભૂમિમાં આવી પહોંચી. શ્રીનગરથી સાઠ માઈલ દૂર લીદર નદીના કિનારે પહેલગામમાં એને માટે મકાનની વ્યવસ્થા આગળથી જ કરવામાં આવી હતી. જે મોટા પર્વતોની હાર વચ્ચે આવેલી આ ખીણના વાતાવરણે એને પ્રથમ દૃષ્ટિએ જ આકર્ષી.

ઉપર જૂરું સ્વચ્છ આકાશ, નીચે પ્રજલ વેગથી વહેતાં લીદરનાં ભૂખરાં, હિમાળાં પાણી, ચારે બાજુ આંખને ભરી દેતાં પાઈનના જંગલોથી ઢંકાયેલા પર્વતો—તે તેની પાછળ હિમતો મુગટ ધરી અનંત સમાધિમાં ખેંચેલા હિમાલયના ગગનસ્પર્શી, દુર્ગમ શિખરો,—આ નવી સૃષ્ટિ જોઈ જોના જીવનમાં પણ તવીનતા ઊતરવા લાગી. આખું ચે વાતાવરણ એને ચેતનથી ધબકતું લાગ્યું; જે એણે માનવસમુદાયથી ઉભરાતાં વાતાવરણમાં કદી નહોતું જોયું—કદી નહોતું અનુભવ્યું—તે ચેતન અને જાગૃતિ આજે તેણે અનુભવ્યાં. જગત આટલું સુંદર હોઈ શકે એવો ખ્યાલ એને કદી પણ નહોતો આવ્યો. વર્ષોની મૂક હૃદયવેદનાથી લગભગ જુલાઈ ગયેલું એનું હૈયું આજે અહીં નવા જોશથી, નવા ઉત્સાહથી, નવા આનંદથી ધબકવા લાગ્યું.

આ 'જાગૃત' એણે જોયું. અને એ સર્વ જોના હૃદયમાં ઊતર્યું. સાંજે આંધી ચઢી, ને રાત્રે મુશળધાર વરસાદ પડ્યા પછી ઠંડી ખૂબ વધી ગઈ. સુનંદાને આથી સર્વિશેષ આનંદ થયો. એકધારું—લગભગ વિકારરહિત—જીવન અનુભવ-

નાર આત્માને હવાના આ ત્વરિત ફેરફારો ખૂબ જ રુચ્યા. એના હૃદયને કાંઈ નવું-કાંઈ જુદું-લેણું હતું, તે એને મળ્યું.

બીજા દિવસની સવારથી એને સ્પર્શનાન શરૂ કરવાનું હતું. વૃદ્ધ આવા ભાગીરો સવારમાં ઊઠતાં વાર જ આ વાતની એને યાદ આપતાં કહ્યું: “ડોક્ટરે તમને તડકામાં ખેસવાનું કહ્યું છે ને?”

“હા. મને ખબર છે.” સુનંદાએ એની સામાન્ય ચીટથી ટૂંકો જવાબ આપ્યો.

“તો ક્યારથી શરૂ કરશો?” એના સ્વભાવથી ટેવાઈ ગયેલી વૃદ્ધ ભાગીએ પ્રશ્ન કર્યો. ભાગી એની નીદને ગાંઠે તેમ નહોતી.

“મને હીક લાગશે ત્યારથી.” સુનંદાએ તોછડાઈથી કહ્યું.

“ના, આગથી જ શરૂ કરવાનું છે. જુઓ, આ સામે જ ટેકરી છે, ત્યાં તમને હીક ફાવશે.” વૃદ્ધ આવાએ પોતાની વયના અધિકારે સુનંદાને આજ્ઞા કરી.

નમતા પહોરે સુનંદા નદીકિનારા પરની ટેકરી ઉપર ગઈ. રથગ નિર્જન હતું. ચારે બાજુ ધીચ ઝાડી હતી. એને ડોક્ટરની સલાહ અને ભાગીની આજ્ઞા યાદ આવ્યાં. ચારે બાજુ એણે દૃષ્ટિ નાખી. દૂર એક ગાય ચરતી હતી. આ જીવતા પ્રાણીની હાજરી એને ખૂબી. ચારે બાજુ સડુ અને પાઈનનાં ઝાડ હતાં. એ ઝાડના પ્રત્યેક પત્રમાં શરીરના સ્પૃશ્વ સ્વરૂપને બેઠી નાંખતી માનવની તીક્ષ્ણ દૃષ્ટિ એણે જોઈ. ચાણાનું ખાલેલું એક બોગરિયું એણે બંધ કરી દીધું. તે લાથી ઝડી. ચારે બાજુ બીજા કોઈ આવી વિશેષ એકાંત સ્થળની શોધમાં તે ફરી. કોઈ પણ સ્થળે ત્યાં માનવના પગસંચારનાં ચિન્હો પણ એને ન જોવાયાં. પણ માનવીની સૌંદર્યબૂખી, કલુષિત દૃષ્ટિ, જોવાને જ ટેવાયેલી સુનંદાને ત્યાં ને ત્યાં-કુદરતનાં નિર્દોષ તત્ત્વોમાં ય બૂખી, ખાઉંધરી માનવચાંખા જ દેખાયા ફરી. ત્યાંથી તે પાછી ઘેર આવી.

લલકલ્યો દેહ ભેઈ એ મુગ્ધ થઈ ગઈ. વર્ષોથી પરિચિત સૂર્યને આંખે નવા જ સ્વરૂપે જોણે ભેયો. એ સૂર્યના પ્રકાશમાં નહાવાની ઈચ્છા એના અંતરમાં જાગી. લક્ષ્મી પહેલી રાત્રે, જે ગૂઢ લાવ જોણે નહોતા અનુભવ્યા તે આંખે તે અનુભવવા લાગી; અને મનમાં ને મનમાં શરમાઈ ગઈ.

*સુનંદા પયારીમાંથી જીડી. અને જોણે પેલી ટેકરીનો રસ્તો લીધો. હજુ સૂર્યનો પ્રકાશ કામળ હતો. ટેકરી પર આવતાં એક મોટા સરુના ઝાડ પાસે તે ગઈ, અને એક શિલા ઉપર બેઠી. થોડા આંતરિક ક્ષોભ પછી જોણે પોતાનાં ઉપરનાં વસ્ત્રો કાઢ્યા. એના રતનપ્રદેશને સૂર્યના સીધા પ્રકાશનો પ્રથમ સ્પર્શ થયો. પવનની એક લહરી આવી, અને એનો સમસ્ત દેહ અને આત્મા કંપી જઈયાં. એને સંકાય લાગ્યો. પણ જેમ જેમ સૂર્યનો પ્રકાશ વધતો ગયો તેમ તેમ એનો સંકાય ઝોઝો થવા માંડ્યો. સૂર્યસ્પર્શના સ્પર્શમાત્રથી એનાં નિર્ભળ, નમ્ન, કરમાઈ ગયેલાં સ્તનમાં નવા ચેતનનો સંચાર થતો તેણે અનુભવ્યો. સૂર્યના પ્રત્યેક સ્પર્શે તે પ્રત્યક્ષ થવા લાગ્યાં.

ધીમે ધીમે એની ત્વચાને બેદી એ પ્રકાશ ઊંડે ઊતરવા લાગ્યો. અને એથી ચે ઊંડે ઊંડે એના હૃદયના ખૂણાઓમાં તે પ્રસરતો લાગ્યો. એની ઉભા જોણે અનુભવવા માંડી. જીવનભરમાં કદી આવી ઉભા જોણે અનુભવી નહોતી. હૃદયમાં આવેલી આ ઉભાથી ઉત્તેજિત થઈ જોણે પોતાનાં સમસ્ત વસ્ત્ર દૂર કર્યાં, અને હરિયાળા ઘાસ ઉપર તે સૂતી. પોતાના જ નમ્ર સૌંદર્યથી શરમાઈ ગઈ હોય એમ જોણે પોતાનાં જન્મે નયનો હાથથી ઢાંકી દીધાં. ઘૂંઘટમાંથી પ્રિયતમના દર્શન ચોરી લેતી નવોદા જેમ તેણે આંગળીઓની વચ્ચેથી સૂર્યને ભેંચા કર્યો. સૂર્યનું જિમ્મ પણ જાણે ધનકતું હોય એમ એને લાગ્યું. એનો રંગ બદલાઈ વાદળી જેવો થતો લાગ્યો. સૂર્યજિમ્મની કિનાર ઉપર ઘોળા લડકા જડતા લાગ્યા. આ બધું નવું હવું. કુતૂહલથી એને સૂર્યને ભેંચા જ કર્યો. સૂર્યે એના સમસ્ત દેહને પોતાના પ્રકાશમાં વીંટી લીધો.

પણ સૂર્ય પ્રત્યે તે લાંબો વખત ભેઈ રહી નહિ. એની આંખોને એનું તેજ અસહ્ય લાગ્યું. તેણે આંખો બંધ કરી. એની પારદર્શક પાંપણોમાંથી આંખો ગુલાબી પ્રકાશ દેખાવા લાગ્યો. એ પણ આખરે અસહ્ય થઈ પડ્યો. તે જીડી. પાસેના ઝાડ ઉપરથી બે પાંદડાં ચૂટી, પોતાની આંખોને એ પત્રોથી જોણે ઢાંકી દીધી.

સૂર્યનાં કિરણો એના શરીરમાં-ઊડે ઊડે-એનાં હાડકાંને પણ સ્પર્શતાં હોય એમ એને લાગ્યું; અને એથીયે ઊડે-એનાં હૃદયભાવ અને વિચારોને પણ તે સ્પર્શ્યાં. એના હૃદયભાવની કલુષિતતા ઓગળી જવા લાગી. એની શંકાઓ ધીમેધીમે અદૃશ્ય થવા માંડી; એનું ઠરી ગયેલું હૃદય મીઠુની માફક ઓગળવા લાગ્યું. આ નવો ફેરફાર અનુભવતાં તે ક્ષણભર મુગ્ધ બની ગઈ; તેને શું થતું હતું તેને પોતાને જ ન સમજાયું. તે ઊઠી, અને કપડાં પહેરી તેણે પોતાના રહેઠાણ તરફ ચાલવા માંડ્યું. સૂર્યના પ્રકાશથી એની આંખો અંજાઈ ગઈ હતી.

ઘેર પહોંચતાં જ “બા, બા,” કહેતો વસંત તેના તરફ દોડ્યો. એણે બાળકને બાથમાં લીધો. તેનું શરીર તેને શીકું લાગ્યું. તેની આંખો નિરતેજ લાગી. આ ઊંઘરતા બાળકને જો સૂર્યનો પ્રકાશ મળે તો તેના શરીરમાં નવું ચેતન રેલાય એની સુનંદાને હવે ખાત્રી થઈ ગઈ હતી. સુનંદાએ વસંતના બધાં કપડાં ઠાઠી નાંખ્યાં. વસંત જરા ગભરાયો, અને રડવા જેવો થઈ ગયો. બાળકને પણ કપડાંની ટેવ કેવી કપરી વળગી હોય છે !

એને પટાવવા સુનંદાએ એને એક સફરજન આપ્યું, અને એથી સંતોષાવેલો બાળક કપડાંની પરવા કર્યા વગર રમવા દોડી ગયો. સુનંદાના મને સંકેપ કરી લીધો; આ બાળક પ્રકાશથી ડરતા માનવઅજ્ઞસિંધા જેવો નહિ ચાપ. આ જગતમાં અસ્તિત્વ આપી એ બાળકના જીવન સમસ્ત માટે પોતે જવાબદાર છે એનું આજે એને પ્રથમ જ્ઞાન થયું.

આમ પ્રત્યેક પ્રભાતે સૂર્યોદય જોવા તે તલસતી. ચળકતા તારાથી મટેલા આકાશને ભૂખરું થતું તે જોતી. એ ભૂખરો રંગ ધીમેધીમે આછો સોનેરી થતો. અને ન્યારે પૂર્વની ગિરિમાળાને માથે ઘોરતાં વાદળાંઓને બેઠી સહસ્ર કિરણો બારી વાટે પ્રવેશી એના શરીર ઉપર પડતાં ત્યારે તેનું હૈયું હર્ષથી નાચી રહેતું.

જે દિવસે આકાશમાં વાદળાં હોય તે દિવસે ગમગીન રહેતી. ત્યારે સૂર્ય-રશ્મિના સ્પર્શ માટે એના અણુએ અણુ તલસી રહેતાં. એના શરીરના પ્રત્યેક અવયવમાં—એની નસોનસમાં નવું ચેતન ઉભરાવા લાગ્યું હતું. એનું હૃતાસ હૃદય પ્રકુલ અને ઉત્તેજિત થયું હતું. અનેક આશા અને ઠાડ ‘આજે

એ હૃદયમાં. ઉભરાતાં હતાં. અળગે માણસને અને સમસ્ત પ્રાણી અને વન-
રખતી જગતને પોષતાં ને પ્રેરતાં સૂર્યનાં સહસ્ર રશ્મિ જાણે એના ઉપર જ
વર્ષાં હોય એમ એને લાગતું-જાણે પોતે સૂર્યસમગ્રદૃષ્ટિનું કેન્દ્ર ન હોય !

જેમ સૂર્ય પ્રત્યેની તેની આસક્તિ વધતી ગઈ તેમ માનવજગત પ્રત્યેની
બેપરવા પણ વધવા લાગી. સૂર્યના પ્રકાશથી ડરતાં, એને પોતાના શરીરથી
હમેશાં દૂર રાખવા ઈચ્છતાં, ઘોળાં પૂણી જેવાં નાનૂક, નિસ્તેજ શરીરો
પ્રત્યે એના હૃદયમાં ઘૂણા ઉત્પન્ન થઈ. એથી આવ જટલા ય દિવસો થયા તેણે
પોતાની સાથે વસંતને રાખવા માંજો હતો.

જ્યોતે સૂર્યનો તાપ ત્યારે આક્રેષ લાગતો ત્યારે તે આગળપાછળના
ઝાડની છાયામાં જીંદગી સૂતી, અને નીચે ખીણમાં થઈને વધી જતાં લીંદરનાં
જીજગતાં પ્રાણી ઉપર તે મીઠા-માંડી બેસતી. આ સરિતા પણ હવે તો એની
સખી થઈ પડી હતી. લીંદરના જીજગતા, તોફાની ભૂખરા પ્રાણીનો ઉન્માદ
એને ખૂબ ગમી ગયો. જેમાં ઊર્મિઓના ઉછાળા ન હોય, આશાનિરાશાના
તોફાન ન હોય તે જીવન શાનું ? પોતાના આત્માને આવા પ્રશ્નો પૂછતી અને
એના મનને અનુકૂળ ઉત્તર એની સખી લીંદર તરફથી મળી જતો. હમણાં
હમણાં જટલા યે દિવસોથી એણે લીંદર સાથેનું પોતાનું સખ્ય પણ વધાર્યું
હતું. દરરોજ સવારે તે નદીકાંઠે જતી અને લીંદરના કિનારે કલાકિક સુધી
આવી વિચારમાળાઓમાં ગૂંથાયેલા ચિત્તે બેસી રહેતી. કલાકિક સુધી તેના
હિમાળા જળમાં તે સ્નાન કરતી અને પછી ટેકરી ઉપર સૂર્યસ્નાન માટે
જતી. આમ આ નિર્જન પ્રદેશમાં પણ એણે કુદરતનાં આ બે પરમ તત્ત્વો-
પ્રકાશ અને પ્રાણી-સાથે મૈત્રી કેળવી. દેખીતી રીતે એનું એકાંત જીવન
આમ ભર્યું ભર્યું થઈ રહ્યું.

કુદરતના આ ગાદ સમાગમે એની ચામડીનો રંગ ઘોળો મરી ગુલાબી
થયો હતો. પોતે જાણે નવે જ જન્મે જન્મી હોય એમ એને દરઘડી લાગ્યા
કરતું. આ નૈસર્ગિક અવસ્થામાં ઢાંધ તેને જોઈ જાય તેનો ભય હવે તેના
મનમાં બહુ રહ્યો નહોતો. કદીક કાઈ રખડતો ભરવાડ તેને જુએ તો પોતા
કરતાં તે ભરવાડને વિશેષ ભય લાગશે એની એને ખાતરી થઈ ગઈ હતી. કપ-
ડાંથી ઢંકાયેલા માનવહૃદયમાં ઊંડે ઊંડે છુપાયેલી-નય સૌંદર્યથી પણ ખીતા-
ભયના કીડાને તે જોઈ શકી હતી. એણે એ ભય પોતાની જાતમાં જોયો હતો,

પોતાના નિર્દોષ, અણસમજી બાળકમાં પણ જોયો હતો. પોતે જાતે બાળ વર્ગો સુધી જો કીડાને પોતાના હૃદયમાં રહેવા દઈ, ઉછેરી મોટા થવા દીધો હતો. અને હવે...? સૂર્યનો પ્રકાશ એના દેહના અંતરપટોને પણ ભેદીને એના આત્માના ઊંડાણમાં રહેલા આ કીડા સુધી પહોંચી ગયો હતો. અધિકારના જો કીડાનો આ પ્રકાશથી નારા થયો હતો જો જોઈ તેને ખૂબ આનંદ થતો હતો.

વસંતના દેહવર્ણમાં પણ સુનંદા જેમ ફેરફાર થયો હતો. એના શીઘ્ર ગાલમાં આજે દાડમની રતાશ ઊતરવા માંડી હતી. એનો ચહેરો પ્રકુલ થયો હતો. પણ હજી એના હૃદયમાં રહેલો ભયનો કીડો મૃત્યુ પામ્યો નહોતો. તે પોતાની ગાતાના વર્ણન તરફ ભય તથા સંક્રાંતિ મિશ્રિત વિસ્મયભરી દૃષ્ટિએ કદી જોઈ રહેતો. એના ઉત્તરરૂપે સુનંદા એના સામું જોઈ દસતી. તેના ચહેરે ચમુઓમાં સુનંદાને ભયનું કેંદ્ર દેખાતું-જેવું પુરુષનયનોમાં હોય છે તેવું, પણ તેથી નાનું-તેથી ઘણું ઓછું. બાળકની આંખોના આ ભાવને તે પ્રકાશનો ભય કહેતી. કારણ, શરૂઆતના દિવસોમાં જ્યારે ત્યાં સુધી તે ઝાડની ડાળમાં ભરાઈ રહેતો. એને સૂર્યના સીધા, ખૂબ પ્રકાશમાં દોડવા-નાચવાની ઈચ્છા ત્યારે નહોતી થતી. દરિયાને તળિયે, અતલ અધિકારમાં પોતાના છીપના ધરની કુંદ અને રક્ષાણમાં રહેતા કીડાના જેવો તેનો હૃદયભાવ ત્યારે હતો. આ બાળકને જોઈ સુનંદાને ઘણીવાર જો બાળકના પિતાના વિચારો આવતા.

આથી સુનંદા દરરોજ વસંતને પોતાની સાથે લઈ જતી. માંનવની સંસ્કૃત કહેવાતી વૃત્તિનું સ્વાયેલું જો છીપનું ક્રાચલું એને ભાંગી નાંખતું હતું. અને ઘોડા દિવસોમાં જ તે આમાં સફળ થઈ. કોઈ દિવસ વાઘનાં હોય અને વરસાદનાં ચિત્રો જળાનાં હોય ત્યારે સૂર્યસ્નાન અશક્ય નીવડતું. તે દિવસે વચ્ચે ટેકરી પર જવા છુટે ભરાતો. કપડાંનાં બંધનો એને ખૂંચવા, પીડવા લાગ્યાં હતાં; કપડાં પહેરતાં તે ચીંકતો અને કદીક રડતો પણ ખરો.

એના દરરોજના આ કાર્યમાં સૂર્યસ્નાનથી કાંઈક વિશેષ હતું. સમાજનાં અનેક બંધનો તો જ્યાંઈ ગયેલું “કંઈક” એના અંતરમાં પ્રગટ થવા માંડ્યું. જો શું હતું જો સુનંદા પોતે પણ નરોડાની સમગ્ર ચક્રની. પણ પોતાનામાંથી જો નવા પ્રગટ થયેલા તત્ત્વને જો પોતાની જાત, પોતાના હૃદયભાવ અને વિચારો સોંપી દીધા. કોઈક મૂઢ ભાવે એનાં દિલ અને દેહમાં સૂર્ય પ્રત્યે ઊંડી ઊંડી આસક્તિ, ઉત્પન્ન કરી હતી. જો અંતરૂંદ ભાવનું પૃથક્કરણ કરવામાં તેનું મન નિષ્કળ નીવડ્યું. જો

ભાવને દાખવાની શક્તિ એના હૃદયમાં ન થઈ. એ તો માત્ર એટલું જ સમજતી કે આ નવો હૃદયભાવ અનુભવતાં એની હૃદયોર્મિઓ ઊછળી રહેતી અને જીવનમાં કદી નહિ અનુભવેલો આતંદ ત્યારે એ અનુભવતી. માનવરચિત સામાજિક નીતિઅનીતિનાં બંધનો આ પંજોમાં એના હૃદયને સ્પર્શી શકે એમ નહોતું. યૌવનમા આંગણે ઊભેલી કોઈક રસિક મુગ્ધા જેમ કલાકોના કલાકો સુધી—આ સ્વૃક્ષ માનવજગતનું જ્ઞાન બૂલી—પોતાના હૃદયનાથના સહવાસનાં સ્વપ્નાં માણ્યા કરે તેમ—સુન્દરા સૂર્યના સહવાસનાં સ્વપ્નો માણ્યાં કરતી. આવી પંજોમાં કુંતાની દૌમાર્ગ્યવસ્થા યાદ આવતી. બાળપણમાં સાંભળેલી, કુંતા અને સૂર્યના સંયોગની વાર્તાની આંધીપાતળી સ્મૃતિનું પુનરાવર્તન થતું અને એના હૃદયનો ખૂણખૂણો એ કથાનાં રોમાંચક તત્ત્વોથી ભર્યો ભર્યો થઈ જતો. પોતાની જાતને ક્ષણભર કુંતા માની લઈ, સૂર્યપુત્ર કર્ણની માતા થવાના કોડ એના હૈયાને કોઈ અજાત ખૂણે જગતી. આ ભાવ હૃદયમાં વ્યાપ્ત થતાં, અનુભવતાં જ એના શરીર સમસ્તમાં કોઈક જાતનો અનૈશ થનગનાટ થતો—જેવો વસંતની માતા થતાં પહેલાં એણે કદી નહોતો અનુભવ્યો. વસંત જગતમાં અવતર્યો હતો જગતની સામાન્ય રીતિને અનુસરતાં—વચ્ચનોતર્યો ને વણવાંછયો. એટલે આજે જ જીવનમાં પહેલી જ વાર એણે માતૃત્વની ઝંખના જાણી, પોતાના સ્વત્વને મૂર્ત-સ્વરૂપે સર્જવાની પ્રયત્ન કામના આ વખતે એણે પ્રથમ વાર અનુભવી.

૯

સુન્દરાને કાશ્મીર આવ્યે ત્રણ માસ વીતી ગયા. આ સમય દરમિયાન કવચિત એને આ ટેકરી બહારનું જગત યાદ આવતું, અને એ વખતે તે થોડા સમય માટે શૂન્યમનસ્ક, ગમગીન બની રહેતી. ટેકરી બહારના વિશાળ જગતનું અસ્તિત્વ સહંતર બૂલી જવા તે ઘણીવાર ઇચ્છતી. પણ વર્ષોથી મનમાં જડ ધાલી બેઠેલા સંસ્કારો, અને સ્મૃતિઓને માનવમન કેમ બૂલવા દે ! અનંત વિસ્તારવાળું માનવજગત, તેનાં આચારવિચારનાં નીતિનિયમો એને બંધનરૂપ થઈ પડ્યાં હતાં. સંકુચિત છતાં ક્ષત્રંત્ર વિચાર, ભાવ અને પ્રવૃત્તિને પ્રેરે એવી આ ટેકરી ઉપર જીવન સમસ્ત ગાળવાની એની ઇચ્છા દિનપ્રતિદિન વિશેષ પ્રબલ થવા માંડી. રાત્રે પથારીમાં સૂતાં સૂતાં જ ઘણીવાર વિસંવાદી વિચારોની મથામણ એના મનમાં જાગતી. પણ ટેકરી પર આવતાંવેંત—સૂર્યના પ્રકાશનો સ્પર્શ થતાં—કલોલતી કુદરત સાથે એનું હૃદય કલોલી રહેતું. ત્યારે ભૂતકાળની સ્મૃતિઓ એના વર્તમાન મુખને કે ભાવી સ્વપ્નોને સ્પર્શી પણ નહોતી શકતી.

એક બપોરે સુનંદા અને વસંત ત્યારે ટેકરી ઉપર પોતાનાં દૈનિક કાર્યોમાં પ્રવૃત્ત થયેલાં હતાં ત્યારે અણધારી વૃદ્ધ આયા ભાગી ત્યાં આવી. સુનંદાની છેક નજદીક આયા ન જઈ શકી. તેની સામે પણ તે ન જોઈ શકી. સૂર્યનો દેદીપ્યમાન પ્રકાશ પી પીને પ્રકાશવર્તો બનેલો સુનંદાનો દેહ જાણે તેનાં વૃદ્ધ, ઝીણાં, ઝાંખાં નયનોને આધિગાં કરી મૂકતો હોય તેમ તેણે દૂરથી જ કહ્યું, “બાઈ શેઠ આઆ છે.”

“મારા પતિ? અસારે? અહીં?” વિસ્મિત થયેલી સુનંદાએ પોતાની જાતને જ આ પ્રશ્નો પૂછી લીધા. એમાં લાંબા વિયોગ પછી સંયોગોનો વિચાર આવતાં—સંગોગની આશા ફૂટતાં—હૃદયભાવમાં જે તલસાટ જાગે છે તે નહોતો. અણધારી હકીકત જાણતાં, અણુષ્ઠેલું બનવા પામતાં, હૃદયમાં જે વિસ્મયની લાગણી પ્રગટે તે એમાં હતી.

વિસ્મયમૂઢ સુનંદા તરફથી કાંઈ જવાબ ન મળતાં ભાગીએ ખબરની પૂરવણી કરતાં કહ્યું. “શેઠ અચાનક જ આઆ છે, ને મારી સાથે અહીં જ આઆ છે.”

“વારુ, અહીં મોકલ.” સુનંદાએ ઠંડો, ધીમે જવાબ દીધો.

સુનંદાની વસ્ત્રહીન અવસ્થા અને શેઠનું આગમન એ એનો વિચાર કરતી, મુખ ઉપર આછું રિમ્ત કરાવી વૃદ્ધ ભાગી આવી હતી તેમ ધીમે પગે ચાલી ગઈ.

જાણે કાંઈપણ બન્યું જ ન હોય એમ બેદરકારીથી સરુના ઝાડ નીચે શિકા ઉપર બેસી રહી. એણે દૂરથી સુધીરને પોતા તરફ આવતો જોયો. તેની યાત્રા ધીમી હતી, અસ્થિર હતી. તેણે સુનંદાને જોઈ હતી, પણ જમીન ઉપરના પથર અને વેદાઓથી પોતાની જાતને રક્ષતો હોય તેમ તે નીચી દૃષ્ટિથી ચાલતો. તે સુનંદાની પાસે આચ્ચો ને સુનંદા બની ચઈ એને આવકાર દેવા. પણ એ આવકાર દતો શિષ્ટચાર પૂરતો, હૃદયની ઊર્મિના ઉછાળા વિનાનો.

એનું નમ્ર સૌંદર્ય જોઈ સુધીરની આંખે ઝાંખ વળી, આ દેહને એણે અનેકવાર જોયો હતો. એ દેહના માલિક હોવાનો એણે વર્ષો સુધી દાવો કર્યો હતો. પણ સમય, રચક અને રિચિત આજે બહુ નિરાળાં હતાં. એ દેહ આજે એને બહુ જુદો દેખાયો. જાણે કાંઈ તદ્દન અપરિચિત વ્યક્તિની સમક્ષ પોતે બોલો હોય એમ એને, લાગ્યું. એ દેહ ઉપરના પોતાના સ્વામિત્વનો વિચાર

સરખો પ આજ એના મનમાં ન આવી શક્યો. પોતે જાણે કોઈ સમર્થ શક્તિની-જોગમાયાની-સન્મુખ ઊભો હોય તેમ તે ક્ષણભર કેવળ મૂઢ બની ઊભો રહ્યો. પણ પોતાનું પુરુષત્વ યાદ આવતાં, મહાપ્રયત્ને તેનાથી “સુના,” એટલું જ બોલી શકાયું.

આશ્ચર્યમુઘ્ધ સુધીર આથી વિશેષ કંઈ ન બોલી શક્યો. એના મોતનું કારણ કળી ગયેલી સુનંદા આખરે બોલી:

“તમે આજે, અત્યારે અચાનક અહીં ક્યાંથી?”

“હું ધાર્યા કરતાં વહેંલા નીકળી શક્યો એટલે સીધો અહીં જ આવ્યો.” સુધીર હજી સુનંદા ઉપર દષ્ટિ નહોતી માંડી શક્યો.

બંને પાસેની શિક્ષા ઉપર બેઠાં. સુધીરના હૃદયમાં રહેલો નમ્રતાનો ભાવ સુનંદા પામી ગઈ હતી. સુધીર સુનંદાના તાત્રવર્ણ્યા પગ પર દષ્ટિ માંડી રહ્યો હતો. લઈને અને ભયનો ભાવ છુપાવવા સુધીરે દષ્ટિ સહેજ પણ ફેરવ્યા વગર શિક્ષાચાર-ભયોં પ્રશ્ન કર્યો.

“સુના, હવે તારી તબિયત કેમ છે?”

“તમને કેવી લાગે છે? સુનાએ એ જ ભાવે સામે પ્રશ્ન પૂછ્યો.

“મને તો ખૂબ જ સુધારો લાગે છે.” સુધીરે પહેલી જ વાર સુનંદાની આંખોમાં જોયું. પણ એ આંખ સામે એ મીટ ન માંડી શક્યો. આ વસ્તુ-સ્થિતિથી નહિ ટેવાયેલી એની દષ્ટિ શરમથી ભયથી સક્રાંચાઈ ગઈ. કદી જીવનભર નહિ અનુભવેલો એવો ક્ષોભ આ ક્ષણમાં તેણે અનુભવ્યો. આ ક્ષોભ છુપાવવા એને કંઈ આધારની જરૂર જણાઈ, એટલે ફરી એણે મહામહેનતે વાર્તાલાપ આગળ ચલાવ્યો.

“વસંત ક્યાં છે?”

“ત્યાં ઝાડી પાસે રમતો હશે.” આંખળી ચીંધી સુનંદાએ જવાબ આપ્યો. ચાલો આપણે ત્યાં જ જઈએ.”

બંનેએ ઊડી ચાલવા માંડ્યું. આગળ સુનંદા ને પાછળ સુધીર. સુનંદાની દષ્ટિ એના તરફ નહોતી એટલે પુરુષહૃદયની સહજ ચોરશ્ચિત્તિ સુધીરના હૃદયમાં પ્રગટ થઈ. માણસને શરમ આંખોની જ હોય છે ને? એ આંખો અત્યારે એનાથી વિમુગ્ધ હતી. એટલે એણે સુનંદાના દેહ ઉપર મીટ માંડી.

મનોભાવમાં સૌંદર્યને જોતાં વિકાર ઉત્પન્ન થયો. અને તે સાથે આ દેહના સ્વામીત્વનો ભાવ એના હૃદયમાં નાશ પામ્યો.

સુધીરના મનમાં અત્યારે શી ગડમથલ થતી હશે તે સુનંદાએ કહી લીધું હતું. એના દેહસૌંદર્ય ઉપર બે ખાલિધરી આંખો એકાદરો તાકી રહી છે એવો એને ભાસ થયો. એણે જરા ડોક ફેરવી પાછળ જોયું ને તે સાથે જ ગુનેગારના જેવી વૃત્તિથી સુધીરની બે આંખો જમીન ઉપર ઢળી ગઈ. એક વખત સ્વામીત્વનો દાવો કરનાર હૃદયમાં ઊપજેલો આ ભય જોઈ સુનંદાનું હૃદય હસહસ થઈ ગયું. મહાપ્રયત્ને એણે હસવું રોક્યું. આ પરિસ્થિતિમાં એને પોતાનો વિજય અને સુધીરની હાર જોઈ. જગતનો, પોતાના જીવનનો ક્રમ એને પલટાતો લાગ્યો. વર્ષો સુધી પોતાના દેહ, મન અને હૃદય ઉપર માલિકી ભોગવનાર આ પુરુષની હાર થતી જોઈ વેરવૃદ્ધિનો ભાવ એના હૃદયમાં નાશ પામ્યો—એના મોઢા પર ઘડીક સ્મિત ફરક્યું, ને સંયમ બલવત્તર થતાં તે જાડી ગયું. એની પાછળ ચાલતો સુધીર આ બધું ન પામી શક્યો.

સુધીરે ધારી ધારીને સુનંદાનો નવો દેહ જોઈ લીધો. શીકી, સફેદ આમડીથી મટેલું હાડપીંજર જોવાને ટેવાયેલો સુધીર, પોતાથી અનેકગણી શક્તિશાળી વ્યક્તિની સાથે હોય એમ એને લાગવા માંડ્યું. પુરુષનો મનો-વિકાર સામાન્યતઃ પોતાથી નબળી વ્યક્તિ પ્રત્યે ઉત્તેજાય છે. પોતાથી વિશેષ ગૌરવશાળી વ્યક્તિને જોઈ આ વિષયમય વિકાર માનના રૂપમાં ફેરવાઈ જાય છે. અને પુરુષને પોતાની જાતને તુચ્છ, ક્ષુદ્ર ગણવા પ્રેરે છે. આયું કાંઈક ધીમે ધીમે સુધીરના હૃદયમાં જાડે જાડે થવા લાગ્યું.

વસંત એક બદામના ઝાડ નીચે બદામ પીણુતો હતો. એણે આ બન્નેને આવતાં જોયાં. જોઈએ તેથી અનેકગણાં વિશેષ કપડાં પહેરી, પોતાની નમ્રસૃષ્ટિમાં આવતી આ વ્યક્તિ પ્રત્યે તેણે એક તીક્ષ્ણ નજર નાંખી. આ અજાણ્યા જેવા લાગતા માણસની હાજરીની નોંધ લેવામાં પણ જાણે પોતાના કાર્યમાં વિક્ષેપ પડતો હોય તેમ તે પાછો પોતાના કાર્યમાં પ્રવૃત્ત થયો. “કેમ વસંત કેવો સુંદર લાગે છે?” પોતે એને સુંદર બતાવ્યો છે એ વિચારમાં ગર્વ લેતી માતાએ કહ્યું.

“ખૂબ જ સુંદર લાગે છે, એના શરીરમાં અજબ ફેરફાર થયો છે.” આ સિવાય સુધીર બીજો ઉત્તર આપી શકે એમ નહોતું. આ નમ્રસૃષ્ટિમાં પોતે અસ્થાને છે એવું તીવ્ર જ્ઞાન એને ક્ષણેક્ષણ યાદ રહ્યું હતું.

વસંતની પાસે આવતાં તેણે પોતાના બાળકને ઊંચકી લીધો આ વહાલ-ભયું બધન વસંતને ના રુચ્યું. તેણે તે સામે બળવો કરવા યત્ન કર્યો, પણ સુનંદાની દૃષ્ટિથી બાળકની આ વૃત્તિ દબાઈ ગઈ.

“વસંત, પપ્પાને બદામ બતાવ.” માતાની વહાલભરી આજ્ઞા થઈ. બાળકે પોતાના હાથમાંની ત્રણ બદામ પોતાના પિતા સામે ધરી. પોતે જે નવું શીખ્યો હતો તે બતાવવાની સહજ ઈચ્છાથી બાળક બોલ્યો: “એક બદામ, બે બદામ, ત્રણ બદામ; આ મારી, આ બાની, આ ભાગીની.”

આ બાળકની સૃષ્ટિમાં પણ પોતાને સ્થાન નથી એ સુધીરે જોયું. ને હસતાં હસતાં પૂછ્યું: “ને પપ્પાની બદામ ક્યાં છે?”

બાળક મુંઝાયો. પણ તરત જ ઊંચે જાડ તરફ આંગળી ચીંધી તે બોલ્યો, “પેલી ઊંચે જાડ ઉપર છે તે પપ્પાની.”

સુધીર બાળકની ચતુરાઈ ઉપર મુગ્ધ થયો હોય તેમ તેણે વસંતને એક ચુંબન કર્યું. વસંત પોતાની બદામ શોધવાની પ્રવૃત્તિમાં પડ્યો. સુધીર અને સુનંદા જાડ નીચે બેઠાં.

“તમે કેટલા દિવસ અહીં રોકાશો?” એક મહેમાનને પૂછતી હોય તેવા ભાવે સુનંદાએ પ્રશ્ન કર્યો.

“દસેક દિવસ. હવે આપણે બધાં અહીંથી સાથે જ નીકળીશું.” જરા સંકોચથી સુધીરે પાછળના શબ્દો ઉચ્ચાર્યાં.

સુધીરના આવવા વિશેનો પત્ર આપ્યો ત્યારથી જ સુનંદાને આ આગામી પરિસ્થિતિનો પ્રશ્ન મૂંઝવી રહ્યો હતો. એક વખતની દબાયેલી, નિષ્પ્રાણ, વ્યક્તિત્વ વગરની સુનંદા હવે જુદી હતી. એના હૃદયમાં સ્વત્વનો ભાવ ગમત થઈ ચૂક્યો હતો, એટલું જ નહિ પણ પ્રકૃતિના સહવાસે એ ભાવ પોષાઈ આજે ધણો સુદૃઢ થયો હતો.

“ના, મારે મુંબઈ નથી આવવું. ત્યાં મને નહિ ગમે.” સાદી, સીધી ભાષામાં સુનંદાએ પોતાનો હૃદયભાવ વ્યક્ત કર્યો.

આ અણુધાર્યો જવાબ સાંભળી ઘડીભર સુધીર અવાક બની ગયો. વર્ષોના સહવાસ દરમિયાન ગમવા ન ગમવાનો પ્રશ્ન સુનંદાએ કદી ઉપસ્થિત નહોતો કર્યો. કપડાંના રંગ, પોત અને સિઝાર્ફ જેવી કુદરતી બાબતોમાં પણ એણે

સ્વેચ્છા કે આત્મરુચિ કદી વાપર્યાં નહોતાં. એ સુનંદા આ શબ્દો બોલતી હતી એ ઘડીભર એના માનવામાં પણ ન આવ્યું. આ નમ્ર સ્ત્રીશક્તિની સામે એણે એયું સારથી જ તે પોતાનું સ્વામીત્વ તો લગભગ બૂલી ગયો હતો.

“હલે, તું હમણું ના આવતી. તારું દિલ યાવ ત્યારે આવજે.” અતિ-શમ, શાંત અવાજે સુધીરે કહ્યું. આવા ધીમા, નમ્ર શબ્દો સુનંદાએ સુધીરના ગુંમેથી જીવનમાં પહેલી જ વાર સાંભળ્યા. ને એને પોતાના સ્વતંત્રતા પ્રભાવનું એ સાથે લાન થયું.

“ના, હું હવે કદી પણ મુંબઈ આવવાની જ નથી.” દૃઢ અવાજે સુનંદા બોલી. “આ સ્થળ છાંડવું મને નહિ ગમે. મુંબાઈના શુષ્ક, સંકુચિત વાતાવરણમાં હું ગુંગળાઈ જઈશ, મરી જઈશ.”

મૃત્યુ પ્રત્યે સદા ઉદારી રહેતી આ સ્ત્રીમાં જીવવાની આટલી તમન્ના ક્યાંથી-ક્યારે-કયીરીતે આવી એનો ખ્યાલ સુધીરની કલ્પનાથી હમ્મરે ગાઢ દૂર હતો. પણ એને આ જીવનની તમન્ના, જીવનના આનંદથી રસખસ થયેલા શબ્દો ગમ્યા. એને કદી નહિ અનુભવેલી એવી ઊર્મિ સુનંદા પ્રત્યે થઈ આવી. આ ઊર્મિથી પ્રેરાઈ-તપ્પે અગ્નિ-સુનંદાના હાથ પર એનો હાથ મુકાઈ ગયો. સુધીરનો આ સ્પર્શ જુદો હતો. સુનંદાને કેવળ અપરિચિત હતો. હૃદયમાં જાગેલી ઊર્મિ બોલી ઊઠી:

“મુના, તું થેલી થઈ ગઈ લાગે છે. મુંબઈ વગર આપણો ક્યાંય આશ કે? તને હવે તો હજી ખીજ બે મહિના તું અહીં રહે. હું ફરી પાછો આવું ત્યારે તું આવજે.”

“એટલે બે મહિના પછી પણ ફરી પાછું એનું એ જ. જીવનને ગુંગળાવી નાંખે તેવા મુંબઈના ધુમાડા ને ધમાલથી ભરેલું એ કલુષિત વાતાવરણ. એ જ એકધારું જીવન, એ જ એકધારી, નિઃપ્રાણ, અર્થહીન, આત્માને પણ થકવી નાંખે એવી પ્રત્યક્ત. એનો એ દીકાખોર, દંભી સમાજ; ને એ જ સામાજિક શિક્ષાચારો. ના મારાથી એ જાણું પગવાર નહિ સહવાય.” સુનંદાની વહેતી વાણી સાંભળી સુધીર તો મૂંઝવે બની ગયો, સુનંદાનો વાણીપ્રવાહ વિશેષ ભોરથી વહેવા લાગ્યો, “મારે તો સદાશય ગાંઠે અહીં જ રહેવું છે. આ અનંત ગિરિમાળા ને આ કલ્પકલ વહેનાં પાણી; દાણદાણ બદલાતાં આ વાદળો ને આ શીતળ, ધીમે પવન આ હરિયાળી ઝૂમિ અને આ વરેણ્ય ભર્ગ એ જ

મારો સમાજ ને એ મારો સંસાર. આ ટેકરી માટું ઘર ને આ વૃક્ષો ને શિલાઓ મારાં સ્વજન-આજનાં અને સદાકાળનાં. તમે તમારે જીવ. હું તમારી સાથે નહિ આવું.”

ઉસ્કેરાઈ ગયેલી સુનંદાની આંખમાં પાણી આવ્યાં. તેના હૃદયમાંથી દિવસો થયા બહાર આવવા મંથી રહેલા શબ્દો બહાર આવ્યા ને તે સાથે એનું હૃદય શાંત બન્યું. શોકમગ્ન માનિની જેવી તે શાંત બની-સુધીરથી વિમુખ બની બેઠી.

“સુના ! તારું મગજ આજે અસ્વસ્થ લાગે છે.” સુધીરે વંધતી વાત અટકાવવા કહ્યું, “આપણે નિરાંતે એનો વિચાર કરીશું. બધું તારી ઈચ્છા પ્રમાણે જ થશે. આપણે મુદત નક્કી નહિ કરીએ. ત્યારે તારું દિલ અહીંથી ઊડે ત્યારે આવજે, બસ.”

સુનંદાથી વિરુદ્ધ એક અક્ષર પણ ઉચ્ચારવાની આજે સુધીરમાં કિંમત નહોતી. કારણ, એના હૃદયમાં દંભ હતો, લયનો કોડો હતો. બીજે પક્ષે સુનંદા એ બન્નેથી પર હતી. જીવનના ઉદ્ધાસથી યનગનવું એનું હૃદય સમાજ પ્રત્યેની બેપરવાઈ અને તિરસ્કારથી ભરેલું હતું.

સુનંદામાં થયેલો આ માનસિક ફેરફાર જોઈ સુધીરનું હૃદય ડંખતું હતું. જેના ઉપર અત્યાર સુધી પોતે દાસીદાવો કર્યો હતો તે પત્નીને પોતે હંમેશ માટે ગુમાવી બેઠો છે એનું તીવ્ર ભાન એને થવા લાગ્યું. વિરોધ વિષયથી કેવળ અસાત, ઉદાસ, જોછાજોલી સુનંદા એને વાઢ આવી. ત્યારે એને નહોતી જાણી સ્વેચ્છા કે સ્વતંત્રતા. પતિની મહેરબાની અને મનસ્વીપણા પર જીવતી સુનંદા ત્યારે કટુમાં કટુ શબ્દ પણ મૂકે મોટે સદી લેતી. સામાન્ય સંસારભાર નીચે દબાઈ ગયેલી સ્ત્રીમાં આ સ્વાતંત્ર્ય અને આ પ્રજ્ઞ સ્વેચ્છા ક્યાંથી આવ્યાં ? અને પોતે વર્ગોથી મનસ્વીપણે પતિપણું કરતો તે આજે એના એક શબ્દનો વિરોધ પણ નથી કરી શકતો. સુનંદાની ઈચ્છાવિરુદ્ધ આજસુધી એણે એની પાસે અનેક વસ્તુ કરાવી હતી. સુનંદામાં સ્વતંત્ર રીતે વિચાર કરવાની શક્તિ હતી એનું એને કદી ભાન પણ નહોતું આવ્યું. આજે એનું એ પતિપણું મનસ્વીપણું ક્યાં ગયું ?

સુધીરના મૂઢ બનેલા મનમાં તરંગોની પરંપરા ઊકેતી જ રહી. પતિપત્ની બન્ને થોડી વાર શાંત બેસી રહ્યાં. એટલામાં લાંબો વરંત આવ્યો. થયેલી વાત-ચીત વિસારે મુકાઈ. અગર કાંઈ જ ન બન્યું હોય એવું દર્શાવતા દંબનો બન્ને

હૃદયમાં સંચાર થયો. જન્મથી જ વળગેલું હંસનું ભૂત સ્વૈરવિદ્યારમાં પણ માણસને ક્યાં છોડે છે ?

વસંતે આવી પિતા સામે હાથ ધર્યો. એ હાથમાં ત્રણને સ્થાને હવે ચાર બદામ ભેઈ, અને બાળકનો મૂક અભિનય ભેઈ પિતાનું હૃદય હરખાયું. બાળક પિતાના જોખામાં ચઢી જોડો; પણ કાણ અણે કેમ કપડાંથી વીંટાયેલો મુઠ્ઠી રતો દેહ એને ન ગમ્યો. બાળક જોડો તેવો જ ઊઠી ગયો. સ્વાભાવિક નિર્દોષતાથી બાળકે પિતાને કાટ કાઢી નાંખવા આંગળીથી અને મુખભાવથી સૂચનું. નમ્રની સૃષ્ટિમાં પોતાને સ્થાન નથી એનું જ્ઞાન તો એને ક્યારનું? ચે થયું હતું. એણે કાટ કાઢી નાંખ્યો. પણ હજી વર્તનના મનમાં ધણો અસંતોષ રહી ગયો હતો એમ સુધીર અને સુનંદા બન્નેને લાગ્યું. વિષમ વસ્તુસ્થિતિ ઉત્પન્ન થાય તે પહેલાં જ સુનંદાએ ત્યાંથી ઊઠવાનો શકેત કર્યો.

ઝાડના પડછાયા લંબાવા માંડ્યા હતા. સુનંદાએ કપડાં પહેરી લીધાં. અસ્પષ્ટિગ્રિયિત વ્યક્તિઓની જેમ સામાન્ય વાતો કરતું આ દંપતી અને પાછળ ચાલતું બાળક ટેકરી પરથી ઊતરી પોતાના રહેઠાણ તરફ ચાલવા માંડ્યાં.

જમી પરવારી બધાં સતાં. પચારીમાં પડી તેથી જ સુનંદા એક સુખી, સંતોષી માનવની જેમ ઊંઘી ગઈ. લાંબા પ્રવાસથી થાકેલો હોવા છતાં સુધીરને ઊંઘ ન આવી. એનું ચિત્ત ચક્રોળે અધ્યું. દેખીતી અવગણનાથી ભરેલું સુનંદાનું વર્તન, એને સાલવા માંડ્યું. ત્રણ ત્રણ મહિના પછીનું મિલન-અને છતાં આવી ઉપેક્ષા, આવું મૌન, આવો સ્પષ્ટ ઊર્મિમાત્રનો અભાવ ! આ શાંત ઝોરડાના વાતાવરણમાં અભાવ કરતાં ચે ધન્કારનો ભાવ તે અનુભવવા લાગ્યો. આ વસ્તુસ્થિતિ પરત્વે વિશેષ ખુલાસાથી સુનંદા સાથે વાત કરવા એણે વિચાર કર્યો. પણ એના આગમન કે અસ્તિત્વનો સુનંદાના હૃદયથી થતો ધન્કાર ભેઈ કાં તો એનું હૃદય ધવાયું હતું કે કાં તો એક વળતની દખાણેલી, કલાગરી સુનંદાથી આજે અત્યારે એ ડરતો હતો; ગમે તે હોય પણ સુનંદાને જગાડવાની હિમત તે ન કરી શક્યો. એને આજે સુનંદા ખીજે સ્વરૂપે જ દેખાતી હતી. જેને તે વર્ગોના સ્વામીત્વભર્યા સહવાસ દરમિયાન કદી નહોતી ભેઈ, કદી નહોતી કંઈપી તેવી-ભવ્ય, ભયંકર, ગૌરવશીલ.

આ વિચારમાં તેનું ચિત્ત ગુંથાયેલું હતું. એની આંખો આકાશના

તારાઓ પર મીટ માંડી રહી હતી. રાત્રિ વધતાં તારાઓને ટીકા ટીકા બેઠ રહેતી એની આંખો, ને વિચારોએ ચરેકું એનું ચિત્ત એ બન્ને સ્વપ્નમય થવા લાગ્યાં. અર્ધજાગ્રત અવસ્થામાં એણે આકાશની છટાછાયા આંખો ભરી ભરીને જોયા કરી. આકાશના તારાઓથી રચાતી ગૂઢ આદૃતિઓમાં એને લુદ્ધ લુદ્ધ ભાવ દેખાવા માંડ્યા. એની નજર એક નક્ષત્ર પર ફરી. ધીમે ધીમે એ તારાઓમાંથી એણે શિકારીની આદૃતિ બેઠ. શિકારીના હાથમાં ધનુષ્ય હતું. એણે પોતાના લક્ષ્ય ઉપર તીર માંડ્યું હતું. ખીછ ક્ષણે એણે એ લક્ષ્યની દિશામાં જોયું. તારાઓના આ નાના ખૂમખામાં એણે હરણની આદૃતિ બેઠ. નજર ફેરવી એણે શિકારીના મોઢા ઉપર મીટ માંડી. એ મુખ ઉપર એણે માત્ર દુરતાભર્યો નિઃશ્વસ જ જોયો; એની અગ્નિ ઝરતી આંખો ઉગ્ર ને ભયંકર હતી. એણે ટીકા ટીકાને જોયા જ ક્યું. ધીમે ધીમે એને લાગ્યું કે એ શિકારીની મુખાદૃતિ એને પોતાને જ મળતી આવતી હતી. એણે હરણ તરફ નજર ફેરવી. પણ ત્યાં હવે કંઈ જ નહોતું. આ દર્શને એનું મન ખિન્ન થયું. કુદરતના તત્ત્વદર્શનમાં અર્થ ન જોવાને ટેવાયેલું એનું મન કંઈ સમજી કે પાગી ન રાક્યું. જીવનમાં જાણે પહેલી જ વાર આકાશ અને તારાઓ જોતો હોય તેમ આશ્ચર્ય અને કુતૂહલભરી મુગ્ધ દૃષ્ટિએ એણે ક્યાં સુધી આકાશના તારાઓ તરફ જોયા કર્યું. અને એમ કરતાં કરતાં એ ક્યારે જોઈ ગયો એનું જ્ઞાન કે સ્મરણ સુદાં એને ન રહ્યું.

૨

ખીજા દિવસનું પ્રસાત થયું. લગવાન સવિતાનારાયણ હજી પૂર્ણાષ્ટમી એની દંકાયેલાં શિખરો પાછળ હતા. એમના આગમનની નોખને મોહયેને યેરનાર રંગનાં સુરેખ કિરણો આ હિમાચ્છદિત દિવસોદયવૃષ્ટિના જાગી. એ સૌંદર્ય-અવકાશમાં થોડે ઊંચે સુધી દેખાઈ પ્રાંતે ચલા લાગ્યું. પણ મનમાં એ ભય જતાં હતાં. આ પ્રકાશની પૂર્વદિશાથી ઉપરિચિત થતો મર્ચાદાનો ભાવનાજન્ય રહ્યાં હતાં; પણ પ્રકાશનું પગર દેહને ચથરાવી શકે તેનાં પાણીનો ભય.

નિયતિયમ મુજબ સુનર્ણાં. એણે પાણીમાં હાથથી જાજાખિયાં કરી પોતાની પ્રતીક્ષા કરતી તે જોડી અને ઉરાડવા માંડ્યું. માતા અને પુત્ર મરતીએ ચદયાં ગઈ. સનાતન ગર્જના કુધીરે છૂપો આનંદ અનુભવ્યો. એના મનમાં ધ્રુવવાતો પ્રચંડ શિલાઓ સાથે ગયો. આખરે પેટમાં પ્રવલ્લ કામના ગંગનાં વર્ષત જહાર હતાં. આ ભવ્ય સંગી

એના હૃદયમાં પામી ગઈ હોય તેમ સુનંદાએ જરા ઊંચે બોલ્યું—આણું સ્મિત કર્યું, એ સ્મિતે એને આકર્ષ્યો. એને પણ પાણીમાં પડવાનું મન થયું. પાણીના આકર્ષણે નહિ, પણ પાણીમાં પડેલી સૌંદર્યરાસીનું સાન્નિધ્ય અનુભવવાના આકર્ષણે તે લોભાયો. એણે એક પગનું આગળ ભર્યું ને પાણીમાં પગ મૂક્યો. બરફ જેવા ઠંડા પાણીના સ્પર્શમાત્રથી એનો દેહ કંપી ઊડ્યો. પગ મૂક્યો તેવો જ તેણે પાછો ખેંચી લીધો. માતાપુત્ર ખડખડાટ દસી પડ્યાં.

એ હાસ્યના અવાજમાં એણે પોતાના પુરુષત્વનું અપમાન અનુભવ્યું. સુનંદાને મનમાં થયું: પ્રકાશ અને પાણીથી ખીતો એનો આ પામર પતિ ! પ્રકૃતિ સાથે ઝઘડવા તત્પર થતો ને પ્રકૃતિનાં જ તત્ત્વોથી ગભરાતો આ માનવ ! આ વિચાર માત્રથી સુનંદા પાછી મંભીર બની ગઈ. અપમાનથી પ્રેરાઈ સુધીરે ખીન્ને યત્ન કર્યો. આ વખતે તે પાણીમાં બે ડગલાં આગળ વધ્યો ને ફણભર ત્યાં ઊભો પણ રહ્યો. પણ આ હિમાળું પાણી તે વધુ વખત ન સહી શક્યો. ફરી તે કિનારે આવી ઊભો. માતા અને પુત્ર ફરી પાછાં હસ્યાં. વિના યત્ને સુધીરથી પણ હસી પડાયું; પણ મનમાં આ અપમાનનો ડાંખ હજી એને ખૂંચતો હતો.

વસંતનું શરીર ઘસી સુનંદાએ એને નવડાવવા માંડ્યો. સુધીરે ફરી પાછી સુનંદાના દેહસાવણ પર દૃષ્ટિ માંડી. એનાં ભર્યાં ભર્યાં અંગો, લાવણ્ય-ઝરતી, ડોલતી એની બે ભુમ્મગો, એની નમણી આંખો, લાંબું અણિયાળું નાક, એના ખીડાયેલા હોડ ! એણે તીક્ષ્ણ દૃષ્ટિએ આ સૌંદર્ય જોયા જ કર્યું. બાળક ને નવડાવતાં નીચાં ઊંચા થતા એના ઉન્નત વિશાળ સ્તનપ્રદેશ ઉપર એની દૃષ્ટિ ફરી. જાતિય આકર્ષણને ઉત્તેજિત કરનાર, આંખને મોહ્યેને ઘેરનાર આ સૌંદર્યપ્રદેશને અવલોકતાં એના હૃદયમાં સૌંદર્યતૃષ્ણા જાગી. એ સૌંદર્ય-રાસીની નિકટ જવા એનું હૃદય એને ખેંચવા લાગ્યું. પણ મનમાં બે ભય હતા: એક પોતાના બાળકની હાજરીથી ઉપસ્થિત થતો મર્યાદાનો લાવનાજન્ય ભય, અને ખીન્ને આ હિમાળા, દેહને ચયરાત્રી મૂકે તેવાં પાણીનો ભય.

વસંત રનાન કરી પરવાર્યો. એણે પાણીમાં હાથથી જામજબિયાં કરી પોતાની માતૃસના મુખ ઉપર પાણી ઉગાડવા માંડ્યું. માતા અને પુત્ર મસ્તીએ ચડ્યાં હતાં. આ દશ્ય જોઈ સુધીરે છૂપો આનંદ અનુભવ્યો. એના મનમાં ધ્રુવવાતો અપમાનનો રોષ ફરી ગયો. આખરે પેટમાં પ્રત્યક્ષ શમના અગતી વસંત ખડાર

નીકળ્યો, અને માતૃપિતાના એકાંતમાં પોતે અંતરાયરૂપ હોય એમ માની તે પોતાના રહેઠાણ તરફ દોડી ગયો.

બાળકને દોડી જતો જોઈ સુધીરે સુનંદા તરફ જોઈ આંધું રિમત કયું. સુનંદાએ રિમતથી જ એનો જવાબ આપ્યો: ને ફરી પાછો તે સુંદરીના રિમતે આકર્ષાયો. એ સુંદરીની પાસે જવા એણે દૃઢ સંકલ્પ કર્યો. અને શિક્ષક પર ચઢી પહેરેલે વસ્ત્રે જ એણે પાણીમાં ઝંપલાવ્યું. અસહ્ય ઠંડીથી અને આંખનાકમાં પાણી ભરાઈ જવાથી એ ક્ષણભર જહાવરો જતી ગયો. જિલ્લા થઈ એણે પ્રવાહની દિશામાં એક પગલું માંડ્યું-તે તે પ્રવાહ સાથે ધસડાયો. પ્રવાહના પ્રબલ વેગ સામે ટકી શકવાની સ્થિરતા કે નિશ્ચય એના પગમાં નહોતાં. સુનંદાએ આગળ વધી એને પકડી લીધો. નાના, ગભરાયેલ બાળક જેમ તે સુનંદાને બાળી પડ્યો. બધા દૂર ચતાં તે સ્વસ્થ થયો. પંજુ પકડેલી સુનંદાને ઊડવાની વૃત્તિ એને ન થઈ. એની બે ભરાઉ ભુખઓમાં વીટળાઈ ખેંચી રહેવાનું એને રુચ્યું. સુનંદાએ પાણીમાં ધસડાતાં એને બચાવ્યો હતો એ વિચારમાત્રથી એના સુધુષ્ઠ હૃદયમાં આભાર સાથે વિસ્મયની લાગણી જન્મત થઈ હતી. આ સ્ત્રી! આ એની પત્ની! જીવનના પ્રવાહમાં ધસડાઈ જતાં પુરુષને બચાવી લેવાની પ્રચંડ શક્તિ આ સ્ત્રીમાં રહેલી છે એનું એને આજ પહેલાં કદી જ્ઞાન કેમ નહોતું થયું?

થોડીવાર આમ પાણીમાં બને પડી રહ્યાં. દેહથી એક ગણાયેલાં આ બેનાં, દિલ્લ આટલા નિકટ આજ પહેલાં કદી નહોતાં આવી શક્યાં. દિલ્લની નિકટતાની આ અવસ્થા બન્નેએ મૌનથી માણી. આકાશમાં જાંઘે ચઢેલો સૂર્ય પણ આ બે હૃદયના ભાવ જોઈ હસી રહ્યો.

નદીમાંથી બહાર નીકળી બન્નેએ ધર તરફ ચાલવા માંડ્યું. 'છેલ્લી થોડી-એક ક્ષણોમાં અનુભવેલી હૃદયોર્મિઓને ધૂંટતા, કંદુપનામાં એ અદ્ભુત અનુભવ ફરી ફરી માણતાં આ બેમાંથી કાષ્ઠપણુ આખે રહેતે કંઈ બોલી શક્યું નહિ.

આમ પાંચેક દિવસ વીતી ગયા. સુધીર અને સુનંદા દરરોજ સવારે કલાકેક સુધી લીદરના ઠંડા, તોફાની પાણીમાં નહાતાં, મરતીએ ચઢતાં ને આમ દિન-પ્રતિદિન એમનાં હૃદય વચ્ચેનું અંતર ગોઠું થતું. લીદરનાં નાચતાં, જીછળતાં પાણીના સ્પર્શે એમનાં હૃદય પણ નાચી જીછળી રહેતાં. પણ હૃદયના અંતર્ગત ભાવ બેમાંથી એક પણ વ્યક્ત નહોતું કરી શક્યું. બે એક ચતાં હૃદય વચ્ચે

સ્વમાનનો દંભ આવી એ બન્નેને મૂંઝા બતાવી દેતો. હૃદયમાં નગેશ લાવ
વ્યક્ત કરવા, મુનંદાના કાનમાં ધીમા, તૂટતા, આગ્રહભર્યા શબ્દ કંઈક કહેવા
સુધીરે અનેકવાર વિચાર કર્યો, પણ એનું મન એ કાણોમાં એને રોટી રાખતું.
ધીમા, અસ્પષ્ટ અવાજે જાણે તે એને કહેતું ન હોય: “તું પુરુષ છે, પતિ
છે, એના જીવન સમસ્તનો માલિક છે. અને મનની હડ સામે, સત્તા સામે
હૃદય બિચારું હારી જતું.

પાણીમાં પડ્યાં પડ્યાં મુનંદાને પણ ઘણીવાર થતું કે અત્યારસુધીના
પોતાના વર્તન માટે એણે સુધીરની ક્ષમા માગવી જોઈએ. પહેલગામના પ્રથમ
મિલને દર્શાવેલી તોછડાઈ, સુધીરના અસ્તિત્વની કરેલી ઉપેક્ષા એને આવી
પળામાં ખૂંચતી. એને ઘણી યે વાર થતું કે પોતે કંઈપણ એવો જડ, સ્વાર્થો
ને સત્તાનો રસિયો સુધીર નથી. એના હૃદયમાં ક્યાંક ઊંડે ઊંડે પ્રેમની લાગણી
છે, સૌંદર્યની તૃષ્ણા છે, જીવનનો ઉદ્દાસ માણવાની તમન્ના છે. પણ પોતે
સમજી ન શકે એવા કોંઈ કારણને લીધે એના હૃદયભાવ શબ્દો દ્વારા વ્યક્ત
નહોતા થઈ શકતા. વર્ગોના સહવાસમાં નહોતું જોયું કે જાણ્યું તે આ
પાંચજ દિવસના પરિચયમાં તેણે જોયું ને જાણ્યું: કે સુધીરના હૃદયનો
કોઈક ખૂણો ખાલી છે. એ ખાલી ખૂણાના માલિક થઈ બેસવાનું એને મન
થયું. આત્મનિરીક્ષણે એને એમ પણ લાગ્યું કે એના પોતાના હૃદયનો એક
ખૂણો પણ સાવ ખાલી છે; અને તેથી જ એની જીવનની તૃષ્ણા નથી સમાતી.
પોતાના હૃદયના આ ખાલી ખૂણામાં સુધીરને હમેશ માટે પૂરી રાખવાની
ધૃતિ એના હૃદયમાં પ્રગટતી. પણ જૂતકાળ એને યાદ આવતો. સુધીરનું
સ્વામિત્વ, એણે અસારસુધી એનાં હૃદય અને મનના સ્વાસ્થ્યની કરેલી અવ-
ગણના, પોતાની ધૃતિ અનિચ્છાની થયેલી ઉપેક્ષા,—અને આવું ઘણું ઘણું
યાદ આવતું. એનું હડીકું, માનીકું મન સ્ત્રી-સહજ વૃત્તિથી બોલી ઊઠતું:
“લલે, મારા હૃદયનો એ ખૂણો ખાલી રહે; હું શા માટે એને સામે નિમં-
ત્રવા જાઉં.” અને સુધીરને નિમંત્રવા, એ ખાલી ખૂણામાં એને પ્રવેશ કરાવી
સ્થાપવા ધરીલાર ખૂલેલાં એનાં હૃદયનાં દ્વાર પાછાં બીડાઈ જતાં. શારીરિક
સંયોગની આવી પળોમાં નિકટ આવેલાં હૃદય, વિચારના ધક્કે વળી પાછાં દૂર
હડસેલાઈ જતાં.

સ્નાન, નાસ્તાથી પરવારી કલાકેક સુધી બન્ને લીલગરમિનારાના હરિયાળા
મેકાનેજમાં ટકેડો દોડાવતાં. જમી પરવારી મુનંદા પોતાના સૂર્યરનાન માટે

બાબુની ટેકરી પર વસંત સાથે જતી, અને સુધીર મુખ્યથી આવેલી ટપાલના જવાબ આપવાના શુદ્ધ કામમાં રોકાયેલા. આરખાંચ વાગ્યે તે ટેકરી ઉપર જતો અને ત્યાં પત્ની અને બાળક સાથે કલાકેક ગાળતો. આ ટેકરી પરનો એક કલાક એને વસમો લાગતો. પોતે કાષ્ટ જુદી દુનિયામાં અપરિચિત વ્યક્તિઓ વચ્ચે બેઠો હોય એમ એને ત્યારે લાગતું. સૂર્યના નમ્ર પ્રકાશથી પ્રકાશિત થયેલું સુનંદાનું મુંદર, ઘાટીલું, ભરાઉ શરીર, ચિરપરિચિત હોવા છતાં એને અભિપ્રાય લાગતું. છતાં સૌંદર્યભૂષ્યું એનું પુરુષહૃદય આ સુંદરીના દેહ માટે ટળવળતું. એના ઉપર ફરી પાછું પોતાનું સ્વામિત્વ સ્થાપવા તે લલચાતું. પણ સુનંદાના ગૌરવપૂર્ણ પ્રભાવથી એ અંગ્રાહ્ય જતો અને તે સાથે દેહનું સ્થૂણ આકર્ષણ યોગળી જતું.

સૂર્ય આશમણે ઊતરવા માંડે એટલે આ ત્રિપૂરી ટેકરી પરથી ઊતરી ધર તરફ આલસા માંડતી. રાત્રે પરવારી સુનંદા વસંતને સુવાડતાં, દિવસના પરિશ્રમથી થકેલી પોતે પણ ધસધસાટ ઝાંધી જતી. રાત્રિના એકાંતમાં સુધીર એકલો બેસી રહેતો. પથારીમાં પડ્યો પડ્યો તે આકાશના તારા ગણવા કરતો. જતી આવતી નાની વાદળાઓમાં ચંદ્રતારાની સંતાકૂકડી બેતો ને વિચારની વાદળાઓમાં એનાં હૃદય અને મનની સંતાકૂકડીની રમત રાત્રી થતી. પહેલગામમાં પ્રથમ રાત્રે જ અનુભવેલા નિરાશા અને પરાજયના ભાવ તેના મનમાં જન્યત થતા; પણ છેલ્લા પાંચ છ દિવસો દરમિયાન થયેલા આશાપ્રેરક અનુભવોથી હૃદયમાં અનેરી આશાઓ ઝેડતી. વિજય દૃષ્ટિ સામે દેખાતો પણ અધકારમય વાતાવરણમાં ફરી પાછો તે અતલ નિરાશા અનુભવવા લાગતો.

આવી હૃદયમનની ગડમથલમાં એની રાતો પસાર થતી. ઘડીમાં અસાર-સુધી સુનંદાની પોતે કરેલી ઉપેક્ષા માટે એ પશ્ચાતાપ અનુભવતો, ઘડીકમાં સુનંદાએ પોતાના આગમન અને અસ્તિત્વ પ્રત્યે દસવેલી બેપરવા યાદ કરતાં રોયતી લાગણી અનુભવતો. ઘડીમાં લીલરના પાણીની સપાટી નીચે તરવરતું સુનંદાનું શરીરસૌંદર્ય એની માનસિક દૃષ્ટિ સન્મુખ આવી એને વિચ્છાદ કરી મૂકતું, તો ઘડીમાં સૂર્યપ્રકાશથી વિચ્છાદિત એનો લલચ, ગૌરવભર્યો દેહ બેઠે એના હૃદયમાં અગમ્ય ક્ષાન્ન થતો.

પાંચ-છ દિવસની આવી ભગીરથ ગડમથલ પછી માનસિક અસ્વાસ્થ્ય અનુભવતો તે બપોરે પોતાના મકાનમાં બેઠો હતો. આજે ટપાલમાંથી તે વહેલો પરવાર્યો હતો. આઠવસ દિવસ અહીં રોકાઈ સુનંદા અને વસંતને પોતાની સાથે

જ લઈ જવાનો વિચાર કરી તે મુનર્થી આવ્યો હતો. એ મુદત લગભગ પૂરી થવા આવી હતી. પહેલે દિવસે જ સુનંદાએ નિશ્ચાત્મક અવાજે કહેલા શબ્દો એને યાદ આવતા, અને પોતાને અહીંથી એટલા જ જાણું પડશે એમ એને થયા કરતું; આવા વિચારથી એનું મન કહોળાઈ જતું અને એના મનમાં વિચારો ગુચ્છાઈ જતા. જીવનમાં કદી કોઈ પ્રસંગે નહિ અનુભવેલું એનું આકર્ષણ આ છઠ્ઠે દિવસમાં એણે સુનંદા પ્રત્યે અનુભવ્યું હતું. પોતે સુનંદા વગર એકલો કેમ રહી શકશે-અને તે પણ ભાવિમાં જ્યારે કેવળ નિરાશા જ ભરી હશે ત્યારે-એ વિચાર આવતાં એના હૃદયમાં અસહ્ય દુઃખ થતું. સુનંદાને કેમ સમજવવી ? એ માનશે ? જરૂર નહિ માને એની એના હૃદયને ખાત્રી હતી. આજથી સાત દિવસ પહેલાં આવા સંજોગોમાં એ કેવી રીતે વર્ત્યો હોત ? ત્યારે એણે સુનંદાની ઈચ્છા અનિચ્છાનો વિચાર સરખો પણ કર્યો હોત ? પણ આજે સુધીર જુદો હતો. સુનંદાને પણ રવેચ્છા છે, પોતાથી નોખું-લિન-સ્વતંત્ર એવું સુનંદાને જીવન છે એટલું તો આ દિવસોમાં એ સમજી શક્યો હતો. એ સાથે આવવાનું નહિ માને તો ? ઘોડેવત્તે અંશે નિકટ આવેલાં હૃદય અને મન ફરી પાછાં છૂટાં પડી જશે. એ હૃદયગન વચ્ચેનું દિનપ્રતિદિન સંઘાતું અંતર ફરી પાછું વધવા માંડશે; અને થોડા સમય પછી ફરી તે કદી ય ન સાંધી શકાય એટલું વધી જશે.

આવા વિચાર કરતો તે ઊઠ્યો, અને તેણે ટેકરીનો રસ્તો લીધો. જમીને સુનંદાને શું કહેલું એની એને કાંઈ સૂઝ ન પડી. અર્થે રસ્તે આ બાબત વિચાર કરવા તે એક શિલા પર બેસી, અસંખ્ય તર્કવિતર્કની અથડામણથી થતી મનોવેદનાને લીધે એની વિચારક્રેણી એકધારી સુરેખ ન થઈ શકી. છતાં તે વિચાર કરવાને પ્રયત્ન કરતો ત્યાં થોડીવાર બેસી રહ્યો.

ઝાડીમાં ફિલોસોફ કરી ઊડતાં પંખીઓના અવાજે એના વિચારવમળ તૂટી ગયા. એણે ઝાડ ઉપર જાયે બેસ્યું. એ પક્ષીઓ ઝાડની એક ડાળી ઉપર બેસી ઠી ઠી કરી રહ્યાં હતાં. એમાંથી એક પક્ષી જેને એણે નર માની લીધો તે માદાને આગ્રહભરી રીતે કાંઈક કહેતો હોય એમ એને લાગ્યું. માદાપક્ષીને તે ગમ્યું હોય એવો લાવ એના હલનચલનમાં સુધીરને દેખાયો. છતાં નરપક્ષીની વિનંતિની તે ઉપેક્ષા કરતી હોય તેમ ત્યાંથી તે ઊડી બીજી ડાળે જઈ બેઠી. વિશેષ આગ્રહની અપેક્ષા રાખતી હોય તેવા લાવથી તે નરપક્ષી સામે બેઠી રહી. નર ઊડીને તેની પાસે ગયો. રિસ્વાઈ જવાનો લાવ પ્રદર્શિત કરતાં માદાએ

પોતાનું મોઢું બીજી દિશામાં ફેરવ્યું. નરપદ્મીએ તેના શરીર ઉપર પોતાની ચાંચ ધસવા માંડી. માદા ત્યાંથી બીડી ત્રીજી ડાળે જઈ બેઠી; છતાં નર હતાશ ન થયો. તે પશુ બીડીને તેની પાસે ગયો, ને પોતાની ચાંચ વડે એણે માદાના શરીરને સ્પર્શ કર્યો. ગમતું અણગમતું દર્શાવતી હોય તેમ માદા ત્યાંથી બીડી ત્યાંથી કાળીએ જઈ બેઠી. છતાં ય નર ન હાર્યો. હવે તે છેક તેની પાસે જઈ બેઠા. એણે પોતાની એક પાંખ પ્રસારી ને તે નીચે માદાને હાંકવા, એ રીતે એને પકડી રાખવા યત્ન કર્યો-ને આખરે તે છૂટ્યો.

આ બે પદ્મીઓનાં રિસામણું મનામણું, એકનો દૂર નાસી જવાનો ડોળ ને બીજાનો તેને પકડવા, છતવાનો સતત યત્ન! પદ્મીઓનો આ સંવનનવિધિ-એમાં એને રસ પડ્યો. વિખતીય જગતના ઐક્યનું સનાતન સસ એને જીવનમાં પહેલી જ વાર સમજવા લાગ્યું. પોતાના જીવનમાંથી સરી જતી સુનંદા એને માદાપદ્મી જેવી લાગી. એને એ પશુ સમજાયું કે સ્ત્રીને સંવનન વિના છતી શકાતી નથી. અને ગમે તેટલા ગાદ પરિશ્રમ પછી પણ સ્ત્રી સદાય સંવનનશ્રુષ્ટી જ હોય છે. પુરુષથી જિતાવું-હારવું સ્ત્રીને સ્વભાવથી રુચે છે. પોતાને રક્ષણ આપવાને પ્રસરેલી નરપંખીની પાંખનો આશ્રય તથા બીડી જવાનું માદાપંખીને નહોતું ગમ્યું. સ્ત્રીને પણ પુરુષે આપેલો આશ્રય તથા આશ્વા જવું નથી ગમતું. તે શું એણે અભારમુધી સુનંદાને આશ્રય, રક્ષણ નહોતાં આપ્યાં? સમાજના શિષ્ટાચારને અનુસરી સુનંદાને એણે પોતાના ઘરમાં આશ્રય આપ્યો હતો. એના જીવનની પ્રાયમિક જરૂરિયાતો પૂરી હતી. પણ એના પોતાના હૃદયમાં સ્વેચ્છાએ એણે શું સુનંદાને આશ્રય આપ્યો હતો? સમાજના શિષ્ટાચાર પ્રમાણેનું રક્ષણ કે આશ્રય સુનંદાએ માગ્યો કે વાંચ્યો નહોતો; અને પોતે પણ પુરુષના ગર્વથી-એના પર ઉપકાર કરતો હોય તેમ-એ આશ્રય આપ્યો હતો. આગ્રહારી વિનતિ કરી, સંવનનથી એનું હૃદય છતી લઈ, સ્વેચ્છાએ રક્ષણ સ્વીકારવા આવતી સુનંદાને એણે છતી નહોતી લીધી. દાર્ઢ્ય જગત, વરતુ માફક-સુનંદાને ખરીદી એના ઉપર, સમાજે આપેલા અધિકારે એણે પોતાની માલિકી સ્થાપી હતી.

તે શું લગભગ શુભાવેલી સુનંદાને સંવનનથી પોતે છતી શકે ખરે? શા માટે નહિ? સ્ત્રીને જિતાવું તે ગમે છે. જ્યાં પોતાનું સ્વમાન જળવાય, જ્યાં સામી વ્યક્તિના હૃદયથી પોતાના હૃદયનું સન્માન થાય એવું વદાલભયું રક્ષણ-આગ્રહારી રીતે આપવામાં આવતો પુરુષનો આશ્રય સ્ત્રીને ગમે છે. જીવંત-

સૃષ્ટિનું આ સનાતન સત્ય એજે જાણ્યું-ત્યાંથી તે ઊડ્યો અને આ જોધપાડ આપ-
નાર પક્ષીઓને એમનાં તાનમાં મગ્ન થયેલાં મૂછી તેણે ટેકરી ઉપર ચઢવા માંડ્યું.

પશ્ચિમના પર્વતની ટોચે સૂર્યનું જિંબ અડી રહ્યું હતું. એના નિશ્ચિત
અને ટૂંકા વિયોગની તૈયારી કરતી સુનંદા સૂર્યના લાલ જિંબ પર મીટ માંડી
બેસી રહી હતી. સવારે ઊગતાવેત સુતેલી ઊર્મિઓને જગવતો, મધ્યાહ્ને
પોતાના પ્રયત્ન તાપથી એના શરીરને દગ્ગડતો એની તરફ જોતાં જ આંખોને
આંજી નાંખતો આ સૂર્ય ! અત્યારે એનું રૂપ કેવું સૌમ્ય ને સુરેખ લાગતું !
માનવજીવનમાં આવતાં પ્રણયનાં પ્રભાત, મધ્યાહ્ન અને સંધ્યા પણ આવાં
નથી લાગતાં ? ઘણાં લાંબા વખતે કંઈક પ્રકુલતા પામેલું એનું મન વિચાર-
ઝાલે ચઢ્યું. પ્રથમ પરિચયે સ્પષ્ટ અને સુરેખ દેખાતું પુરુષહૃદય પ્રભાતના
સૂર્ય માફક જ પ્રેમનો પ્રથમ અનુભવ કરતી સ્ત્રીના હૃદયમાં પ્રસૂત દશામાં
પડેલી ઊર્મિઓને શું નથી જગાડતું ? પ્રેમની દિનચર્યામાં થોડે આગળ વધતાં
ઉમ સ્વરૂપ પામી એ જ પ્રેમ સ્ત્રીના અજિઅંગને કાળની ઝાળે નથી દગ્ગડતો
શું ? સ્ત્રીહૃદય ઉપર પોતાનો પ્રભાવ સમસ્ત વર્ષાવી તેના હૃદયને મનને તે
મૂંઝવી, ગુંગળાવી નાંખે છે. ઉમ સ્વરૂપે પ્રેમાશ્રિથી લગભગતા પુરુષહૃદયની
રેખા કે આકૃતિ પણ સ્ત્રીહૃદય ત્યારે પામી શકે છે ખરું ? પુરુષના પ્રેમની એ
ભૂંભા એને ગમે છે-બાળે છે, દગ્ગડે છે છતાં પણ એ એને ગમે છે; અને
એની રૂપ કે રેખાનો પ્રકાશ કે તાપનો વિચાર સરખો વ ક્યાં વગર પ્રેમના
ઉમ પ્રકાશમાં એ નહાયા જ કરે છે. તપી તપીને થાકેલો પુરુષહૃદયનો પ્રેમાશ્રિ
ધીમે ધીમે શાંત પડવા માંડે છે, અને ત્યારે જ સ્ત્રી તેના ખરા રૂપે, પ્રેમરસે
ભરેલા તે સૌમ્ય, સુરેખ આત્માના દર્શન પામી શકે છે. થોડા વખત પહે-
લાંની લયકર પ્રેમાબ્ધા કરતાં એને આ સૌમ્ય અને મુલગ સ્વરૂપ વિશેષ રુચે
છે; જીવનજોષ ત્યારે સ્વર્ણરૂપ રંગે રંગાય છે. સૌમ્ય અને શાંત પુરુષહૃદય
ઉપર દષ્ટિ માંડી ન માંડી લાં તો તે પ્રણયસૂર્ય અધકારના અભેદ પટમાં સમાઈ
જાય છે, અને દિવસભર માણેલાં મુખનાં મુંદર સોણેલાં મુખ અને વિયોગી
સ્ત્રીહૃદયની રજની ભરીભરી કરી મૂકે છે.

સ્વરૂપ મનુજીવનની મુખમય ક્ષણની આવી અસ્પષ્ટ વિચારતરંગમાળામાં
સુનંદા ઘસડાતી જતી હતી, ત્યાં પાછળથી કાઢીને કરસપર્શ થયો ને એની
વિચારમાળા કિનારે અઘડાતાં મોળા જેમ અસ્તમ્યસ્ત ધર્ષ ગઈ.

“કેમ સુના ! આજે અહીં જ બેસી રહેવું છે કે શું ?” સ્વપ્નમાં પડેલી

મુનંદાના ખલા પર હાથ મૂકતાં મુધીર બોલ્યો. મુનંદાએ ફરી નહિ સાંભળેલો એવો, મીઠો, શાંત, પ્રેમાળ એ પ્રશ્ન હતો.

“હું તો તમારી રાહ જોતી જ બેઠી છું.” પોતાને ખબર હરેલો મુધીરનો હાથ પકડતાં મુનંદા બોલી.

એ શબ્દો સાંભળ્યા ને મુધીરને એની સત્યતા વિશે શંકા થઈ. “આ સ્ત્રી મારી રાહ જોતી બેઠી છે? એના હૃદયે એને પ્રશ્ન પૂછ્યો. જેને મારી લગીર પરવા સુધાં નહોતી, જેને મારી હાજરી કાણેકાણે ખૂંચતી, તે મુનંદા મારી રાહ જુએ?” દૈયાનો ભાવ હોક પર આવતાં પહેલાં, શરીરના કોઈક ખૂણામાં અદૃશ્ય થઈ ગયો.

“પણ તેં કેમ તપ્સુ કે હું અહીં આવીશ?” પ્રેમની પ્રથમ ક્ષણોમાં અનુભવાતા સરલ ભાવે મુધીર બોલ્યો.

“મને ખાતરી હતી કે તમે આવશો જ.” મુનંદાએ એવા જ સરલ ભાવે કહ્યું. વિચાર અને ભાવનું સામ્ય બન્નેનાં હૃદયે જાણે પહેલી જ વાર અનુભવ્યું હોય એમ બન્ને હૃદયમાં ઊંડે ઊંડે લાગ્યું. પણ અરપટ એ ભાવને વ્યક્ત કરવા યોગ્ય શબ્દો એમાંથી એકને પણ ન જ્યાં ને બન્ને સાથે. હસી પડ્યાં. અગમ્ય એવા કો' ભાવે જે હૃદય પણ હસી રહ્યાં.

મુધીર આવી મુનંદાની પાસે બેઠો. મુનંદાના અર્ધનગ્ન દેહ પ્રત્યે મુધીરની દૃષ્ટિ ફરી. એ દૃષ્ટિમાં સૌંદર્યને ભરી જવાની પાશવવૃત્તિ નહોતી. એમાં હતી સૌંદર્યપ્રેમીની તૃષ્ણા, કક્ષારસિક્કની નીક્ષણ દૃષ્ટિ, અને એથી યે ગહન એથી મેદમાંસ અને હાડકામને ભેદી એ પાછળ છુપાયેલા હૃદયને શોધવા મગતી, દર્દભરી, આરતભરી, ઝંખનાભરી પ્રેમીની રસવૃત્તિ. મુનંદા આ પામી ગઈ. આજે એની પાસે બેઠેલો યુવાન તે મુધીર નહોતો, પણ આ ત્રણ માસ દરમિયાન ટેકરી પરની સ્વરચિત સૃષ્ટિમાં ચાણેલાં સ્વપ્નોમાં રમી રહેલો, માનવસ્વરૂપે ભૂર્તિમંત થયેલો, સહસ્રરશ્મિ સાક્ષાત્ હતો એમ એને લાગ્યું. અથવા તો—નાનપણમાં પરીઓની અદ્ભુત કથાઓમાં એને મળેલો, જીવનભર એક વા અન્ય સ્વરૂપે એના સ્વપ્નોમાં રમી રહેલો પ્રેમસૌર્વના મુદ્દાલેખનાળો રાજકુમાર તે હતો.

પ્રથમ મિલને મુંઝાતા પ્રેમીજન માફક ઘડીવાર એમાંથી કાઢને કાંઈ બોલવું ન શક્યું. બન્ને જાણે મોહનિદ્રામાં પડ્યાં હતાં. આવી પ્રેમની મોહનિદ્રામાંથી સામાન્યરીતે પુરુષનું વાસ્તવિકતાશીલ હૃદય પહેલું જાગે છે, તેમ મુધીર જાગ્યો. એને પોતાનો સંકટપ થાદ આગ્યો. આવી મુંઝર તક! આ એક જ પળ,

પણ જીવનમાંથી અત્યારે સૂરી જાય તો ફરી પાછી કદી ય તે આવે ખરી ? એના મનમાં આવે નફોતોટાનો હિસાબ મંડાયો. એનું હૃદય જોડવાને મથી રહ્યું, પણ જીમે હૃદયની આઘાત ન ગણુકારી. મહા પ્રયત્ને હૃદયે જીભને થોડી-ધણી મનાવી લીધી.

“સુના ! તું ખૂબ સુંદર લાગે છે !” આટલું તે જોડ્યો ત્યાં જીમે હાલવા ના પાડી.

પ્રત્યેક સ્ત્રીને પોતાના સૌંદર્યની પ્રશંસા રુચે છે. સુંદર થવું, સુંદર દેખાવું, સુંદર કહેવડાવવું એને સ્વભાવથી પ્રિય હોય છે. સુનંદા પણ આવી સ્ત્રી જ હતી ને ? આ શબ્દો જીવનમાં એણે પહેલી જ વાર સાંભળ્યા. એના ગાલ ઉપર લક્ષ્મીમિશ્રિતહર્ષથી રોરડા પડ્યા. એને ન સમજાય એવો આનંદ અનુભવ્યો. કંઈ જોડવાની એને ઇચ્છા થઈ. સુધીરના ભુજપાદમાં ચગદાર્ધ જવાની એના હૃદયમાં, દેહમાં કામના ઊડી. પણ નવોદાને સહજ એવી લક્ષ્મીને વશ થઈ એનાં હૃદય અને દેહ હાલવાનું પણ ભૂલી ગયાં.

સુધીરે એનો હાથ ઝાડ્યો, એને પોતાની પાસે ખેંચી. સુનંદાના શરીર સાથે એનાં મન અને હૃદય પણ સ્વેચ્છાએ સુધીર તરફ ધસડાયાં. ચાર આંખો મળી. પાણીના આઘાત પડે એમકતી ચાર આંખો ધડીભર સામસામી અનિમેષ જોઈ રહી. જાણે કાળના અંત સુધી આમ જોયા જ કરવાનો સંકલ્પ એમણે કરી ન લીધો હોય ! આંખો એક મટકું મારવું પણ આ ક્ષણોમાં ભૂલી ગઈ. એ દૃષ્ટિ એકમેકને ભેદી અન્યના હૃદયના ઊંડાણમાં ઊતરી પડી, એમાં સમાયેલું રહસ્ય વાંચ્યા, સમજ્યા, પામ્યા મથી રહી. એ જાનને દૃષ્ટિમાં દર્દ ને આગ્રહભરી વિનંતિ હતાં, દીનતા ને નિરાધારીપણું હતાં. એ એક જ ક્ષણ, પણ કેટલી સૂચક, કેટલી ભય, કેટલી લાંબી ! સારા યે જૂતકાળ વટાવી પસાર થઈ ગયો, ને જાનને એમાં પ્રેમમય, ઉર્જિત, સુખી ભવિષ્યની આંખો થવા લાગી. ચાર જોડે જરા બીના થયા, કંઈ કહેવા મથતા હોય તેમ અસ્પષ્ટ રીતે જરા ફફડા. થોડાં તસુવું અંતર પણ એમની નિકટતા વચ્ચે અંતરાયરૂપ હોય તેમ પાસે આવ્યા, અને છેવટે અદ્યત્ન તૃપ્તિ છીપવવા મથતાં એ ચાર હોડે દગાયા. સ્થિર પૂતળાં જેવાં બની જઈ ધડીભર એમણે આ દશા માણી કાંઈ કાંઈ જોલી શક્યું નહિ. શોક અને હર્ષ એ જાનનેનો અતિરેક કાણ જાણે કેમ માનવને મૂંઝા બનાવી દે છે !

હજી ટેકરી ઉપર થોડોધણો પ્રકાશ હતો. જાનેએ ઘર તરફ ચાલવા માંડ્યું.

પશ્ચિમના પ્રકાશિત આકાશની આડે, એક બીજાની કમરે હાથ નાંખી બિતરતા આ યુગલનું છાયાચિત્ર બેઠેટેકરીનાં આડ પશુ પગવિપળ મુગ્ધ બની બિલાં.

શ્રાવણ માસની સવાર હતી. પહેલગામ જેવા ભરવાડોના નાના સરખા ગામડામાં આજે સુર્યોદય પહેલાં માણસોની ધમાલ ને કાલાહલ થતાં હતો. અમરનાથની યાત્રાનો દિવસ પાસે આવતો હતો. છેલ્લાં હજાર વર્ષમાં ભોજાનાથના કરોડો ઉપાસકોએ આ રસ્તે યજ્ઞ-માનવવસાહતોથી ઘણે દૂર, નિરંતર હિમાચ્છાદિત ગિરિરાજના એક ખૂણામાં, કુદરતના વિમુક્ત સૌંદર્ય વચ્ચે આ ધામે જઈ ભવભવની કૃતાર્થતા માણી છે.

પહેલગામથી આગળ મોટર જઈ શકતી નથી, એટલે મુખસંગવડે ગાના કરવા ઈચ્છનાર માટે પહેલગામ એ મુખસંગવડનું છેલ્લું મથક છે. શ્રાવણ-સુદમાં પ્રતિવર્ગે અહીં હજારો યાત્રાળુઓ આવી પડાવ નાંખે છે. ત્રણ ચાર દિવસની ટુકડી કે પગની મુસાફરી માટે બેઠતાં સાધનસામગ્રી અહીંથી લોકો ખરીદે છે, અને માનવતાના પિયરસમા અમરનાથની યાત્રા કરવા નીકળી પડે છે.

આજથી ઠેરઠેર તંબૂઓ નાંખવાની અને ઝૂંપડાં બિલા કરવાની શરૂઆત થવા માંડી હતી. બે દિવસ પહેલાં કેવળ નિર્જન લાગતાં પહેલગામમાં સેંકડો મજૂરો, ટકુવાળાઓ, ડોળીવાળાઓ, અને સરકારી નોકરોની અવરજવર શરૂ થવા માંડી. કામચલાઉ દવાખાનું, આરોગ્યખાતું, પોલીસથાણું બિલા થવા માંજા. ઠેરઠેર ઝૂંપડાં નાખી બાર દિવસમાં બાર માસની કમાણી કરી જેવા વ્યાપારીઓએ દુકાનો માંડવાની શરૂઆત કરવા માંડી. રસ્તાઓ સાફ થવા લાગ્યા. આમ શ્રાવણ સુદની શરૂઆતની એક સવારે શાંતિમાં સૂતેલું પહેલગામ માનવના અનેકવિધ કાલાહલ વચ્ચે જાગ્યું.

દરરોજના નિયમ મુજબ સુર્યોદય થતાં સુનંદા બેઠી, પોતાની સખી લીદર સરિતાને મળવા ચાલી. આતુર નેને બળબળ વહી જતાં સરિતાનાં હિમાળાં પાણીએ એને બોલાવી. એણે કપડાં કાઢવાની તૈયારી પણ કરી. ને જાંચાળને તે ધડીબર બિભી. પોતાના કામમાં પ્રવૃત્ત થયેલા સખ્યાબધ માણસો આજે દિનારે ફરતા હતા. આગળ પાછળની શિલાઓ અને ઝાડનાં ઝૂંડમાંથી સેંકડો માનવજાંખો જાણે એના પ્રત્યે તાકી રહી હતી. તે મુંઝાઈ ઘણે દિવસે પોતાના કાર્યક્રમમાં આવી પડેલો આ વિરોધ એને ખૂંચ્યો. પણ સરિતાનું રિમતમય નિઃસ્વરૂપ એનાથી પાછું કેટલેકેલાવ ? આ મૂંઝવણમાં તે પડી હતી ત્યાં પાછ-

જથી આવી સુધીરે એને પૂઢેરેલે વસ્ત્રે પાણીમાં હડસેલી દીધી, અને તેની પાછળ પોતે પણ ઝંપલાવ્યું.

મકાને જઈ જન્ને જગર તરફ ગયાં. ફરી ફરીને ત્યાં નવા આવેલા માનવીઓની પ્રવૃત્તિ અવલોકી. કાંઈક નવું, કાંઈક અદ્ભુત, અસામાન્ય જોવા અને અનુભવવાની વૃત્તિથી સતેજ થયેલા સુનંદના હૃદયમાંથી એક અણુપુછાયેલો પ્રશ્ન સુધીરના હૃદય સુધી પહોંચી ગયો. એકમેકને સમજતાં શીખતાં આ બે વિગતીય માનવો અમુક પંજોમાં જીલ અને કાનનો ઉપયોગ ભૂલી જતાં. એકની આંખ પ્રશ્ન પૂછી લેતી અને બીજાની આંખમાંથી જ એનો ઉત્તર વાંચી લેતી.

જગર વટાવી સુધીર અને સુનંદા પૂલ પાસે આવી પહોંચ્યાં. ત્યાં ટડુવાળાઓનો મુકામ પડ્યો હતો. અમરનાથ જવા માટે તેમણે ચાર ટડુ અને બે મજૂરનું નક્કી કર્યું. હરખાતે હૈયે જન્ને પોતાને મુકામે આવ્યાં.

જપોરે જમી પરવારી, આવતા અડવાડિયાની મુસાફરીનો વિચાર કરવા જન્ને બેઠાં. આવી કપરી મુસાફરીમાં વસંતને સાથે નહિ લઈ જવાનું જન્નેએ યોગ્ય ધાર્યું. સુનંદાએ જોઈતી વસ્તુઓ બાંધી, આજે માનવપ્રવૃત્તિથી ઉભરાઈ રહેલી ટેકરીએ પણ એનું સૂર્યસ્નાન નકાર્યું હતું, એટલે નમતા પહોરે જન્ને પાછા જગરમાં ગયાં. એક તંજૂ ને બે મુસાફરીના ખાટલા એમણે લાડે લીધાં. બીજો જરૂરી સામાન લીધો ને મોડી સાંજે ઘેર પાછાં ફર્યાં.

મોડી રાત સુધી સામાન બાંધવાની પ્રવૃત્તિ ચાલી. આગામી અડવાડિયાનાં અહાહક સ્વપ્નો માણતાં જન્ને સૂતાં ન સૂતાં ત્યાં ટડુવાળાએ હાક મારી. પ્રહર બે પ્રહર શાંત પડેલું આ નાનું શું ઘર ફરી પાછું પ્રવૃત્તિમય થઈ ગયું. બે સારાં ટડુ બેસવા માટે રાખી બીજાં બે પર તંજૂ, ખાટલા અને જીવનની પ્રાથમિક જરૂરિયાતનો સામાન લદાયો. અને મધુમાસ માણવા નીકળી પડતાં નવદંપતી જેમ સુધીર અને સુનંદા જીજ્ઞાસાં હૈયે ધરને આંગણે આવી બિભાં.

વસંતે સાથે થવા જીલ કરી. પણ ચતુર માતાએ બાળકને પટાપી શાંત કર્યો. પહેલગાંમની સીમા વટાવી એમણે પર્વત ઉપર ચઢવા માંડ્યું. હજી યાત્રાનો દિવસ થોડો દૂર હતો એટલે રસ્તે બીજા યાત્રાળુઓ હતા નહિ. પહાડોને કરાડો વટાવંતો આ નાનો સંઘ જપોર પછી ચંદનવાડી આવી પહોંચ્યો. કિલ્લેલતી કુદરતને હજી માનવકાલાહલનો સ્પર્શ નહોતો થયો. એક વિશાળ ઝાંડ નીચે મજૂરોએ તંજૂ નાખ્યો. સુનંદાએ સાદી રસોઇની તૈયારી કરી તે દરમિયાન સુધીરે એક રાત માટે મંડાતા આ ઘરની બીજી અવસ્થા સંભાળી લીધી.

સાંજે જમી પરવારી બન્ને કુદરતે સરજેલાં, અનુષંગ દરયો જોતાં આમ-
તેમ ધૂમયા લાગ્યાં. સદસસરદ થયાં હવાયેલું 'બરફતું' શેષ એમણે જોયું.
ત્યાંથી ધીમે ધીમે પીગળતા બરફમાંથી નાનું ઝરણ વહી રહ્યું હતું, નીચે
ઊતરી એવાં બીજાં અનેક ઝરણાંઓને મળી નાનીશી નદી જેવું બની
કિસ્લોલતું તે વહ્યું જતું હતું. ત્યાંથી બરફના પૂત પાસે બન્ને આવ્યાં.
એકમેકનો હાથ ઝાલી પડતાં, હસરતાં બરફ ઉપર ને આવી ઊભાં. બન્નેએ
બરફ ખાધા, ગોળા બનાવી એકમેક ઉપર નાંખ્યા, હસતાં, પડતાં, નાસતાં
પકડાવ રમતા નાનાં બાળકો જેમ બરફના ઘેઝ ઉપર એ બન્ને ખૂબ દોડ્યાં.
બીજા દિવસનો માર્ગ લાંબો અને કપરો હતો એટલે ચાર વાગ્યે ઊડી
આ ટુકડીએ એમની આગેડૂય શરૂ કરી. મદામુરેલીએ પહેલો એક માર્ગ
કાપી ચઢનવાડી ઉપર અનાદિ કાળથી નગર માંડી રહેલા ટપીશ પર્વત ઉપર
એ આવી પહોંચ્યાં ત્યારે સૂર્યોદય યથાની તૈયારી હતી. બન્ને ટકુ પરથી નીચે
ઊતરી, ને વરેણ્યભર્ગની રાહ જોતાં ધડીકપાર ત્યાં બેઠાં. કેટલાંય વર્ગોના પરિ-
ચિત હવનમાં એક ભાવે, આતુરનયને જોયેલો આ એમનો પહેલો સૂર્યોદય
હતો. પૂર્વ તરફના પહાડો ઉપરના સનાતન બરફ સૂર્યનો પ્રકાશ પડતાં ઝગ-
મગી ઊઠ્યા. થોડી દાંડે સૂર્યના ગિંચની ઉપલી ધાર દેખાઈ; બન્નેનાં મોઢાં ઉપર
પ્રકાશ પડ્યો ને સમસ્ત યાત્રિ સાથે આ બે મુખ પાશુ એક જ ભાવે, એક જ
ઊર્મિએ હસી રહ્યાં. ધડીકાર બન્ને મુખ્ય દેવે પૂર્વ દિશામાં જોઈ રહ્યાં. સુધીરે કાંઈક
અનોખી ઊર્મિએ અનુભવી, અને સુનંદાની ધેણણ ઘોડવત્તે અંશે સમજી શક્યો.

કુંબરગોળામાંથી વળાંક લેતી સાંકડી, જોતીનીચી પગડી પર એમણે
ચાલવા માંડ્યું. ચારે બાજુ ભરીભરી કુદરત નિદાણી આંખ કરી જતી હતી.
પગ વધુને વધુ થાકતા જતા હતા, પણ હૃદયમાં નવાં નવાં દરયો જોઈ ઉત્સાહ
વધતો જતો હતો. ધીમે ધીમે આગળ વધતો આ સંઘ બપોર પછી શેશનાગ
તળાવ પર આવી પહોંચ્યો. ચારે બાજુ હિમાચ્છાદિત પર્વતોથી વીંટળાયેલું,
નીલવર્ણું સરિલે શાભતું આ તળાવ જોઈ બન્નેનાં હૃદયમાં શ્રગથી લગભગ
અદૃશ્ય થયેલો ઉત્સાહ ફરી પાછો જગત થયો. સુરગંગાને કંઈ ફરતા બે મુખાત્મા
જેમ બન્ને તળાવને કંઈ કંઈ ફર્યા. સાથે લીધેલો નારતો ખાધો, અને સામાન્ય
માનવસાહતથી બે માર્ગ જોઈ આવેલા આ સુરસરના સલિલમાં બન્ને
પડ્યાં. ઠંડીથી અવધવા લગભગ અકડાઈ ગયાં. હિમાળું પાણી અસલ લાગવાથી
બહાર નીકળવા યત્ન કરતા સુધીરને સુનંદાએ પકડ્યો ને પાણીમાં એક ફેંકી

ખવડાવી. એની ટાઢ ઓઝી મર્મ નહ. મસ્તીના શ્રમથી અને સુનંદાના મુરખ, મુંદર શરીરના સ્પર્શથી એના શરીરમાં ઉષ્મા આવવા લાગી. માનસ સરોવરમાં તરતા હંસયુગલ જેવાં આ બેમાંથી કોઈને બહાર નીકળવાની વૃત્તિ નહોતી થતી.

ઝોટલામાં ટડવાળા આગ્યો. બે વિખત્તીય માનવોને પાણીમાં આમ બેઠતાં લેખ દિનારાની વધુ પારો જતાં એને મંદ્રાય થયો. પણ સાંજ પડવા આવી હતી અને હજી થોડી મજલ બાકી હતી, એટલે આ નફરો આત્માઓની સલિલદ્રીડામાં વિશેષ નાખવો એ એનો ધર્મ હતો. ટડવાળાના શબ્દ સાંભળી સમયથી કાણુલર પર ધર્મ બેઠેલાં બન્નેને કાળનું જ્ઞાન થયું ને ન છૂટકે બન્નેએ શેશનાગના સલિલની રજા લીધી. સાંજ પડવા આવી હતી. હજી પર્વતો બેઠી, ઝાડીઓ અને બરફના શ્વેતો વટાની, એકાદ માધલનો કપરો રસ્તો કાપી એમને વાવજન પહોંચવાનું હતું. શેશનાગના સ્વર્ગીય સલિલે એમનો બધો શ્રમ ભુલાવી દીધો હતો એટલે આ રસ્તો કપરો ન લાગ્યો. સૂર્યાસ્ત પહેલાં વાવજન પહોંચી આ. દંપતીએ ત્યાં રાતવાસાની તૈયારી કરી.

ત્રીજો દિવસે પરોઢિયે એમણે પંચતરણીનો માર્ગ લીધો. હવે કંઠી લગભગ અસહ્ય થવા માંડી હતી. અત્યારસુધી માત્ર સામાજિક મર્યાદાને આવશ્યક એટલાં ઓછાં કપડાં પહેરતી સુનંદાને આજ ત્રણ માસે વિશેષ કપડાંની આવશ્યકતા જણાઈ. ચારે બાજુ બરફથી ઢંકાયેલાં દિમગિરિના ઉત્તુંગ શિખરો, નીચે હજી પણ ન પહોંચે એવી ઊંડી, કરાત ખીણો, ત્યાં ત્યાં બરફના ઢગમાંથી ઊતરી આવતાં, નાચતાં ફૂદતાં, નાનાં ઝરણાંઓ! આવો રમ્ય માર્ગ વટાવી આખરે બધાંએ પંચતરણીથી થોડે દૂર જઈ અમરનાથના રસ્તાની બાજુ ઉપર જ પડાવ નાખ્યો, ને બંને બિપજાં અમરનાથનાં દર્શનાર્થે.

રસ્તાને નાંકે આવતાં થોડે દૂરથી એક ગુફા નજરે પડી. પર્વતની પીઠમાં આવેલી, કુદરતની કલાથી કાતરાયેલી અષ્ટકોણ ગુફાના પ્રવેશદ્વાર પાસે બન્ને આવી ઊભાં. અંદર થોડા સાધુઓ બેઠેલા હતા. નમ્ર દૈયે, ભક્તિની જ પ્રતિભૂતિ બની, બન્ને ગુફામાં દાખલ થયાં. ગુફાને છેડે પર્વતની કુદરતી દીવાલની વચ્ચે બરફથી ઢંકાયેલું શિવલિંગ એમણે જોયું. જેની અનેક અદ્ભુત કથાઓ એમણે લાવિક ભક્તોને મોઢે સાંભળી હતી. ચંદ્રની વધધટ સાથે વધધટ પામતું આ શિવલિંગ! કુદરતની વિપુલતા વચ્ચે પથર પણ દેવ સ્વરૂપે દેખાય છે. પુખ્તય છે. નાસ્તિકને પણ આસ્તિક બનાવે એવા વાતાવરણ વચ્ચે સ્થાપેલા આ લિંગ સન્મુખ સુધીર અને સુનંદા આવી ઊભાં. એમનાં

હૃદયનો અધો ઉત્પાત શાંત થઈ ગયો. એ મસ્તક સાથે જે હૃદય એક બની બોળાનાથને નમી રહ્યાં.

અમરનાથનો સાધુ એમની પાસે આવ્યો. બન્નેને બોળાનાથની ભૂતિ-રૂપી પ્રસાદ આપ્યો; ને પ્રસાદના બદલામાં મળેલા સદેહ સિક્કાને-શિવલિંગની ધવલતાથી વિશેષ પવિત્ર માનતો-હરખાતો તે ચાલી ગયો.

બોળાનાથની ભૂતિ હાથમાં હાથ મુનંદાએ સુધીરને કપાળે તિલક કર્યું. વિજય કરી પાછા આવેલા પતિને વધાયતી રંગપૂતાણી સમી ત્યારે સુધીરને મુનંદા લાગી. વિજયતિલક પોતાને એના હૃદયના અંતઃપુરમાં નિમગ્નતી હોય એવો ભાવ સુધીરે આ ક્ષણે તેની આંખમાં ભર્યો. વિજયતિલક કરવા લંબાવેલા સુંદરીના કરુણરૂપે સુભટ રણભૂમિ પર વાગેલા ઘા ભૂલી જાય તેમ આટલા દિવસ અનુભવેલું-અસહ દુઃખે ભરેલું-હૃદયમંથન સુધીર ભૂલી ગયો. એણે પણ મુનંદાના બન્ને ગાલે ભૂતિ ચોપડી. લગ્ન પછી, પુત્રજન્મ પછી-પ્રેમમાં પડેલાં આ યુવક-યુવતિની નિર્દોષ પ્રેમમરતી જોઈ બોળાનાથ પણ હસી રહ્યાં. એમના પોતાના જીવનમાં આવી ગયેલા રિસામણાં, મનામણાંના આવા પ્રસંગો યુગો ભેદી જાણે એમના સ્મરણપટ પર ન આવી રહ્યાં હોય !

સુધીરે 'ભમ બોળાનાથ' ઉચ્ચાર્યું; ને આખી યે અમરનાથની ગુફાએ એ શબ્દ ઝીલી લેતાં પ્રતિધ્વનિ કર્યો. અમરનાથની ગુફા જેવાં એમનાં હૃદય-મંદિર-એકમેકની લિમસમી ધવલ ભૂતિથી ભર્યાં ભર્યાં-પણ એ 'ભમ બોળાનાથ'ના શબ્દોચ્ચારથી ગુંજી રહ્યાં. ભમ બોળાનાથની ગર્જના થતાં પાંખોનો દંડાટ થયો, ને એક સામટાં અસંખ્ય કળતરે એમનાં અદૃશ્ય ગોખ ઝોટી ગુફામાં આમતેમ ઊડવા લાગ્યાં.

માનવવસ્તીથી આટલે દૂર, આવી કડોર, અસહ્ય ઠંડીમાં, ન્યાં બારે માસ બરફ પડ્યો રહે છે-ત્યાં કિંહીલતાં આ અસંખ્ય કળતરે જોઈ મુનંદા અને સુધીર વિરમિત થયાં. મન્મથોપાસનાના પ્રતીક સમા લેખાતા આ પારેવાં કાષ્ઠ એમનાં જેવા પ્રણયી યુગલોની પ્રતિભૂતિ દર્શે શું ? જીવનને પેલે પાર પણ સંયોગ છે, સુખ છે, શાંતિ છે એમ દ્રષ્ટવું આ યુગલ, બોળાનાથ અને એમનાં લાડીલાં કળતરેને નમન કરી ગુફાની બહાર નીકળ્યું. અમરનાથની યાત્રા પૂરી થઈ, પણ તે સાથે રતિનાથની યાત્રા શરૂ થતી બન્નેને લાગી. જે ઉત્સાહ, આનંદ, અને ભાવિકતાથી જીવનયાત્રાનો-દુર્ગમ છતાં વિપુલ સૌંદર્યે ભર્યો ભર્યો-માર્ગ દાખવાનો બન્ને હૃદયે જુદો જુદો સંકલ્પ કરી લીધો. અને

એ સદૃશ્યની શાંતિ અનુભવતા આત્માને ખીણ કાઢી દુનિયામાં જોયતી બિમ્બો અનુભવતા બન્ને ગુફાની બહાર આવી જોતાં. બન્નેની નસોનસમાં તૃપ્તિ ભર્યું હતું; એ શરીરોનાં અણુ એ અણુ એકમેક માટે તલસી રહ્યાં હતાં. એ આત્મા એકમેકમાં મળી જઈ પ્રણયની અનંત સમાધિમાં પડી જગત સમસ્તને વિસરી જવા વાંછી રહ્યા હતા.

દૃષ્ટિમર્યાદાની એ પેલે પાર વિસ્તરતાં, સદસ્યશૃંગ દિગગિરિની શ્રોતા જોતાં બંને ગુફાનાં દ્વાર પાસે ઘડીબર અવાકૂ હોઈ જોતાં રહ્યાં. સામે સાક્ષાત શંકર ભગવાન સદસ્ય શિર ઉપર સદસ્ય શ્વેત જટાધારી યુગયુગ જૂની સમાધિમાં ખેડા હતા. એ જટાઓમાં ગુચ્ચવાઈ ગયેલી સદસ્ય ગંગાઓ, ગમે ત્યાંથી રસ્તો શોધી જટાધારી પર્વતોના ખલા પર થઈ સદસ્ય સ્ત્રોતે ઊતરી, નીચે અભેદ ખીણોમાં અદસ્ય થઈ જતી હતી. પ્રાચીન કા' મહાકવિની આ મહાકલ્પના! આજે આ ભવ્ય કલ્પનાનો સાક્ષાત્કાર આ યુગજને થયો. બંનેએ મીઠ માંડી દિમાલપની આ અનંત ગિરિમાળ પ્રત્યે જોયા જ ક્યું, જાણે ભવભવની સૌન્દર્યતૃષ્ણા હીપવતાં હોય તેમ શાંત ચિત્તે ને ધ્રુવરહિત હૈયે. પ્રત્યેક દિમગિરિશૃંગ ત્યારે તેમને શિવ સ્વરૂપ ભાસ્યું. દિમની ધવજ જટામાંથી અસંખ્ય સ્ત્રોતરૂપે દિમશિખર પરથી સરી પડતાં ઝરણાંરૂપ અતતન્મસ્ત પડેલાં રૂપેરી વાળ પાછળથી પશુ શિવની એ સૌમ્ય આંખો આ દૃષ્ટી તરફ જોઈ હસી રહી હતી.

સંખ્યાકાળ થવા આવ્યો હતો. સંખ્યાના રાતા, પીળા, ધેરા આછા રંગોનાં પ્રતિબિંબ ગિરિશૃંગો પર છવાયેલા દિમના મુકુરમાં પડી પાછા આકાશમાં પ્રસરતાં હતાં. સમસ્ત વાતાવરણ રંગમય-રસમય બની રહ્યું હતું. વાતાવરણમાં થયેલા આ ફેરફારથી બંને ક્ષણિક સમાધિમાંથી જાગ્યાં. હજી તો એ માઈલની મજલ કાપી 'મુકામે જવાનું' હતું. પ્રાતઃકાલે વહેલા ઊડી આવુર હૈયે માતા-પિતાની રાહ જોઈ રહેલ પોતાના બાળક પાસે જવા નીકળવાનું હતું. એક-એકના હાથમાં હાથ ભરાવી, જીવનની ઝંખના પરિપૂર્ણ થઈ હોય તેમ સંતુષ્ટ હૈયે, સ્વાનંદમાં મગ્ન આ દૃષ્ટીએ પોતાના મુકામ તરફ ચાલવા માંડ્યું.

સાત દિવસની સહેલગાદ પછી બંને પહેલગામ પાછા ફર્યા. મધુરજની માળી આપ્તજનોને મોહું બતાવતાં નવદૃષ્ટીના હૃદયમાં જે તૃપ્તિ હોય, મુખ ઉપર શાંત, સુખભરી લજ્જા તરવરતી હોય, તેવા હૃદયભાવે બંને સમી સાંજે પહેલગામમાં દાખલ થયાં.

જંભીને પરવાર્યા પછી સાત દિવસ દરમિયાન આવી ગયેલી ટપાલ મુધીરે

નેવા માંડી. જે દિવસથી મુંબઈથી આવી પહેલો તાર એણે પ્રથમ ઉઘાડ્યો. વાંચતાં જ એના મુખ ઉપર વિગાદ છવાઈ ગયો, તે સામે જેટલી સુનંદાએ નેયો.

“કેમ એકદમ ગંભીર થઈ ગયા?” સુનંદાએ ચિંતાતુર હેતુ પૂછ્યું.

“મારે કાલે જ મુંબઈ જવા નીકળવું પડશે.” સુધીરે ખિન્ન અવાજે ઉત્તર દીધો.

“કેમ, શું છે?” સુનંદાના આ પ્રશ્નમાં પણ એવો જ ખેદ હતો.

“ઈસ્ટ ઝર્મની સામે યુદ્ધમાં બિનરે એવો ધણો મુંબવ છે. બજારોમાં ખૂબ જ બિચલપાચલ થવા માંડી છે, ને આવા સંજોગોમાં મારી હાજરીની ત્યાં તાત્કાલિક જરૂર છે.” સુનંદાના હાથમાં તાર આપતાં સુધીરે કહ્યું. એના લંબાવેલા હાથનો કપ સુનંદાને ભેટ સપ્તી.

બન્ને ઘડીભર શાંત જેથી રહ્યાં. આખરે સુધીરથી બોલ્યા વગર ન રહેવાયું.

“સુના આપણે કાલે નીકળીએ. હવે અહીં થોડા દિવસમાં બરફ પણ પડવા માંડશે. એટલે તું હવે શ્રીનગરમાં જ રહેજે.”

“ને તમે!” આ પ્રશ્નનો ઉત્તર બોલવા છતાં સુનંદાએ પૂછ્યું.

“હું મુંબઈ જઈશ.” બોલતાં બોલતાં સુધીરે એક નિશ્વાસ મૂક્યો- મુકાઈ ગયો.

“તે શ્રીનગરમાં પણ ક્યાં બરફ નથી પડતો? હું તો બા એ બરફમાં ફરી જ જાઉં.” સુધીરનો હૃદયબાવ પામી ગયેલી સુનંદા લાડ કરતાં બોલી.

“તને ક્યાં ટાઢ તડકો નડે છે?” સુધીરે દયાક્ષમ્ય અવાજે કહ્યું.

“તે બાળે મારું ક્ષરીર તો લાકડાનું જન્યું હશે, કેમ? મને શ્રીનગરમાં એકઠાં એકઠાં નહિ ગમે. હા, બીજા દેશની હુંક હોય તો બરફમાં ય પડ્યાં રહેવાય.” સુનંદાએ સ્નેહભીતી બે આંખો નયનતાં કહ્યું.

“ત્યારે તું ક્યાં જશે?” સુનંદાનો હૃદયબાવ કળી ગયેલ સુધીરે કાળુ અધક્ષણ આતુર હેતુ સુનંદાના ઉત્તરની ગાદ ભેટ.

“વળી હું એકલી ક્યાં જવાની હતી? આપણે બધાં જ સાથે મુંબઈ જઈએ.” સુનંદાએ એક રિમનબરી દૃષ્ટિ સુધીર પર નાંખી.

“સુના, તું તું મારી સાથે આવશે?” આત્રી કરવા, ધમકતા શકિત હૃદયે સુધીરે ફરીથી એનો એ પ્રશ્ન પૂછ્યો.

“હારતો, તમારી સાથે નહિ તો વળી કોની સાથે?”

“પણ તારા ભગવાન સવિતાનારામણ, વેરપ્રયભર્ગ, સદસરકિમ!” કાઠ-

કાઈ પ્રસંગે સુનંદાએ ઉચ્ચારેલા શબ્દોનો સુધીરે જાણે પડ્યો પાડ્યો.

“મુખમાં પણ એ ક્યાં નથી? મારા ભગવાને મને આજ્ઞા કરી છે.” સુનંદાની એ ચળકતી આંખો નાચી રહી.

“શી?” ઉત્તર માટેનો તકસાટ આ એક શબ્દમાં પણ સ્પષ્ટ હતો.

“એમને મને આજ્ઞા કરી છે: અમરનાથના પ્રવેશદ્વાર પાસે આપણે જિભાં હતાં ત્યારે. તમે નહોતી સાંભળી?” અશ્વનો ઉત્તર મળતાં વિદગ્ધ થતા તેમ સુધીરના હૃદયની આતુરતા વધતી જતી હતી.

“મારે ક્યાં એમની સાથે એટલી ગાંઠી મૈત્રી છે કે મને કહે? પણ શું કહ્યું તે તો કહે?” જવાબ માટે થોભવાની હવે સુધીરમાં ધીરજ નહોતી.

“મારા ભગવાને ત્યારે મને કહ્યું-ભોજાનાથ ને દિમગિરિની સાક્ષીએ: આજ્ઞા આ તારો સુધીર એ જ તારો ભગવાન સવિતાનારાયણ, વરેણ્યભર્ગ, એ જ તારો સહસ્રરશ્મિ!”

“એમ? ખીજું કાંઈ?” સુધીરે સુનંદાનો હાથ પોતાના હાથમાં લીધો.

“હા. એમણે મને આદેશ દીધો: મેં તને ઝોળખ આપ્યું, તે ઝોળખે તારા સુધીરનું હૃદય અજવાળળે, તમારા સંસારમાં એ ઝોળખ ઉતારળે. જેમ તું એનો વધુ ઉપયોગ કરશે તેમ એ ઝોળખ વધતું જ જશે.”

“પછી?” સુનંદાના પ્રજ્ઞાલુ વદન તરફ જોઈ રહેતાં સુધીરે પૂછ્યું.

“પછી શું થયું? એવું તો એમણે મને ધ્યાનમાં કહ્યું છે. પણ સાથે એક ખીજી પણ આજ્ઞા કરી છે.” સુનંદાએ જરા ગંભીર થવાનો દંભ કર્યો.

“ખીજી શી આજ્ઞા કરી છે?”

“એમણે ખીજી આજ્ઞા એ કરી છે કે મારે એમનો આદેશ તમને કદી પણ કહેવો નહિ.”

બન્ને ખડખડાટ હસી પડ્યાં.

“સુના, હવે તને મુખમાં કંટાળો નહિ આવે?” નવા પ્રણયીનો ભાવ અનુભવતાં સુધીરે પૂછ્યું.

“તમે આવા ને આવા રહેશો તો તો નહિ જ આવે.”

“પણ હું આવો ને આવો રહીશ તેની તને શી ખાત્રી?”

“કદાચ દેખાવમાં નહિ રહો, પણ હૃદયમાં તો રહેશો જ. તમે જ્યારે તમારા વ્યવસાયમાં પડશો ત્યારે મારો ભગવાન વરેણ્યભર્ગ તો હશે જ ને? હું એની સાથે વાતો કરીશ. એ તો સદા ય મારા જેવો નવરોજ છે ને?”

દિવસભરમાં તમારા વ્યવસાયમાંથી થોડીવાર તો પરવારશેને ?”

“જરૂર. પણ કદીક ન પણ પરવારું. તો ?” સુનંદાનો નવો પ્રેમ મુધી-રની કસોટીએ ચડતો હતો. પ્રેમાળ, ભોળું સ્ત્રી-હૃદય એ ન કંઈ શક્યું.

“એમ એક દહાડો જશે, બે ત્રણ ચાર દિવસ જશે. પણ કોઈકવાર તો એ બધી પ્રવૃત્તિનો અંત આવશેને ? એટલે હું એમ નહિ માનું કે તમારા હૃદયમાં મારું સ્થાન ખાલી પડ્યું છે. તમે જામે તેટલા ય પ્રવૃત્તિમય રહેશો તો પણ મારું સ્થાન તો સદા ય ભર્યુંભર્યું જ રહેવાનું.”

“હા, સર્વ પ્રવૃત્તિ વચ્ચે ય એ સ્થાન ભર્યુંભર્યું તો રહેવાનું જ. પણ સંસાર છે, કદીક તને કંટાળો આવી પણ જાય.” સુધીર સુનંદાના હૃદયને કસતો હતો.

“તો આ મારું પિયર ક્યાં જતું રહ્યું છે ? હું પાછી રિસાઈને પહેલ-ગામ ચાલી આવીશ. આ ટેકરી તે મારું પિયર. આ ઝાડ ને શિલાઓ તે મારાં ભાઈભાંડુ, આ સરિતા મારી સદિયર.”

“ને પછી હું તને મનાવવા આવીશ. તું પહેલાં ના કહેશે. સંવનન કરી હું ફરી પાછું તારું દિલ જીતી લઈશ, ને તું માની જશે.”

“તમે એમ દર વખતે મનાવવા આવવાનું વચન આપતા હો તો હું દર વર્ષે રિસાઈને ચાલી આવું.”

“ઠીક, એ કબૂલ છે. પણ ભેજે, પછી બહુ માન ન માગતી. દર વર્ષે કંઈ આમ લડાઈ નથી જગવાની.”

“લડાઈ ન જગી હોત તો પણ હું તો અમરનાથથી પાછા ફરી તમારી સાથે મુંબઈ આવવાની જ હતી. ભાગીને ઘણાખરે સામાન પણ બાંધી રાખવા હું કહી ગઈ હતી. બોલો, હવે કંઈ કહેવું છે ?”

“જે હુચ્છી મને તો કાંઈ કહેતી પણ નથી ?”

“કહે શાના વળી ? એમ જલદી જલદી ગનાઈ જાય તે કાંઈ રિસાયાં કહેવાય કે ? તમારી હા એ હા બણીએ તો પછી તમે અમારો ભાવ પણ શેના પૂછો ?” લાડબેલી સુનંદા નાના બાળકની સરજતાથી બોલી.

“બરાબર છે. પુરુષને તલસાવે નહિ તે સ્ત્રી સેની ?”

“તલસાવીએ તો ખરાં, પણ પછી રીઝતીએ પણ છોએ ને ?”

“સુના, તું અદ્ભુત છે. આ બધું ક્યારે શીખી ?”

“તમે પણ ક્યાં ઓછા અદ્ભુત છો. મારા લગવાન વરેણ્યભર્ગ કરતાં યે

તમે તો ચઢ્યા, કે તેની પાસેથી થ દરણુ કરી મને લઈ ચાલ્યા. તમે અત્યાર સુધી કાંઈ ન શીખવ્યું, પણ મારા ભગવાન કાંઈ તમારા જેવા શ્રદ્ધાળુ છે ?”

“પણ હવે તો તારા ભગવાન હું જ છું ને ?”

“એ ભગવાન જેવા થઈ મને રાખો ને રીઝવો તો સ્તો, નહિ તો વળી તમે શેના ભગવાન ?”

“જરૂર રાખીશ ને રીઝવીશ પણ ખરો. પણ તારા ભગવાન જેટલો હું નવરો નથી એ યાદ રાખજે.” સુધીરે સુનંદાને પોતાની પાસે ખેંચી.

“સુના ! તું આટલી સુંદર થઈ શકે એ મેં કદી કદમ્બુ” પણ નહોતું.”

“ને તમે આટલા સૌંદર્યરસિક થઈ શકો એ મેં પણ ક્યાં કદમ્બુ” તું ?”

“સુના, રસિકતા તો પ્રત્યેક હૃદયમાં ભરી હોય છે. પણ તે સાં મુંચવાઈને પડી હોય છે. દિમગિરિની વિપુલ જટામાં ઝાન્યવિ મુંચવાઈ પડી છે તેમ. પણ એને શાંત રીતે વહેવાની ધરાની ઝાંખી થતાં જ ગમે સાંધી એ બહાર નીકળવાનો માર્ગ શોધી લે છે.”

“આ દિમાલયમાં આવી તમે કેટલીક આવી શોધ કરી ?” સુનંદાએ પૂછ્યું.

“ધણી યે.”

“તો જરા કહો તો ખરા કે અમે પણ કાંઈ નવું શોખીએ.”

“જેમ તને તારા વરેણ્યભગ્નની આજ્ઞા છે તેમ મને પણ મારા ભગવાન દિમગિરિની આજ્ઞા છે, સમજી ?”

બન્ને ફરી પાછાં હસી પડ્યાં. જરા દૂર સરી ગયેલી સુનંદાને સુધીરે વળી પાછી પોતાની પાસે ખેંચી-ને સુનંદા ખેંચાઈ.

એના વાળ ઉપર પ્રેમલીનો હાથ ફેરવતાં સુધીર બોલ્યો : “સુના, તું એટલી બધી બદલાઈ ગઈ છે કે મુંબઈમાં તને કાંઈ ઝોળખી પણ નહિ શકે.”

“કાંઈ તો ઠીક, પણ તમે જ અત્યાર સુધી મને ક્યાં ઝોળખી શક્યા હતા.”

“ને તું પણ મને ક્યાં ઝોળખી શકી હતી ?”

“પણ હવે તો એકબીજાને ઝોળખ્યાને ?” એની ગોદમાં લપાતાં સુનંદા બોલી.

“હા, બરાબર ઝોળખ્યા. દિલને ને દેહને બન્નેને.” સુધીરે સુનંદાને પોતાના જુજપાશમાં જોરથી દાખી.

“અરે...મારા પાંસળાં લાંગી જશે...છોડોને...” સુનંદાએ ખોટી વેદના દર્શાવતાં ફૂટવાં ચત્ત કપ્યાં.

“ને મારું હૃદય ભાંગી ગયું હોત તો?” સુધીરે હસતાં હસતાં એને વિશેષ ભેરથી દાખી. “હવે નહિ છોડું.”

“એમ ભેલું છે?” કહી સુનંદા ભેર કરી સુધીરના ભુજપાશમાંથી છૂટી દૂર જઈ ગઈ. “હવે કંઈ તૈયારી કરવી છે કે વાતો જ કર્યા કરવી છે?” સ્નેહાળ કપકાભર્યા અવાજે સુનંદા બોલી.

“તૈયારી કર્યા વગર કંઈ છૂટકો છે?”

સુધીર અને સુનંદાએ બાકી રહેલો સામાન એક ઓરડામાં એકઠો કરવા માંજો. થોડીવાર આ કામમાં બન્ને પ્રવૃત્ત રહ્યાં. સામાન એકઠો કરતાં કરતાં સુનંદા ગણગણતી હતી:

“મારું વૃદ્ધ બીન પડ્યું” ખૂણે,
એના તાર જોડે વિખરાઈ બધે;
એમાં ગાનના સૂર દો’ રેલી ગયું;
મારે આંગણે કાણ આ આવી ગયું?”

“સુના, એ કાણ હશે?” સુધીરે ટૂંકો કર્યો.

પોતાના હૃદયભાવ આ ગીતમાં વ્યક્ત થતા હતા, એ ખ્યાલ આવતાં સુનંદા ઊભીલી પડી મઠ. ન કહેવાનું કહેવાઈ જાય ત્યારે હૃદયને અકથ્ય શોભ થાય છે. એવો શોભ સુનંદાએ કણબર અનુભવ્યો. પછી સ્વાસ્થ્ય ઠીક થઈ એણે સુધીરના પ્રશ્નનો ઉત્તર આપ્યો. “ભગવાન વરેણ્યભર્ગ, સહસ્ર-
૧૨મ જેવા ઓજસવંતો માનવરાજ, મારા હૃદયનો દેવ, મારા સ્વપ્નોનો સમ્રાટ.”

તે હસી પડી. બન્ને ખૂબ હસ્યાં. સુધીરે સુનંદાને પકડી. સુનંદાએ છૂટવા ફાંફા માર્યા, પણ આ વખતે સુધીર ખૂબ સાવધાન હતો. કેમે કરી સુનંદા છૂટી ન શકી. એને એ ભુજપાશમાંથી છૂટવું ગમતું પણ નહોતું.

“હજી તો કેટલો બધો સામાન બાંધવાનો પડ્યો છે. છોડાને.” એણે સ્નેહાળ છણકો કરતાં છૂટવાની યુક્તિ અજમાવી નોંધ.

“ના, હવે તો નહિ જ છોડું. સામાન કાલે બધાઈ રહેશે.”

...ને દાલ કદી મ ન પડે એમ હૃદયમાં વાંછતાં, એકમેકને ઝાળખી ચૂંકલાં બે દિલ ને બે દેહ એકબીજાની હુંફ સેવતાં એકમેકને વળગી રહ્યાં.*

* [આ પ્રસંગના સરસાતના થોડા ભાગમાં ડી. એચ. લોરેન્સની એક વાર્તાનો અંશ છે, બાકીનો સાગ વફા સ્વર્ગ છે. લેખક]

તોજ મહાલ

: ૧ :

તું તોજ પાપાણુતણે બનેલો !
પાપાણુ તો છે જડ પૃથ્વીમહિ
તું શું બન્યો સૂક્ષ્મ જડત્વમાંથી ?
એ અન્તરોતું કરી એક હૈયું
તેં તો ધર્યું દેહ વિષે સદાનું.
રંગે રંગે છે ધબકાર તારે
હૈયે મહાશાશ્વત શોકભારે
ઉદાસ તું નિત્ય દિસે અકેલો.

નથી નથી અન્તર આજ તારે
ઉદાસ તારી ગત પૂર્ણિમાના !
તું અંખતો ઉર્જિવલ પૂર્ણિમા સદા;
—તે જાય સત્તાવીસ આંગણે અને
મળે તને પ્રેમ અપૂર્ણ એનો.
એનો તને શોક સદૈવ હૈયે !

૧૦

એ નિર્મળા અન્તર પ્રેમપૂરે
આવ્યાં જનો યોગમથી તૃપાર્ત;
પાયું બધાંને અમી પ્રેમકેરુ
આતિથ્યભાવે નિત તેં જ પ્રેમે.
હૈયું તને હોત નહીં કદી તો
તૃપાર્ત હૈયાં કદી તૃપ થાતે ?
તારા પ્રવાસી થઈ તૃપ સૌ વળ્યા.
શંકા મને, ના તુજનેય એની.

૨૦

એ પ્રેમ પુણ્યપરમે પ્રભુતા નથી શું ?

: ૨ :

પાપાણી તું પ્રતિમા વિરાટ
 વસુંધરાના મનુમન્દિરે તું-
 છે પ્રેમનું લવ્ય પ્રતીક પૂજ્ય !
 તું તો અલૌકિક વિરાટ મૂર્તિ !
 નમું તને પ્રેમ-પ્રતીકને નમું;
 રમું શરી મંગલ તેજમાં રમું-
 કાવ્યોર્મિએ પ્રેમપ્રભા વિષે લમું !
 તું વિશ્વવન્દ્ય મનુમન્દિર પ્રેમ કેટું !

૩૦

: ૩ :

આત્માના આત્મસે તેં તો કીધાં મુગ્ધ મનુષ્યને
 મોંઘેશ મા નવી હૈયે મહેકાવી પ્રેમમંજરી !
 ગૂઢ ચૈતન્ય છે તારા પથ્થરે પથ્થરે ભર્યું-
 પૂર્ણિમા-ખેળાએ એનું દિવ્ય સૌન્દર્ય વિસ્તર્યું.
 જોવાને માગીએ તેવો જોવા તું સરખો રહ્યો-
 તપસ્વી ત્યાગની મૂર્તિ ! દિવ્ય દર્શન તાહુરાં !

યોગીન્દ્ર તું પાર્થિવ પામરોનો
 ગંભીર ને શ્રોમ્ય સ્વરૂપધારી
 તું તો રહ્યો શાશ્વત ધ્યાનલીન
 તારાક્ષરી ગૂઢ નલાંક કેરી
 ઉકેલતો શું વિરમી તટે આ ?
 આ જન્મુદ્રીએ યુગસારથીનાં
 સદા પનોતાં પગલાં પડ્યાં અહીં
 બુદ્ધે અહીં માનવની સુમુક્ષા
 અહીં, સુમૂર્ધુ મૃગણાર્થે ચાતાં.

૪૦

સમાધિમાં મુગ્ધ હજી અહીં તું
યોગીન્દ્ર છે પાર્થિવ પામરોનો !
ને બુદ્ધભિષ્ણુ સમ શીર્ષમૂંડને
કરી અહો તું બુજ બિર્ધ વાયતો
શું દાન તે પૃથ્વી-ધનેશ્વરી કને ?
તેં યાચતાં દાન, ધનેશ્વરીએ
દીધું તને-તે ચરણે પડી રહ્યું.

૫૦

પૂનેમનો ઉર્જિત દિવ્ય હીરો;
ને કંકણો કુંડલ કો' પરીનાં
સંધ્યા સમે કંકુમ રંગ રંઝ્યાં,
ને તારિકાની નવ માલિકાઓ
ધનેશ્વરીએ તુજને ધરી દીધાં-
વિચિત્ર આજ સહુ એ તુજ ચર્ણુ પાસે
પડી રહ્યાં-કેમ ન ઊંચકે તું ?

૬૦

તે ખલિષ્ણુને જવાહીરે ના સંતોષ થયો હતો-
તને એ તુમિ ના એથી એમ-? શું હજી યાચતો ?

હિમાદ્રિની હારમાલે હીરાની
ખાણો ખૂંચી કોણ તે ખાણ ખોદે ?
ઠહેતી ગંગા અદ્રિમાલા ઉછંગે-
કંઠે તેને જૂલતી તારમાલા.
તારે તેનું કામ શું બુદ્ધભિષ્ણુ ?
તું શું યાચે મૌન સેવી સદાનું ?
શા ભંડારો છે હજી તું જ કાજે ?
પૃથ્વીના તે સિદ્ધિવંતા નૃપાલે

૭૦

૧ બુદ્ધભિષ્ણુ ભગવાન બુદ્ધને નામે દાન માગવા નીકળે છે. નગરમાં દ્રવ્ય અને વસ્તીનાં માંગ્યાં દાન મળે છે પણ એ સ્વીકારતો નથી. નગરની બહાર એક બાઈ કપડું આપે છે તે સ્વીકારે છે.

એનો દાટેલો ઘડો કે' . યુગોથી
કાઢી, આખ્યા તેજઅંગાર હીરા
કે' એજસ્વી સૂણતાં સાદ તારો.

આજ કે દાલની ના ના સમાધિ, તુજ આદરી,
જાણું તો કે'ક વર્ષોનાં વાયાં છે ધુમ્મટે ફરી.

મળ્યું તને શું તુજ એ સમાધિમાં,
જાણી શકું હું નહીં કેાઈ કાળે
લવિધ્યમાં યે મળશે તને શું ?
ન દટપનાને તટ ઝંખી હું શકું.

: ૪ :

તું બુદ્ધધર્મતણું પૂજ્ય પ્રતીક વિશ્વે
આજે જિભું જગતને તુજ સાદ દેતું !
નિર્વાણની અચલ એક ધરી સમાધિ:
તું વિશ્વધર્મ અવશેષ અનંત કેરો !
ઈસ્લામ-સંસ્કૃતિ તણું હુણ્યે પ્રતીક
છે તું જ—પ્રેમસરિતે ઠરી આર્દ્ર હૈયાં—
રે કંક માનવ તણાં, તણુ એક તારે !
તું લવ્ય પ્રેમકથની જગને સુણાવે !
ઈસ્લામ-સંસ્કૃતિ તણે શિરમંત્ર મોને
ધ્યાનસ્થ તું જાપી રહ્યો અમ આર્યલોભે !
લ્યાં પોઠ મુસ્લિમ તણી જિતરી અમારી
આ પ્રેમ આર્દ્ર ધરતી પર પ્રેમઆશે—
તે લવ્ય ગંગયશુના સમ સંગમે તું—
ઈસ્લામ-હિન્દુ ઉરસંગમનો અપૂર્વ
તું આજ મૂર્ત જગવે સ્વર સ્નેહકેરો !
પેગામ એક તવ લવ્ય ચિરાટ શિલ્પે

૮૦

૮૦

વાંચે મનુષ્ય સહુ આ ચિર પ્રેમ કેરો !
 પૂજા કરે પ્રણયની સહુ એક લોભે !
 તું બુદ્ધ, ખ્રિસ્ત વળી મુસ્લિમ-હિન્દુઓનું
 અદ્વૈત એક જગમન્દિર લાવનાતું.

: ૫ :

મેં તો તને એક સુરમ્ય વેળા
 પૂ ને મ નાં ખી યૂ પ—વર્ષભોની
 તારા લરી રમ્ય વિલાવરીએ
 જોયો હતો સુન્દર રૂપ ધારતો.
 ઔદાર્ય, કૌમાર્ય રસાર્દતાથી
 તું ચોભતો મંગુલ સ્વપ્નમાં
 હાથે ધરી દર્પણ હોજ કેરો
 ને અન્ય હસ્તે શરુ-હાર દાંતિયો.^૧
 તારાં વધ્યાં રૂપલ કેશ ઓળવા.

૧૦૦

સૌંદર્યમુગ્ધ તું રાગ્યો કૃષ્ણની ધરતી વિષે,
 જીવતો જાગતો જોઈ તું તો માધવી મણુડપે.
 સૃષ્ટિના સાંધિયે લીલા સૌન્દર્ય રસરાજની !
 કલાનો ખીલવી તારો કલાપ નવતેજથી !
 વિશ્વના પ્રેમને પાને સૌન્દર્ય મંગલાક્ષરી.
 અન્તરે અન્તરે એનાં સૌરભ-સુરખીલાર્યા !
 તારે ચે અન્તરે એના રંગો રાગવિલાસના
 ભર્યા છે શાશ્વતાનંદે એ માટે જ ઉપાસના !

૧૧૦

તને તને યૌવન ધન્ય સાંપડ્યું.
 સૌંદર્યનું અંતર તેં ધાધું ?

^૧ તાજમહાલની આજળ આવેલાં રાજનાં ઝાડની-હાર

કિન્તુ તને ના હજી કોઈ સાંપડ્યું.
પ્રિયા થવા પ્રેમપરાગ ફાંરવા ?
આહિ લલે કોઈ તને, ન વા. લલે
તારું છતાં દર્શન છે અંનેડું.

૧૨૦

: ૬ :

રહી સદા તુ ઇતિહાસઆરસી
સહી સદા કાળ કરાલ વીંછણા
પ્રેમોર્મિની મંજુલ મંજરીઓ
મહેકી રહે પદ્મવતી વસંતે.

વસુંધરાની વનવાટિકાના
આબ્યા ભીડી કેં કવિકોટિલો અહીં
તું તાજનો સાજ ધરન્ત અંગે
કિલ્લો લતા ફૂલ ન કાવ્યકુંજે.

૧૩૦

તું પ્રેરણા ભિમિલ મર્મરોની
તું કન્દરા પ્રેમલ અન્તરોની !
તું શુભ ન્યોત્સના પ્રણયી જનોની
ખીલી મહામંગલ શાશ્વતાર્થે.

તું પ્રેમનું મંગલ મૂર્ત કાવ્ય
ગૂંછ રહું પદ્મવ કુંજકુંજે
કેં વલ્લરીની વનવાટિકામાં
વા માલતી-મણડપની ઘટામાં !

પ્રેરણા પ્રેમી હૈયાની સનાતન વસી જગે,
એવું તારા મહી છે શું પ્રેર્યું જેણે હૃદે હૃદે ?

૧૪૦

: ૭ :

તું પ્રેમનું સ્મારક પૃથ્વીમાંહે ?
કે માનવીની નવસી કલાનો

કલાપ છે તું જગઆંગણામાં ?
 તું ભારતીની ધનરિક્તકેરો
 રહ્યો હતો શું અવશેષ છેલ્લો ?
 તું શું સદા મંગલ કાવ્યપ્રેરણા
 આ વિશ્વકુંભે કવિકોટિલોની ?
 તું મૂર્ત કાવ્ય કવિનું ચિરકાલકેરું ?

: ૮ :

રૂખી ગયો તે ઇતિહાસ—કાળમાં
 છોડી જઈ કે અવશેષ તું શા !
 રાજ હતો માનવ માનવીત્વે—
 એને હતું અન્તર પ્રેમઆર્દ્ર,
 એનો હતો વૈભવ વેદનાનો—
 એ તાજ ! તું આજ રહ્યો ણતાવી.

અમે અમારો ધ્રુવતાર જોઈ
 જતા સદા મૃત્યુપથે નિમગ્ન—
 ને રાજવી શાહજહાન એની
 એકાંતની એકલ કેડીએ ગયો,
 તું પંથકેરો ધ્રુવતાર જોઈ—
 સૂતો લઈ આદર તારી છાંયમાં !

૧૬૦

: ૯ :

તું ના કદી તાજ કળા—કલાપ !
 તું ના કદી શાંત પ્રબુદ્ધ લિખ્ખુ.

હતી તે પ્રેમની તંત્રી અનેરા ઉરવાદની
 શાહ ને શાહરાણીની પ્રેમનાં ગીત ગુંજતી.

પ્રભુએ લીન એ ગાને થયો ને. જગબાગની
મહેકાવી મંજરી મીઠી પ્રેમામૃતે નિકુંજની.
લીલાએ અન્તરો કેરી પ્રેમપીયૂષ વર્ષણે:
ત્યાં તો છૂટાં પડ્યાં જાને મૃત્યુના પાંદે અરે !

એ પ્રેમનું વાદ્ય તૂટી ગયું ને
હૂળી ગયું ગીત અનંતતામાં.
આવ્યો પ્રભુ એ સૂર શોધવાને;
મળ્યું ન એને પણ ગીત ક્યાંયે.
હિમાદ્રિની ઊર્ધ્વ કરાલમાલા
ચઢી ચઢી દષ્ટિ કરી દિશે દિશે.
ને ચંદ્રનૌકા લઈ નીર બહેણે
સ્થળે સ્થળે સંગીત શોધવાને
ઘૂમ્યો અરે માનવવાટિકામાં.

૧૭૦

તૂટેલા પ્રેમના વાદ્ય તણા તાર હતા પડ્યા,
નીરવ યમુના-તીરે સૂનકારે સુપુત્રિમાં
જોઈને વાદના તારો પ્રભુના નયને સર્ચું
અશ્રુગિન્દુ-અડો તે તું! વસુંધરા વિરે કયું.*

૧૮૧

ફો લ ક

* કર્તાના તાલેવરમાં પ્રસિદ્ધ ચનાર 'સ્વાતિ' નામનાં કાવ્યસંગ્રહમાંથી

સામે પડેલાં ઢગલાખંધ માસિકા ને સામયિકાનાં પાનાં ફેરવ્યે જાઉં છું, અપાટાખંધ ફેરવ્યે જાઉં છું. કવિતાઓ જ્યાં જ્યાં આવે છે ત્યાં ત્યાં થોભું છું; ચાર પંક્તિનું મુક્તાક પણ દષ્ટિમાંથી જટપટી જાય એમ હું ઇચ્છતો નથી. બીજા લેખો કે ચિત્રો પ્રત્યે દુર્લ્લક્ષ થવાનો મેં નિશ્ચય કરી લીધો હોય એમ બીજે ક્યાંય આંખો ઊભી જ નથી રહેતી !

ધણા જાણીતા અને અતિધણા અજાણ્યા કવિઓની કૃતિઓ સામસામા પક્ષાંમાં મૂકી જોતાં, કેટલીક અજાણી રચનાઓ વધુ મૂલ્યવાન દેખાય છે, છતાં ખિચારીને કર્તાના અપ્રતિષ્ઠિત નામને પ્રતાપે કોઇક જાહેરખબરના નીચેના ભાગમાં લપાઇ રહેવું પડ્યું હોય છે. ને પેલી ભમરાળી કૃતિ, ધનવાનની બેરીની જેમ આબૂખણોથી વીંટાઈને અગ્રસ્થાને બેસી હોય છે. કેટલાક તંત્રીઓ તો નામની જ ઝંખના કરતા હોય છે. ‘તમારું’ નામ આવવું જોઈએ, લેખ ગમે તેવો હશે તો ચાલશે મારાલાઈ !’

‘સુંવાળી’ રસદષ્ટિનો દંભ જતો કરીએ તો નમ્રપણે એટલું કહેવાનું મન થાય છે કે વિષયવૈવિધ્ય ઘટ્યું છે, વસ્તુ માટે ફાંફાં મારવાં પડે છે ને શબ્દ-વૈભવ બીજો નવો કાશ તૈયાર કરવાનું સૂચન કરે છે. જેને ક્યારે મળી છે તે વધુ બેદરકાર બન્યા છે; એના કરતાં ગઇકાલે ઊભો થયેલો નવો કવિનિશાળિયો વધુ ગિયર-મક્કમ પગલાં મૂકે છે, માલિકીનું મમત્વ એને નથી. સર્જનનો આનંદ એ જ સાચો આત્માનંદ છે એમ એ જાણે છે.

દીવાળીઅંકોની વિશેષ ભરતીને લીધે આ વખતે કેટલાંક સામયિકાને મૂકી દેવાં પડ્યાં છે. કારણકે આ વિશેષાંકોની પકવ-અપરિપકવ રચનાઓને એકીસાથે માણવાનું તો વર્ષમાં એકાદ વખત માંડ લાખમાં આવે.

આમાં દેશી ગેરસમજૂત ન થાય એટલું હું નમ્રપણે માગી લઉં છું. કેમ કે ગુણદોષનિદર્શનની જવાબદારી મોટી છે. મારાં મંતવ્યો કેટલાંકને ન્યાયયુક્ત કે તર્કબદ્ધ ન પણ લાગે તોયે આપણે કવિતાવિદ્યાસર્વાધુજીઓએ એટલું તો રવીકારવું પડશે કે ગુજરાતી કવિતાએ હજી વિદ્યુર્મય કાપનાનો બાપી છે. અનુભવની માત્રા વધારવાની છે. જીવનકલા ખીંચવવાની છે અને દરેકનાને વધુ સ્પષ્ટ સ્વરૂપ આપવાનું છે.

માધુરીના આ અંકનાં કાવ્યો પણ હંમેશની જેમ તપાસી જઈએ. ‘માનવતાની પશુતા’ (કવિત્રી ખચરદાર), વર્તમાન યુદ્ધપરિસ્થિતિને અંગે માનવતાના થયેલા પરિવર્તનનું સાચું ચિત્ર અહીં દેખી શકાય છે. શૌર્યોદ્દેશભર્યાં કાવ્યોની મોડનીમાં રમાડનાર કવિ બાળના નિરંકુશ સંસારને લગીરે પંખાગતા નથી. એમની પ્રોટર્ગલીર શૈલી કડવાશના પરિતાપને પણ કેટલા સ્થિર ચિત્તે આપણી સામે મૂકે છે.

જેની શુદ્ધિએ ધોર અસાન-અધાર હજી,
તે શું એ જ અધારને રૂપ દશે ઊતરી ?

‘પ્રિયાના સાન્નિધ્યમાં’ (પતીસ). કાવ્યની શરૂઆત જ રમતિયાળ, કસા શબ્દાડખર વિદોણી. દામ્પત્યપ્રેમનું સાદામાં સાદું લક્ષણ. ‘ત્યારથી હું મારી યજ્ઞ ત્યારથી હું તારો થયો. તારી આંખોનાં જનકુળે મારો સાથ કર્યો અને મને જીવનની નવી દિશા પ્રાપ્ત થઈ.’ પ્રભેદ પદ્ધતિમાં લાગણીઓના યદ્દાની ગૂંથણી મનોરમ. પદોશ કે અપરોક્ષ રૂપમાં કૃપાનાં એ ચાર બિંદુઓને જીવન-લગ્નની રસસમૃદ્ધિ બતાવી શકે તે કલાકાર. આપણા અનોખી કાવ્યપ્રતિભા ધરાવતા શ્રી. પતીસમાં તો એવા કલાકાર તરીકેનો બાદુ ઉઘો ગુણુ છે. ‘રહસ્ય લલ્લા’ (પૂનકાલ). ખરી રીતે તો આ કાવ્યને ‘નિશારતવન’ નામ શોભે. અહીં આપણા જ્ઞાની કિદ્દશુ અને કર્મશીલ સાધુજન રાત્રિના મૌનમાંથી અનુ-પમ સૌન્દર્યદર્શન મેળવે છે. ગરવા, મધુરા સંસ્કૃત શબ્દોની પ્રાસાદિકતાએ અલંકૃત એવું એ આખું કાવ્ય પાસાદાર છે.

ત્વક્ષતે શુભિમંતે દિવ્ય મનિઃશોભણી ખાણુ ત્વં,
ત્વં દિ ગદનગ્નિભિષ્ણી, નિયનિ, સિદ્ધ, સંભાવિની.

શ્રીમતી ઊર્મિલા દેવેનું મનોહર કાવ્ય ‘જીવનમુક્ત’ પણ આ અંકમાં મળે છે. સરલ પદલાવાયી કાવ્યમાં યત્ની જીવનની દોષ અતેરી ઝંખના સ્પષ્ટ

થાય છે. કાવ્યમાંની છેલ્લી પંક્તિઓ અતિસચોટ છે. એ પંક્તિઓમાં મુક્તિ-
વાંચ્છુ માનવની તમન્ના છે અને ચિત્રની લઘ્યતા છે,

ખીણમહીથી તોયે ફરી ફરી,
જોડે ધીમા શબ્દો, પ્રતિરવ સમા કાન પર તે
પડે ને ત્યાંથી 'કો' સપન સરખા વ્યગ્ર કરતા
સરે ચિત્તે-મન્યે ફરી સ્મૃતિ તત્ત્વાં સાધન તણી.
મહાયાત્રા માંડી : પણ નહીં શું મુક્તિ પચિકને ?

‘તમારા સદેશા’ (રમણિક અરાલવાળા) માં ‘ધાયણની મૃત્યુલવરી’
જેવો ઝટ ગળે ન જોતરે એવો સ્પષ્ટ પ્રત્યુત્તર છે. જુવાનીમાં અકર્મણ્ય વૃદ્ધત્વના
આક્ષેપ સામે આ પંક્તિઓ ફેટલી સરસ રીતે અચડાય છે !

ધણું જોયું, જોતો સતત પુરુષાર્થોની પ્રીતિમાં
રહું તો યે રાતો અટલ જગચક્રોત્થ સ્થિતિમાં,

‘કાઈ નહિ’ (પ્રેમશંકર ભટ્ટ). એકધારી સુગેય રચના, ચિત્રનો ઉપાડ જ
હૃદયંગમ. વિરહીને વર્ષાઋતુ પણ સાન્ત્વન દર્શ શકતી નથી, જિજ્ઞાસી મનોમંથન
ખેવડે છે, કવિતાના આત્મા જેવી અંતઃસ્ફુરણા જ અહીં વેગીલી બની છે. ‘વળી
વિલપવું પડે ન’ (પ્રભારામ રાવળ). ‘જધું આણું ગયું, સગાય-સમૃદ્ધિ સુધાં;
માત્ર હું અર્ધિચન રહી ગયો.’ આટલી નિરાસાને, છેલ્લી છ. ક્ષીટીનું શાન્ત
‘સમાધાન મુચિર બનાવે છે. કવિનું સમપ્રવાહી હૃદય સોનેટબંધને અનુકૂળ છે.
સોનેટને સીધી, સરસ અને સચોટ શૈલી જોઈએ, એમાં કાવ્યતત્ત્વ અમુક દબે
જોતરવું જોઈએ. ક્ષયલંગ બાદ કરતાં એમાનાં ફેટલાંક સુલક્ષણો અહીં હાજર છે

ધણી વહી ગઈ, પરંતુ વણઅંત આવે હજી
અકલ્પ્ય કંઈ રિદ્ધિસિદ્ધિ છલકત વણઝાર આ
અનંત તણી; લે ઉતારી હજી તાલરે આંગણે
વળી વિલપવું પડે ન લમણે મૂઝી હાથને !

‘કપડી લાટકતો’ (ગોવિંદ સ્વામી). પૂરી મરતીથી માણી શકાય એવી
લોલવિલોલ કલ્પના. ‘પ્રણવનિધિ હિલ્લોળ’ ને હંધામાં ઉછાળીને, અભિસારિકા
બનીને રાત્રિ આવી નીકળી છે. પ્રકૃતિતત્ત્વોનું સંવાદીપણું પણ એનાથી દૂર
કેમ રહે ? એક દૂર જોમો છં પેલો રજનીપતિ, જેને મળવા એ તલપી રહી
છે. મિલકાનો તલસાટ અને દુર્લ્લભ નગર ગ્રામ્યુડીનાં બે પક્ષાંને અસ્થિર

બનાવી રહ્યાં છે. મનોભાવની એક એક રેખા હિપ્તસાવવાનો કવિનો શ્રમ સફળ થયો છે. વિરહી પ્રણયની અવદશાને પ્રચ્છન્ન રાખીને સંયમની પ્રતિભા આગળ આવી છે.

કરી તાણાવાણા તપસહૃતિના, કે ભરી લઈ
હીરા નીલા ધોળા ઝગમગ થતા સ્વચ્છ ઉજળા,
અને સ્વર્ગગાને રજત કસળે રમ્ય વચમાં
ગૂંથી, આછો સાળુ અગળ કંઈ નક્ષત્રથી ખચ્યો
ધરી લેને અંગે
નિશા આ ઉમંગે નિજ શયનખડે પગ ધરે,
અરવ પગલે શી અભિસરે !

‘કાશી ધાટપે’ (સુરેશ ગાંધી) વસ્તુવિકાસ અંખો પણ મૂળ કલ્પના જ ચિત્તા-કર્ષક છે અને રાખ્દોની તાજગી અનેરી છે. આખો પ્રસંગ સુમધુર કલ્પનાની સહાયતાથી જીવંત બન્યો છે.

કુંકુમની આડ કરી લલાટે
પડી હતી સાંધ્ય સુવર્ણપાટે;
અને દિશા મંગલમૌન અંજલિ
દેખાંતીતી નિર્જન કાશીધાટપે.

‘શરાબની પ્યાલીને’ (જયાર્નદ દવે). વિષયને અનુરૂપ છંદોજના. સામાન્ય દષ્ટિમાંથી કવિ નવી ફિલ્સફી ધડી કાઢે છે. દુઃખોને ડામવાની, શમાવવાની એની શક્તિને શરૂઆતમાં સ્વીકારે છે પણ અંતે તો એ એક ઉર્દૂ કવિતાની જેમ દવા જ દર્દ બની જાય છે.

દવા વિશે એવી નવ નીરખી મેં, દર્દ મટવા
પછી મેં, દુસ્તાબ્ય વ્યસનરૂપ જે દર્દ જ મહા
બનીને દર્દને જીવનભરનો દાસ કરતી;
સુરાપ્યાલી ! તું તો જખમ રઝવી જખગ બનતી.

શ્રી. દુર્ગેશ શુક્લનું ‘હું મૂર્ત કાન્તિ’ કાવ્ય હિંદોગીતનો લય જળાવતાં સારું થયું છે. કાન્તિની ઝંખનાં મૂર્તરૂપે આ ગીતમાં મળે છે.

‘ધૂમ્રલેખા’ (દેવજી રા. મોદા). આની સુરેખ, સ્વચ્છ ને સુખદ છાપ જે ચિદ્ભૂમિ ઉપર પડે છે તેમાંથી કાવ્યજીવનની સુકુમારતા જ ગુંજનરૂપે રહે

છે, સુવ્યક્ત ને રખાભરેલી અનુષમ ગ્રૈલી વાણી, ધ્વનિતું મંગલ ભૂપણ બની રહી છે. કલ્પના અને 'જંદમવાહની રંગજાંબ એકમેકમાં અચ્છી રીતે ગુંથાઈ ગઈ છે. અગ્નિમાંથી નીકળેલી ધૂમ્રરેખા પાણીરૂપે ધરતી ઉપર પાછી આવે છે એ આખા કાવ્યનો વસ્તુવિકાસ છે, આજની વૈજ્ઞાનિક દૃષ્ટિ આ કલ્પનાને અસત્ય ઠેરવવા તૈયાર હોય તો 'ધૂમ્રભ્યોતિ જલપવનતું વાદ્યું મેઘ,' એ 'મેઘદૂત'ની પંક્તિને આની જોડે સરખાવી જોવી. પણ કાલિદાસના જમાનામાં વિજ્ઞાન બાલ્યાવસ્થામાં હતું એવી કોઈ દલીલ કરે તેને આ રીતે સમગ્રથી શકાય કે કલ્પના તો વિજ્ઞાનની જનની છે. અત્યારે જે નવોન્મેષભરી વૈજ્ઞાનિક સૃષ્ટિ આપણને ચક્રિત કરી રહી છે તે મૂળ તો કોઈ તરંગીની કલ્પના જ હશે માત્ર કલ્પના.

કુમાર (સપ્તેમ્બર, ઑક્ટોબર અને નવેમ્બર) વ્યક્તિત્વની જીવંત પ્રતિભાથી ઓતપ્રોત એવાં ત્રણ અંક મળીને ત્રણ જ કાવ્યો: 'એક કિલ્લાને તોડી પડાતો જોધને' (સુન્દરમ) 'સંભાવના' અને 'જિંદગી કાવ્ય દીર્ઘ' (રામપ્રસાદ શુક્લ). પહેલાંની અનુકંપા ભરી શરૂઆત—

અહીં નથી મુહૂર્ત, મંગલ પ્રદીપ ના, ધૂપ ના,
ન કુંકુમ, ન પુષ્પ, સ્વસ્તિક નથી, નથી અર્ચના,
પુરોહિત ન મૌલવી, ન અહીં મંગલપ્રાર્થી કો
ન સિલ્પશુરુ કો, નથી અગણ સંધ તજ્જોતંશો
નહિ જલદ યોજના, હમ નહીં સરંજમના;
અહો બદનસીંગ કોટ, તુજ આજ ઉત્પાતને
સમે અહીં નથી જ કોઈ કશું જે હતું હાં તદા

યદા પ્રથમ તારી ઇંટ અહિંયા મુકાઈ મુદા.

વજોરમાં કાટનું અંખું ચિત્ર ઊઘટે છે ખરું. પણ એના સંકેતોની ચોટ-વાળા ફિલ્સફી માટે તત્ત્વપાપડ આંખો તો એ બધી મંથનલીલા મૂકીને છેલ્લી પંક્તિઓને પકડવા આગળ દોડે છે. 'વર્ણનાત્મક અવલોકન શક્તિ'ની ગાળ ખાધા વિનાનું આ બેનમૂન સોનેટશુદ્ધ છંદકી ગ્રંથ છે એ ધર્મ્યોનો જેવો તેવો પરાજય નથી. સહૃદયોને આનંદમુર્છા પમાડે એવી છેલ્લી પંક્તિઓ આ રહી.

સુદર. અહ! સ્વપ્ન! રમ્ય આલિરામ માંગત્ય શું!

ઉડે ઉડતી ધૂળમાં મધુર જાંબ એ ભાવિની.

તું આ ખરતી કાંકરી મહીં ખરે નિરાશા બધી
અને ચડતી આશ બીધ્વ ગગને સુદુર્ગા બની.
ભાલે આહી ન ધૂપ દીપ કુલમાળ ના અર્ચના.
છતાં આહી ધુળેટીમાં નવવસંત-આરાધના.

‘સંભાવના’ અને ‘નિંદગી કાવ્ય દીર્ઘ’ એ એક ખીખની ‘પૂર્તિરૂપે વિલસતી’ ચિંતનપ્રધાન રચનાઓ છે. ચિંતની વિકલતા અને એનું શમન એ પ્રશ્નોત્તર સોય પાછળની દોરી જેવો સંબંધ ધરાવે છે. કવિની વિચાર-સરણીમાં માદકનાને અવકાશ નથી એટલે એમની કૃતિઓ બંધા આદર્શની નિરાશખરી શૈલી પકડી શકે છે. સુખ, પરિતાપ-હિંસાસને મુગ્ધ ભાવે જોવાની એમને દેવ નથી. એટલે અસ્વસ્થ રાગવૃત્તિ, એમના કાવ્યગુણરૂપે વિલસે છે.

વિરોધ વસમા સહ્યા, અનુભવો જગે આકરા
અસંભવ મહીં સદા લસતી કાંઈ સંભાવના;
અપ્રોતિ મહીં પ્રેમ, રનેહ મહીં વિદ્યુતિની કથા,
અસાર મહીં સાર, હિતમ તણી દીઠી સ્વદપતા.

એ જ ભાવનાના મિલન માટે તલસતી આ પંક્તિઓ—

આ શું કિન્તુ ? કવિતઝરણાં સાથ સુકાઈ ચાલ્યાં,
તેજસ્વી જીવન મહીં હતાં તત્ત્વ એ ક્યાં સમાપ્યાં ?
હે મોટાર્થ જરૂર જગમાં કાવ્યથી નિંદગીની,
હે એમાંથી પ્રતિપદ ધરે, પ્રેરણા કાવ્યદેવી;
મૂર્તિરૂપે તદપિ વિલસે એકખીખનાંથી યુગ્મ
કાવ્યે જિંદાદિલી; જિગરનું નિંદગી કાવ્ય દીર્ઘ.

જીવન એક મહાકાવ્ય છે ને કાવ્ય એ મહાજીવન છે. સુતર્કશીલ લાગણી ભર્યું હૃદય અને ખીલેલી વિચારદૃષ્ટિ આ બંને કાવ્યોમાંથી શોધી શકાય છે. લિપ્ત રહીને અલિપ્ત રહેવું; અલિપ્ત રહીને લિપ્ત રહેવું—એ સંસ્થિતિ મેળવવા જેવી છે. કવિહૃદય જોગ વિશાળ અર્થમાં સમાભાવશીલ છે તેમ કવચિત્ કિંદુરૂપે ફના સરખી સમાધારણુવૃત્તિ ધારી શકે છે.

હાર્મિ (સંપૂર્ણ, આકંટાગર અને નવેખગર). ત્રણમાં પહેલા એ ગતિના તો નવલિકાઓંકે રોક્યા છે એટલે નવેખગરનાં ત્રણ આર કાવ્યો જ એની ત્રિમાસિક કાવ્યસમૃદ્ધિ છે ! ‘ અશ્વમના મોરચા પર ’ (સુરેશ ગાંધી). ‘ અનુ-

ભૂતિ' (પારાશર્ય). 'વિદાય લેતું વર્ષ' (કાંતિલાલ પરીખ). પહેલામાં આજની યાદવાસ્થળીનું મનોવેદક વર્ણન,—અતિ શબ્દવૈભવને લીધે ક્યાંક અરપટ છતાં,—બીજા કવિઓનાં આ જાતનાં કાવ્યોમાં સારું રચાન પ્રાપ્ત કરે તેનું ગણી શકાય. કવિતાપ્રદેશમાં નાન્યતરવ કેટલી સીમાઓ સુધી પ્રવેશનું નોંધએ તે હજી આપણે ત્યાં નક્કી થયું નથી પણ એ મૂંઝવણનો એક ઉકેલ એમ મળે છે કે આવા અતિ સરસ વિષયને ગતિમાન કરવા માટે, તાલપદ ઊપડતાં પગલાંની જેમ, વિરામચિહ્નોની વાડો કુદાવીને ભાવનાને દોડાવવી નોંધએ.

ધરીક શમશે બધું પ્રલય ધૌર ધમસાણની
કલકિત કથા બૂલી નૂતન સંસ્કૃતિ જનમશે
ભુલદં સ્વરધોષણા કરી કરી કહેશે કવિ,
નવીન રશિયા તણે નવસકાર ભીનો જની
'અહીં બધું ય શાંત છે:'

'અનુભૂતિ' આખી આસ્વાદજનક રચના છે. સંસ્કૃતવૃત્તોમાં 'સગ્ધરા' જેવી લાંબી દોરી પર ચાલવામાં કવિની સ્થિતિ નટવા જેવી હોય છે. છંદચર્ચા કાવ્યમધુમાં થવી નોંધએ નહિ એમ હું માનું છું એટલે આગળ વધતો નથી. આવી જટિલ રચનામાં વિષયાંતર થવાનો મોટો ભય હોય છે, કવિ એ વટાવી ગયા છે એટલું અહીં આનંદપૂર્વક નોંધું છું. 'અખિલજ્ઞાતાંમાં એક તું શ્રીહરિ' તું ગુજન પંક્તિએ પંક્તિનો પ્રાણ છે. છેલ્લી એ પંક્તિઓએ કળશ ચડાવ્યો છે.

હો સાં સામર્થ્ય તારું અનુપમ ગીત ને તારઝંકાર તારો

કિન્તુ વાંસે મૂરીભો અનનુભૂત તનકેમ્પ તો માત્ર મારો.

કેટલું સાહજિકપણ આટલા ઉચ્ચારણમાં છે! 'વિદાય લેતું વર્ષ' ઉપલાં બેને મુકાબલે વધુ પ્રવાહી છતાં ચિંતનપરાયણ છે. 'સ્નિગ્ધગર્ભિભાવ્યભાવે' જેવા લાંબા સમાસની અહીં જરૂર નહોતી. કવિનાપ્રિય વાચકને પણ આવું ગમવાનો સંભવ જોછો. સદાને માટે દૃષ્ટા પડવાનું દર્દ, ફિસ્સરીની આછી છાંટ છતાં કશે અગમ્યવાદ નહિ. 'મરણુધટ વાગી રહ્યો છે, હું' તો હવે જાઉં છું, સાથે રહ્યાં, માણ્યું તેનાં સ્મરણો સિવાય બીજું મારી કને શું હોય? તમે મને વિદાય આપજો પણ રેતાં રેતાં નહિ. કાળચક્ર તો ફર્યા જ કરે છે એમાં મારા દુઃક આયુષ્ય માટે શો શોક? મને તો જન્મથી યે મૃત્યુ અધિક પ્રિય છે.'

ગમે જનમ ને વળી, મરણ તે મરી થે પ્રિય.
લલે ક્ષણિક તોય તોય ઉર માહરે હું લઉં;
કરે ખતમ જિંદગી ચમક દિવ્ય દેશે ધરી
પરી દીપ પતંગિયું: ક્ષણિક એય ના ભવ્ય શું?

મૃત્યુ પ્રાપ્તિની પ્રત્યક્ષ સદ્ગતિ, ખીજને માર્ગ કરી આપવાની ઉદારતા, ચિત્તગમ્ય કરાવ્યા એ બધું જતાવતા મારે જે જાતની છવંતી લાપા નોંધએ એ એના કર્તાને સાધ્ય છે. આવાં શક્તીદી લાવવાળાં કાવ્યો એ 'પ્રેરણા કાવ્યો' છે. I have lived my life;- that is all. After my peace in Death, I shall know nothing !

પ્રેરણાકાવ્યો વાંચીને એક સુવિવેચકે એવું કહાનું રમરણ છે કે 'આ તો પ્રયત્નપ્રેરિત-પ્રયોગ-આરમ્ભદશાનાં કાવ્યો, એમાં પરિપક્વતા આવવાનો સંભવ ઓછો.' પદ્ય-અપરિપક્વ તો મતદેરીનો વિષય છે. વધુ પગથિયાં ઊતરવાનું નોખમ ન ખેડનારા પાણી ન જ પી શકે. નોંધ પણ ન શકે. સિદ્ધિ સુધી એ વિષય પહોંચ્યો નહોતો એટલું શીઘ્રરીએ તોપણ જે કાંઈ છે તેમાંથી કવિતાના ઉત્તમાંશો શોધી કાઢનારા કેટલા ?

આરામ (દીપોત્સવી અંક): પરિચિત અપરિચિત કવિઓનાં કાવ્યો, મોટી સંખ્યામાં આ અંકમાં મળે છે. સંપાદકે ચૂંટણીમાં થોડીક ચીવટ ગ્રાળી હોત તો, જે કેટલાંક મંદબ્રાણુ કાવ્યો આડઅવગાં પેરી ગયાં છે તેમાંથી અંક ઊગરી જાત ! 'વૈશાખ વદ ૧૦' (નવોદ). લક્ષ્મણનનું રમતિદર્શન, સાચાં સવેદનોવાળું છતાં જૂની લઘુમંથો નીકળી શક્યું નયો! આવાં કાવ્યોમાં પણ, સ્વાભાવિકતા દેશવટે ભોગવે એ કેમ પોસાય ? 'કહું હું મને' (મન-મુખજાલ 'ઝવેરી') 'અમે' (આદરામણ) 'કયા પસંદ હય ?' (પતીલ). ઉલ્લાસમિશ્રિત આંદર્યાદિ લઈને લાગત થયા છે. જેમણે 'પતીલ'ની ઉર્ફ-રચના એમનાં ખીજાં કાવ્યો જેટલી જ મર્મયુક્ત અને અર્થપ્રચુર છે.

તુમે શુભ પસંદ હય યા શુભકી જૂ પસંદ હય ?

દોહન પસંદ હય કિ આખર પસંદ હય ?

આવાઝ હય પસંદ યા ભુલભુલ પસંદ હય—

કહિયે, દિલ પસંદ હય કિ આરઝૂ પસંદ હય ?

‘જીવનસિદ્ધિ’ (ગોચિદસ્વામી) ‘નાનકડી’ (કેશવ હ. શેક). ‘તલ-સાટ’ (અશોક હર્ષ) આ ત્રણે કથા જ સંઘર્ષણ વિનાની દારિદ્ર્યપૂર્ણ કૃતિઓ છે. સમાજને નવું ધડતર દઈ શકે એ પ્રકારનું તેજોમય વિચારધન જીવનના વિશાળ અંતઃકરણ અંદરે અનુભવદ્વારા વ્યક્ત થશે ત્યારે જ જીવન કવિતા-સર્જન શક્ય હશે. આ ફક્કાટ કે તલસાટ તો પહેરેલી પાંખોનો છે, ઉમેલી પાંખોનો નહિ. ‘આંખને ઉપાલંબ’ (રમણિક અરાલવાળા). ‘નારી’ (પૂન-લાલ). આ બે સર્વાંગસંપૂર્ણ રચનાઓ આખા અંકની શોભારૂપ છે. પહેલીની મુખ્ય કલ્પના જ ચિત્તાકર્ષક છે ને વિધાન એમના લાક્ષણિક સુકોમલ સ્પર્શ-નથી કટાક્ષલયુત જે વાતાવરણ જમાવે છે તે આલ્હાદક છે.

પ્રકાશની હે સ્વયમેવ પુત્રી !
પ્રકાશના મારગ ચીંધવાને
ધડી તને ના ધડનાર થોભ્યો
ઘેરે ઘેરે ન્યાળવા બે ધડી થે
ચારી તારી સ્વૈર અધાર સાથે.

આવી ‘અણુજંપ આંખડી’નાં તોફાનો સાંખી ન લેવાની પ્રતિજ્ઞા ક્યાં પછી શું કવિની તમામ ઉત્કંઠા સમી અય છે ? ના.

ધાકયો તારી ગાઇ ગર્જવી ગીતા,
છતાંય મારે એક વાતે તું સીતા;
સીઝાઉં ખીન્નઉં છતાંય રીઝતો
તારી મારી એક લાખેણી પ્રીતે
જેના પ્રાગલ્ભ્યે હજી તું અજીત.
એ નાનકા તોય વિરાટ કારણે
સહી રહ્યો છું મુજ દેહ-પારણે.

લાં જાગૃતિનો પવને પડી જતો
છતાંય તું એકલી એકલી અહો !
ફરકાવતી પાંપણના સટોને
તરે જતી કેંકે કણો કદી કદી !
શાં સખ્ય તારાં તતકાલનાં સખિ !

ને છવને છે ધ્રુવ આશ મેં લખી
કે આમ આવા રસ—સાગરોના
પ્રવાસથી પકવ બનેલ આત્મા
જેને તું આજે કર માલી દોરતી
તે કાલે ના શું તને દોરશે 'કે ?

સહર્ષ સાંખીશ

સમુદ્રમાં ભુદ્ભુદશાં તુફાન,
ગાતો આશાનાં અવિચ્છિન્ન ગાન.

‘નારી’માં સ્ત્રીપ્રશંસાનું નવું દૃષ્ટિબિંદુ અહીં સૌમ્યભાવે રજૂ થયું છે. સંસ્કૃત કવિઓની નારીપૂજાભાવના આમાં વિસ્તૃત બની છે એટલું જ. કવિ એમનાથી વધુ આગળ ગયા નથી. અન્નજત કેટલાંક અંગે સારાં ખીલ્યાં છે.

દાસી નથી એ પુરુષોપજીવી;
સમ્રાજી એ પૌરુષના પ્રદેશની
ભૂભંજ માત્રે ય અવાક એની
વર્તાવતી આણુ અખંડ મંગલા.

નામેજ નારી અગ્રજા, ન અન્ય વા
એને ઉરે છે સદ્ગુણ, પછાડી
છુપાયલું જોજ અગ્નિ એવું
જે વજ્રને થે નમતો પદ્મવતું.

વ્યવહારિક દુમાશ અને ગ્રહકાર્યદક્ષતાને વીટીને આખી કૃતિ જૂના વિચાર-અંશેને જોગવી રહી છે એને દોષ ગણીશું કે ગુણ ? કવિને નવતર શૈલી સાધ્ય છે પણ દંડપનાની સંછવની એને પાર્શ્વ શક્યા નથી એટલે જ શ્રેમની કવિતા કાઢીલી નવવધૂ કરતાં તપસ્વિની રહેવા સરખાઈ હોય તેમ લાગે છે.

છે વંદનીયા શુભ સેવનીયા
નારી અપૂર્વોદ્ભવ સાગરાંજિણી;
સૌંદર્ય સંરક્ષક ગીદાર મહોરતી.
સ્ત્રી સ્વર્ગની કલ્પલતા ધરાતલે.

‘પ્રજ્ઞાપદ્મ’ અને ‘ગુજરાત સમાચાર’ (દીપોત્સવી અંક): એક એક દાખ્યને

માટે એક એક પાતું લખીએ તોયે એને ન્યાય આપ્યો ન કહેવાય એવી પ્રચુર કાવ્યસામગ્રી આ અંકમાં ભરી છે. ‘જીવન હિડોલ’ (ખચરદાર) અપ્રસિદ્ધ ‘મનુરાજ’ નાટકનો ગીતખંડ, બીજા કેટલાક અંકોની જેમ આ અંકમાં પણ અગ્રણી બન્યો છે. ‘તૃષ્ણુકા’ એડે આપણે પણ લલકારીએ કે,

જીલ સુકાય અને પડે રે કંઠે પળપળ શોષ;

નવસે નદીનાં નીરથી યે ના ભિજવા ન દઉં ઉરકોષ;

ભિજે ત્યાંજ સુકવિયેરે!

બૂલે છે જીવનહિડોળ, અમે સામે બૂલવિયે રે!

‘વાંછવું શું વિશેષ?’ (સુદરજી બેટાઇ): ‘પરમ સન્યાસ’ (પૂજાલાલ): ‘મંથન’ (બાદરાયણ) મંગલ ચિંતનશ્રેણીમાં રાયતી આ ત્રણે કૃતિઓને એક સાથે જ વિચારથી યોગ્ય ગણું છું. અર્થઘનતત્ત્વનું પ્રમાણ ત્રણેમાં સર્વિ-શોષ છતાં શૈલીમાં જરીકે શિથિલતા આવવા દીધી નથી (૧) સંસ્મરણોની પરંપરા પાછળની નિર્મલ કંખતા કેવું સુભગ રૂપ ધારણ કરે છે!

તે આટલું જ નવ જો નિરમેલ મારે

તો જો મળે કદીક જાણક એક માત્ર,

રે જોટલો જ યદિ થાઉં પ્રસાદપાત્ર,

તો આ ભવે ભગિનિ! વાંછવું શું વિશેષ?

(૨) તપોમય સ્થિતિ જ વધુ ઉચ્ચ જીવનની જનની છે એવું પ્રતિપાદન કરતી પંક્તિઓ.

નહિ જ નહિ દેવ! શાંતિશયનીય નિર્વાણનું

અકેલ જહિં સેવવા હૃદયને શિલાનું કરી:

ત્રિશટ મુજ જાતનાં વિવિધ અંગજીવો બધાં

તજીશ નહિ એમને મરણચાતનાઓ મહીં.

પ્રભોધીશ બની પ્રભુદ્ધ; ભઈ ગોદમાં જીવ સૌ

કરીશ પછીથી પ્રવેશ અહીં જહાંનિર્વાણમાં.

(૩) ‘બાદરાયણ’ એથી જરા જુદું વિચારે છે પણ મંથનકાળ પછી જે સ્થિરતા અંતરને વશ કરી લેવાની છે તેનો સ્પષ્ટ ખ્યાલ આમાં નથી?

અસત્યને કૂટ પ્રપંચ કરાં

જાળાં રચ્યાં માનવજુદિ વિસ્તાર્યાં;

આ દંભાનાં પૂજન ધર્મનીતિમાં
સત્તા તણા સોર પ્રસંડ ગાગતા,
પ્રજા પ્રજાનાં હજી વૈર જાગતાં
નિર્દોષનાં રક્તથી ભૂમિ ભીની
હજી થતી, શસ નવાં નવાં સજી
સંહારવાનાં, જગ ઘેલણમાં
સંહારનાં તાંડવમાં વિજ્ઞાસતું.

ન મંથન સમે ભલે પલુ સદાય વિપ્રજાળ શે.
ત્યહી પ્રગટી એકલી સતત આ હજી બાગતી ?
ન રત્ન કંઈ અન્ય એ મથનમાં કદી સાંપડે ?

બાકીનામાં 'અધારદેશ' (મુરલી હાકુર): 'વાંસળી' (રમણિક અરાલ-વાળા): અને 'રાધવતું હૃદય' (મુન્દરમ): 'કાં શોપતો ?' (મનસુખલાલ ત્રવેરી): આટલી હૃદયતરપથી રચનાઓ છે. કાવ્યરત્ન-ખાણમાંથી બહુમૂલ્ય કૃષ્ણએને જ અહીં ગણાવી છે. બાકીનીનો ઉલ્લેખ, પાનાંની મર્યાદાને લીધે થઈ શક્યો નથી.

નવચેતન (દીવાળી અંક): સહયોગી વિગેયાંકાને મુકાબલે સાવ જ ઓછાં, છતાં વૈવિધ્યવંતાં એવાં ચાર કાવ્યો આ અંકમાંથી મળે છે. 'દેવોનું જ્ઞાન' (ખજરદાર): 'બોલી સવાર' (મુન્દરમ): 'ભરમરેખા' (રમેશ્વરશિખર): 'ભલે' (ગુલાબદાસ ઓકર): પહેલા ગીતકાવ્યમાં શ્રદ્ધાનો વ્યાપક મગ્નિચાર, દરખનાનાં સંવેદનમાં પ્રગટ છે. સંત મોઝીઝને જેવું વિરાટદર્શન થયું હતું ત્યારે જ્ઞાન નહોતું રહ્યું તેમ—

પ્રભુ બેઠા છે જગ માથે,

જગ નિર્ભય આશ્રયું જાય:

જે નૂર મળ્યું તન સાથે

તે કાચી ના પકાણ.

માનવીનું બાવિ તો એના અંતરમાં જ છુપાઈને રહ્યું છે, એ પરમ પ્યનિથી આખી ગીતકૃતિ ધન્ય બની છે. સૌન્દર્યદર્શનમાં રાચતી 'બોલી સવાર' એ મુન્દરમનાં એ ગતનાં બીજાં કાવ્યોની જોડાએડે જોવી રહી શકે એવી લાક્ષણિક રચના છે. 'સુપુટ અંજો' વાળી 'ભરમરેખા' તાનકરણ

લાવલીવાથી શોભતી ઊંચી કૃતિ છે. દૈન્યની શક્તિવડે ઊઝળાં એવાં સૌ સત્તાશીલ તરવો ઉપર છેવટની લીટીઓ સામે કટાક્ષ કરી જાય છે.

તેવી રીતે મંગલ ધન્ય કે દિને
આ સૃષ્ટિનાં જીવનપોથી સર્વ સૌ
આજે છુંદામ્, ક્યડામ્ ઠેસે
સત્તા તણે ને ઉપહાસ વેડે
બળી જળીને, કળળી વ્યયાથી
તે જળીને, આંધી મહી મહી કે
સંહાર ગાતા ઉર રૂઢ કેરે
સંસારની ધોર સ્મશાનભોમે
શોભી ન રહેશે બની ભસ્મરેખા ?

‘ ભલે ’ પ્રિયાપ્રસાંસાની સ્વભાવિક ખુમારીથી જોતજોત છે. પ્રત્યેક પંક્તિમાં ઉચ્ચ પ્રકારની પ્રતિભા ચમક્યા કરે છે. એવી પ્રતિભાની સાથે સમજણપૂર્વકનું સૌન્દર્યદર્શન અને વિચારોનું જિંડાણ ભજે તો આવી રચનાઓની ગુણવત્તા ખરેખર ઘણી વધી જાય એમ મને હમેશાં લાગ્યા કર્યું છે.

એ જ અંકમાં છપાંપલાં ‘ ત્રણ ગીતો ’ની બંગાળી લટણુ વિશે એક બે વિચાર આવે છે. એ જ ગીત કે એનાં જેવાં બીજાં બંગાળીપ્રેમી ગુજરાતી કવિ લેખકોનાં ગીતો વિશે એમ કહી શકાય કે ત્યાં સુધી એ બધાં ગીતો એની મૂળ સુરાવટમાં ગવાતા ન સાંભળીએ ત્યાં સુધી એ રંગવિનાનાં ચિત્રો જેવાં લાગશે. લહેરાતી રેખાથી નિરુદ્ધેશ દોરેલું ચિત્ર-રંગવિનાનું અધૂરું હોય એવી એ બાપડાં ગીતોની સ્થિતિ છે. કલાકારે એને ક્યા રંગે રંગી માનસજાળીમાં સુશોભિત કર્યાં છે એ જાણવું વાચકથી તો ન જ બને. અધૂરામાં પૂરું એનો વચ-છદો, વૃત્તો, ગૂંથણી, સ્વરમાંડણી જે કહેવાતું હોય તે-પ્રથમ શ્રવણે અગુજરાતી લાગે એટલે ગીતનો મર્મ અને એનું વાતાવરણ રખડી રહે. એની સ્વરલહરીઓ એવી લપસણી ખરી પણ અર્થને ભોગે એને, એના અગાધ્યા શબ્દોને વરા થવાનું ગુજરાતી કવિને તો ન પાડવે. આપણને તો ગુજરાતી કંઠને શોભે એવું મૌલિક ગીતસર્જન નોઈએ; પછી એ અનુભવમાંથી આવે, ઊર્મિમાંથી આવે કે ચિંતનમાંથી આવે. છદોબદ્ધ રીતે ન આવે તો-ભલે ભજનનાં હાગમાં આવે, લોકગીતમાં આવે. પણ શુદ્ધ ગુજરાતી

સ્વરૂપે જ આવે, આપણું લયમાધુર્ય તે સર્વોત્તમ છે: એ ઘંટી સાથે, કાશના કિચ્છાટ સાથે, હીચોળાતાં ઘોડિયાં સાથે તાલગદ્દ રીતે લળી શકે છે. એને ઘૂઘરા બાંધીને નાચતાં શીખવું પડતું નથી. માથે ખાલી ગાગર મૂકીને અભિનય કરવો પડતો નથી. એના પગમાં તો રૂપાંતી ઘૂઘરીઓ ધમક્યાં જ કરે છે. મોતી ભરેલ ઈંદોણી વિનાનું એનું માથું સૌભાગ્યશૂન્ય નથી. આટલું જ આપણે વિચારીએ તો ઘણું ક્યું કહેવાય.

સુવાસ (સપ્ટેમ્બર, ઓક્ટોબર અને નવેમ્બર): આ મધુસંચયવેળા સપ્ટેમ્બરનો અંક નજર સામે નથી એટલે છેલ્લા બે અંકોનાં બે જ કાવ્યોનો ઉલ્લેખ અહીં ઉચિત ધારું છું. બાકીનાં ચાર છતો કાવ્યપ્રકાર મુગ્ધ કરે તેવો નથી. અર્થબોધકતા બાદ કરીએ તો પણ જેનો લય શિથિલ હોય એવી ગેય રચના કરતાં અગેય રચના કાંઈ ખોટી નથી. વિચારવણાટને ગૂંથવાની હથેલી કાચી હશે તો ગેયતાને ગોથું ખાઈ જતાં વાર લાગવાની નથી. એની એક બે નમણી કૃતિઓ આ અંકમાં છે એને ઉદ્દેશીને આ લખું છું. 'હિટલરને' (પ્રભુસાક્ષ શુક્લ) શબ્દભારે વાંકી વળી ગયેલ આ કૃતિ મૂળભાવને ખેડે થવા દેતી જ નથી. હિટલર વિશેની માન્યતા, એના જીવનચરિત્રમાંથી શોધી કાઢેલી કે પ્રચારકોની અતિશયોક્તિમાંથી બીજેલી અહીં ગુર્જર કવિતારૂપે આવી છે. હિટલર હતો કુરાળ ગિતારો એને મૂળથી જ જુગુપ્સાજનક ચિત્રો ગીતરવા ગમતાં. નાનપણથી જ એના લોહીમાં એ વસ્તુ ઘર કરી બંધ હતી. તે પછી એણે પાંછી ફંગોળા દોધી અને રુધિરતરંગ્યા પ્રસંગને ગોતર્યો એ બધું નો મુવિદિત છે.

નીલામ્બર મુપેશ પત્ર કુસુમો ચક્રી રાજતી,
મુહાગી ધરતી તણું ફલક રક્તથી રંગવા
રમ્યું મનુજમુદ્દ આ, પત્રયસંહિતા કંપક !

'પંખીઓ' (દેવદાસ મોદા). આંખને તેમ જ અંતરને ગમે તેવું જગમી કાટિનું ચોનેટ છે. આછી કંપના છતાં વાણીની પ્રવાહિતા જાળવીને એમની કૃતિઓ સારો આદર પામી છે. 'તમે અમને બંધી રીતે ગમેો દો.' કવિ પંખીઓને પ્રભોધે છે. 'માવ નથી ગમતું તમારું ઉડવાનું.' આટલી હેતાળ ઈર્ષ્યા એ પહેલાં અટકવું સ્વરૂપદર્શન. 'તમારી દયાના અમે લિખ્યુઓ' હવે પંખીઓ ઉત્તર આપે છે 'એવાં અપ્રાણ-અજોડ ઉપર તમારે અવરૂપા

કરવાની હોય નહિ; અમને પ્રણપણનાં જીવન જીવનાગને, આટલું જીડવાનું મળ્યું છે એટલુપે સદન નથી થતું તમારાથી?' સરસતા એક સરખી આખા કાવ્યમાં વ્યાપી છે. રંગદર્શી શૈલી હજી એમની પકડમાં આવી શકતી નથી એટલે 'અમૂર્ત' રમણીયતા' અને 'કૌતુકપ્રિયતા' એમની રચનાઓમાં શોધી કાઢવી મુશ્કેલ છે. વિષયની મર્યાદા, સાલ્તિક મનોભાવ અને બેકાકુ કલ્પના આટલું એમની 'અત્યારમુધીની કૃતિઓમાં દેખાય છે.

બેધડી મોજ (દીપોત્સવી અંક): પાનાની ગણતરી પ્રમાણે કવિતાઓ થોડી છે. અને એટલીમાંથી પણ કાવ્યમધુ જેમાંથી મળે એવી તો ચાર પાંચ માંડ નીચળો શેકે. 'દિવ્ય પ્રતિજ્ઞા' (કવિશ્રી ખચરદાર): 'જીડને' (બાદ-રાયણ): 'કહ્યું કેમ રે મને?' (મનસુખલાલ ઝવેરી): 'દિવ્ય પ્રતિજ્ઞા' માં જાડી મહેઞજા અને પ્રસન્ન અસંતોષને કટાક્ષપૂર્ણ વાણીમાં કવિશ્રીએ અહીં વ્યક્ત કર્યો છે. એમનાં ગીતોનો સર્વોત્તમ ગુણ તે સરસતા અને ગરખી જેવા નિત્ય પ્રકુલ ઢાગનું વાહન અહીં એકરૂપ બન્યાં છે.

મારે લાખ લાખ આંખના પ્રકાશ હો નાથજી!

તોય મારી આંખમાં શી ઝાંખ જો?

મારે લાખ લાખ રોડના ઉડલાસ હો નાથજી!

તોય વીંઝી કેમ બીડે પાંખ જો?

મારે લાખ લાખ આંખના પ્રકાશ.

આશાવાદી જીવનસંગીત સ્વરોને જદલે ભક્તહૃદય નિરાશાની ભૂતાવળ શામાટે આગળ કરી રહ્યું છે એમ આપણને ઘડીભર લાગશે, પણ એ સાચું નથી. લડીમયો હારી ખેડેલા યોદ્ધાની પણ આ વાણી નથી આ તો છે શ્રદ્ધાને ફરી સચણે ચડાવવાની લગની. વિકસિત વિપુલગંભીર ચિંતનશ્રેણી આખા ભજનમાં એકસરખી પથરાઈ રહી છે.

'જીડને' વધુ કલ્પનાશીલ નહિ એવું સંવેદનભર્યું સારું, સુરેખ ચિત્ર છે. કોઈ સ્વજનને અર્પણ કરેલા આ કસબમધુર સંબોધનમાં કોઈ મહિમાવંતી અર્થ નિષ્પત્તિ નથી છતાં એવું પ્રવાહીપણું ચિત્રગમ્ય છે.

આલને આસનથી દૂર જીડને રે

પંથમાં આવશે નહિ અવરોધને.

દૂર દૂર જતાં અમેને ભૂલશે રે

અંતર એકલું રહેશે રાધજો.

રાશું રાશું ને જોશું ઊડવું રે.

‘કહું કેમ રે મને?’ એ આખા અંકનું સૌથી વધુ મનોહર કાવ્ય છે. ઉત્કૃષ્ટ રંગદષ્ટિએ કવિતાનો ઉપાડ થાય છે. કવિ સરોષ કવિતાસજનીને ઊધડી પી છે.

સજની, મુજને સ્મર્યો કશે ?

સ્મરિયો તો કહું કેમ રે મને ?

કહું તો પછી નેત્રની તવ

નવ સીમી દરુણા કશે જ તે ?

વિધિદાધું આ કેવું વૈષમ્ય ? અને વૈષમ્ય વધતું ચાલે છે.

તુજને સમગ્રાય ક્યાંથી આ

દરુણા માનવ મર્મ વેધતી

મુજનું દાણુમાત્ર ઝાંઝવું ?

સહરા તો સખિ ! સદાયનું.

અને વિચારોમાં જરીકે હૃદયતા નહિ એવા સંયમી ઉપાલંભો ! કૃતિ સંગીત-પ્રધાન નહિ છતાં ડાહ્યાન પુષ્કળ. રચનાને વિદ્રહભોગ્ય કરવા તરફ કવિનો ઝોક ખરો પણ આમાં તો અમળણે લોકોત્તરતા આવી ગઈ છે.

એકવિધતા, અનુકરણ અને વધુપડતી વિદ્યતા જેમાં ભારોભાર દેખાયાં એવી અનાવડોને અહીં વિચારી જ નથી. ઝાંઝિયાંમાંથી ‘મધુદોહન’ કરવું કેવી રીતે ? કેટલાક પીઠ પડિતોના કાવ્યાડમ્બરને પણ પાછલી પંગતમાં ધકેલી દેવો હચિત ગણ્યો છે. એ વૃદ્ધ વૈરાગ્યનો અને જુવાન જનમેજયો વચ્ચેનો સનાતન ક્યાલો હવે ચોખ્ખવટની સીમા ઉપર આવી ઊભો છે. સર્જનવ્યાપાર, બુદ્ધિવ્યાપાર અને ચિંતનવ્યાપારનાં પ્રચારક તરવો જે માનવતાની ક્રામલ ઊર્મિ-ઝોને દાખી દેવામાં પ્રવૃત્ત હોય તો મારી દષ્ટિએ એ ખરાખર નથી.

કાવ્યકૃતિઓ : સંજ્ઞાવિચાર

દિ. ગ. અંજારિયા

જૂદી જૂદી પ્રતિનાં કાવ્યો માટે જૂદાં જૂદાં નામ હોય એ સ્વાભાવિક છે. સંસ્કૃતમાં મહાકાવ્ય, ખંડકાવ્ય, મુક્તક, અષ્ટપદી વગેરે સંજ્ઞાથી જૂદી જૂદી પ્રતિની કાવ્યકૃતિ ઓળખાય છે. અંગ્રેજીમાં પણ સંજ્ઞાવૈવિધ્ય છે. ગુજરાતી કાવ્યો કાંઈક સંસ્કૃત નમૂના પરથી અને હમણાં હમણાં અંગ્રેજી નમૂના પરથી લખાય છે અને તે પ્રમાણે જૂદાં જૂદાં નામ આપવામાં પણ આવે છે. સંસ્કૃત પરથી મહાકાવ્ય, ખંડકાવ્ય, મુક્તક એ નામ ગુજરાતીમાં પણ વપરાય છે. અંગ્રેજી પરથી સોનેટ, એલેજી, લિરિક વગેરે નામો પ્રચારમાં આવી ચૂક્યાં છે. સંસ્કૃત નમૂના પરથી મહાકાવ્ય ગુજરાતીમાં તો એકાદ એ જ છે. શ્રી. દોલતરામ કૃપારામ પંજા કૃત ઈન્દ્રજીતવધ કાવ્ય અને શ્રી. ભીમરાવ બોળાનાથ કૃત પૃથુરાજ રાસા (અપૂર્ણ). ખંડકાવ્ય નામ ગુજરાતમાં બહુ સ્તીકાર પામ્યું નથી. સિવાય કે શ્રી. હરિલાલ હર્ષદરાય ધ્રુવ કૃત કૌમુદીમાધવ, મતંગનેન્દ્રા અને માલતી-સંદેશ. સંસ્કૃતમાં મેઘદૂતને ખંડકાવ્ય કહેવામાં આવે છે તેથી મેઘદૂતના અનુ-કરણરૂપે લખાયેલાં કાવ્યોને તે નામ આપી રાકાય. પરંતુ, ગુજરાતીમાં મહા-કાવ્યો તો હવે લખાતાં નથી અને સંસ્કૃત નમૂનાનાં ખંડકાવ્યો પણ લખાતાં નથી. સંસ્કૃતમાં મુક્તક કહે છે તે જાતનાં કાવ્યો લખાતાં જ આવ્યાં છે અને હજી લખાય છે.

મુક્તક કાવ્ય છે—કાવ્ય હોવું જોઈએ—એટલે કાવ્યના ઘણા ખરા ગુણો તેમાં હોવા જ જોઈએ. જો ઘટતા કાવ્યગુણ ન હોય તો મુક્તક કાવ્યપ્રતિષ્ઠા મેળવી શકે નહિ એટલે તેવી કૃતિને મુક્તક નામ આપવું એ પણ યોગ્ય જ ન કહેવાય.

એક જ વિચાર, ચમત્કારિક રીતે, એક જ શ્લોકમાં, કાવ્યરૂપે ઉદ્ગાર પામ્યો હોય તો તે મુક્તક કહેવાય છે. તેમાં નર્મહાસ્ય હોય, કરુણ હોય, શૃંગાર હોય,

વીર હોય, ગમે તે રસ હોઈ શકે, પણ રસ તો હોવો જ જોઈએ. જો કાવ્યત્વ ન હોય, જો રસ ન હોય તો માત્ર જોડકણું જ કહેવાય, મુક્તક નહિ. આવાં જોડકણાંમાં પણ ઘણીવાર આનંદજનક સત્ત્વ હોય છે. અંતર્લોપિકા, બહિર્લોપિકા, છત્રબદ્ધ, ચામરબદ્ધ, કળાટબદ્ધ, નલાબદ્ધ ત્રગેરે ચિત્રકાવ્યનું નામ પામતા બધા અને તેને મળતી કૃતિઓ, આનંદજનક, વિશ્વમયકારક, ચમત્કૃતિવાળી હોવા છતાં તે કૃતિઓ 'કાવ્ય' બાગે જ ગણી શકાશે.

આંહી એટલું કહી લેવાની જરૂર છે કે કાવ્ય અને અકાવ્યને જૂદાં પાડવાં એ નિષ્ફળ શ્રમ છે. કાવ્ય એ રસનો વિષય છે. રસનો આસ્વાદ વાણીથી પર છે, તે તો માત્ર અનુભવગમ્ય છે. વળી ખાદ્ય રસમાં જેમ ખટરસમાંથી કાઢતે એક ગમે તો કાઢતે બીજો ગમે, તેમ સાહિત્યના નવ રસ સંબંધે પણ થાય છે. અમુક વાચકને જેમાં ખરો દરુણ જણાતો હોય, તેમાં બીજા વાચકને રસ જ ન લાગતો હોય. સહૃદય વાચકો ખરા પરીક્ષક છે. સહૃદય કોને ગણવો એ ચર્ચામાં ઊતરીએ તો પાછા, રસની વ્યાપ્તમાં થાય છે તેમ, કૃદાવાદમાં જ તણાઈએ. 'રોહમુદ્રા'ના બધા દોષો સ્વીકાર્યા પછી પણ મને તે કૃતિમાં કાવ્યત્વ-ઉંચી જાતનું કાવ્યત્વ લાગે-કદપના, ચિંતન, તર્કના તરંગ અને વિષયનિરુપણમાં મને તે સોએ સો ટકા કાવ્ય લાગે. છતાં કેટલાક સહૃદયોને તે કાવ્ય કંટાળાભરેલું અને બહુ સાધારણ લાગે છે. તેવું જ રસની બધી વ્યાપ્તમાં બનવાતો સંભવ છે. આવું હોવા છતાં 'પંચમાં પરમેશ્વર' હમેશાં છે જ, અને યોગ્યતાનો સત્કાર થયા વિના રહેતો જ નથી.

શબ્દચમત્કૃતિવાળી કૃતિઓને આપણે બાદ કરીએ તો પણ અર્થચમત્કૃતિવાળી ઘણી લીટીઓ કાવ્યનામને માટે લાયક હોય છે-અલબત્ત, ઉચ્ચ કૃતિત્વ ન હોય, પણ ઉપદેશ કે બોધ કે આનંદ આપનારી, અન્યોક્તિ, અત્યુક્તિ, વ્યાજસ્તુતિ, કે એવા અલંકાર દ્વારા સ્પષ્ટ અર્થને સ્પષ્ટ રીતે દર્શાવે કરનારી, ગુજરાતીમાં ઘણી ઘણી કવિતાઓ મુક્તક નામ સાર્થક કરે તેવી છે. એક રીતે જોતાં અખાના છંદાઓ. શામળના છંદાઓ, દલપતરામના મનહર અને બીજા એકેક શ્લોકરૂપ કૃતિઓ એ બધાને મુક્તક નામ અવસ્ય આપી શકાય.

દલપતરામના ખૂબ જાણીતા થયેલા મનહર છંદ-સાંમેલું બનવે તો હું જાણું કે તું શાણો છે, અન્યનું તો એક વાંકું આપનાં અદ્ધાર છે વગેરે એક જ છંદમાં સંપૂર્ણ અર્થ સ્પષ્ટ રીતે અને રમૂજ પડે તેવી રીતે જણાવનારી

કૃતિને મુક્તકં ખુશીથી કહી શકાશે. હાલના કવિલેખકો પણ કોઇ કોઇ વાર મુક્તક લખવા પ્રેરાયેલા દેખાય છે. શ્રી. રામનારાયણ પાંડે 'શેષ'નાં કાવ્યોમાં એકથી વધારે મુક્તક હાવેલ છે.

૧ રૂઝવે જગના જખ્ખો આદર્યાને પૂરાં કરે,
ચલાવે સજિનો તંતુ, ધન્ય તે નવયૌવન.

નવયૌવન વિષે એક લાંબું કાવ્ય લખવાને બદલે આટલી બે લીટીમાં—એક મુક્તકમાં—સરસ સંપૂર્ણ અર્થ અને ભાવ પ્રકટ થઇ શક્યાં છે.

શ્રી. ઉમાશંકર જોષીએ પણ કેટલાંક મુક્તકો લખ્યાં છે.

ભૂતના સંસ્કૃતિતારે વર્તમાન ગુંથી રહું,
વર્તમાન મધુસ્વપ્ને ભાવિની ઝંખના કરું.

ના જેવાં લખાણ કવિલેખકો દ્વારા મળ્યા કરે છે.

મુક્તક નામ બરાબર સાર્થ થાય તેવા લેખો હજી થાય છે એ તો માત્ર આકસ્મિક વસ્તુસ્થિતિ જ છે. ગુજરાતીમાં હવે સંસ્કૃત નમૂના અમાણે કાવ્યો ઘણાં થોડાં થાય છે.

મહાકાવ્ય સર્ગબંધ હોયું જોઇએ, તેમાં નાયક શર, સદ્વંશવાળો, કે ક્ષત્રિય અને ધીરોદાત્ત ગુણવાળો હોવો જોઇએ, શૃંગાર, વીર કે શાંતમાંથી એક રસ અંગી હોવો જોઇએ, એનાં અમુક વર્ણન, અને અમુક પ્રસંગો અમુકતમુક હંદમાં લખાવા જોઇએ વગેરે નિયમો ગુજરાતી કવિઓના અણવામાં નથી અને તે કાવ્યકૃતિ કરવાનો આગ્રહ પણ નથી.

સંસ્કૃત સ્વરૂપનું મહાકાવ્ય આ જમાનામાં તે ને તે સ્વરૂપે રચાવું સંભવિત નથી અને તે નમૂનો ધ્યાનમાં રાખી કરવામાં આવેલું કાવ્ય, સ્વરૂપે મહાકાવ્ય હોય તો પણ, જે તેમાં કાવ્યગુણ ન હોય તો તે સ્વીકાર પણ પામવાનું નથી. ઈંદ્રજિતવંધ અને પૃથુરાજ રાસા માત્ર ઈતિહાસ પૂરતાં જ સંભારાય છે.

હમણાં લખાય છે છુટક કાવ્યો—જેને માટે સંસ્કૃત સાહિત્યમાં તાલ નથી. પ્રાચીન કવિઓએ પણ સંસ્કૃત નમૂનો સાચવીને કાવ્યો લખ્યાં નથી. નરસિંહ, મીરાંના સમય પહેલાં ૧૬, પ્રભાતિયાં વગેરે લખવાની શરૂઆત થઇ ગઇ હતી. પુરાણ પરથી આખ્યાનો લખાવા માંડ્યાં હતાં. પ્રેમાનંદે તો આખ્યાન-કાવ્યો ખૂબ લખ્યાં હતાં. ગુજરાતીમાં મહાકાવ્યને બદલે આખ્યાનકાવ્યો લખાયાં

છે. મહાકાવ્યમાં કવિત્વની ઊંચી ક્રાંતિ આવશ્યક ગણાતી હતી—સંસ્કૃત સાહિત્ય લખાણમાં અનેકાનેક કાવ્યો લખાયાં હશે, છતાં ‘મહાકાવ્ય’ પદ તો માત્ર પાંચને જ મળ્યું છે. મહાકાવ્યમાં આદર્શની ઉચ્ચતા નોંધએ, લેખ્ય વિષયમાં ગૌરવ નોંધએ, લાપામાં પ્રૌઢી, ચમત્કાર, અને પ્રભાવ નોંધએ, લખાણમાં અલંકાર અને અર્થબોધમાં સ્પષ્ટતા, વિમળતા અને સુંદરતા નોંધએ : ‘આવું આવું’ ધણું નોંધએ. સારે જ કાવ્ય મહાકાવ્યત્વને પામે. ગુજરાતી લાપામાં દલપતરામે વેનચરિત્ર લખ્યું તે આખ્યાનકાવ્યની શૈલીમાં, ફોરબસ વિલાસ લખ્યો તે મુક્તકના સંગ્રહસ્થાન જેવો, ફોરબસ વિરહ લખ્યો તે પ્રચલિત અને પ્રેમદર્શનરૂપ થયો. નર્મદાશંકરે થોડોક પ્રયત્ન કરી જાયો, પણ તેમની મર્યાદાઓ બહુ ટૂંકી હતી—ન તો ઊંચું કવિત્વ, ન બૌદ્ધિક પ્રતાપ કે માનસિક પ્રભાવ : મહાકાવ્ય રચવા માટે કંઈ જ સાધનસામગ્રી નહિ.

સારપણી તો ‘ગોવર્ધનરામનું’ રત્નમુદ્રા, નરસિંહરાવનું રમરણસંહિતા, ત્રિભુવનનું કલાપીનો વિરહ એ જ આપણાં મોટાં કાવ્યો—જ્ઞાનાલાલનાં વસન્તોત્સવ, કુશ્મેત : આટલામાં આપણાં મોટાં કાવ્યોની સમાપ્તિ. ખબર-દારનાં કલિકા અને દર્શનિકા છે—પણ તે એક જૂદા જ પ્રકારનાં છે.

આવાં મોટાં કાવ્યોને આપણે શું કહીશું ? વિષય પરથી વિભાગ પાડતાં, રત્નમુદ્રા, રમરણસંહિતા, અને કલાપીનો વિરહ, તેમ જ ફોરબસ વિરહ, વિસ્તન વિરહ વગેરે અંગ્રેજીમાં તેને ‘એલેજ’ કહે છે તેવાં કદાચ ગણાય. ગુજરાતીમાં એલેજને માટે આજસુધી વિરહકાવ્ય કે કરુણપ્રચલિત એ નામ વપરાય છે. તાજેતરમાં એક મિત્ર તેને માટે શોકપ્રચલિત નામ સૂચવે છે. વિરહકાવ્યમાં મૃત્યુનો સ્પષ્ટ નિર્દેશ નથી, કરુણપ્રચલિતમાં કરુણરસ અને પ્રચલિત એનો સમાવેશ કરીએ તો ય તેમાં ચિંતન આવે છે તે સ્પષ્ટ થતું નથી. શોકમાં મૃત્યુનું સ્વયં વધારે સ્પષ્ટ રીતે થાય છે અને શોકમાં કરુણરસનું પણ ‘સ્વયં’ છે જ એટલે શોકપ્રચલિત એ નામ, બીજું વધારે બાંધેલસત્તાં નામ ન મળે ત્યાંસુધી, સ્વીકાર અને પ્રચાર પામના લાયક છે.

મોટાં કાવ્યો માટે મહાકાવ્ય સંજ્ઞા તો કોઈ રીતે ગોઠતી નથી. તેવાં કાવ્યોને દીર્ઘકાવ્ય કે લાંબાં કાવ્ય અને તેવાં નાનાં કાવ્યોને લઘુકાવ્યની સંજ્ઞા આપીએ તો ઉચિત ગણાશે એમ લાગે છે.

આખ્યાનકાવ્ય, દીર્ઘકાવ્ય, લઘુકાવ્ય, અને શોકપ્રચલિત એ ચાર નામ સ્વીકાર પામે, તો દીર્ઘકાવ્ય અને લઘુકાવ્યના બીજા બેદો પણ બતાવવાં નોંધએ.

દીર્ઘકાવ્ય અને લઘુકાવ્ય બંને કથાકાવ્યો પણ હોઈ શકે. કલાપીનું અસ્વસ્થ ગૃહિણી માત્ર લઘુકાવ્ય છે, પણ વૃદ્ધલિયો, વીણાનો મૃગ, તુલસી એ લઘુકાવ્ય હોવા સાથે કથાકાવ્યો છે—કલાપીનાં હૃદયત્રિપુટી, કન્યા અને કૌચ દીર્ઘકાવ્ય સાથે કથાકાવ્ય છે.

લઘુકાવ્યમાં ભેદબ્રહેદ ઘણા જ હોઈ શકે. ઊર્મિકાવ્ય, સંગીતકાવ્ય એ બે મુખ્ય ગણાવાય. ઊર્મિકાવ્ય એક જ પ્રસંગથી ઉત્પન્ન થતી ઊર્મિઓને આલેખતું, મુક્તાક જેવડું ખેચાર લીટીથી માંડી સોખસો લીટી સુધીનું પણ હોય. હમણાં હમણાં આપણા બધા કવિઓ ઘણે ભાગે ઊર્મિકાવ્યો લખે છે. હંદાનાલાલનાં, મણિશંકર ભટ્ટનાં, બળવંતરાય ઠાકોરનાં ઊર્મિકાવ્યો જ છે; તેમ જ સુન્દરમ, ઉમાશંકર ભોષી, સુન્દરજી બેટાઈ વગેરે બધા ઊર્મિકાવ્યો ખૂબ લખે છે.

એક જ વિચાર, એક જ પ્રસંગ, અને તે પરથી સંક્ષોભ પામતી લાગણી તથા ઊભરાઈ જતો ભાવ ગેયસ્વરૂપે શબ્દાયતાર પામે ભાષે જે કૃતિ થાય તે સંગીતકાવ્ય. તેમાં રસ અવશ્ય હોવો જોઈએ, કાવ્યત્વ પણ હોવું જોઈએ. છંદ, દેશી, રાગ, ગમે તે રૂપ ગ્રહણ કરે, પણ દિલને હલાવે, સહૃદયોને કવિતાનો આસ્વાદ આપે; તે કૃતિ સંગીતકાવ્ય. બે ચાર લીટીથી, વધુમાં વધુ પચીસ કે હજી બધાં તો પચાસ લીટી બસ થાય—જે કે દશબાર પંદરથી વધારે લાંબું ગાઈ શકાય નહિ—ગાવાનું ગમે નહિ—ગીતમાધુર્ય ટકી શકે નહિ—એટલે તે સંગીતકાવ્ય મરી ઊર્મિકાવ્ય થઈ જાય.

સોનેટ, લિરિક એ બે અગ્રજી પ્રકાર હવે તો ખૂબ જાણીતા થઈ ગયા છે, દરેક પર સ્વતંત્ર પુસ્તક પણ લખાયેલ છે. જિજ્ઞાસુએ તે પુસ્તકો જ જોઈ લેવાં. કાવ્યના બીજા પ્રકાર પણ છે. પ્રશસ્તિકાવ્ય રાજરાજેન્દ્ર એકવર્કને, જીવો વિદ્યોત્તરિયા વૃગેરે. મહાપુરુષનું વર્ણન હોય તો જ તે કાવ્ય રહે છે, નહિ તો ભાટચારણી બની જાય છે.

ગુજરાતનો તપસ્વી અને બીજાં કેટલાંક સારાં કાવ્યો આ પ્રતિનાં લખાયાં છે. 'ગુજરાતનો તપસ્વી' ઉપરથી 'પ્રજ્ઞાતનો તપસ્વી' કાવ્ય લખાયું છે. એક કાવ્યના શુદ્ધ સ્વરૂપને પકડી લઈ તે પરથી, મૂળકાવ્યને પરિહાસ ગિચા બનાવી આવાં કાવ્યો લખાય છે. અગ્રજીમાં પેરડી કહેવાય છે—ગુજરાતીમાં 'પ્રતિકાવ્ય' સંજ્ઞા મળેલી યાદ છે. 'પ્રતિકાવ્ય'માં ઉપહાસનું તત્ત્વ અવશ્ય

હોયું નોંધ્યે. પછી તે ઉપહાસ માત્ર વિનોદ પૂરતો જ હોય તો ચાલે. કેટલાંક પ્રતિકાવ્યમાં ડાંખ હોય છે, જરા તિરસ્કાર જેવું પણ હોય છે. પ્રતિકાવ્યમાં આવો ભાવ હોતો જ નોંધ્યે એવું નથી. 'એર ગયાં ને વેર ગયાં' પરથી 'જહેમ ગયાં ને તહેમ ગયાં' એ પ્રતિકાવ્યમાં, કે 'કોઇનો લાડકાવાયો' પરથી લખાયેલ 'કોઇનો દુડકાયો' એમાં ડાંખ, નિંદા કે તિરસ્કાર જેવું કશું જ નથી—માત્ર વિનોદ છે, નામિક (humourous) અનુકરણ છે.

ઉપહાસ કે તિરસ્કારના કોઇ પણ વિચાર વિના માત્ર અનુકરણ કરવા માટે જ, એક કાવ્ય પરથી બીજું લખાય છે. તેવાં કાવ્યને અનુકરણ કાવ્ય, ટુંકામાં, અનુકાવ્ય કહીએ. શેલીનાં ધ ક્લાઉડ પરથી નર્ગસિંહરાવે લખેલ ચંદા, અને કલાપીએ લખેલ કમલિની એ અનુકાવ્ય. ભાષાંતરકાવ્ય નહિ, પણ અનુકરણકાવ્ય કે અનુકાવ્ય. ભાષાંતર તો અવશ્ય સુવિજ્ઞાત સંજ્ઞા છે. સંસ્કૃત, અંગ્રેજી કાવ્યો પરથી ચર્ચેલાં ભાષાંતર તે ભાષાંતરકાવ્ય.

ગુજરાતી ભાષામાં સંગીતકાવ્યો નથી, ઉરતાદી ગાયનો હિન્દીમાં જ હોય છે—તેવાં ગીતો ગુજરાતી કવિઓ તરફથી થોડાં જ મળ્યા છે એવું 'માધુરી' ના ગયા અંકમાં શ્રી. રામપ્રસાદ બક્ષીએ બતાવ્યું છે એ ખૂબ વિચારવાલાયક વસ્તુસ્થિતિ છે. તેઓ કહે છે તેમ, લેખકની બૌદ્ધિક અને માનસિક પરિસ્થિતિ એ ત્રણમાંનું એક કારણ છે, અવશ્ય સમાજની રચિને પણ સમર્થ કવિ દોરી શકે છે. શ્રી. ન્હાનાલાલે રાસ ઉપરાંત બીજાં પણ ઘણાં ગીતો આપ્યાં છે—લલિતજનાં કેટલાંક ગીતો તો બહુ લોકપ્રિયતા મેળવી શકે તેવાં છે. શબ્દ, અર્થ, તાલ અને રાગની મધુરતા, સરળતા અને સંસ્કારિતા ખૂબ સંતોષકારક પ્રમાણમાં તે ગીતોમાં છે, છતાં સમાજરચિને થવાં નોંધ્યે તેટલાં આકર્ષક થયાં નથી. શું કારણ હશે! પ્રશ્ન જાણે.

દીર્ઘકાવ્ય, લઘુકાવ્ય, આખ્યાનકાવ્ય, કથાકાવ્ય, ઊર્મિકાવ્ય, સંગીતકાવ્ય, પ્રસરિતકાવ્ય, શોકપ્રશસ્તિ, પ્રતિકાવ્ય, અનુકાવ્ય—અને નાનામાં 'નાનું' મુક્તક. સંજ્ઞાવિચાર માટે અત્યારે તો આટલું જ.

માનવતાનો મેલ

વિનોદરાય હ. ભટ્ટ

પાત્રો

વિદુર, કચપ, વિન્યા

શંકર, દેવદાસ, વગેરે...

પ્રવેશ ૧ લો

[વિદેશી પેઢીનો એક ભાગ, એક બાળુ મોટા ટેબલ પર, હિસાબી ચોપડાઓની પચારી કરી, અઘણ વૃદ્ધત્વે લદાયેલા યુવક એક હાથ લમલે ને બીજા હાથમાંની પેન્સિલ બે હાંત વચ્ચે કચરતો બેઠો છે બીજા બાળુ, નાના મોટા ભરકુનો, સૌ સૌનાં ટેબલ પરના કામકાજના કાગળિયાઓ તપાસતા બેઠા છે. મેનેજરની કેબીનની બહાર રફલ પર પતની આંટીવાળી બેઠેલા શંકર પડાવાળો, વિચાર-નિમગ્ન નજાય છે. ને ઉઘાડે, એક ખૂણામાં, ટેબલનો પોણો ભાગ રોકતા મોટા ટાઈપરાઈટર મશીન પર ચંત્રચંદ આંગળીઓ મૂકતો વિદુર સૂમસામ દેખાય છે.]

શંકર:—(સ્વગત) મારી મામાં, મારે મનથી આખી દુનિયા વસી છે, પણ એતો મંદવાક ટાળવા, મારી પાસે દવાના ય સાંસા છે. ગરીબ માનવીઓ, માણસ જેવું સુખ નહિ ભોગવતાં હોય, પણ માણસ જેવું મોતે ય નહિ પામતાં હોય કે? એકાદ રૂપિયા માટે કોઈક પાસે લાંબો હાથ કરું? (ઊઠે છે ને મોટા બાળુ પાસે આવે છે.)

શંકર:—(પ્રગટ) બાળુજી! (માગવા કરતાં મોત ભડું એવું સ્વમાન દાખવતું મોઢું વિડું થાય છે, ને આંખોમાં બીનાશ આવે છે.)

બાળુ:—કેમ શંકર! આજ દીલો કેમ?

શંકર:—(ઉપરાણાથી બીની આંખો દૈયાને પોચું કરી મેલે છે, ને આંખોને

ખૂણે, આંસુઓ ડાક્યાં કરે છે.) મારી મા માંદી છે, દવા લેવા માટે રૂપિયો એક ઉધાર આપવાની મહેરબાની કરશો? (આજીજી કરતા શંકરના મોં પર ઓશિયાળાપણું જવરાતું દેખાય છે.)

બાણુ:—(ખેદરૂપીથી ને બનાવવાની અગ્રાધી) રૂપિયા? એના તો જાડ મુઠાઈ ગયાં શંકર. જોગે, ને રૂપિયા ક્યો, તો આપું. (હસતો બાણુ ઓપડામાં મોઢું ઘાલે છે, ને ઝંખવાળો પડેલો શંકર, ભોંકપને દાંડવા, ટેબલ પરની કાષ્ઠો ઉપાડી ગાથો જાય છે.)

(શંકરની નજર, ચિંતા-સાગરમાં પડેલા વિદુર પર પડે છે. બન્ને એકમેક સામે જુએ છે. વિચારો ભલે જુદા હોય, પરંતુ હૃદયની પરિસ્થિતિમાં બન્ને સરખા છે એમ મનોમન સાક્ષી પૂરે છે.)

વિદુર:—શંકર! (સાદ કરે છે.)

શંકર:—જી! (શંકર નમ્રદીક આવે છે.)

વિદુર:—આજે આમ બાધોત્તા જેવો કેમ? (લાગણીથી)

શંકર:—મારી બાને આજે બહુ મંદવાડ છે. એને માટે દવા લેવા એક રૂપિયાની જરૂર હતી, પણ અહીંથી કાષ્ઠએ ન આપ્યો.

વિદુર:—(સ્વગત) દુઃખ કાષ્ઠને નહિ ઊડતું હોય શું? એની માં, ને મારો દીકરો. એને થોડી મદદની જરૂર છે, મારે વધારે. એને કાઈ નથી આપતું. ને મને ય કાણુ આપવાનું છે? (ગજવામાં હાથ સેરવે છે. હાથમાં ચાર પાવલી આવે છે.) આપું? (હૃદય સમીતિ આપતું હોય તેમ ગરદન દકારમાં ઝૂકે છે.) એમાં ગલરાવવાનું શું છે? લેને હું આપું. (શંકર હાથ લાંબો કરે છે. વિદુર ખમચે છે.)

વિદુર:—(સ્વગત) ત્રણ દિવસ ચપા કસ્યપ પગો છે. ‘પ્લેગ’નું ઓપરેશન નહિ થાય તો બચવો મુશ્કેલ છે. એક રૂપિયો હશે તો હામાંદા દવા ખાનાના ડોક્ટરને બોલાવવા ગાડીલાડમાં ખપ લાગશે.

શંકર:—કેમ બાણુજી! તમને ય મારો ભરોસો નથી પડતો કે?

વિદુર:—ના, ના. પણ (અટકી જાય છે.) (સ્વગત) એક તરફ શંકરની મા, બીજી તરફ કસ્યપ, ને ત્રીજી તરફ એક જ રૂપિયો. મને કસ્યપ વહાલો છે, શંકરને એની જનેતા દવલી હશે? એની મા જીવી જશે પણ મારો કસ્યપ?

શંકર:—(વિદુરની ખુસ્તી દયેશીમાં ચાર પાવલીઓ જોઈ એની મરતી

માને જીવતી રહી જવાની આશા સેવે છે.) બાણુ! કહો તો હું બાજુ ચાપું પણ મને આપો ! (શંકરનો અવાજ કાકડુદીભર્યો બને છે.)

વિદુર:—શંકર ! કશ્યપને મરજી થઈ છે, ને એ ગાંડ કપાવવા મને ય રૂપિયાની જરૂર છે.

(શંકરનો લંબાયેલો હાથ લજ્જાથી, ભોંકપથી અદ્ય વગી જાય છે. એની નજર સામે રૂંદમૂંડ જેવો કશ્યપ તરી આવે છે.)

શંકર:—(સ્વગત) મારી મા તો હવે ખર્ચ પાન, પણ કશ્યપ ! (ને એનું મુખ દુઃખદ કંઈપનાઓથી મ્લેન બની જાય છે.) એ તો હજી જીવડતું કૂલ છે. મારી મા પણ એક દિવસ કશ્યપ જેવડી હતી ને ! (એના હૈયાના મિત્તગરાં જીઘડી ગયાં હોય તેમ એ જોખારો ખાય છે.)

શંકર:—(સ્વગત) રૂપિયાનો ઘણી બાણુ છે. એના દીકરાને અંતરિયાળ રજાગવી, હું મારી મા માટે પડાની લઉં એ મારી માણસાઈ કહેવાય ! ને મારી માની આવરદા હશે તો એની મેળે ખેડી મારો. રૂપિયા જે આયુધ્ય આપતા હોત, તો ધનવાનોના ઘરમાં કાઈ મરત જ નહિ. ને હવે આછપી જિતરેલી મારી મા કરતાં કશ્યપનું.....(અચ્ચિંતબો)

વિદુર:—લે શંકર. (હાથ લંબાવે છે)

શંકર:—(એ હાથ ભેડી) બાણુ ! કશ્યપ માટે કામ આવશે; હું ખીજે ભેગવાઈ કરીશ.

(વિદુર શંકરના હાથમાં પરાણે ચાર પાવલીઓ સેરવે છે. એની સકરી આંખો, કાંડા પરની, દોરીથી બાંધેલી ચમકતી સાંકળી પર ખૂંચી જાય છે.)

વિદુર:—(સ્વગત) સોનાની હશે ? સોનાની આ જિખારડા પારો કપાંથી હોય ? જડી હોય તો ? પણ આ જોધાને સોનાપિત્તળની પારખ જ ક્યાં છે ?

શંકર:—ઠરહેવા દો બાણુ. પછી કશ્યપ ?

વિદુર:—કશ્યપનો ભગવાન જેવડો ઘણી. હં.....(વિચાર કરીને) અરે શંકર ! આ શું ? (સાંકળીને પકડી રાખી તપાસતાં તપાસતાં.)

(શંકર શરમથી નીચું નિહાળે છે.)

શંકર:—રસ્તામાંથી મળી. તમે બધા ધડિયાળ બાંધો છો તેમ મેં દોરીથી બાંધી.

વિદુર:—(એની આંખો ખાધાઈ ને હુન્નાઈથી ચમકે છે.) પિત્તળની છે

હો. પણ ગીલેટવાળી છે એટલે ઝગમગે છે. (મનમાં) લાગે છે તો સોનાની પણ એને ભોટને ખજર નથી લાગતી.

શંકર:—ગરીબના નસીબમાં તો એનું હોય તે વ પિત્તળ બની જાય. (વિદુર ચમકે છે—શંકરે એના હૈયાની ખાત જાણી હોય તેમ.)

વિદુર:—પણ તારા જ્વેડાને કાંડે સારી લાગે? કાકરાને કીક લાગે. લાવને કશ્યપ સાંભળે થશે ત્યારે બાંધશે ને રાજ થાશે. (શંકર પોતાની ખંધાઈ પામી નથી શક્યો એની ખાતરી કરવા વિદુર એની આંખોમાં આંખો પડાવે છે.)

શંકર:—લલેને કશ્યપ બાંધે. (ઝટકા મારી બાંધેલ સાંકળા છોડે છે ને વિદુરના હાથમાં આપે છે. વિદુર બારીક દૃષ્ટિએ ખાતરી કરી લે છે. ને એને શ્રદ્ધા બેસે છે કે સાંકળા સોનાની છે.)

વિદુર:—(નાજકદાર્મથી, પણ બનાવટ પર લાંકણ મૂકતો હોય તેમ) ધડિયાળ વગરની પિત્તળની એકલી સાંકળા જોઈ ડાઘએ તારી ઢેકડી ન કરી? (આદરેલી બાજુનું ધોડાભરત કરતો હોય તેમ)

શંકર:—(નિખાલસતાથી) ડાણે જોઈ છે? (વિદુર નિરાંતનો શ્વાસ લે છે. આબુબાલુ દૃષ્ટિ કરે છે ને સાંકળા ગળવે ધાલે છે. કાનું કાનું હસતો શંકર ટેબલ છોડી જાય છે.)

વિદુર:—(સ્વગત) ઝોઝમાં ઝોઝા આના દશ રૂપિયા આવશે. ને હવે કશ્યપને સારા ડોક્ટર પાસે ઓપરેશન પણ કરાવાશે. (વિચારેને એક તરંગ એના મુખની રેખાઓ ફેરવે છે.) ગરીબને છેતર્યો? (વિચારેને હૈયેથી ખંજોરતો હોય તેમ હાથ કાટ પર ફેરવે છે.) બીજા ડાઘને હાથ ચડત તો મળીગાની જાત. હું તો એક રૂપિયો વ આપું તો છું. એને એકની મારે અગિયારની જરૂર હતી. (મોં પર જરાક હિસાહ પ્રગટે છે. એનું મન કામ પર ચોંટે છે.)

અવેશ ર જો

[વિદુરનું ઘર. પાણિયારા પર માટીનો રચચ્છ ગોળો. ખૂણમાં, નીચે સિંદરિયું લટકતો ખાટલો. એના પર અંબીર માંડળી ભોજવતો કશ્યપ પડ્યો છે. સામે વૃંદાવી શેતરંજ પર એની પત્ની વિજ્યા, દરદીને રોક કરવા મારેની તૈયારી કરતી દેખાય છે. આખું ઘર, ઘર કરતાં મુસાફરખાના જેવું વધારે દેખાય છે. ને અહીં છું અહીં છું સાદ કરતી દારિદ્ર્યતા ચાતરફ લાકડું કરે છે. છત કરતાં અછત—એ ઘરમાં વધારે છે, એટલું અડધું અને ખાલી ખાલી જીવારને લાગે છે.]

વિન્યા:—આજે તો (ખેલાન કશ્યપને જોઈ) આને વધારે આંદગી છે. ક્યાં આંદીએ વળ્યા છે? પણ ધરમાં મમમમના વાંધા છે ત્યાં આને માટે દાકતર ને દવાદારના તાગડા ક્યાંથી થાય? (નિસાસો નાખે છે.) (દરદી સળવળે છે. હાથ-માંનું શેકવાનાં લૂગડાંનાં ફૂયાંને ફેંકી વિન્યા એના કપાળે હાથ મૂકે છે. હૈયું અને હાથ બન્ને દાઝ્યા હોય એટલો તાવ ધીજતો હોય તેમ હાથ પાછો ખેંચી લે છે.)

વિન્યા:—ધાણી ફૂટે એટલો તાવ આવડા પુષ્પથી કેમ ખમાય? ખીજી ચીજ હોય તો ભાર હળવો કરાવાય, પણ મંદવાડ કાંઈ લેવાય છે. ઘણી મા મૂષ છું, પણ મૂંગી મૂંગી ટગર ટગર જોયા કરું છું. બહુ તો જીવ બળે કે પાંપણ પત્તળે પરંતુ એટલેથી આ બિચારાનું દુઃખ થોડું જ હળવું થાય? અરે ભગવાન! માવતર ખેડાં પેટને દુઃખ શું કામ હોવા જોઈએ. આને બદલે મને મરડી થઈ હોત તો? (સાડીના પાલવે આંખોનાં આંસુ લૂછે છે.)

કશ્યપ:—(ઘેનમાં હોય તેમ બધે આંખોએ) બા! મારા બાપુ જલેખી લાવ્યા? તંબ દેતી કાં નથી? એવી છે ને. પેટીમાં સંતાડી મૂકી હશે. રાંકની ઘોડે રંગી રંગીને અરધો યાદશ ત્યારે માંડ એક ધૂંચળુ દષ્ટા. કાં?

વિન્યા:—કશ્યપ! આંખ ઉઘાડ જોઈ દીકરા! (કશ્યપે સાંભળ્યું હોય એવું જણાતું નથી. માત્ર ઓસવાતો હોય તેમ પચારીમાં આમતેમ વલખાં મારે છે. મોં મમજાવે છે ને પડખું ફેરવી ઘેનમાં પડે છે.) અરેરે આમ પેટે પડી, પેટ બાળે, એના કરતાં વાંઝિયા હોય તો શું?

(બહાર પગરખાંનો પગરવ અંભળાય છે. વિન્યા આશ્ચર્ય સામે નજર કરે છે. વિદુર ઘરમાં આવે છે ને ટોપીને જમ તેમ ફેંકતો કોટ ઉતારી ખોંટીએ ટાંચે છે—ખીસામાંના સિક્કા ખખડે છે—ને વિન્યાના કાન ચમકે છે.)

વિન્યા:—(સ્વગત) સવારે તો પછ પાસે નહોતી. ગામમાં કોઈ કોડીએ બાછીની આપતું નથી. ક્યાંથી લાવ્યા હશે? બિચારાએ કેટ કેટલાના, જેનો પંડછાગો મે ન જોઈએ, એવાનાં મોઢાં જોલાવ્યા હશે, ત્યારે વળી કોઈકના મનમાં રાગ વસ્યા હશે. શું કરે? નિર્લ્લજ કોણ? પેટ. ને ગોતાના પેટ માટે માવતર જે ન કરે તે ઓછું છે.

વિદુર:—(કશ્યપના ખાટલાની ઈસ પર બેસે છે. એના મોં પર હાથ ફેરવે છે.) કેમ છે આને? દાકતરને જોલાવશું?

વિન્યા:—જુઓને, તરફડે છે માછલાની જેમ.

વિદુર:—બોલાવવા દેને દાકતરને? દસ રૂપિયા ઘોળ્યા.

વિન્યા:—પણ.....

વિદુર:—(જરાક હસીને) રૂપિયાને? એની ગોઠવણું થઈ રહેશે, મનમાં વસવસો રહી જાય કે આપણે દાકતરને ન બોલાવ્યો.

વિન્યા:—કોઈ પાસે માઝ્યા તમે?

વિદુર:—એ તો મળી ગયા. અગિયાર રૂપિયા છે. એકલું પરચુરણ છે તે ગાડીલાહું ને એક દશની નોટ ‘સરજન’ ને આપશું.

વિન્યા:—(અચંબાથી) ક્યાંથી? કોણે ધીર્યા?

વિદુર:—કાળા ચોરે. બીખને માથે લકડા હોય? આ જરાક જખ્યો છે, ત્યાં તું જરાક રાંધવાનું કર. હું હમણાં ‘સરજન’ ને લઈ દોકતો આવું.

વિન્યા:—તમે બૂખ્યા, ચાક્યા કેટલા ઘોડા કરશો? લો હું એક ખાલો આ કરી આપું, પીને પછી જાઓ. (બેઠો છે.)

વિદુર:—(વિચારે ચડે છે.) (સ્વગત) કેવી ભોળી છે? એને શું ખબર કે ખાલી ખીસે હું હળવો થઈ ફરતો. આજે પાપભારે લદાયેલો હું માણસ મટી ગયો છું. શંકરને છેતર્યો કે હું છેતરાયો? પૈસા પડાવ્યા તો ય કાળજે જોડી જોડી બળતરા ઠાં બેઠી છે? (છાતી ને હૈયું બે હાથે ચાંપે છે). એક વાર એ કપટ, એ છેતરપીંડી કરી, હવે નહિ કરું, પણ ક્યું એનું પાપ? એની સજા ભોગવવી નહિ પડે? શંકરની માને જીવતી રાખવા, મેં એક રૂપિયો આપ્યો, ને મારા આ કુળદીપકને બેઠો કરવા, મેં સોનાની સાંકળી ઝોળવી લીધી.—આ અન્યાય કુદરત સાંખશે? (એની નજર કસ્યપ પર પડે છે.) (સ્વગત) એનું ગુલાબી બદન કરમાઈ ગયું છે. બિચારો પારેવાની જેમ ફૂડે છે ને વલખા મારે છે. શંકરને બોળવ્યો, એના હાથમાંથી સોનું પડાવી લીધું. કાના માટે? અરે ભગવાન! હાથમાંથી કોઈ ઝૂંટવી જાય પણ કરમમાંથી? મારા કરમમાંથી મારા કસ્યપને ન ઝૂંટવાઈ તો મેં ક્યું પાપે ય લેજે છે.

કસ્યપ:—(આંખો ઉઘાડે છે. કંઈક લાનમાં આવ્યો હોય તેમ વિદુર સામે જોઈ જરાક મોં ગલકાવે છે.) બાપુ! તમે આવ્યા છો. મારી બા ક્યાં? તમે મારે માટે લવાઈ લાવ્યા? હમણાં ધુરરર કરતું મેં સાંભળ્યું તે? (દર-દીની આંખોમાં એક જાતની ચમક વિદુરને જણાય છે.)

વિદુર:—તું સામે યા પછી લાવીશ હો. (કસ્યપને ઉધરસ આવે છે. વિદુર એના વાંસા પર હાથ ફેરવે છે.) (સ્વગત) આટલો ગંધો કેમ બોલતો હશે?

કસ્યપ:—આપુ ! મને સાચળમાં ગાંઠ થઈ છે ને ? ને ઓલી ગવરીને થઈતી ઇ તો મરી ગઈ, ને હું કેમ કરીને સાલો થાઈશ ?

વિદુર:—(હુટારાની વચ્ચે સપડાયેલા માનવીની ગભરામણે મુંઝાયેલ વ્યક્તિ જેવી મૂંઝવણે એનું મોં પડી જાય છે.) અરે ! કાલ સાલો થઈ જવાનો. જો ને હમણાં દાકતર આવશે. હું જાઉં છું ને લેવા. (સ્વગત) આને સન્નેપાત તો નહિ હોય ?

કસ્યપ:—હેં આપુ ! મરી જઈ ઈ સ્વરગે જાય કાં ? ઈ સ્વરગ કેવું હશે ?

વિદુર:—એવું ગાંઠું ગાંઠું ન ઓલીએ હોં. લે દીકરા કરું, સર્પ જ નેહ. (એના માથા પર ઓઢાડે છે ને ઉઘાડવા પ્રયત્ન કરે છે.)

કસ્યપ:—આપુ ! પાપ કરે એને નરકમાં જાવું પડે કાં ? હેં આપુ ! ઇ પાપ શું ? ને કોણ કરે ? મેં કયું છે ?

વિદુર:—(સ્વગત) આને કેમ સમજાવવો ? એને શું ખબર કે એના પ્રશ્નો આ કાળજમાં તીરતી જેમ ખૂંચી જાય છે. (પ્રગટ) હેં કસ્યપ તેં આ પીધી કે ? લે હુંય પીવાનો ને તુંયે થોડીક પી. હમણાં તારી બા લાવશે.

કસ્યપ:—આપુ ! મારી બા કીયે કે કોઈને ગાળ દઈએ ઈ યે પાપ. હેં સાચી વાત ?

(જો કપ હાથમાં લઈ વિન્યા આવે છે, કપ નીચે મૂકે છે.)

વિન્યા:—કસ્યપ ! તું કહેતો'તો ને લે હવે તારા આપુ આવ્યા. આ પી લે નેહ ? (કસ્યપ જવાબ નથી વાળતો. બન્ને ઊભા થઈ પાસે જાય છે. કપાળ પર શીત વળેલું હોય છે. હાથપગ ઠંડા જણાય છે. બન્ને એકબીજા સામે જુએ છે.)

વિદુર:—કસ્યપ ! (દટોળાને)

વિન્યા:—કસ્યપ ! (પંખાળીને)

(કસ્યપ સળવળતો નથી.)

વિન્યા:—(ગભરાટથી) એને વચ્ચું લાગી ગયું છે. ગાવ દાકતરને લઈ આવો જલદી. (ગભરાટથી સડ વગરના આલા બનેલા વિદુરને ડોળે આના કપ અથડાઈ છે. આ ડોળાઈ જાય છે. ગાંઠ માનવીની જેમ ડગલો ને ટોપી લઈ વિદુર ઘરની બહાર પડે છે. ડોળાયેલી આની નિસાતીને, અપશુકન માનતી વિન્યાના હૈયે ધ્રારકો પડે છે. એક હાથથી પડખું દાબે છે. બીજે હાથે ડોળા-યેલી ચોમાં આંગળી ઓળી, આંખે નમન લે છે ને કપાળે ચાંદલો કરે છે.)

વિન્યા:—(ગળગળા સાદે, ને આંમુલરી આંખોએ) હે દીનાનાથ ! રક્ષા કરજો મારા દીકરાની. (અસહાય ને અકથ્ય દુઃખભારે એનાથી એક ફસકું મૂકી જવાય છે.)

x x x

પ્રવેશ ૩ ને

[વિદુરના ઘરનો એ જ એરડો. કસ્યપ બીજાનામાં બેસાન પડ્યો છે. વિન્યા ધરમાં દીકડાક કરે છે ને કસ્યપના ખાટલા પાસે આવે છે ત્યાં બહાર ગાડીનો અવાજ સંભળાય છે. વિન્યા દોડીને બારીએ જાય છે. ગાડીમાથી વિદુર, ડોક્ટર, નર્સ ને એક બીજો માણસ ઊતરે છે. બધા અંદર આવે છે.]

ડોક્ટર:—ક્યાં છે ? (કસ્યપ પર નજર જતા) ઓહ આ કે ? બેગ નીચે મૂકી વિદુર કોટ ખીંટીએ ટીંગાડે છે ત્યાં ગાડીવાળો આવી દરવાજામાં ઊભો રહે છે.)

ગાડીવાળો:—રોક ! ગાડી લાડું ?

વિદુર:—ઓહ ! હું ભૂલી ગયો. (ગળવામાં હાથ ધાલે છે (એનું હૃદય બધ પડી જતું હોય એટલી ધારતીથી એક હાથ હૃદય પર મૂકી) (સ્વગત) દશની નોટ ક્યાં ગઈ ? (બધા ગળવા વારાફરતી ઘાંધો બની તપાસે છે પણ નોટ નથી મળતી. માત્ર રૂપિયાનું પરચુરણ હાથમાં આવે છે. એના ગુડા લાંગી ગયા હોય તેમ પગ લચડે છે.)

ડોક્ટર:—(કસ્યપને તપાસી લીધા પછી) ઓપરેશન કરવું પડશે. (વિદુર-વિન્યા એકબીજા સામે દષ્ટિ કરે છે.)

વિન્યા:—પણ પછી સાબ્તે તો યારોને ? (અધીરતા, ઉત્સુકતા ને આળ-પાપાળથી ગુંચવાતા માનવીના ભાવ એના મોં પર ફરી વળે છે.)

ડોક્ટર:—(જરા હસીને) એન ! ડોક્ટરો પરમેશ્વર યોડા છે. અમે અમારાથી બનતા ઉપાયો કરીએ.

વિદુર:—પણ.....(અચકાતાં અચકાતાં ચોંંચરાતી બ્રેએ)

ડોક્ટર:—પણ શું ? એના નિના બીજને ઉપાય નથી. તમે બન્ને બહારના રૂમમાં બેસો. અમે ત્રણ અહીં છીએ.

(એક આશાનું ને બીજું નિરાશાનું પગલું પડતું હોય તેમ બન્ને પતિપત્નિ બહારના એરડામાં જાય છે, ને ડોક્ટર કસ્યપના ઓપરેશનની વિધિમાં ગુંવાય છે.)

વિદુર:—(સ્વગત) ચોરો પોટલે ધૂળની ધૂળ. કળવકળ વિનાના શંકર પાસેથી ભોળવીને આંચકી લીધા પણ હું ભમરાળાના કપાળમાં એક ઉપર ખીન્ને રૂપિયા માંડ્યો તો જ ક્યાં? મારી નટખટાઈ મને ન નડે તો કોને નડે? આ તો ખડે યે 'માધુ' ને ખાસડાં યે ખાધાં. દીકરા માટે ભગવાનના ધરના માણસ જેવા શંકરને છેતર્યો, પરંતુ કરમની કડલાઈ તો જો? રૂપિયા છુહોળ થઈ ગયા. હવે કશ્ચપ.....(એનાથી વધારે વિચાર ન થઈ શકતો હોય તેમ બન્ને લમણા દબાવી જમીન પર કાથળાની જેમ એક બીજામાં શરીરને નાખી દે છે. (પછવાડે વિન્યા પગલું દબાવતી આવે છે.)

વિન્યા:—(સ્વગત) હું યે મા છું. આ નથી જોવાતું, પણ શું કરવું? મારી આવરદા લઈ ઇશ્વર એને સાંભળે કરે તો હું ધોળી જઈ એના નામ પરથી. મારું એક એક લોહીનું ટીપું એના શરીરમાં સિંચી એને સાંભળે કરવાનું આ દાકતરને સૂઝે તો મારું જીવ્યું યે કામનું. કશ્ચપની કાયામાં મારું લોહી ક્યાં નથી? આ છાતીનું હીર ધવરાવીને આવડો કર્યો, છે, હવે એને નૂરવાઈ આવતી હોય તો ભલેને મારું ફવાડે ફવાડું ગોશાઈ જાય, પણ.....

વિદુર:—તને કેમ લાગે છે? (અમંગળ સંકલ્પવિકલ્પોથી ઘેરાતો)

વિન્યા:—આપણું લાગ્યું શું કામનું? એને દુર્લભ ન કરે એમ આપણે કહીએ પણ ધાર્યું તો હજાર હાથવાળાનું થાય.

વિદુર ! (અંશુચિતરી, ગલરાટલરી ડોક્ટરની ખૂમ પડે છે. વિદુર બે-બાકીઓ બની દોડે છે—વિન્યા પડતી આખડતી પછવાડે જાય છે.)

[ડોક્ટરના હાથમાં ગેજ છે. મોં ઊતરેલું છે, અપજયની કાળી ટીલીથી એનો અહેરો શીકાં પડી ગયો છે. ઓપરેશન નિષ્ફળ છે. ચાલતી પડે છે. નર્સ અને ખીન્ને માણસ પણ પછવાડે જાય છે.

ચપટીમાં જીવ લઈ ચરચરતાં હોયે અંધારાઈથી ઊભેલા વિદુર અને વિન્યા એકબીજાના સામે ટગર ટગર જોઈ રહે છે, ને બન્નેની આંખોમાં બાંહેલાં આંસુનાં આળાંઓથી એકમેકને જોઈ નથી શકતાં. બન્નેની જીભ કોષ્ટએ ઝકડી લીધી હોય તેમ લાગે છે. આપાતના દુઃખે અધારા આવે છે, ને એક-મેકના હાથમાં હાથ લઈ જમીન પર આપટ બેસી જાય છે. પડદો પડે છે.]

મણિલાલ દ્વિવેદીની કવિતા

ઉતાવળી નજરે

અનંતરાય મ. રાવળ

આળીસેક વર્ષના ટૂંકા આયુષ્યમાં પણ નાટક, નિબંધ, નવલકથા, કવિતા, વિવેચન, લાપાંતર, તત્ત્વજ્ઞાન, પત્રકારત્વ આદિ ક્ષેત્રોમાં સત્ત્વશાળી ફાળો આપી જનાર મણિલાલ દ્વિવેદી ગયા શતકના ઉત્તરાર્ધમાં આપણા સાહિત્યના આકાશમાં ઝખડી જનાર તેજસ્વી તારક હતા અને એવા તરીકે તે આપણા સાહિત્યમાં તો અખંડ સ્મરણના અધિકારી છે. સરળ, સ્પષ્ટ, શિષ્ટ, સુધક, છટાદાર, પ્રૌઢ, દૃઢ બંધવાળું અને પ્રવાહી એવું એમનું ગદ્ય તો ગુજરાતી ગદ્યના એક મહત્ત્વના માર્ગસૂચક સ્તંભ જેવું છે એમ સૌ અભ્યાસીઓ સ્વીકારે છે. એવા સમર્થ ગદ્યકાર તરીકે એમને મળેલાં પ્રતિષ્ઠા અને યશ કવિ તરીકે એમને બહુ મળ્યાં નથી એ બાજીતું છે. એમની કવિતા જ્યાંદૃષ્ટિએ પણ એમના ગદ્યકામણુ જેટલી વિપુલ નથી. ‘આત્મનિમગ્નજન’ માંનાં ‘ઉપહાર’ મળીને કુલ ૩૮ કાવ્યો, ‘કાન્તા’ નાટકમાંની કવિતા અને ભવભૂતિનાં ‘માલતી માધવ’ અને ‘ઉત્તરરામ ચરિત’નાં એમણે કરેલાં લાપાંતરમાંની કવિતાનો સરવાળો કરો એટલે એમનો સમગ્ર કાવ્યજથ્થો આવી ગયો. એટલા પર જ મણિલાલનો અને એનાથી જેટલો મળી શકે તેટલો કવિયશ પ્રતિષ્ઠિત છે એમ ગણવું જોઈએ. એવો કવિયશ એમને થોડો મળ્યો પણ છે. રમણભાઈએ ‘કાન્તા’ માંની સર્વાનુભવગ્રસિક કવિતાની સારી પ્રશંસા કરી હતી અને નરસિંહરાવે ‘ઝરણાં ઝમઝમ વહી જાય’ એ લાવણી પર મુગ્ધ બની એને અનુકરણનું માન આપ્યું હતું એ બાજીતું છે. ગુજરાતી કવિતામાં ફારસી કવિતાની અસર ઝીલી સૂરીવાદી ગઝલો લખનાર તરીકે બાલાશંકરની સાથે મણિલાલની પણ ગણતરી થાય છે એ આપણે જાણીએ છીએ. છતાં એમની કવિતાનો અભ્યાસ વધુ પ્રમાણમાં અત્યારે થતો હોય તેમ લાગતું નથી. એથી એમની

કવિતાનું જરા સ્વાધ્યાય દાખલ અવસોકન કરવાનો આશયથી આ લેખનો ઉપક્રમ થયો છે. એ અવસોકન પણ એમની 'કાન્તા' કે 'ઉત્તરરામચરિત' માંની, કવિતાનું નહિ, પણ તેમના 'આત્મનિમગ્નજન' માંની કવિતાનું જ કરવાનો મર્યાદિત હેતુ અજ રાખ્યો છે.

'આત્મનિમગ્નજન' ની પ્રકાશનસાલ છે ઇ. સ. ૧૮૯૫, પણ એમાંના કાવ્યોનો રચનાકાળ ૧૮૮૨ થી ૧૮૯૫ સુધીનો છે. આ પુસ્તકમાંના કાવ્યો જે ત્રણ મુખ્ય વિભાગમાં વહેંચાયાં છે તેમાંના 'પ્રેમજીવન' નામનો વિભાગ તો પોતાના એ વિષય સંબંધી બધી કવિતા આ એક પુસ્તકમાં જ રજૂ કરી દેવાના આશયથી મણિલાલે અહીં પુનર્મુદ્રિત કરીને છપાવ્યો છે એટલું જ, બાકી મૂળ તો એ ૧૮૮૭ ની સાલમાં, એટલે 'કુમુદમાળા' ના પ્રાગયત્રી જ સાલમાં, પ્રગટ થયેલો. એ વિભાગના અગિયાર કાવ્યો વસ્તુતઃ એના કર્તાના કહેવા પ્રમાણે છે પાંચસાત વરસની પેદાશ. એટલે મણિલાલની કવિત્વપ્રવૃત્તિ સંમગ્નજીન હોવા ઉપરાંત તેથી જૂની પણ હતી એ સિદ્ધ થાય છે.

'આત્મનિમગ્નજન' માં 'પ્રેમજીવન' સિવાયના એ વિભાગમાં એક છે 'પંદર કાવ્યોનું' 'મિશ્રધ્વનિ' એ નામનું શ્રમખું અને બીજો છે અગિયાર પદોવાળો 'અમેદોર્મિ'. પ્રથમ દર્શાવે જ આપણને નવાઈ લાગે છે કે ઇ. સ. ૧૮૮૨ થી ૧૮૯૫ સુધીના બારતેર વર્ષના ગાળામાં લખાયેલાં કાવ્યો બધાં મળીને ત્યારે બસ આટલાં જ, આડનીસ જ ? પણ આ હકીકત જ મણિલાલની કવિત્વપ્રવૃત્તિ તેમ કવિમાનસને સમજવામાં ખાસ મદદગાર થાય તેમ છે. નર્મદ કે કલાપીના જેવા એ કવિ છે જ નહિ. 'પ્રેમજીવન' ની પહેલી આવૃત્તિની પ્રસ્તાવનામાં એમણે લખ્યું છે કે "બીજી પ્રવૃત્તિમાંથી મળેલા અવકાશમાં, વર્ષ છ માસમાં ચપેલા ઠાઈ ઉગ્ર અને હૃદયરોધક અનુભવના પરિણામ રૂપે એકાદ પદ જમાવી રાખવામાં આવતું." 'આત્મનિમગ્નજન' ની પ્રસ્તાવનામાં વળી કહ્યું છે: "પ્રેમજીવનમાંનાં ૧૧ પદ યોડામાં યોડાં દશ વર્ષ જેટલા સમયના ઇતિહાસરૂપ છે; આ પદો પણ તે પછીનાં સાત આઠ વર્ષના ઇતિહાસરૂપ છે.....એ ઇતિહાસ આત્મવિશ્વાસના ક્રમનો ઇતિહાસ છે." આનો અર્થ એ કે નિર્ગમાતા જીવનમાં અનેક સમવિષમ આંતર અનુભવો મેળવતાં મેળવતાં બ્યારે હૃદયનું સંવેદન ઉત્કટ બને ત્યારે જ એને કર્તાએ વ્યક્ત કરેલ છે, અથવા કહો કે, ત્યારે એ સંવેદને જાતે જ કર્તા પાસેથી

શબ્દાવતાર માગી લીધો છે. આમ હોય તો જ એ જોના લખનારના આત્મ-
વિકાસનો ઇતિહાસ બની શકે.

મણિલાલની કાવ્યભાવના પણ ઉપલી સ્તરીકતથી સમજાઈ જાય છે. પરંતુ
તેમની જ મુદર ભાષામાં એ વાંચીએ:

“ પ્રત્યેક મનુષ્ય કવિ છે, પણ આત્માનંદના વિવર્તનું પ્રદર્શ કરી કદી
બતાવવાનું કામ સર્વથી થતું નથી.....કાવ્ય એ જ આપણા સ્થૂલમાં સ્થૂલ
ભાવોનો સૂક્ષ્મમાં સૂક્ષ્મ રસ છે, આપણી વૃત્તિનું વિશોધન કરનાર અગ્નિ છે,
આપણા ભાવને ઉત્તમતાએ ઉરડનાર પાંખ છે, ભૂત અને ભવિષ્યને વર્ત-
માનમાં આણી મૂકનાર અંજન છે.....મનુષ્યહૃદય કદાપિ બદલાયું નહીં,
આત્માનો પ્રકાશ કદી ઝાંખો થયો નહીં.....આત્માનુભવ એ જ એક કવિ
છે.....એ રસમાં કવિ માત્ર સમાન છે.....જે તત્ત્વજ્ઞાનનો હું ઉપાસક છું
તે તો બુદ્ધિવિશાસ કરતાં હૃદયરસનો સાર છે, વાદવિવાદની સુક્તિપ્રસુક્તિ કરતાં
નિર્વિવાદ પ્રમાણ છે. એટલે કાવ્યમાર્ગ જ એ રસનું પાન કરવા કરાવવા,
એ નિર્વિવાદ પ્રમાણનો અનુભવ કરવા કરાવવા, મને અતિ સરસ અને સાહ-
જિક સાધનરૂપ જણાય છે. આ મારું પદ્ધો આવાં જ કાવ્યો છે એમ કહેવું
એ અવિનય છે; પરંતુ મને વિશ્વાસ છે કે જે આનંદ મને એ પ્રજ્ઞાપમાંથી
પ્રાપ્ત થયો છે તે સહુઓને એમાંથી પ્રાપ્ત થયા વિના રહેશે નહીં.....જેનો
આત્મા એ રીતે અભિમુખ નથી તેને આ લેખ.....કાંઈ કહી શક્યાનો નથી.

(‘ આત્મનિમજ્જન ’ ની પ્રસ્તાવના)

આવો આત્માનુભવ જો કવિ, તો મણિલાલનો આત્માનુભવ જે એમની
કવિતાને પ્રેરી ગયો તે કયો છે ? એ છે વેદાન્ત પ્રતિપાદિત અદ્વૈતાનુભવ, જેને
મણિલાલ ‘અનેદ’ શબ્દથી જોળખાવતા. કાવ્યોના એક ઝૂમખા માટે ‘અને-
દોર્મિ’ એવું એમણે રાખેલું નામ તેમ જ ‘અનેદમાર્ગ પ્રવાસી’ એવું એમને
મળેલું વિશેષણ એમની આ અનેદનિષ્ઠા બતાવી આપે છે. ‘આમ હોવાથી
એમની આ કવિતામાં માયા પર, અપરોક્ષાનુભૂતિના સાધકના વિધ વિધ
અનુભવપર તેમ જ સ્વભાવનંદની મસ્તીપર ઘણું કાવ્યો છે, આ અને-
દને ગાવા માટે તેમણે સાંસારિક પ્રેમની પરિભાષા વાપરી છે તે ખાસ નોંધ
પાત્ર મુદ્દો છે. અનેદને માટે મણિલાલ ‘પ્રેમ’ શબ્દ વાપરતા. બીજા શબ્દોમાં
‘પ્રેમ’ ને ‘અનેદ’ ના પર્યાય તરીકે વાપરી એ શબ્દનું અર્થબળ એમણે વ્યાપક
કયું છે: એમણે જ અન્યત્ર પોતાની આ ભાવના આમ સ્પષ્ટ કરી છે:—

“વેદાન્તની વાત માત્ર કરવાથી જ્ઞાન આવી જતું નથી, પણ આત્મચિંતન અને પ્રેમ, ઉભયની આવી એકતાનતાનો રસ જ્યારે અપરોક્ષ થાય છે ત્યારે જ જ્ઞાન સફળ થાય છે એમ જણાવવા માટે મેં અદ્વૈતવાદના માર્ગને ‘અભેદમાર્ગ’ એ નામ આપ્યું છે અને ગીતાદિ શાસ્ત્રમાં તેનું જ અનેક પ્રકારે પ્રતિપાદન છે. પરંતુ ‘અભેદ’ અર્થવા ‘પ્રેમ’ એ નામ માત્ર લઈને કે પ્રેમની સ્તુતિના કાવ્યાદિના તરંગે ચઢીને વૈષયિક સુખને પ્રેમમાં માનનાર કેવળ અવળે માર્ગે જ જાય છે.....વ્યક્તિનિષ્ઠ પ્રેમ અનુભવવા જેટલું જ હૃદય હોય ત્યાં સુધી અભેદના અધિકારી થવાયું છે એમ માનવું એ ભૂલ છે. અભેદ માટેનો હૃદયવિસ્તાર કેવો અને કેવડો જોઈએ તે વર્ણવી પણ શકાય તેમ નથી.....હૃદયગત કામના માત્ર જતી રહે છે ત્યારે જ એ વિસ્તાર પ્રાપ્ત થાય છે, નિરાશામાં આવા પ્રેમની આશા છે, નિષ્કામતામાં એ પ્રેમની સકામતા છે, મરણમાં એનું જીવન છે.....જેને પામશે પ્રેમ કહે છે તે તો અનધિકારીનો પ્રેમ છે. આ તો ઉત્તમાધિકારીનો જે વિરાગ તે પ્રેમ છે.....વિરાગથી માત્ર અહંમત્વ રૂપનો ભેદ તે ત્યજવો અને સર્વમયતા પ્રહવી એ તાત્પર્ય છે. તે ‘અભેદ’ અથવા ‘પ્રેમ’ શબ્દથી સૂચવવાનો પ્રયાસ છે.”

આમ હોવાથી પ્રેમની ભાષામાં એમણે પોતાના આત્માનુભવનું જ્ઞાન ક્યું છે તે સમજી શકાય છે. આથી જ્યાં જ્યાં સાંસારિક પ્રેમની ભાષા હોય ત્યાં જાડે અભેદનો સિદ્ધાંત જ આપણે તેમની કવિતામાં જોવો પડે તેમ છે. એમણે પોતે પણ ખૂબ મહેનત લઈ પોતે જ પોતાની કવિતાના લાબ્યકાર બની પાછળ જે વિસ્તૃત અર્થવિસ્તાર ટીકારૂપે આપ્યો છે તેમાં તેમણે આમ એ કાવ્યોમાં અભેદનો સિદ્ધાંત જ ઘટાડ્યો જણાય છે. વળી બ્રહ્માર્તની મરતી ને આનંદ વર્ણવવા માટે સૂરી કવિઓનું પણ મણિલાલ અનુસરણ કરે છે. આથી ઇશ્ક, માશુક, જામેઈશ્ક જેવા શબ્દો એમણે વારંવાર વાપરેલા માલૂમ પડે છે. આમ સૂરીવાદી કવિતા લખતાં તેમણે આવા ફરસી શબ્દોના બાહુલ્યવાળી ગઝલો પણ લખી છે. આ બાબતમાં તેમ બીજી કવિત્વપ્રવૃત્તિમાં એમના પર બાલા-શંકર કંચારિયાની અસર પડી હશે એમ મનાય. મણિલાલની આવી ગઝલોની એકંદર સંખ્યા ડઝનથી વધુ નથી એ જાણવા જેવું છે, છતાં એમાંની ‘અહા, હું એકલો દુનિયા-બીયાબાંમાં સૂતો ભટકું’, ‘કહોં તું જાય છે દોરી દગાપાછ કરી કિરમત’ જેવી કેટલીક ખૂબ જ લોકપ્રિય ને પ્રસિદ્ધ થઈ છે એ એની ગુણવત્તા બતાવે છે.

‘માધતીમાધવ’ અને ‘ઉત્તરરામચરિત’ના ભાષાન્તરમાં તો મૂળ કૃતિ-
ઓથી એમના હાથ ગંધાઇ ગયા હોય એટલે તેને બાદ કરીએ, અને ‘કાન્તા’
એ સ્વકલ્પન નાટકમાંની પાત્રમાનસ અભિવ્યક્ત કરતી તેમ જ પ્રકૃતિચિત્રો
દોરતી થોડી કવિતાને અલગ રાખીએ તો મણિલાલની કવિતામાં વિષયવૈવિધ્ય
ઝાઝું નજરે પડતું નથી. એમનું તો અભેદાનુભવની ‘ચક્રગતર કાલિઓ, તથા
એવા સાધકની મુશ્કેલીઓ, દર્દ, મરતી, આનંદ છલ્યાદિ ગાથા પર જ નજરે
બધું લક્ષ રોકાઇ ગયું ખાસ કરીને ‘આત્મનિમગ્નજન’માં તો લાગે છે. એમણે
તેની પ્રસ્તાવનામાં કહ્યું છે તેમ જે તત્ત્વજ્ઞાનના એ રસયા ને ઉપાસક હતા
તેને તર્ક ને વાદવાદીથી દૂર રાખી જેટલું એ અનુભવથી ગમ્ય ને ગોચર
બન્યું તેટલાનું સહલ્યને પાન કરાવવાના સાધન તરીકે જ મણિલાલ કવિતાની
કીમત કરતા હતા. એટલે આમ નહિ તો કેમ બને ?

એક બીજી એમની આ પ્રકારની કવિતાની ધ્યાન ખેંચતી વિશિષ્ટતા એ
છ કે પાછળ આપેલી દીકાઓ વિના ધણાં કાવ્યો દુર્બોધ રહે તેવાં છે. એમની
દીકા અત્યંત વિસ્તૃત અને એમના કવનના પાયા રૂપ વેદાન્તજ્ઞાનનો સૈદ્ધાન્તિક
બોધ કરાવનારી છે. દીકામાં જેવું ને જેટલું સ્પષ્ટીકરણ કરેલું હોય છે તેટલું
બધું કાવ્યોમાં પ્રથમ વાચને ખાસ લાગે નહિ એવો એના ધણા વાચકોને
અનુભવ જરૂર થવાનો. આટલો બધો અર્થભાર તેમાં કવી રીતે મણિલાલે
કાંચો હશે તે સમજાતું નથી. કેટલીક વાર તો ખુદ કાવ્યો કરતાં તેના પરનો
તેના કવિની દીકા તેમની મુંદર પ્રૌઢ ગલસૈલીને લીધે તેમ જ વેદાન્તજ્ઞાનને
લીધે વધુ આકર્ષક લાગે છે. આ બાબતને મણિલાલના કોઇ એક કાવ્ય અને
તેની દીકા દૃષ્ટાન્ત લેખે અહીં ટાંકી બતાવીને સમજાવી શકાય, પણ એમની દીકા
ખૂબ વિસ્તારી હોવાને-કારણે આવા નાનકડા લેખમાં તેમ કરવું પોસાય તેમ નથી.

આ બાબતમાં મણિલાલ ગોવર્ધનરામનું કેટલેક અંશે સ્મરણ કરાવે તેવા
છે. ગોવર્ધનરામના ‘સ્નેહમુદ્રા’ કાવ્યમાં પણ લક્ષ્યાર્થ-અંગાર્યોના પાદટીપોની
પલટણ દેખાય છે જેના વિના એ કવિતા પણ દુર્બોધ ને કિલ્લટ લાગે. એક
રીતે કહીએ તો આ બંને પંડિત-કવિઓ મેથ્યુ આર્નોલ્ડની નીચેની કવિતાની
બાબત સ્વીકારતા કે અનુસરતા હોય એમ લાગે છે.

“.....Our religion has materialised itself in the
fact, in the supposed fact, and now the fact is failing.

it. But for poetry the idea is everything: the rest is a world of illusion, divine illusion. Poetry attaches its emotion to the idea: the idea is the fact. The strongest part of our religion is to-day is its unconscious poetry.....”

હર્નના મતને ટાંકીને રા. કાન્તિલાલ પંચાએ ગોવર્ધનરામની કવિતાને એમાંના તત્વગાનહારને લીધે ઇમર્સનની કવિતા સાથે સામ્ય ધરાવતી કહી છે.* મહિલાલની કવિતાને પણ એ અભિપ્રાય લાગુ પડે તેમ છે, કારણ એમના વ્યક્તિત્વને નિરૂપણની થોડી અસરવાળું તત્વ આદ કરતાં એમની કવિતાને પણ એ પ્રકારની ગણવામાં હરકત નથી.

આવી કવિતા બહુજનભોગ્ય ઓછી બને એ ખરું, પણ મહિલાલની કવિતાને એ સંભવ બહુ નહોતો નથી. એનું એક કારણ એ છે કે એમણે ભાષ્યમાં બતાવેલી તદ્દતર્ગત વિચારની મહત્તાનો વિચાર ક્યો વિના તેના સીધા વાચ્યાર્થથી પણ તે આનંદ આપે તેવો છે. અને બીજું કારણ એ હોવાનો સંભવ છે કે છદોબદ્ધ કરતાં રાગરાગણીમાં ગવાય એવી એ છે. આ ગેયતાને લીધે લલકારવી ગમે અને કંઠે ચડી જાય એવી તે બની છે. ‘આ જામે ઇશ્કમાં ખૂબી ભરી કહીં કહીં,’ ‘આંસુડાં મારાં છુવે એ મૂરતી કો’ કાણુ છે,’ ‘બહા હું એકલો દુનીયાં—બીયાબામાં સૂતો બદકું,’ ‘કહો છું જય છે દોરી દગાબાજ કરી કીરમત,’ ‘બિડી બન છું ગાંદેલ ગાભરા! તારે અંતરે શી આંટી રહી!’ xજેવી ગજલો અને ‘સાથે આંવા તો સમપણુ જાણીએ હો છુ’, ‘આંખ ભર્યે શું ચાપ, હડીલી?’, ‘પ્રેમની ઝલક છાઈ રે, ગગને આજ, પ્રેમની ઝલક છાઈ રે’, તથા ‘દગ રસભર મોરે દિલ છાઈ રહી’ જેવાં ગાવે સુમધુર લાગે તેવાં પદો ઉપરની વાતની સાળિતી પૂરશે. છેલ્લાં ઉલ્લેખેલાં પદો અનુક્રમે ‘અબેદોર્મિ’ અને ‘પ્રેમજીવન’ નાં, આત્મરસ બની ગયેલા અદ્વૈતા-ભવનું સમુલ્લસિત ગાન ગાતાં, અગિયારમાં એટલે છેલ્લાં પદો છે.

વૃત્તબદ્ધ કાવ્યો પણ મહિલાલે નથી લખ્યાં એમ નથી. ‘ગુજરાતી ભાષાની

* જુઓ, ‘શ્રીયુત ગોવર્ધનરામ,’ પૃષ્ઠ ૨૩૭ માંની ફૂટનોટ.

x આ કાવ્ય બાલરાંકરનું હોય એવા મત મહિલાલે માટે જુઓ. ‘મનોમુકર’, ભાગ ૨, પૃષ્ઠ ૨૩૨ માં પણ એનો નરસિંહસરે કરેલો ઉદાહરણ તથા નીચેની પાઠ્યીપ,

શૈલીને અનનુકૂલ પડે એવા નર્દક, પ્રદર્શણીય, પુષ્પિતાત્રા, મંજુભાષિણી, પૃથ્વી આદિ છદો વારંવાર બદલ્યા છે' એવા 'માલતીમાંધવ'ના ભાષાંતરની પ્રસ્તાવનામાંના એમના એકરાર છતાં એમણે તે નાટકનું તથા 'હિતરરામચરિત' નું ભાષાંતર બહુધા સમશ્લોકી વૃત્તમાં જ કર્યું છે તેમ જ 'કાન્તા' નાટકમાં પણ સંસ્કૃત નાટકની શૈલીના શ્લોકી બહુધા વૃત્તબદ્ધ છે. પણ 'આત્મનિમગ્નન' વિશે વિચારતાં તેમાં વૃત્તબદ્ધ કાવ્યોની સંખ્યા બહુ ઓછી માલૂમ પડે છે. તેમાં આજના 'પૃથ્વી' છંદના બહોળા ચલણના જમાનાને ખાસ નોંધપાત્ર લાગે તેવી વાત એ છે કે 'આત્મનિમગ્નન' નું પહેલું 'ઉપહાર' કાવ્ય તેમ જ અંતનું 'જન્મદિવસ' એ કાવ્ય પૃથ્વી છંદમાં લખાયેલ છે. પહેલાં ને છેલ્લા એ બે પૃથ્વીછંદી કાવ્યોના ભેવનમાં વચલાં ગેય પદો ને ગરબો વીટાયેલાં છે. શિખરિણીમાં લખાયેલું 'એક સ્વપ્ન' કાવ્ય પણ આકર્ષક છે.

ત્યારે આમ સમગ્ર દૃષ્ટિએ જોતાં મણિલાલ દ્વિવેદીનું કાવ્યસર્જન તેમનાથી જિતરતાં એવા કેટલાક સમકાલીનો કે અનુગામીઓના કરતાં પણ જથ્થાદૃષ્ટિએ ધણું ઘોડું છે. ઘોડું છે છતાં તત્ત્વદર્શન, અનુભવબદ્ધ, ગેયતા, અને ભાવવાહી કાવ્યભાષા જેવી ગુણસામગ્રીથી એ વિશિષ્ટ પણ બન્યું છે. મણિલાલે માત્ર કવિમશ કમાવાનો ખયાલ રાખીને કાવ્યસર્જનમાં જ એકાગ્ર બન્યા હોત તો તેઓ ધણું ઝાઝું ને સારું લખી શક્યા હોત એવી પ્રતીતિ તેમની છે તેટલી આ કવિતા અવશ્ય કરાવે છે જ. કાવ્યપ્રવૃત્તિ તો એમની અનેકવિધ સાહિત્યપ્રવૃત્તિમાંની એક જ હતી, છતાં તેમાં કેટલીક સ્મરણીય સિદ્ધિ એમણે મેળવી છે એ જોતાં આધુનિક કે ભવિષ્યની પેઢી એમની કવિતાને સાવ ઉપેક્ષાપાત્ર માનવાની કે વિસારે પાડવાની ભૂલ કરી બેસશે તો એ એટલે અંશે ગુણુત મટી બેકદર હોવાનો આક્ષેપ વડોરી લેશે.

અથમ દિવસ*

પચારીમાં અર્ધા જગતાં અને અર્ધા ઝેંઘતાં, આજસુ થઈને પડી રહેવામાં કંઈ ફાયદો નથી. જગતાંવાર તરત જ ઊડીને બેડા થાવ ! આપણા શરીરમાંના મોટામાં મોટા શત્રુ આજસ છે. જેમ અને તેમ વહેલા ઊડવાની ટેવ પાડો.

૧ સ્નાન પછી અંતઃકરણપૂર્વક પ્રાર્થના કરો કે સર્વે મનુષ્યોની ઉન્નતિ થાવ ! સત્યમાર્ગે ચાલનારાંઓને હે ભગવાન ! બળ આપો ! તેઓ વધારે જીગરથી અને ફતેહમંદ રીતે કાર્ય કરતાં થાવ ! અને તેઓ ઇંદ્રિયોના વિકારોને આધીન નહિ થતાં હૃદ બનો ! ”

૨ પછી તમારા ઇષ્ટ દેવતાનું સ્મરણ કરો ! ધ્યાન કરો ! ભગવાનની ખરા ભક્તિલાવથી પ્રાર્થના કરો કે “ હે ભગવાન ! આજસુધીમાં કરવા યોગ્ય કામો નહિ કરીને અને ન કરવાનાં કામ કરીને મેં જે જે પાપ કર્યાં છે તે ક્ષમા કરો ! ” (આ વખતે એવાં કામોની તપાસ પણ કરવી અને સાંભરે એટલાંનું ભગવાન સમક્ષ નિવેદન કરવું).

૩ આટલું કરવાથી મનની એકાગ્રતા વધશે. આત્મપરીક્ષા કરતાં આવડશે, હૃદય પવિત્ર થશે અને ઉચ્ચ જીવનને માટે આગ્રહ બંધાશે. આનો અર્થ એ નથી કે તમારે આજો દિવસ ગંભીર અને ભારેખમ થઈને ફરવું. નિર્દોષ આનંદકલોલમાં વખત ગાળવો એ તો જીવનવિકાસમાં બહુ જરૂરનું છે.

૪ માત્ર પશુ જેવા નહિ રહેતાં, મનુષ્યજીવનનો પૂર્ણ વિકાસ કરી ઉચ્ચ

* દરરોજ એક એક દિવસ વાંચવાથી વિશેષ ફાયદો માલમ પડશે. ૯.

જીવન પ્રાપ્ત કરવાનો આજ્ઞથી તમે નિશ્ચય કર્યો છે એટલી જ વાત બરાબર ધ્યાનમાં રાખવાની છે.

૫ ભોજન સમયે પણ ધ્યાન રાખો કે ખોરાક એ શરીરના પોષણ માટે અને તન્દુરસ્તી માટે છે; માત્ર જીવના સ્વાદ માટે મથી. અકરાંતિયા યજ્ઞને કદી ખાશો નહિ. પેટમાં જગા હોય તેનાથી થોડું ઓછું ખાંજો. ખાધા પછી જડ થઈ જવાય કે તરત જ કામ ન થઈ શકે એ સ્થિતિ શરમભરેલી છે.

૬ ભગવાનનો ઉપકાર માન્યો કે હૃદયમાં માણસને પેટપૂરતું ખાવાનું મળતું નથી તેવા સમામાં તમને ભોજન મળે છે. ભોજન સમયે સંકલ્પો કરો કે ખોરાક બરાબર પચી મધ અને શરીર તમારી ફરજો બળવવામાં અને આત્મિક લાવનાઓને અનુકૂળ થાય-ખરાબ વિકારો કે અશુભ વિચારો પેદા ન થાય. ફરી પાછી આત્મપરીક્ષા કરો! ચારિત્રમાં રહેલા દોષોનો વિચાર કરો. દોષો કેવા અશુભ કરનારા છે તે વિચારી મન! તેમાંથી મળતું સુખ કેવું ક્ષણિક છે તે ઉપર ચિંતન કરો!

૭ ફરીથી એવા દોષોને તામે નહિ થવાનો દૃઢ સંકલ્પ કરો.

૮ આવા આત્મનિરીક્ષણથી ભગવાન જે આપણા જ અંતઃકરણમાં ન્યાયાધીશ થઈને બેઠા છે તેમની પાસે, તમારી વર્તણૂકનો ન્યાય કરાવ્યાથી તમે ધારી પણ નહિ હોય એવી આત્મિક પ્રગતિ થવા માંડશે.

૯ દાંતણપાણી કરતી વખતે અને સ્નાન કરતાં કરતાં પણ ભગવાનના જ વિચારો આલ્યા કરવા દો-દૃઢ સંકલ્પ કર્યા કરો કે મારા શરીરના મેલની સાથે મારા મનના મેલ પણ દૂર થાય.

૧૦ આખો દિવસ હરતાં ફરતાં કામ કરતાં કરતાં ન્યારે વખત મળે સારે આજની ઉપરની શુદ્ધિક્રિયા ચાલુ રાખો.

સાંજને વખતે ફરવા જવાનું કે મરદાનગીની રમતો રમવાનું રાખો. નિયમિત કસરતથી શરીરને નીરાળી અને હજીપ્રજ કરો. તમામ ધર્મો બળવી શકાય તે માટે પ્રથમ શરીર તો તન્દુરસ્ત જોઈએ જ.

જગતનાં તમામ મંદિરોમાં શરીર જેવું અમત્કારિક અને લબ્ધ મંદિર બીજું એકે નથી.

સૂતાં પહેલાં પ્રાતઃકાળની માફક પાછી પ્રાર્થના કરો. આખો દિવસ તમે

જે જે કંઈ કર્યું હોય તે બધું અંતર્યામીની સાક્ષીમાં તપાસાર તપાસી જવ. વિચારોમાં પણ કંઈ પાપ કર્યું હોય તે શોધો. ક્રોધ, રાગ, દેવ, હર્ષ, અસત્ય વ્યભિચાર, લોભ કે મોહનો જાણે કે અજાણે સંગ થયો હોય, સમયનો દુર-પયોગ કર્યો હોય ભત્તાદિ. જન્યતાજોષ પેહેરેગીરની માફક તપાસો. ફરીફરીને તપાસો. કાં તો નોંધપોથીમાં વિચલવાર લખી નાખો. એ વાંચી જવ-મૂંડો અને કોનો નહિ કરું એવો દૃઢ નિશ્ચય કરો.

આવતી કાલથી જ આજ કરનાં હું વધારે સારો મર્ષિ એવો સંકલ્પ કર્યા પછી જીવી જવ.

આત્મપરીક્ષા, આત્મસન્માન અને આત્મવિશ્વાસ જેમણે મેળવ્યો તે તો પોતાના દેવરૂપી રાજ્યનો પ્રાદશાક છે. પ્રથમ સ્વરાજ્ય પોતાની જાત પર મેળવો.

ખીજો દિવસ

“રાષ્ટ્રમ-ટેજસ” એટલે સમગ્રપત્રક તૈયાર કરો. અને નિયમિતપણે એનું પાલન કરો. દસરતમાં. વાંચનમાં, કર્તવ્યકર્મ જનવચારમાં અને આરામ તથા નિદ્રામાં થરાયાર સમય ગોડવી દો. આ યુગનાં ઉત્તમમાં ઉત્તમ વ્રતનિયમ એ રાષ્ટ્રમ ટેજસ પ્રમાણે ચાલવું એ છે.

શરીર સ્વચ્છ રાખો. દરરોજ દંતમંજન સાથે દાંતણુ કરો. ખૂબ કાગળા કરો. બે વખત સ્નાન કરવાનું રાખો. વસ્ત્રો જાતુ જ ચોખ્ખાં રાખો.

પોતાનો ખંડ સ્વચ્છ અને સુંદર જતાવો. આખું ઘર લગવાનના મંદિર જેવું સ્વચ્છ, શોભાવમાન અને સુંદર રહેવું જોઈએ. જાનરૂમાં મંથ ન રહે; ખાજો ચોખ્ખો રહે અને ઘર આંગણું અને પોજો ચોખ્ખાં અને આકર્ષક બનવાં જોઈએ. ગંદકાને લીધે કાલમાં જાણે લગવાન આપણાથી રીસાર્થ ગયા લાગે છે. જ્યારે સ્વચ્છતા, શોભા, સૌન્દર્ય અને ફલો અને વૃક્ષો અને ધૂપથી આપણાં ઘર આંગણું પવિત્ર બનેશે એટલે લગવાન મનાશે પંડી જ્યાં ચોથીસે કલાક ખુદ લગવાન પધારવાના એટલે આપણે આપણી પોજો, આંગણું અને ઘરનો એક એક ખંડ સ્વચ્છ, સુંદર અને આકર્ષક બનાવીશું. મહાન પુરોહીની, દેવોની અને સૃષ્ટિસૌન્દર્યના દેખાવોની પ્રેરક છબીઓ ઘરમાં ખંડે ખંડે ગોડવી-દો. તમારા જન્ય પ્રમાણે પુસ્તકશાળા (લાયબ્રેરી) રાખો. પસંદ કરેલાં ઉત્તમ પુસ્તકોનું વાચન એ આ જમાનાના ગુરુઓની ગરજ સારે છે.

સારાં વર્તમાનપત્રો, માસિકા અને સામાયિકા વાંચતા રહો ! મિત્રો સાથેનો સમય જ્ઞાનચર્યામાં ગાળો. દરરોજ આપણી આધ્યાત્મિક ઉન્નતિ થાય એવું એકાદ ગંભીર પુસ્તક પણ મનનપૂર્વક વાંચવાનું રાખો.

અને પછી, વાંચ્યા ઉપર ખૂબ વિચાર કરોઃ માત્ર વાંચેલું યાદ રાખવાથી કંઈ ફળ નથીઃ શ્રવણ અને વાંચન એટલે સાંભળેલું અને વાંચેલું જે જે હોય તે પર મનન અને નિદિધ્યાસન કરવાની જાણ જ રહે છે. મનન એટલે જોડા વિચાર કરવાને અને નિદિધ્યાસન એટલે ફરીફરીને એ વિચાર તપાસવાની ટેવઃ ચોપડીઓમાં જે કંઈ હોય તે જાણું કંઈ ખરું જ હોય એવું માની લેવું ન જોઈએ. દરેક અભિપ્રાય પર આપણે પોતાના સ્વતંત્ર વિચાર કરીને, જીવનના અને દેશના મહાન પત્રો પર આપણા પોતાના સિદ્ધાન્તો રચવા.

એકાંતમાં તમારા મનની સાથે એકલા રહેવાની ટેવ પાડો. તમારા સિવાય તમારો પોતાનો ઉદ્ધાર ખીણું કાઢ કરી શકશે નહિ એ ભાવનાને હૃદયમાં વારંવાર સ્થિર કરો ! ગુરુની કે શનિની શ્રદ્ધા તમને નડી શકતી નથી. તમને નડનાર કે મદદ કરનાર તમે પોતે જ છો. તમે જેવા વિચાર કરશો એવા તમે થશો. ધન્યજ્ઞો સારી કરશો તો સારા થશો અને જેવાં કર્મ કરશો એવાં ફળ પામશો. કિસ્મતવાદી નહિ પુરુષાર્થી થાવ ! સ્વાર્થની ખાતર નહિ પણ જ્ઞાનની ખાતર આત્મજ્ઞાન મેળવવું જોઈએ. જ્ઞાન માટે પ્રીતિ હોવી જોઈએ. ખરું જ્ઞાન કાઢીને દેખાડવા માટે નથી પરંતુ આપણા પોતાના વિદ્વાસ માટે છે.

જ્ઞાનથી આપણામાં લાયકી તો આવે છે. સંસારમાં આપણે જે જે કર્મ કરવાનાં છે તે ઉત્તમ રીતે કરી શકીએ છીએ પરંતુ જ્ઞાનનું ખરું ફળ આત્મોન્નતિ છે. એનાથી વિવેકવૃત્તિ વધે છે. સંતોષ થાય છે અને આત્મા-પરમાત્માનાં દર્શન થાય છે.

જ્ઞાની કે ભક્ત સંસારને માટે નાશાયક ચર્મ બંદગ એવાત જોડી છે. સાચો જ્ઞાની કે સાચો ભક્ત તો સંસારનું માટે વધારે શક્તિમાન અને વધારે લાયક બને છે.

આપણી અંદર રહેલો આપણો અંતર્યામી પ્રભુ, એ જ પ્રેમ, સત્ય, ન્યાય, જ્ઞાન, દયા અને શક્તિનું સ્વરૂપ છે. તેના પર નિરંતર આપણે પ્રેમ રાખવો જોઈએ. તેના પર જ આપણો બધો આધાર હોવો જોઈએ. તેના પર પર્વતના જેવી અચળ શ્રદ્ધા ખેસવી જોઈએ. ખરો વિદ્વાસ પણ આપણે એમો જ

રાખી શકીશું. ત્યારે જગત આપણે ત્યાગ કરશે ત્યારે એનું જ સરણ આપણને કામ લાગવાનું છે. એ આપણા હાથપગ કરતાં અને શ્વાસોશ્વાસ કરતાં પણ પાસે છે અને હમેશાં આપણને સન્માર્ગે ચાલવાની દોરવણી આપ્યા કરે છે. એના ધીમા કામળ અપાળને ઓળખો. હમેશાં એ આપણી સાથે જોડ્યા કરે છે પરંતુ ખાસ કરીને ત્યારે આપણે કંઈ જોડું કાઠ કરવા કે પાપને માર્ગે જવા તૈયાર થઈએ છીએ ત્યારે તો એ આપણને અવરન રોકે છે. ત્યારે ભુદ્ધિ સારાસાર વસ્તુ સમજી શકતી નથી ત્યારે અંતર્યામીના હુકમ મમાવે આપણું શ્રેયઃસ્કર છે.

એક જ વાર તમે એ અવાજને માન આપશો તો ચારંધાર એ તમારી મદદે જોડો રહેશે અને વધારે ને વધારે સ્પષ્ટ બનતો જશે. પરંતુ જો તમે સાંભળ્યા છતાં ન સાંભળ્યું કરશો, એક બે કે ત્રણ વાર એ મધુરનાદની અવગણના કરી પાપ માર્ગે જશો તો પછી થઈ રહ્યું. પછી એ કલ્યાણકારી અવાજ તમારાથી સંભળાશે નહિ. છતાં કાલે પછી તમે જાહેરા થઈ જશો અને ધીમે ધીમે અધ્યાગતિને માર્ગે ઊતરી પડશો! પાપમાં રીત થઈ ગયેલા કેટલાએ માણસોએ આ અંતર્યામીના નાદની અવગણના કરી હોય છે. એવી દુર્દશા તમારી ન થાય!

સ્વર્ગ એવો નરક બન્ને આ પૃથ્વી ઉપર જ છે. જેમણે અંતર્યામીના નાદને તિરસ્કાર્યો છે અને જે સ્વચ્છદે જીવન માળે છે તે જીવતા નરકમાં છે. જરૂર એક દિવસ એ પરતાવાના છે. અને જે પશ્ચાત્તાપના અગ્નિ યોગની રૂંધે રૂંધેમાં વ્યાપશે.

“અરે મને એરી નાગોએ ડાંગ દીધા” *

એવું એમને લાગશે. આખરે પશ્ચાત્તાપના અગ્નિમાંથી શુદ્ધ થઈ એ અંતર્યામીનું સરણ શોધશે તો જરૂર એ તો દીનદયાળ છે. કરુણાસાગર છે. પનિત-પાવન છે. એ પાકો એને સન્માર્ગે અગ્રવ્યે અને પહેલાંના જેવા અવાજ સંભળાવશે.

જેઓ અંતર્યામીના નાદ સાંભળે છે અને એને અનુસરે છે તેઓ જીવતા સ્વર્ગમાં છે. એમને તો જોડીઓને શ્રીકૃષ્ણની મધુગંધરી સંભળતા જેવું મુખ પડતું હતું એવું સુખ હમેશાં મળે છે.

* યમુના પર બજ રહી જંસરિયાં—”

એ સતોષ, અનેરો છે—

ત્રીજો દિવસ

પરમહંસ રામકૃષ્ણ કહેતા હતા કે લોટો માંજતા રહેજો નહિ તો કટાઈ જશે. મતલબ કે પ્રભુપરાયણુ હોવન રાખવા માગતારે દેહ અને મન દગેશાં પાંચવ રાખવાં જોઈએ.

પરંતુ એવાંસે ક્યાકે જો પવિત્ર રહે કેમ ? ઉત્તમ સાહિત્ય, સંગીત અને કલા પર પ્રેમ કેળવવાથી આપણો મનરૂપી લોટો ચોખ્ખો રહેશે. અને અંતઃકરણમાં સૌન્દર્ય અદાજ કદાની શક્તિ ખીણશે.

ઉત્તમ કાવ્યોનું દરેકજા ઘોડો વખત વાંચન કરવું, કાં તો લખેનો ગાવાં, ઉત્તમ સંગીત સાંજળવું. કોઈ દિવસ સારા ભાવવાહી કે હોવન માટે આરાસારા મંદિરા આપી શકે એવાં ગિતો રંગેવાં. સિદ્ધિનાં મુન્દર કાતરકામનું નિરીક્ષણ કરવું. લાખ મમનો કે મદિરો જોવાં અને ત્યારે જ્યારે લાગ મળે ત્યારે મુદિસૌન્દર્યનાં રમણોએ જવું.

નદી, રિયાકિનારા, પર્વતો, સરોવરો, મંગરો, વનો, ઉપવનો. જોવારા, ધૌનિકામિક રમણો, વાવનાં ધામો, કલાનીયો, મંગલરમાનો, વનસ્પતિમંડો, પ્રાણીમંડો, પ્રયોગશાળાં, લાયબ્રેરીઓ, સભાઓ અને પરિષદોના લાભ જ્યારે જ્યારે પ્રમંથ મળે ત્યારે લેવા.

ઉત્તમ નવલકથાનાં પાંચવી, હોવનચરિત્રો, ઇતિહાસ, પિતાનના ગ્રંથો વગેરેના અભ્યાસ કરવા. રાત્રે કેળવવાં લાગનકીર્તનોમાં જવું અને આપણી પોતાની પ્રાર્થના તેા નિયમિત વખતે કરવી જ. સૌન્દર્ય જો હોવનમાં જીનરે તેા પંડી અમુંદર આપણને મમશે જ નહિ. પ્રભુ સત્ય છે અને મુંદર પણ છે. મુંદર શરીર કંઈ ગદ્યાને મળવું નથી પણ સાચી મુન્દરતા, તંદુરસ્તી, શ્વચ્છતા તે પવિત્ર હોવનમાં રહેલી છે. જે સારાં કામ કરે તે મુંદર છે જેનું આદિત્ય નિર્માણ છે જે સારો છે તે મુન્દર છે.

સારાં થવાને માટે આપણે કર્તવ્યનિષ્ઠ રાવું જોઈએ. આપણી પોતાની જાન પ્રત્યેનાં આં કર્તવ્ય છે તે પ્રથમ જણાવર વિચારી જવ. તમે વિદ્યાર્થી છો ? તેા શ્વચ્છતા એ તમારું પહેલું કામ છે. જે અભ્યાસ લખ જેકા, તેમાં પાઠ્યન થવાની મદત્તાકાંસા રાખા. રોજીકે દિવસ જણાવર સમજીને વાંચા. જેના પર વિચાર કરો. જુદાં જુદાં દરિજિનદુથી તમારી પોતાની સાથે અને ગિતો સાથે તે તે વિષયની અર્થો કરો. નાદવિનાદથી જ દરેક વિષયનું મદત્ત પડાય છે.

વિદ્યા એ મોટા ગુણુ છે. રાજ્યોને પોતપોતાના રાજ્યમાં જ માન મળે પણ વિદ્યાન તો સર્વન પૂજ્ય છે. દરેકે દરેક વિષયનું કંઈ કંઈ જ્ઞાન મેળવવું અને એકમેકે વિષયનું સંપૂર્ણ જ્ઞાન મેળવવું એ વિદ્યાનનાં લક્ષણ છે. તમારે બહુવ્રત થવું નોંધજો. કૃપમંદુક એટલે કૃપાના દેડકા જેવા અસ્પષ્ટ ન રહેવું નોંધજો.

અભ્યાસ ઉપરાંત બહારનું વાંચન પણ તમારે ખૂબ રાખવું નોંધજો. એકલાં રહેલ કે દોસેજના અભ્યાસથી કોઈ ખરા વિદ્યાન થયા નથી. આ જમાનામાં વર્તમાનપત્રો ન વાંચે એ નકામો છે. દરરોજ વાતચીતમાં પણ ચાલુ વર્તમાનની ચર્ચા ન કરી સકાય એવી ખબરો આપણને ન હોય તો પછી નિન્દા, હસકી વાતો અને કેવળ ગપ્પાંમાં વાતચીતનો વખત ખર્ચ એથી કોઈનું કલ્યાણ નથી. વર્તમાનપત્રોના વિષયો, માસિકોના નિબંધો, કે કોઈ ઉત્તમ પુસ્તકોમાંનો બોધ-દાયક પ્રસંગ એવા વિષય પર વાતો કરવી વધારે લાભદાયક છે.

સોગડાંબાજીમાં કે પતાં રમવામાં નવરાશનો વખત બહુ બગાડવો થોડા નથી. રમતોની જરૂર છે પણ એ બહુ જ મર્યાદામાં રહેતી રમતી નોંધજો, ગાંધી માણસોનો સમય કાન્યસાસ્ત્રો વગેરેના વિનોદોમાં જવો નોંધજો. ખીચા દાવચાળા વિનોદોમાં નહિ—

વિદ્યાર્થીઓએ જાનકા કે દોડડાદણના ના થઈ જવું નોંધજો. એથી લોકોના પરિચયમાં રહેવું નોંધજો. વેપારીઓ, મજૂરો, ખેડૂતો, ધરનાં, સજાધમાં આવતાં જોપુરો દલાદિની સાથે, એમનાં સુખદુઃખની વાતો પણ કરતા રહેવું નોંધજો. પુસ્તકો કરતાં એ વ્યવહારુ દુનિયાનું જ્ઞાન વધારે જરૂરી છે. અધુરો ઘડો છલકાય; બારેલો જેમ છત્રકાતો નથી તેમ થોડા જ્ઞાનપાળા, મિથ્યાભિમાન કરે છે. ખરા જ્ઞાની કે જિજ્ઞાસુ નમ્ર રહે છે. તમારે નમ્ર અને નિરક્ષમાની થવું. અજ્ઞાની અને અવજ્ઞો પ્રત્યે પ્રેમ રાખવો અને જે સારા સંલેગો મળવાથી તમે ભણી શકો છો એવા સંલેગો ખીચાઓને નહિ મળવાથી એ અસાધ્ય રહ્યા છે એમ વિચારી તમારે એવા લોકો પ્રત્યે ઝલકી વધારે મમતા રાખવી ઘટે છે—માન્યાપ સાથે, લાઠ્યહન સાથે, સ્ત્રી સાથે ગદા સાથે તમારે વાતો કરવી અને દેશના રાજકીય, સામાજિક અને ધાર્મિક વિષયો એમની સાથે ચર્ચવા, તમારે સમજી લેવા અને ખીચાને સમજાવવા.

લોકીંગમન છપનના તથા રેસના પ્રસો તમારે સમજી લેવા અને ખીચાને સમજાવવા જ્ઞાનચર્ચા કરતી વખતે તમારે સહિષ્ણુ થવું. ખીચાના મનને માન

અને હું પિતા ! મારી મનોવૃત્તિઓ ? કામ, ક્રોધ, લોભ, મોહ, મદ કે અહંકાર, એ છ શત્રુઓ મને અવળે રસ્તે ના ચડાવે તેની સંભાળ તું રાખજો. કોરણ કે તારી કૃપા વગર હું વૃત્તિઓ પર કાળ મેળવી શકીશ નહિ અને ઇન્દ્રિયો પર જિત્ મેળવીને સભ્યા પીર પુરુષ થવાની તો મારી મનોદામના છે.

ભગવાન ! મારું હૃદય તું પ્રેમથી ભરી દેજો ! મોટાં તરફનો પ્રેમ તે ભક્તિ છે. સરખાં તરફનો પ્રેમ તે રોહ છે અને નાનાં તરફનો પ્રેમ તે દયા છે. મારું હૃદય પ્રેમથી જ સદાશય ભરપૂર રહે ! સ્વદેશભક્તિની ખાતર કોઈ પણ બલિદાન આપવું પડે તો આપવામાં હું કૃપણ ન થાઉં એવું બળ આપજો. લાગણીઓનું રચાન જે હૃદય—તે હૃદયમંદિરમાં તું ગિરાજો છે તેથી હું આ પ્રાર્થના કરું છું—પ્રભો ! કર્મ પણ મારી પાસે વધાયોગ્ય કરાવજો.

“ કર્તવ્ય કર્મ, જગમાં રહી નાથ ચાય
સદ્કર્મ નીતિ નિયમો, સધળા પળાય
એ નાથ ! તારી અતિ ઉત્તમ અર્ચનાઓ : ”

પ્રેમ એટલે—ગમે છે એવી વસ્તુઓ પકડ્યા હું ના જઉં, પરંતુ જે માર્ગે મારું અને જગતનું કલ્યાણ સધાય, એવા શ્રેય માર્ગે મને તું જવાની આવડત આપજો !

કર્મ માત્ર, કરવા માટે જે શક્તિ બેઠકે તે શક્તિ તો તારી જ પાસેથી મળતી હોવાથી સારાં કર્મ કરવાનું બળ હું તારી પાસે માગું છું.

પોતાની વ્તત પ્રત્યેનાં કર્તવ્ય સમજના પંક્તિ, માતાપ્રત્યેનાં કુટુંબ પ્રત્યેનાં, સ્ત્રી પ્રત્યેનાં, ગામ પ્રત્યેનાં અને દેશ પ્રત્યેનાં કર્તવ્યો વિચારી જવાં. અનેક ઝડપે આપણે માથે અદા કરવાનાં હોય છે. તે દેવાં, ચક્રવર્તિ વ્યાજ સાથે આપણે અદા કરવાં બેઠકે. સૌથી વિશેષ ઝડપ આપણે માથે દેશનું છે. દેશની સેવા કરીને તે ઝડપ વાળવું.

કર્તવ્ય જાળવવાથી જેનું સુખ મળે છે એવું સુખ, મનથી કે સત્તાથી પણ મળતું નથી.

અને જીવનનો મુખ્ય ઉદ્દેશ તો સુખી થવાનો અને પરિપૂર્ણતા પ્રાપ્ત કરવાનો છે. કર્તવ્ય જાળવવાથી ઉચ્ચ પ્રકારનું સુખ મળે છે અને દિનપ્રતિદિન લાયકી વધતી જાય છે. જીવનની પરિપૂર્ણતા નિષ્કામતાવે કર્તવ્ય જાળવવામાં છે.

નિષ્કામ શુદ્ધિથી કર્મ કરવાં—એનો અર્થ એ છે કે એ કર્તવ્ય કર્મ કરવાથી

આપણને પેસાનો લાભ થાય છે કે નહિ તે જોવું નહિ. અથવા કીર્તિ મળી કે ન મળી તેની પણ આપણે બિલકુલ દરકાર ન કરવી. ધન, વશ, સત્તા, એ ત્રણ ચીજોને માટે લોક મરી પડે છે પરંતુ એવા વ્યર્થ સાધવાને પ્રારંભ કરતાં કામ સારાં થતાં નથી એટલું જ નહિ પણ પરિણામે કલેશ થાય છે. માટે કર્તવ્ય અજ્ઞપવાની ખાતર જ કર્તવ્ય કરવાં. અને પરિણામ ભગવાનને સોંપવું. ઈશ્વરપ્રીત્યર્થે કામ કરવાની જ્યાં એકવાર આપણને ટેવ પડી કે પછી લોકો નિંદા કરે કે સ્તુતિ કરે, ધન આવે કે જવો, વર્ષો પછી મરણ થતું હોય તો આજ થાવ કે ગમે ત્યારે થાવ એ કશાની આપણને દરકાર રહેતી નથી. અભય પ્રાપ્ત થાય છે અને સમગ્ર જીવન ઈશ્વરને નિવેદન કરેલું જતી જાય છે.

ધણીવાર આપણા કામનો વશ બીજા લઈ જાય છે. મંત્રી કે પ્રમુખપદનો હક્ક જેનો હોય છે તેને તે પદ મળતાં નથી. આજે દેશમાં જે દાર્ઢ મોટામાં મોટી તકરારો થતી હોય તો આથી થાય છે પરંતુ “લીડરી” એટલે આગેવાન થવાની લેખપતા એ મોટો રાગ છે. એ રાગમાંથી આપણે મુક્ત રહેવું જોઈએ. કામ થયું છે કે નહિ અથવા એ કામથી સ્વદેશને લાભ થયો છે કે નહિ એ સાથે જ આપણી નિરજાત છે. જશ, માન, ઈનામ એ બધું બંધે બીજા લઈ ગયા. દેશભક્તિના કાર્યમાં આપણે પ્રત્યક્ષ કે પરોક્ષ પણ ભાગ લીધો એ જ મોટું સફલાવ્ય છે. જીવનનો એ મોટો મંતોષ છે.

કોઈને, તેજેદેષ કદી ન કરવો જોઈએ. ઈર્ષ્યા પણ મોટામાં મોટું નુકસાન આપણને પેસાતે જ કરે છે. રાજદરજામાં, સાહિત્યમાં, વેપારધર્મામાં કોઈ કંઈ નામના કરે એટલે બીજાઓ એની નિંદા કરવા મંડી જાય છે પણ એના ગુણ જોતા નથી. આથી આપણા દેશને ખૂબ નુકશાન થઈ રહ્યું છે. એક એક છૂટા છૂટા કામ કરતી વખતે જેવી મહત્તા જણાય છે તેવી જોગાં કાંચમાં જણાતી નથી તેનું આ મુખ્ય કારણ છે. જે દેશ મહાન થયા છે તે સદાકારના ગુણ કેળવીને થયા છે. બધામાં બધી જાતની આવડત હોતી નથી. કોઈમાં સુદ્ધિ વધારે હોય તો કોઈના હલ્લના ગુણો વિશેષ હોય છે. કોઈને સંજોગો લાભ આપે તો કોઈનામાં, પુરુષાર્થ વધારે હોય છે. તે માટે જેનામાં જે ગુણ વિશેષ હોય તેનો સ્વીકાર કરવો અને તેનો લાભ આપણે લેવો એટલું જ નહિ પણ જે સંસ્થામાં આપણે સાથે કામ કરતા હોઈએ તેને અપાવવો.

આપણા રાષ્ટ્ર જેટલા અવગુણ કાળા જેવા મોટા કરી જેવા અને પારકાના રાષ્ટ્ર જેટલા ગુણ હોય તો તે ગુણને કાળા જેવા મોટા કરતાં શીખી લેવું.

આપણું કર્તવ્ય ના હોય તેની જાગૃતમાં કદી માથું મારવું નહિ અને પારકી પંચાતમાં વખત બગાડવો નહીં.

સ્મયનો સદુપયોગ કરવો. એક મિનિટ પણ નકામી ન જવા દેવી.

“ પાપ તાપ દુઃખ દુઃસ્થિતિ, તિમિર ગયાં સૌ દૂર.
હરિમુખ સન્મુખ સર્વદા, મોદ અખણિત ઉર;
બંધન બાધા નવ નહે, સકૃતિ ભક્તિ કરંત,
જતી રવી બીતિ મૃત્યુની, સંતત શાન્તિ અનંત. ”

પાંચમો દિવસ

ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષ એ ચાર પુરુષાર્થ છે. અને એ ચારે ભીઓ અને પુરુષોએ પ્રાપ્ત કરવા જોઈએ. અને ચારે સાથે સાથે દરેકજાના કાર્યક્રમમાં વણી દેહાડવા જોઈએ.

ધર્મ વિગે ધણાં માણસને એમ જોણતાં સાંભળ્યાં છે કે ધરડાં મધ્યું ત્યારે ધર્મનો અને મોક્ષનો વિચાર કરીશું. હમણાં તો પૈસો અને સંસારના ભોગવિલાસ પાછળ મગ્નતા છો, પરંતુ મોટામાં મોટી ભૂલ જ એ છે. ધર્મ સિવાયની અર્થ પ્રાપ્તિ તે ભયંકર છે. અને ભોગવિલાસ પણ ધર્મના નિયમન વગરના હોય તો ઝેરી છે.

મોક્ષનો ખરો અર્થ મર્યા પડી સ્વર્ગમાં જવાનું મજા એ નથી પણ જીવતાં જ સંસારનાં બંધનો હરકત ન કરે અને દરેકજાનાં કર્મ કરવામાં સ્વતંત્રતા રહે એ છે. ઇન્દ્રિયો જેમ દોરે એમ ધસડાવું એનું નામ બંધન; ગુલામી છે. પરંતુ મૂર્ખ લોકો એને સ્વતંત્રતા માને છે. એ સ્વછંદ છે. ખરી સ્વતંત્રતા સંયમમાં છે. ઇન્દ્રિયો આપણી શેઠ નથી; એ આપણી તોકરો છે. એની મરજ પ્રમાણે આપણે ધસડાવવાનું નથી. આપણી મરજ પ્રમાણે ઇન્દ્રિયોએ કામ કરવાનાં છે.

ધર્મ એટલે જે વડે સંસાર ધારણ કરાઈ રહ્યો છે તે. હોડી ચલાવનાર પવનના નિયમો સમજ લે છે. પવનની અનુકૂળ ગતિ પ્રમાણે એ પોતાની હોડીના સદ્ ગોડાં છે અથવા ખસેડે છે તો એની સફર ઝડપી અને સરળ થાય છે નહિ તો હોડી જાંધી વળે છે. એ જ પ્રમાણે જીવનરૂપી સફરમાં પણ છે. ધર્મ એટલે જે નિયમો વડે સંસાર સુખરૂપ ચાલે છે તે નિયમોનું જ્ઞાન મેળવી એને અનુકૂળ ચલાવી જીવન શાન્તિથી પસાર થાય છે.

અધર્મથી, અનીતિથી કે પાપ માર્ગે જે દુઃખજાઓ તૃપ્ત કરવાનો પ્રયત્ન કરીએ છીએ તે ક્ષણભંગુર, પરિણામે દુઃખદાયક અને આખા જીવનને ધૂળધાણી કરી નાખનારી નીચડે છે.

આશ્રમધર્મ જેટલે વિદ્યાર્થી અવસ્થામાં પ્રવેશ્ય, ગૃહસ્થાશ્રમ જેટલે પવિત્ર લક્ષ્મણ-જેનાં વિશુદ્ધ સુખોની સ્ત્રીપુરુષ બન્નેની શારીરિક, માનસિક અને આધ્યાત્મિક ઉન્નતિ થાય છે અને વાનપ્રસ્થાશ્રમ જેટલે આ જમાનાનું અનુકૂળ અર્થ કરીએ તો વિષયવાસનામાંથી ધીમે ધીમે પરવારતાં પરવારતાં વધારે ઉચ્ચ જોવાં માનસિક અને આધ્યાત્મિક ઉન્નતિનાં કાગોમાં વખત ગાળવો તે: જે ધંધાનું કે જીવનનું અનુભવજ્ઞાન થયું છે તેનો લાભ જન-સમાજના કલ્યાણને અર્થે કરી શકાય એવી રીતે જીવનનિર્ગમન કરવું અને સન્યસ્તઆશ્રમમાં સંપૂર્ણ સ્વાર્થત્યાગથી લોકોએ કરતાં કરતાં જાગવાનના આદતિયા થઈ જવું. લોકો જનકલ્યાણનાં કાગો જોઈને સન્યાસઆશ્રમવાળાને કહે કે “ધન્ય પ્રભુ! ધન્ય પ્રભુ!”

હિંદીઓ અને વૃત્તિઓને યોગ્ય ધર્મને માર્ગે સંતોષવવામાં પાપ નથી પરંતુ ધીમે ધીમે જોમાંથી પરવારતા રહેવું જોઈએ અને ઉત્તરોત્તર એને વધારે ઊંચી સપાટી પર ચડાવવી જોઈએ. એ મારી શકાશે નહિ પણ ઉચ્ચ માર્ગે વાળી શકાશે.

રામચંદ્રજીનો એકપત્નીવ્રતનો આદર્શ જીવનમાં ઉતારવા યોગ્ય છે. અને સ્ત્રીઓ સતીધર્મ પાળવાથી પવિત્ર અને પૂજ્ય બનશે.

“સલ વચન ને નમ્રતા, પરસ્પરી માત સમાન;

એથી જો સુખ ના મળે, તુળસીદાસ જ્યાન.”

શીલ, દેહથી માત્ર નહિ પણ મનથી, નેત્રની ચંચળતા રાજાને સિનેમા નાટકનાં હલકાં દસ્તોથી નહિ ઉચ્છેદનારો સંપૂર્ણ રીતે પાળવું જોઈએ. મનસા, વાચા, કર્મણા શુદ્ધિ પાળવી જોઈએ.

એથી આત્મસંયમની શિસ્ત મળશે. તે મનોગમને એવું વધારશે કે જે મનોબળને પ્રતાપે તમે સાચા વીર, નિતેન્દ્રિય અને સંત મદાત્માની કક્ષાએ પહોંચી શકશો.

- કહેવાતા નવા વિચારોનો ધસારો આપણા દેશ પર જળશે છે. પરંતુ આપણી સંસ્કૃતિનાં આદર્શો આગળ, વિચારપૂર્વક તપાસ કરવાથી એ જરૂર

હુલ્લક લાગશે. પૂરોપ અમેરિકાના સ્વચ્છંદ કે રૂશિયાનાં નીતિચંદનની શિશિ-
લતાઓથી આપણે જરાપણ ચલિત થવાની જરૂર નથી. ચલાતિ રાત્રની માત્ર
એક ક્યાથી આપણે શિયળવનનો અદિમા સમજી શકીશું. એ રાત્રને હમર
વર્તનું આયુષ્ય માગ્યું. તે એને મળ્યું હતું. ઉમ્મર થઈ પણ વાસનાઓ પંથની
ચાલી. ઈંકરણો પાસેથી એણે કામવાસના ભોગવવાની શક્તિઓ માગી. એક
ઈંકરણને એ પણ આપી. પછી ઇન્દ્રિય વૈભવમાં ગાંડો બનેલો એ રાત્ર, અદિરા,
મુંદર સ્ત્રીઓ અને પૈસો જે જે મોજશોખ આપી દાકિ તેમ જાણું પીણું અને
ખેતરું એવા છવનમાં પડ્યો. આખરે તો એ પણ થાકે છે અને કહે છે કે
“જગતનું જેટલું ધન, જેટલા વૈભવો અને અંધી સ્ત્રીઓ તમને મળે તો પણ
ઇન્દ્રિયો તૃપ્ત થતી નથી, અગ્નિમાં જેમ ઘી નાખે અને અગ્નિ વધારે થયે
છે તેમ વિચરે જેમ ભોગવે તેમ ઇન્દ્રિયો વધારે ને વધારે ઉદ્દોષ થાય છે.”

મોજશોખથી વાદ્યો, મુગલો, ગ્રામ્યો અને મરાઠાઓનાં મહારાજ્યોનો પણ
નાશ થઈ ગયો છે એ સમજી આપણાં છવનમાં આપણે મોજશોખને ખિત્તકુત્ત
જ્ઞાન આપવું ના ભેગ્યો. જાહુ ગીતો વગર ના ચાલે એવી ટેવો, આપણે સવક
હોય તો પણ પડવા જ ન દેવી. જેમ જરૂરિયાતો થોડી તેમ સુખ અને ઉન્નતિ
વધારે. “સાદું છવન અને ઉચ્ચ વિચાર” એ આદર્શ આપણે રોવવો ભેગ્યો.

છઠ્ઠો દિવસ

પૃથ્વી, અંતરિક્ષ અને સ્વર્ગ; દેહ, મન અને આત્માનાં ડોંડાળમાં હે ભગ-
વાન! તમારું કૃપાવ્યુદ્ધરી તેજ વ્યાપેલું છે એ તેજનું હું ધ્યાન કરું છું.
એ જ્ઞાનરૂપી તેજ મારી શુદ્ધિને પ્રેરે!

માણસ અને દોરમાં જે કંઈ મુખ્ય ફેર હોય તો દોરમાં શુદ્ધિ નથી
અને મનુષ્યોમાં શુદ્ધિ હં અટલો જ છે. મારે આપણે દશેકાં દરેક દરેક વાનમાં
શુદ્ધિનો ઉપયોગ કરવો. શુદ્ધિને પાટા ખાંધીને કંઈ જ કામ કરવું નહિ.

ધર્મની આજ્ઞાઓ કે ગુરુઓનાં વચનો, વેદવાક્યો કે કૃદિઓ, મને તે હોય
જયું શુદ્ધિપૂર્વક તપાસી. સારાસારનો નિર્ભૂવ ક્યાં વગર એક પણ પમકું બરડું
ગોચર નથી. મને એવા મહાન પુરુષના અભિપ્રાયો હોય પરંતુ આપણી અકલ્પ
કમ્પસ કરે તો જ સ્વીકારવા નહિ તો નહિ. સ્વનંત્ર અભિપ્રાય ખાંધવાની ટેવ
પાડવી. અભિનિગમસ ક્યાંથી જ આપણું શ્રેય થયો. શાસ્ત્રિયા પ્રવાદ પ્રમાણે
મતાનુગતિક વૃત્તિઓ નથી આપણું કંઈપણ ચલાવું કે નથી દેશવું ચલાવું.

દેશની સામાજિક, ધાર્મિક અને રાજકીય પ્રવૃત્તિઓ આપણે પોતાની અક્ષયથી તપાસી જતી. અંત અને દેશના પ્રશ્નોનો વિવેકબુદ્ધિથી વિચાર કરવો. એ ઉપરથી આપણે પોતપોતાના નિશ્ચયો કરવા અને પછી એ નિશ્ચય પ્રમાણે વર્તન રાખવું. વિચાર અને વર્તનની એકતા કર્યા વગર સત્યની સેવા થશે નહિ પણ સત્યનો દ્રાહ શરો.

દાષ્ટ પણ પ્રશ્નની તપાસ કરતી વખતે, ચાલી આવતી માન્યતાઓ, શાપ-દાદાની શ્રદ્ધાઓ, પૂર્વગ્રહો એ બધાને પ્રમાણિકપણે તપાસવા. આપણા અંત-રાગદ્વેષ વચ્ચે નથી આવતા એ જોવું. સાક્ષીમાં આપેલી હકીકતોની સત્યતા અસત્યતા જોવી. આપણી દૈનિક્યો આપણને દગો નથી દેતી તે તપાસવું અને શાન્ત ચિત્તે તમામ હકીકતોનું પૃથક્કરણ કરવું. પછી નિષ્પક્ષપાતી ન્યાયાધીશ જેમ મનનપૂર્વક તટસ્થતા જળવાવે ન્યાય કરે છે તેમ તમામ વસ્તુઓનો આપણે ન્યાય કરવો.

નિર્ણય કરવામાં જિલકુલ ઉતાવળ કરવી નહિ. ધીરજપૂર્વક, ન્યાયબુદ્ધિથી જનને ત્રાજવા બદાવત સગતોલ થાય તે પછી નિશ્ચય કરવો અને એવા નિશ્ચયો કર્યા પછી નિત્ય જીવનમાં સત્યાગ્રહી થવું. આપણા નિશ્ચયો પ્રમાણે વર્તન કરવામાં નૈતિક બળની જરૂર છે. તે જળ તો આપણા આત્મામાં અખૂટ ભરેલું છે. ત્યાંથી ક્ષણ પ્રતિક્ષણ મેળવવું.

“ જુસ્સાના સદ્ગુણ વિના નીતિ એકલી બર્થ ”

એમ જે કવિ નર્મદાશંકરે કહ્યું છે તે આપા નૈતિક બળના જુસ્સા માટે કહ્યું છે.

પોતાની જાતને વફાદાર થવું જોઈએ; એટલે આ બુદ્ધિપૂર્વક કરેલા નિશ્ચયોને પોતાના અંતર્યામીનો પણ ટેકા મળ્યો હોય તો તો પછી અનુસરવા બધા-પેલા છીએ. સદ્વૃત્તિ હમેશાં આપણને એવા નિશ્ચયોને અનુસરવા કહેશે અને લોભ લાલચરૂપી અસદ્વૃત્તિ હમેશાં આપણને સગવડિયો ધર્મ પાળવા અને આવડો લાભ લઈ લેવા સમજાવ્યા કરશે. જીવન એ કુરુક્ષેત્ર છે. રણજીમિ છે. સદ્વૃત્તિ અને અસદ્વૃત્તિ પોતપોતાનાં લક્ષરો લઈને ઘણીવાર આપણા અંતરમાં યુધ્ધે ચડે છે. ધર્મકલ્પની વચ્ચે આપણને પણ આર્મીની ગારક શું કરવું તેની સૂઝ પડતી નથી ત્યારે અર્જુન પાસે સારથિદેષે ભગવાન હતા તેમ આપણી પાસે પણ સારથિદેષે ભગવાન છે. એ અંતર્યામી પાસે છેકલી સલાહ લેવી શ્યો જે સલાહ મળે તેને ગમે તે જોગે અનુસરવું. સત્યમાર્ગે જતાં પછી

ધસાટકાનું નુકસાન થતું હોય, પ્રતિજ્ઞા જતી હોય, સર્ગાસર્જથી આપણો ત્યાગ કરે કે રાગ ફેરે તો પણ આપણે હારી ન આવું. મીરાંઆઈ ખરું કહેતાં હતાં કે:—

“રાગ ફેરે, નગરી રખે અપની, મેં દર ફેરે ક્યાં જતા—?”

મેરે તો ગણાછ દે ગોવિન્દગુણ ગાના—.

ભગવાનને ગુસ્સે કરીને હું ક્યાં રહીશ ?

રાગ ભણે મને દેશનિદાલ કરે. વળી કવિવર ટાંગારે પણ એવા જ વખતને માટે ગાયું છે કે જ્યાં સત્યમાર્ગે જતાં તારે ત્યાગ કરે તો

“એકલો જાને, એકલો જાને એકલો જાને રે.”+

સાચા કૃષ્ણો, રતો અને ભક્તો આમાં પ્રભુપ્રેરિત હવન માળે છે અને આપણે પણ આપણી જીવિતે ભગવાન હમેશાં સન્માર્ગે પ્રેર્યા કરે એવી જ પ્રાર્થના કરી. મન, ઉપવાસ, મનઃરંજ, ધ્યાન, ધારણા અને પ્રણાયામનો ઉદ્દેશ જ આવું પ્રભુપ્રેરિત હવન હવવાની આપણને શક્તિ મળે એ છે; પૂજન અર્ચા પણ એને જ માટે છે.

મનુષ્યહવનનો ઉદ્દેશ પ્રભુમય હવન કરવાનો છે. સંદેહ, ક્રોધ, મદિ, સૌન્દર્યની સાથે તણીનતા, વિજ્ઞાન, તત્ત્વજ્ઞાન, પૂજનપાઠ, દેવદર્શન, મન, ક્રિયાકાંડ, તર્ક, મોગ, ભક્તિ એ જાણું આપણું હવન પ્રભુપ્રેરિત અથવા પ્રભુમય બને તે માટે છે.

આપણાં મદિર ઉપર કમળ હોય છે અને કમળ ઉપર સોનાનો કળશ હોય છે મનુષ્યહવન કમળ જેવું છે. સત્યને માર્ગે એટલે પ્રભુને માર્ગે જો આપણે સમસ્તહવન માળાએ તો હવતર પાંખડીનું કમળ જેમ મોઢે કળાએ ખીણે છે તેમ આપણે પણ પૂર્ણપણે ખાલીશું. આપણો સર્વોચ્ચ નિદાસ મશે. પછી પેલા સોનાના કળશમાંથી આપણને અમૃત પીવા મળશે અને એ પીવાથી આપણું અમર મહાજાગૃતું. “મનુષ્ય પછી આપણે મારે મરી જશે”^x જ્ઞાનમાં મોટામાં મોટો ભર મેળવે છે. તે આપણે મારે નહિ રહે. આપણને આ હવનમાંથી પર હવનમાં ખગેરે છે એવું મેળવે માટે આપણે સમગ્ર ચકીરું.^x વળી હવન જ્ઞાણું અર્ચીકૃત મુખમાં જશે. ભગવાન સત્યસ્વરૂપ છે અને જ્ઞાનન્દના પણ સાગર છે, ત્યારે આપણે પ્રભુપ્રેરિત હવન હવીશું ત્યારે જ્ઞાનન્દ પણ આપણને મળશે જ અને કેવો એ જ્ઞાનન્દ ! મન, હૃદયમુખ,

કીર્તિ, સત્તા એ બધાં એક વાજવામાં મૂકી અને આ આનન્દને બીજા વાજવામાં મૂકી તો આ આનન્દ લાખગણો વધી જશે.

એ એક જ વસ્તુ એવી છે કે જે અપ્રમાથી સર્વ વસ્તુ જાણી જવાય છે અને એ એક જ ચીજ એવી છે કે જેને મેગાપ્રાથી બધું મળે છે.

પરન્તુ આ કોઈ ત્યાગી કે વેરામીના મુખની વાત નથી. સાચા શુદ્ધચ-ઉત્તમ નગરજન, ખરા સ્વદેશભક્ત અને વિશ્વમધુત્વની ભાવનાવાળા વીર પુરુષ કે સન્નારીની આ વાત છે.

એવાં કોઈને સંસાર છોડીને પોતાના અંગત મોક્ષને માટે નાસી છૂટવાનો અધિકાર નથી. લોકસમૂહ એટલે લોકકલ્યાણને માટે પોતાનામાં જે જે લાયકા હોય તેનો નિઃસ્વાર્થભાવે પ્રવૃત્તિમાર્ગમાં રહીને એણે ઉપયોગ કરવાનો છે.

સુખદુઃખ એ તો સૃષ્ટિકર્મનો નિયમ છે. દુઃખ એ પણ ભગવાને જ ધમ્યું છે. એનો હેતુ મનુષ્યજાતની ઉન્નતિ કરવાનો છે. દુઃખ ન હોત તો મનુષ્ય જાતિ ધરડાની કરોડ વગરનાં પ્રાણી જેવી નિર્જન અને અસહાય હોત. કષ્ટો, મુશીબતો, હરકતો અને વિરોધોની સામે ધવામાં આપણી સાચી કસોટી થાય છે અને હઠગરો છૂપી શક્તિઓ ખીલી ઊઠે છે. એવાં દુઃખથી ડરી જવું એ યોગ્ય નથી. ધૈર્ય ઉપર જેને શ્રદ્ધા નથી અથવા પોતાની જાત માટે જેમને હલકા અભિપ્રાય છે એવાં બાવલાઓ જ દુઃખથી ડરે છે.

દુઃખની વખતે મન સ્થિર રાખવું. મંજીર બનવું અને એની સામે ચલું. દુઃખો અને મુશ્કેલીઓમાંથી પસાર થયેલાં જ બહાદુર અને નિહર થયાં હોય છે.

અમે તેવું દુઃખ આવે પણ નીતિ કે ધર્મનાં માર્ગથી ચલિત ના થવું. ભગવાનની પાસે એટલી જ પ્રાર્થના કરવી કે હે નાથ ! દુઃખથી મમરાઈને હું સ્વભાગથી ચળી ના પડું એટલી શક્તિ તું મને આપજે ! સોનું જેમ ભટ્ટીમાં પડવાથી શુદ્ધ થાય છે તેમ સિદ્ધાંતવાદી આદર્શ પુરનો દુઃખથી પાપી નહિ પણ વધારે પુણ્યવાન બને છે.

સુખમાં જેવું એમને ધૈર્યદર્શન થવું ન હતું એવું દુઃખમાં થાય છે.

સાતમો દિવસ

આ છવનમાં જ અનંત સુખ, દિન પ્રતિદિન ઉચ્ચતા પ્રાપ્ત કરવાનો સંતોષ અને પરમ આનંદ ભોજી છીએ ? તો નિષ્કામ ભુદિથી કર્મ અર્થ કરો.

જેવાં કર્મ કરીએ છીએ તેવાં જ ફળ મળે છે. હાલની આપણી પરિસ્થિતિ આપણાં પહેલાંનાં કર્મનું પરિણામ છે. અને હવે જે કર્મ કરીશું તે પ્રમાણે ભવિષ્ય ધરાશે. માટે આપણાં નાનામાં નાનાં કર્મ-મન, વચન, અને દ્રિયાથી જે થાય છે તે તમામ પર આધિપત્ય મેળવે. જગતાન્તેષ પેહેરેગીરની માફક એકએક વિચાર, વાણીથી ઉચ્ચારાના શબ્દો અને કામ પર સખત ચોકી પહેરે રાખે. પછી તો તમે વિચારે પણ સાર જ કરશો. વાણી પણ સત્ય અને મધુર બોલશો, અને દરેકજનનાં નાનાં કે મોટાં તમામ કામ, ભંગવાનની પૂનરુત્પત્તિ કરી શકશો. એક વાર તમે કર્મમાં મદ્દાન થવાનો આદર્શ નક્કી કરો પછી જરૂર તમે એ આદર્શને પહેંચી શકશો.

કર્મ કરવામાં કુશળતા મેળવવાથી ભગવાનની સાથે યોગ થઈ શકે છે, પરંતુ એ કુશળતા જ્ઞાન વગર મળે નહિ. માટે ઉત્તમ કર્મયોગી થવા માટે આપણે નિદ્ધતા પ્રાપ્ત કરવી જોઈએ.

ભગવાન ભુધ્ધે આ જગતમાં મોટામાં મોટી શોધ જ એ કરી કે દુઃખનું કારણ અજ્ઞાન છે. માટે આપણે વાચન, શ્રવણ, મનન નિદિધ્યાસન દ્વારા, સ્વાધ્યાયથી અને એકાગ્રતાથી જગતનું અને આત્માનું જ્ઞાન મેળવવું. જ્ઞાનથી જ આપણે આપણાં કર્મ સારી રીતે કરી શકીશું અને સારાં કર્મ કરવાથી પાકું અનુભવ જ્ઞાન થશે.

પૈસા પેદા કરવા પાછળ આ જગાનાના લોકો જાડું વખત ગાળે છે પરંતુ પૈસા એ કંઈ આપણું સર્વસ્વ નથી.

કુટુંબનો નિર્વાહ, કેળવણી, દેશાટન ઇત્યાદિ માટે પૈસા જરૂરનો છે. એના વગર આલે તો નહિ પણ લક્ષ્મીની દર ઉપરાંત મદ્દતા મળ્યાય છે તે જોડ્ય નથી. અતિ લોભ અને ધનસંચયની લોભુષતા પાછળ માનસિક વિકાસ, જ્ઞાનના પ્રસંગો અને ભગવાનની ભક્તિ માટેના સમયનો તોગ અપાય તેમ તો હવતાં આપણે પોતાને જ હાથે પોતાનો આત્મધાત કરતાં હોઈએ એમ સમજવું.

અતિ લોભથી સમાજમાં પણ મૂડીવાદ, સામ્રાજ્યવાદ અને વિશ્વવ્યાપી યુદ્ધોનાં અનિટ ઉત્પન્ન થયાં છે અને વ્યક્તિગત વિકાસ અટકી જાય છે એટલું જ નહિ પણ વિપ્રાકળા અને સંસ્કૃતિનો ધાણ નીકળી જાય છે. માટે જરૂરિયાતો જેમ અને તેમ ઝોટી કરવી, ખીટી કે આ જેવી ચીજોની પણ ટેવો પડવા દેવી નહિ અને ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષ એ ચાર પુરુષાર્થમાં ધર્મ

અને મોક્ષ લેવા ગણીએ તો દિવસના કામ કરવાના ૯ કલાકમાંથી ૧/૩ એટલે કલાક ૩ કલાક પૈસા ખેંદા કરવા પાછળ ખરી રીતે ખર્ચાવાં લેખે અને બાકીનો સમય માનસિક અને આધ્યાત્મિક વિકાસ પાછળ જવો લેખે. આમાં જીવો અને બાળકો પૈસા ખેંદા કરવામાંથી બાદ કરો તો પછી પાંચ કલાક ધંધારોજગાર પાછળ અભ્યાસની દરીદ્રાર્થના સમામાં જઈ શકે. પણ દરરોજના ૩-૪ કલાકનો સ્વાધ્યાય અને લોકસેવા પાછળ જવા જ લેખે.

આત્મજ્ઞાન કે પરમાર્થ માટે અનુકૂળ સમયની રાહ જોઈ ઘણાં માણસો "આટલું કામ પતે એટલે અને ધરમાં આ મંદવાડ છે તે મટે એટલે અને આ સહેજ ચિંતા છે તેમાંથી છૂટું એટલે લઈ બેસું" એમ શુભ પ્રસંગ સુલભતરી રાખે છે તે ચોગ્ય નથી. એક મુસાફર હતો. તેનો ઘોડો તરસ્યો થયો. રસ્તે કાસ ચાલતો હતો ત્યાં એ જોમો રહે છે. નીકમાં સ્વચ્છ મીઠાં પાણી વધી રહ્યાં છે છતાં પોતે પાણી પાવાની રાહ લેવા જ કરે છે. એમ કરતાં કરતાં ૧ કલાક વહી ગયો અને કાસ છૂટવાની વખત થાય છે.

ક્રાશિયો પૂછે છે: "ભાઈ પાણી કેમ પાતા નથી? પાઈ લ્યો." મુસાફર કહે છે: "તમારા કિચૂડ કિચૂડ અવાજથી મારો ઘોડો બડકે છે એટલે દુખાવીને ક્યારનો જોમો રહ્યો છું. જરા કિચૂડ કિચૂડ બંધ થાય એટલે પાણી પાઉં. તરસ્યો તો બહુ થયો છે."

ક્રાશિયો-કિચૂડ કિચૂડ બંધ થશે એટલે તરત પાણી બંધ થશે. પાવું હોય તો કિચૂડ કિચૂડ થાય છે તે દરમિયાન જ પાઈ લ્યો નહીં તો ઘોડો તરસ્યો જ રહી જશે. બડકતો હોય તો જરી દુખાવો. એ ચાલુક મારો પણ પાણી પાવાની લેવા પછી વીતી જશે.

એ જ પ્રમાણે સંસારરૂપી કિચૂડ કિચૂડ દરમિયાન જ, આપણે દેહનું અને આત્માનું કદબાણુ સાધ્યા કરવું લેખે. વિદ્યાર્થી અવરથાથી જ એની શક્યાત કરવી લેખે. પરમ કદબાણુ માટે એક ઘડીનો પણ વિલંબ હોય નહીં.

કર્મ, જ્ઞાન અને લક્ષિત એ ત્રણેને આપણાં જીવનમાં ઉતાર્યા સિવાય ખરી ઉત્તિ અશક્ય છે. જ્ઞાન વગરનું કર્મ કુશળતા વગરનું અને કલેશકારક નીવડે છે અને કર્મ વગરનું જ્ઞાન વાંઝાયું રહે છે.

એ જ પ્રમાણે લક્ષિત વગર જ્ઞાન એકવું શુદ્ધ થઈ જાય છે અને કર્મ વેડ જેવું, બનીને અતિશય કંટાળો આપે છે પરંતુ ખરી લક્ષિતનો ઉદય બળ

વ સું ધ રા

અને

ખીજ વાતો

લેખક

શુભામદાસ ધ્રોકર

સફળ નવલિકાકાર તરીકે

ખ્યાતિ પામી ચૂકેલા

શ્રી. ધ્રોકરની

કલમથી લખાયેલી પંદર

દંડી વાર્તાઓનો નવો

સંશ્લેષ

ક્રિત્તિ ૨-૩-૭ : ૨. ખ. માં

પ્રાપ્તિસ્થાન

શિષ્ટ સાહિત્ય બંડાર

આનંદભવન : પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ

મુંબઈ-૨

વાનની કૃપા વગર થતો નથી માટે તમારે દંડેશન લગવાનની શુદ્ધ અંતઃકરણપૂર્વક ભક્તિ માટે ચાચના કર્યા કરવી.

સપ્તેમ શ્રદ્ધા, સ્તુતિ, પ્રાર્થના અને સદાચાર એ ભક્તિ. ભગવાન પર પ્રેમ રાખવો, એમનો હર રાખવાનો હોય નહિ. માતા તરફનું વહાલ જેવું કુદરતી છે તેવું જ ભગવાન તરફનું હોવું જોઈએ. ભગવાન ભક્તવત્સલ છે. આપણા અનેક દોષો અને નાશાચરીઓની આપણે માગીએ કે તરત એ ક્ષમા આપે છે.

ભગવાનનું અસ્તિત્વ કોઈ દલીલોથી કે તર્ક વિતર્કથી સાબિત થાય તેમ નથી પણ જેમ હવા કે ગરમી આપણને લાગે છે તેમ પ્રેમરૂપે, જ્ઞાનરૂપે, સૌંદર્યરૂપે કે કન્યાણુ સ્વરૂપે ભગવાન, મનુષ્ય માત્રને લાગે છે. પહેલાંના વિજ્ઞાનીઓ નારિતક હતા પરંતુ હવે તો એ પણ સૃષ્ટિરચનામાં શક્તિ, નિયમ અને તાલ જોઈને દિલ્લમ્બ થઈ ગયા છે ! એઓ પણ કહે છે કે જડ અને ચેતન એકત્રિય છે અને સૃષ્ટિરચના તરફ આદરભાવ રાખવા જેવું છે.

આ રીતે હૃદય તરફની આપણી શ્રદ્ધા પાકા પાયા પર છે. ભગવાન માટે હૃદયમાં શ્રદ્ધા અને પ્રેમ વધાર્યા જ જવાં. દરદમેશ એ આપણી કાળે

ક્ષણે જે સંભાળ લે છે તેને માટે અને ખીજા હુમરા અને લાખોં ચીજો આપણાં સુખસવડ અને ઉન્નતિને માટે યોગદાન વેરી છે તે માટે એમની રજા કરવી.

પ્રાર્થનામાં ધન, દોલત પુત્ર, પરિવાર ઇત્યાદિ ઐહિક પરતુઓ ન માગતાં પ્રેમ, પવિત્રતા, સદાચાર અને જ્ઞાન અને લોકસેવા કરવાની શક્તિ માગવાં. દાદુ કહે છે—

સેવક સ્વામી વસ કિયો
સોંખ્યો નિજ પરિવાર
તથા સાજીય સેવા કરે
સેવક કે દરજાર

‘એમ કુટુંબ પરિવાર કામ ધધેા
એમ બધું જ એકવાર જામીને ચરણે
આપણે ધરે પંડી એ બધાંની સંભાળ
જો પાતે લેશે. દાગોર, પ્રાર્થનામાં
એક જ ચીજ માગે છે કે—

અંતર મમ વિકસિત કરે

અંતરતર હે !

પ : ૬ : ૪૦ •
નૈનિતાલ

કલકત્તા, જમશેદપુર અને

ઝરીયામાં વસતા

ગુજરાતી બંધુઓને વિનાંત

પહેલી જાન્યુઆરી ૧૯૪૧ થી
૧૪/૨ એડડ ચાવના બજારમાં
આવેલા સ્ટેશનરી માઈનના
મકાનમાં પહેલે માળે અમોએ
જે. વી. જમુલાઈ એન્ડ કું.
ના નામથી કામકાજ શરૂ કર્યું
છે. મુખ્યત્વે અમો શિષ્ટ સાહિ-
ત્યનાં ગુજરાતી પુસ્તકો તથા
સામયિકાનું વેચાણ કરીશું. સાથે
સાથે જાહેરખબરો મેળવવાનું
તથા ઉપયોગી વસ્તુઓ વેચવાનું
પણ ગણેશ છે.

આપ સૌ અમોને આપનો
સક્રિય સહકાર આપશો એવી
આશા રાખીએ છીએ.

લિ૦ આપના બંધુઓ

જમનાદાસ માણેકચંદ સ્વાણી
જયેરચંદ વીરજીભાઈ રાણી

ઋષિ (ઋષિઓ):—અમૃષ્ય ઋષિની કૃદિત્તા અમૃષ્ટી [એમું ઉપનામ વાપુ છે]

દેવતા : પરમાત્મા

છન્દ : ત્રિષ્ટુપ્

મૂત્ર

ભાષાન્તર

અહં મદ્રેમિદંસુમિશ્વરા	હું રદ્રો ને વસુ સહે કરું છું,
મ્યદમાદિત્યંમત વિશ્વદેવૈઃ ।	હું આદિત્યો ને વિશ્વદેવો સહ;
મહં મિત્રાચરુણોભા વિમ—	હું મિત્રને, વરુણને ધરું છું,
અર્ધમિન્દ્રાગ્રી અહમશ્વિનોભા ॥ ૧ ॥	હું ઇન્દ્રને અગ્નિને અશ્વિનોને. ૧
અહં સોમમાહનસં વિમ—	હું સોમને વાટવાના ધરું છું,
મ્યદં ત્વષ્ટારમૃત પુષ્પલં મગમ્ ।	હું ત્વષ્ટાને, ભગને વૃષ્ટી પૂષાને.
અદં દધામિ ઘ્નિં ઘ્નિં દુવિષ્મતે	હું આપું છું દ્રવ્ય હવિષ્મતોને,
સુગચ્ચે યજમાનાય સુન્વતે ॥ ૨ ॥	સુગ્રાજ્યને, ^૧ સોમ દેનારને ચે.૨
મહં રાષ્ટ્રી સંગમની વસુતાં	હું રાષ્ટ્રી, ^૨ હું સંગમની વસુની ^૩
ચિકિત્સી પ્રથમા યજિયાનામ્ ।	બાણંતી સૌ, પ્રથમા યજિયોગાં: ^૪
તાં મા દેવા વ્યદસુઃ પુઅગ્રા	તેવી ગને સુદી બધે ગુરેએ,
મૂરિસ્થાગ્રાં મૂરિશયતીમ્ ॥ ૩ ॥	બધે રેતી; બધે આવેશયતી. ^૫ ૩

૧. આયજ્ય: દેવોને સાક દવિ પદોંગ્રાણના. બીજાઓ: ખંજ, પ્લાત આપનાર, દાનવીર. ૨. રાષ્ટ્રી. ૩. ધનનો સંગમ કશાવારી. ૪. પૂન્યોમાં પદેલી. ૫. સ્વેશ્વરી.

મયા સો અન્નમન્તિ યો વિપદયતિ
યઃ પ્રાણિતિ ય ઇ શૃણોત્યુક્તમ્ ।
અમન્તાઘૌ માં ન ઉપ ક્ષિયન્તિ
થધિ થુત થદ્ધિવં ને ચદામિ ॥ ૩ ॥

અહ મેવ સ્વયમિદં ચદામિ
જુષ્ટં દેવેમિચુત માનુષેભિઃ ।
યં કામયે તંતમુદ્રે કૃણોમિ
તં મહાણં તમૃચિ તં સુમેધામ્ ॥ ૪ ॥

અહં હદ્રાય ધનુશ તનોમિ
મહા દ્વિપે શરવે હન્તવા ઉ ।
અહં જનાય સુમદં કૃણો—
મ્યહં ધાવાપૃથિવી આ વિવેશ ॥ ૬ ॥

અહં સુવે પિતરમસ્ય મુર્ય—
ન્મમ યોનિરપ્સ્વન્તઃ સમુદ્રે ।
તતો વિ તિષ્ઠે મુચનાનુ વિ
શ્વોતામ્ ઘ્વા વર્ષ્મણોઽ સ્પૃશામિ ॥ ૭ ॥

મુંથી^૧ અન્ન ખાય, જે જુવે બધું,
જે શ્વાસ લે, જે ય મુલે છ શીધું
ન માનતા તે ક્ષય પામી જતા.
સુષ, શુત,^૭ શ્રદ્ધાય^૮ હું વડું છું^૪

હું જ આ પોતે સધળું વડું છું
સેવ્યું દેવોએ વળી માનવં જે.
જેને ઇચ્છું, ઉચ્છ^૬ તેને કરું છું,
પ્રદા^{૧૦} તેને, ઋષિ તેને, પ્રાણીયે. ૫

હું કુદ્રમાટ ધનુ એંચી શી છું
બ્રહ્મદ્રેપી શરુને^{૧૧} મારવાને.
હું માનવો માટ યુદ્ધો કરું છું.
હું જ ધાવાપૃથિવીમાં પ્રવેશું. ૬

હું સરું છું પિતાને એ મૂર્ધમાં,^{૧૨}
મમ યોનિ છે પાણીમાં સમુદ્રે:
ત્યાંથી ધરું છું જીવનો બધાં યે
ને આ દોને દેહથી પહોંચી શી છું. ૭

૧. મારાથી મારે લીને જે અન્ન ખાય છે, જે મરું જીએ છે તે બધા મારાથી જ
છવે છે ૭. હે સખ, હે વિદ્વાન. ૮. શ્રદ્ધા રાખવા લાયક, ૯ સર્વથી અધિક. લગાયક,
પ્રાદામ્, ક્ષત્રિય, શાસન. ૧૧ બ્રહ્મ એટલે બ્રહ્માને અથવા યજ્ઞ અથવા પ્રાર્થનના દ્રેપીને
જે-લે હિંસાને. ૧૨ એટલે માયા ઉપરના અક સને.

અહમેવ વાત ઇવ પ્રવા—

મ્યારભમાણા ભુવનાનિ વિશ્વા ।

પરો દિવા પર પના પૃથિ—

ચૈતાવતી મહિના સં વમૂવ । ૮ ॥

હું જ હું વાત પેઠે વહું છું,

ધારી રહીને ભુવનો ગધાને.

દૌથી પરે, પર આ પૃથ્વીથી ચે—

હું એવડી મહિમાથી^{૧૩} થઈ છું.

ઋગ્વેદમાં, પ્રસન્ન માંભીર્ય અને ભવ્યતા ભરેલાં જે થોડાંક ઉત્તમ સૂક્તો છે તેમાં આ દેવી સૂક્ત અથવા વાક્યસૂક્તનું સ્થાન ધણું જોતું છે. ઋગ્વેદ-કાળમાં ધર્મના વિકાસનું એક જોતું સ્થિત્યંતર પણ મળે છે, જેમાં ઋષિ પોતાના દેવતામાં, એ સૂક્ત પૂરતો, અનન્ય શ્રદ્ધાભર્યો અને છે. ત્યારે એને, બધા દેવોમાં એ દેવ જ ઉત્તમ લાગે છે. એનો અર્થ એમ નહિ કે બીજા દેવોને એ હલકા ગણે છે પણ જે વળતે જે દેવને તે પૂજે છે તેને એ વળતે સર્વોપરિ ગણે છે. આથી વૃત્તિને મેકસમ્યુસરે Henotheism કહી છે. આ સૂક્તમાં આ વૃત્તિ સ્પષ્ટ છે.

વાક્ય, જેની વિભાવના (Conception) અહીં ગ્રીક લોકોના કરતાં પણ ઉચ્ચ પ્રતિતી છે. તેને કવયિત્રી, સર્વાપરિ, સર્વતોભદ્ર દેવતા તરીકે વર્ણવે છે. આખું સૂક્ત આત્મકથનાત્મક (autobiographical) શૈલીમાં રચાયું છે. વાગ્દેવી જ પોતે જ પોતાની ઝોળખ આપણને આપે છે. એ દેવી કયી છે ?

એ તો રૂદ્ર, વરુણ, આદિત્યો અને વિશ્વદેવો સાથે ફરનારી છે. મિત્ર, તુણ, ઇન્દ્ર, અગ્નિ, અશ્વિન, સોમ, ત્વષ્ટા, અને પૂષા ને તો એ ધારણ કરે છે. યજ્ઞમાનોને ધન આપનારી એ છે. એ તો રાત્રી છે. દેવોએ એને બધે મૂકી છે, બધાનું અસ્તિત્વ એના ઉપર અવલરે છે. એને ન માનનારાનો ક્ષય થાય છે, એ ખરી વાત છે. ક્ષત્રિયને, બ્રાહ્મણને, ઋષિને, બુદ્ધિમાનને ગ્રેરણા આપનારી એ જ છે. રૂદ્રની પલ્લુછને એ ખેંચી દે છે અને લોકો, માટે એ લડે પણ છે. આકાશ પૃથ્વી અને સમુદ્રમાં એ વ્યાપ્ત છે. વાયુની (હવાની) પેઠે વિશ્વસમસ્તને એ ટકાવે છે. ખરેખર, એ પૃથ્વી અને આકાશથી પણ પર છે ! એનો મહિમા અચિંત્ય છે.

ઋગ્વેદના કાળના ઋષિઓ, પામે ઊર્ગિલ, પોત્તી, રડતીસરત કવિતાનો આદર્શ નથી. એની કવિતા તો, ધારે તેને ઉગ્ર કરે છે. યુદ્ધમાં લડનારાને,

^{૧૩} મારા પોતાના મહિમાથી, રાજિથી આ સૂજને વાક્યપૂજા પણ કહે છે.

દેવિતા ને પ્રેરણાદાયી નીવડે છે. અને એની દેવિતા મંગલકારી પણ છે, કેમ કે એ યોદ્ધાને તેમ જ ઋષિને પણ પ્રેરણા પાવે છે.

આખું સૂક્ત પ્રસન્ન ભાષાવ્યક્તિનો સુંદર નમૂનો છે. એની ભાષાવ્યક્તિનું મુખ્ય આકર્ષણ, વ્યક્તિની સમતુલામાં (balance) માં છે, હૃદયી શરૂ થતાં બધાં વાક્યો અને ઉપવાક્યો, પહેલી ઋચાનું છેલ્લું ચરણ, બીજાનું બીજું અને ચોથું ચરણ, ત્રીજાનું પહેલું ચરણ, ચોથીનાં પહેલાં બે ચરણોનાં ચારે ઉપવાક્યો, વગેરે સ્થળોને ખારીપ્રીયો બેતાં વ્યક્તિની સમતુલાનો વિજ્ય જણાઈ રહેશે. આ એક જ તત્ત્વને લીધે આખાં ચે સૂક્તમાં અર્થવૈમલ્ય ભારેભાર આપ્યું છે. તેથી તો વાંચતાં વાંચતાં અંતરાત્મા પ્રસન્નગાંભીરો સાનન્દ બને છે. ત્રીજી ઋચાનું પહેલું ચરણ, અને પાંચમીનું છેલ્લું ચરણ જુવો. એનાં જેવાં ભાષાવ્યક્તિનો અનન્ય વિજ્ય બતાવનારાં ચરણો કાઢ પણ સાહિત્યમાં હિતમ પ્રસાસાને પાત્ર છે.

ભાષાની શક્તિ શું કામ કરી શકે છે એનો આ સૂક્ત જ્વલંત દર્શાવતું છે. આવાં સૂક્તોનાં યોગ્ય ભાષાન્તરથી આપણી ભાષાવ્યક્તિ પણ સમૃદ્ધ બનશે.

મૂળને સ્થાને, મૂળના જ પ્રયત્ન

તત્ત્વવાળા છન્દ મુજબ ભાષાન્તરની ઋચાઓ ગાતાં પણ, મૂળ જેવો જ આસ્વાદ મળે એ દૃષ્ટિએ આ ભાષાન્તર મેં કર્યું છે. તેથી એવી કડક કસોટીએ આ ભાષાન્તરને કસવાની વિચેચકાને મારી વિનાંતી છે. તેમની સગવડ ખાતર મૂળ સાથે જ જાખ્યું છે.

૭

જનની

[એક શોકપ્રશસ્તિ]

*

લેખક : રતુભાઈ દેસાઈ

૦

આઝાદી જંગના સૈનિક તરીકે સ્વીકારેલા જલ-નિવાસ દરમ્યાન માતા ગુમાવનાર એક માતૃ-ભક્ત પુત્રહૃદયમાંથી વહે-લો માતૃભક્તિપૂર્ણ પુનિત કાવ્યપ્રવાહ

૦

મૂલ્ય : એકે રૂપિયે

*

• પ્રાપ્તિસ્થાન •

શિષ્ટ સાહિત્ય ભંડાર

આનંદભવન: પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ: મુંબઈ, ૨

ફોન. ૨૭૮૪૭

કાર્બસ ગુજરાતી સભા
૧૦ મે ૧૯૪૬

કવિશ્રી ખજરદાર આજે ત્યારે ગુજરાતી સાહિત્યના સુયોગે આગામી સાહિત્ય પરિષદના પ્રમુખસ્થાને ચૂંટાયા છે ત્યારે તેમને અને તેમની કાવ્ય-સાહિત્યપ્રવૃત્તિને માનભરી અંગૂઠિ આપવાની સ્વાભાવિક ઈચ્છા મારા હૃદયમાં ત્રગી પડે છે.

અધેરી ખાતે ભરાનારાં સાહિત્ય પરિષદના સંમેલનને અધ્યક્ષપદે કવિશ્રી ખજરદારને ચૂંટીને ગુણગરવી ગુજરાતે તેના પનોતા પુત્રની કદર કરી એ આનંદ, ગર્વ અને ગુણગતનાનો વિષય છે. આમ તો શ્રી. ખજરદાર ભાવનગર સાહિત્ય પરિષદના સાહિત્યવિભાગનું અધ્યક્ષપદ શોભાવી ચૂક્યા છે. પણ ભાવનગર સાહિત્ય પરિષદથી મંડીને તે આજમુધી શ્રી. ખજરદારનું નામ ગુજરાતી સાહિત્ય જગતમાં હમેશાં મોખરે જોતો તે સાંભળતો આવ્યો છું. ભાવનગરના સંમેલનથી મંડીને તે ઈંક ગઈદાસ સુધી પરિષદના અધ્યક્ષસ્થાન વિશે દરેક વખતે શ્રી. ખજરદારનું નામ સાહિત્યપ્રેમી જનતા તરફથી સૂચવાતું. પણ એક વા ખીજા કારણે તેમનો વારો આવ્યો નહોતો. કેટલાક સાહિત્યપ્રેમીઓને ઘડીભર લાગતું પણ ખરું કે ગુણગરવી ગુણપૂર્ણ ગુજરાત એની કદરદાનીમાં જોડી બિતરંગે કે શું? કે પછી ગુજરાતને તેના પુત્રપુત્રીઓના ગુણની સાચી પિઠાન પાગવાનું અને તેમની મદદતા જોગખવાનું તેમના મેરણ કેડે જ મણે છે? આવી ભાવના કેટલાય હૃદયમાં હતી તેની ટાંછ ના પાડી શકે એમ નથી.

• સાહિત્ય સંમેલન ઇસોગ્રામાં બતાવાનું હતું તે પ્રસંગે આ લેખ પ્રસંગમાં હતો. સંમેલન મોકલે ઘણાં અંક તો બહાર પડે જ છે. પ્રસંગને અનુકૂળીને લખાયેલા આ લેખમાં કવિ શ્રી. ખજરદારનો અસ્થાસપૂર્ણ પરિચય આપણા યુવાન કવિએ કરાવ્યો છે.

નન્તાંવી

કવિશ્રી ખજરદાર પોતે પ્રસિદ્ધિ અને ખોરી મહત્તાના લોકપ્રિય કદી રહ્યા નથી. ગુજરાત ખજાર દૂર દૂર મદ્રાસના આંગણે વસી બનતી સાહિત્યસેવા અને કાળોપાસના આદરી રહેના. ગુજરાતી સાહિત્યપરિષદના પ્રમુખપદ માટેના ગુજરાતમાં ક્યારેક ગમ્મી પડતા ઝગડા અને વાદવિવાદોને દૂરથી જ નોંતા. મન પર લે તો પ્રસિદ્ધિ અને પ્રચારનાં વિપુલ સાધનો વિશાળ ક્ષેત્રમાં ઉપ-યોગમાં લઈ શકે-એમ હોવા છતાં, એમણે સીધી કે આડકતરી રીતે પોતે કદી કોઈ જાનની ઇચ્છા પ્રકટ કરી નહીં કે કોઈની મારફતે એ વાન મુશ્કેલી નહીં. અસંત જાનમતિથી—કમલમ સર્વસંમતિથી કદીએ તો ચાલે—પરિષદના અધ્યક્ષ-રથાન માટેની એમની ચૂંટણી થવાની પાછળ તેમની આ નિરપેક્ષ અને નિર્દોષપદ્ધતિ જ આભારી છે.

હું માનું છું કે આજે પણ આપણા સાહિત્યની કોઈ પણ પ્રકારની પ્રવૃત્તિના અમરથાન માટે, સાહિત્ય પરિષદના મૂકીકર મનકારોને બાબુએ મૂકી સાહિત્યરસિક જનતાનું Referantum લેવામાં આવે તો, ગુજરાતી સાહિત્યમાં ગાંધીજી પછી ચૂંટાવાની સૌથી વધુ વક્રી થી. ખજરદારની જ છે. એ શક્તિ કે સફળતાની ચારી તેમણે તેમનું સ્થાન લોકહૃદયમાં જોડે જોડે જમાવ્યું છે તેમાં છે. કવિ ખજરદારની લોકપ્રિયતા તેમનાં લેખનની લોકબોધતા, સરસ વિશદતા અને સ્પષ્ટતાભર્યા કવિત્વને કારણે છે. આથી જ, આપણા સાહિત્યમાં કોણ થયેલ એક વર્ગનો, કવિ ખજરદાર અને એમના જેવા લગો-લગ અભિપ્રાય ધરાવનાર વર્ગ સામે આક્ષેપ અને ફરિયાદ છે કે લોકબોધતા અને સરળતાને નિમિત્તે લોકબોધતાના ઉપાસકો તેમની કૃતિઓને જીનરતા દરજ્જાની થવા દે છે. એ વર્ગનું મંતવ્ય છે કે પ્રાચીન સમૂહમાં મૂળે જ શિક્ષણુ ઓછું, તેમાં ઉચ્ચ શિક્ષણુ જૂન, ઉચ્ચશિક્ષણુ મેળવનાર વર્ગમાં ૫ કવિતાના વિષયોનો રસ આસ્વાદી શકનાર—કવિતાનું હાઈ પકડી શકનાર, કવિનાને સમજી શકનાર અધિકારી વર્ગ અત્યંત અદ્ય અને બિનઅધિકારી વર્ગ જ ઝાઝો; જેથી ખજરદાર જેવાની સાદી સરસ રચનાઓ લોકપ્રિય વધુ પણ તેથી કાંઈ ખજરદારની કવિતા ઉત્તમ, પ્રથમ પંક્તિની અને ચિરંજીવી તરતો વાળી કવિતા માની શકાય નહિ.

વધુમાં, આ વર્ગનું મંતવ્ય એવું પણ છે કે ચિરંજીવી અને ચિરંજીવી તરતોવાળી કવિતા તો તે જ જેમાં ભારોભાર વિચારધનતા અને અર્થપૂર્ણતા હોય. અને આવો વિચારભાર એવ કવિતા કરતાં અગ્રેય કવિતામાં જ વધુ

સારી પોં ઉતારી શકાય. શુભરાત્રી કવિતા આજ સુધી મોટે ભાગે
 ગેયતાપ્રધાન ઊતરી આવી છે. તેને સ્વરૂપપદો આપવાને આ
 વર્ગે ઉપરોક્ત અર્થઘનકવિત્વવાદનો આશ્રય લઈ કમર કરી, અને
 પોતાના દૃષ્ટિબિંદુને યથાર્થ સિદ્ધ કરવા સારુ કવિતાકલાનાં નાનાં નાનાં
 આવશ્યક બંધોને અવગણી પૃથ્વીના પ્રયોગો અને અક્ષરમેળ વૃત્તોમાં દગલા-
 બધ અખતરા આરંભ્યા. આ બધા અખતરા નિષ્ફળ જ ગયા છે એમ કહે-
 વાનો આશય નથી. પણ એ અખતરાઓ દૈંદ્ર અંશે સફળ થયા હોય તો તેમાં
 અગત્યે આવી ગયેલી સરલતા, ગેયતા અને ધ્વનિની વિશદતાને કારણે છે.
 એમ કહેવાનો આશય અવશ્ય છે. શ્રી. જળવંતરાયનાં સોનેટો કે પૃથ્વી અને
 પૃથ્વી સિવાયની પદ્યરચનાઓ એટલી અગ્રેષ્ઠ, જટિલ, કે ટિપ્પણનો આશ્રય
 લેવો પડે. પંખી જ એના લેખકના મનમાં રમી રહેલ કે લેખકે કહેવા ધારેલ
 ઉદ્દિષ્ટ અર્થ સમગ્રપ. કેટલાક નવા કવિઓ એ ચીને આત્મવાના પ્રયત્ન
 કરવા ગયા, છતાં તેમનાં પ્રયત્ન અને ઇચ્છા વિરુદ્ધ, અગત્યે તેમની
 રચનામાં વિશદતા અને અર્થસ્પષ્ટતા આવી ગયાં છે. આમ થઈ જવાનું
 કારણ એ જ કે દામ્યજગતની શૃંગારંગી કે પ્રણાલિકાલંગની ધૂન અને
 નવીનતાની માદક અસર છતાં તપ્ત્યેઅગત્યે નવા કવિઓનો મોટો વર્ગ બન્ને
 પ્રકારની પદ્યરચના કરવા વિશે પોતાની શક્તિ વાપરે છે. અક્ષરમેળમાં કહેવાતા
 વિચારભારયુક્ત અગ્રેષ્ઠ કાવ્યો લખવા તરફ તેમનો બાધાનો ન્દેશભેર ધસારો
 મેળાયા છતાં, ગેય કવિતા અને ઉર્મિગીતોની લોકપ્રિયતાને કારણે, તેમાંના
 લગભગ બધા જ દેશી હાલો અને ગરબીઓ આદિ રાહોના પણ અપારનવાર
 પ્રયોગો આદરી જુઓ છે, અને તેમના આશ્ચર્ય વચ્ચે જુઓ છે કે તેમના (અ)
 પ્રવાદી અગ્રેષ્ઠ (૧) અક્ષરમેળ વૃત્ત અને જડખાંતોડ સંસ્કૃત લઘાકાવ્યપૂર
 શબ્દચોસલાંઓ કરતાં આ સાદી, સીધી, સ્વધી લલિત પદ્યવલ્લિ જ વધુ
 આકર્ષક, લોકરૂપિણ રમણનારી અને તેમને ય પ્રચિનાપદ્ય અનાવનારી નીવડે છે.
 દાખલા તરીકે એ વર્ગના આદ્યપદ્યોના શ્રી. જળવંતરાયને પૂંછીએ કે નવીનોમાં
 જેમની કાવ્યકક્ષા હમણાં હમણાંની તમને ખૂબ આકર્ષી રહી છે તે સૌથી
 વધુ આગળ પડના શ્રી. ઉમાશંકરની 'નિર્મીય'માંની 'છેલ્લો જોડે પવનમાં'
 અને 'ઝબી વાટે જોડે ચૂંદડી'નાં કાવ્યોને તમે અર્થભારપૂર અને વિચાર-
 પ્રપૂર્ણ કાવ્યો કહેશો કે નહીં? અને ન્દે એનો જવાબ 'હા'માં હોય તો
 એની જ સાથે 'અનલ્પજ્ઞ' અને 'વિરાટપ્રવૃત્ત'નાં લાંબા કાવ્યોનું શું?

‘હોડીને દૂર થું નહીં શું?’ કે ‘નવાં નવાણું’ની સરખામણીમાં ‘અન્નપ્રસ્થ’ અને ‘વિરાટપ્રણય’ કેટલાં લોકપ્રિય નીવડવાનાં કે કેટલાં દીર્ઘજીવી રહેવાનાં?

આ લોકભોગ્યતા અને વિદ્વદ્ભોગ્યતાનો વાદ, આપણે કમનસીબે આપણે ત્યાં ક્યાં સુધી ચાલશે એની અજર નથી. પણ જેમ રાજકીય ક્ષેત્રમાં પુરોગામી અને પ્રતિગામીપણાનો વાદ ગતિમાન થયો છે એવો જ લગભગ આ વાદ લાગે છે. રાજકીય લડતો અને પ્રજાકીય ક્રાંતિનું અંતિમ ધ્યેય તે તે રાષ્ટ્રના પ્રજાજનોને સુખસમૃદ્ધિપૂર્ણ જીવન મેળવી આપવાનું, જીવનવિકાસના સમાન સંજોગો ઊભા કરી આપવાનું અને મનુષ્યસમાજનું ઉત્તરોત્તર સામ્ય સ્થાપવાનું હોય છે. સાહિત્ય અને કવિતાનું અંતિમ લક્ષ્ય પણ જનસમાજના ચિત્તનું અને ચિત્તવૃત્તિઓનું યોગ્ય, ઉચિત અને શાસ્ત્રપુરઃસર અનુરંજન કરી તેમનું ઉર્ધ્વોદ્ધરણ કરવાનું છે. જે સાહિત્યનું, સાહિત્યકારનું કે સાહિત્યકૃતિનું ધ્યેય વ્યક્તિ અને સમષ્ટિના માનસનું અનુરંજન અને ઉર્ધ્વોદ્ધરણ હોય તે કહેવાતી વિચારપ્રપૂર્ણતા કે અર્થધનતાની અયોગ્ય દલીલો કરી જ કેમ શકે? મર્મ કાશ મુધી મક્કાગરહિલ કે સિમસાની ટેકરીઓ પરથી પ્રજાજીવનના ઉદારની ગાંઠો પુકારનાર, આરામખુરશીપ્રિય રાજકીય પુરુષો જેમ પ્રજાજીવનના રોગનું સાચું નિદાન કરી શક્યા નહોતા તેમ જ, કેળવણી અને અદારશિક્ષણનો અભાવ છે માટે કાંઈ અમે અમારી કવિતા સુધારીશું નહીં, અમે તો જેમ લખતા આવ્યા તેમ જ લખતા રહીશું. જેને અમારી કવિતા સમજતી કે આગવી ધ્રાવ તે પૂરા અધિકારી બને, અનધિકારી વર્ગ માટે અમારી કવિતા છે જ નહીં-આવી આવી મિથ્યા ધમક અને આત્મપ્રતારણાની દલીલગાળ કરનારાઓ પણ પેલા પૂર્વકાળના વિનીત નેતાઓ જેટલા જ પ્રતિક્રાંતિકારીઓ અને પ્રસાધાતીઓ છે. પોતાની ભાવતા, ઊર્મિઓ, કલ્પનાતરંગો, લાગણીઓ કે શ્રદ્ધાનુભવોનો ચોખ્ખો અને કવિત્વમયઆવિષ્કાર બધા માણસો સુલભતાપૂર્વક કરી શકતા નથી. તેથી એવો આવિષ્કાર સફળતાપૂર્વક કરનારને કવિનામનું પદ અને ગિરદ મળ્યું. અને દવે જો એવો કવિલોકપ્રેમ કે કાળજી એવું પદ મેળવી શૂદ્ધ એમ કહે કે મારો વિચારઆવિષ્કાર કેવળ મૂડીકર જનસમૂહ માટે જ છે તો તે પ્રસાધાતી સાહિત્યકાર જ છે. પછી તે ભલે ગમે તેવો અબ્બાસી અને સફળ કલાવર હોય. આજે મૂડીવાદી સમાજરચનામાં જેમ મૂડીજર લોકો અસંખ્ય થમજીવીઓની આંધે ચઢીને પોતાના અલ્પસંખ્યક વર્ગની જ તુતારી વગાડે છે અને અદારના જનસમૂહનો સમાજ જ માનતો નથી, તેમ સાહિત્યમાં પણ આજે આપણે

કમલાગે મૂડીભર માણસો અધિકાર અને અનધિકારનો ત્રામક પ્રશ્ન ઊભો કરી, અસંખ્ય નિરુદ્ધરા, અર્ધશિક્ષિતો અને શિક્ષિતો પંર પોતાના લેખનની અકળતાની ભૂરૂઝી નાખી, પેલા મૂડીભર મૂડીદારોનું^૧ ગાનસ જ વ્યક્ત કરી દેતા છે.

દેહના પોષણ અર્થે જેમ ખોરાક, કપડાં અને દવાપ્રાણી આવશ્યક છે તેમ પ્રજાજીવનનાં આત્મતાને, હૃદયને અને મનને—દૃઢતા પંચમાણુને—પોષણ અર્થે સાહિત્ય અને કવિતા દ્વારા વિચાર, ઉત્તેજના, કલ્પના અને ભાવનાની પાણુ તેરડી જ જરૂર છે, અહીં તેમી વધુ છે.

કવિતા યાંચના સમગ્રતા માટે અધિકાર અનધિકારની વાતો કરનાર મારા સુન કવિઅધુઓને મારો એક જ સવાલ છે કે દોહસોથી વધુ વર્ષોના બ્રિટિશ મત્ત્ય પછી પણ આપણે ત્યાં દસ દશ બેટલી માંડ સાક્ષરતા પ્રસરી છે. સાક્ષરતાપ્રસારની આ અવસ્થામાં તમે હૃદયપૂર્વક શું ઇચ્છો છો? બ્રિટિશ રાજવંશીયર આપણા દેશમાંથી ખીન્ન પચાસ વર્ષ સુધી ગય એમ મને તો લાગતું નથી, અને એ વંશીયર ભવિષ્યમાં રહે તો તે દરમિયાન સાક્ષરતાના દસ દશ વંશી પચાસે વ પહોંચે એવી આશા નથી. સયોગક્ષણે એવું બન્યું કે કોઈ પ્રમુખીય રાષ્ટ્રીય સરકાર આવી કે કોઈ આદોલનનું પ્રચંડ ક્રાંતિદારી મોજતું આવ્યું અને તેણે કરીને પ્રજામાં જ્ઞેસજેર અક્ષરજ્ઞાન ફેલાવું શરૂ થયું તો મેં શું? તો મેં તમારી અગ્રેય વિચારધન અર્થપૂર્ણ કવિતા સમગ્રતા ખીન્ન કેટલાં વર્ષ સુધી પ્રજાએ વંચિત રહેતું? ત્યાંગુથી તમે સોનેટ અને ગુજઅંકીને શિખરે ખેંચી રહી તમારા અરખ્યમાનમાં જ મરત રહેશો? તમને પ્રજાજીવનની આશા આકલ્પાઓ, વેદનાવ્યાકુળતાઓ, ઝંભિંગોળાઓ કશું જ સ્પર્શો શકે નહીં? અને રાઈ તો તેનો પારસઅર્થ ખીન્નને કરાવવા તમારી પાસે શાંતું, સુગમ અને સંસારકં કાન્યવાન નહીં હોય શું? સાચા કવિનો ધર્મ પ્રજાજીવનના ધનકાર ઝીલી, તેમાં તન્મય થઈ, તે ખીન્નને સંલગ્નાવવાનો છે; પણ જેને એ ઝીલતાં નહીં આવડે, જે એ ઝીલવા સક્તિમાન નહીં હોય તે ખીન્નને ઝીલાવી શકશે નહિ અને જ ઝીલાવી ન શકે તે કવિ જ શાનો? કદાચ એ ઝીલી તારે જ શકે ત્યારે ઝીલી ઝીલાવવા માટે એની પાસે સુલભ સાધનસામગ્રી પણ હોય. એથી અકલ્પ, જંની સાધનસામગ્રી લોકહૃદયને સ્પર્શ કરી શકે એવી સુગમ હશે તે તુરન પ્રજાજીવનના હૃદયધનકાર અને નાડીચક્રકાર પોતે સાંભળશે અને ખીન્નને સંલગ્નરહે. એવા કવિને ભવિષ્યના લોકો પપમંથરની પશ્તિમાં મૂકે તો નવાઈ નહીં.

હાં, વિવિધ અને વિચારને અનુકૂળ ભાષા આવશ્યક જગ્યાએ ગહન, અકળ ક' અર્થગંભીર. અને નવકવિઓમાં સ્વ. કવિ નર્મદાશંકર તરફ પૂજ્યભાવ ધરાવનાર અને આજે શ્રી. ખજરદારે જતાવેલ જૂલસરેલ ચીલે ચાલતા કેટલાક એમ માને છે કે શ્રી. ખજરદાર ભાષાની સરલતા અને લોકભોગ્યતાને નામે દલપતરીલીની ઉપાસના આદરવાનો મતાગ્રહ કે અધાગ્રહ સેવે છે. તે મિત્રોને વધુ કશું નહીં કહેતાં, આજથી લગભગ ૪૦ થી વધુ વર્ષ પર લખાયેલ અને પ્રસિદ્ધ થયેલ કવિ ખજરદારની “કાવ્ય રસિકા” ની પ્રસ્તાવનામાંથી નીચેની લીટીઓ કશા પણ ટિપ્પણ, વિવચન કે અર્થાવસ્તાર વિના જેમની તેમ સપિનય સાદર કંટું છું, “.....કવિતા વિશે ખોદવા પડે કવિતાની ભાષા પર લખવું અનુચિત ગણાશે નહીં. કારણ જે કવિતા કવિના હૃદયમાંથી ઉદ્ભવે છે તેને કૌંઠી ઘટનામાં ખેસારવી એ તેનું મુખ્ય કામ છે. કેટલાકે એમ સમજતા લાગે છે કે કવિતાની ભાષા કઠિન જ નોંધવો. અને કેટલાક કવિઓ એ જ ધોરણ પર ચાલે છે. અને કવિતાની ભાષાને ભારી શબ્દોથી ભરચક કરી મેલે છે. જેઓ પોતાનું લખ્યું પોતે જ સમજતા ન હોય એમ જણાય છે. એ કે લખાણની ભાષાને ખેલતી ભાષાની જ હૃદમાં રોકી નાખવાની શૈલી ઉત્તેજનને પાત્ર નથી. અને જેનું લખાણ તેવી પ્રૌઢિ હોય જ નોંધવો.....અલગત અર્થગોરવ તો હોય અને અખંડ હોવું જ નોંધવો.”

વળી શ્રી. ખજરદાર પર કેવળ શબ્દપ્રધાન કવિતાના જ હિમાયતી હોવાનો આક્ષેપ મૂકનારનું હજી ખીજી પકિતઓ જતાવું ? કવિ નર્મદની શતાબ્દી વખતે શ્રી. ખજરદારે તેમને એક અત્યંત સર્વાંગ સુંદર લઘ્ય અંગ્લિ આપી છે. ધારું છું આવી અંગ્લિ ગુજરાતમાંથી કોઈ કવિએ કવિ નર્મદને નથી આપી. એ અંગ્લિકાવ્ય જ આપ્યું એક નમ્રોદાર મોતી છે. પણ તે વિશે કાંઈ વખત. તેમાંની નીચેની પકિતઓ જુઓ:—

“ત્યારે કાવ્યે કવિતા છેડી,

શબ્દ ઝમકમાંહિ જ રત નેડી,

નવ નવ ભાવભરી રસવાણીથી તવ જેણે દીધાં નર

તે વાક્યાં અવળાં નીર.....”

ઉપરોક્ત પકિતઓ શું રજમાવ શ્રી. ખજરદારને શબ્દઝગક અને શબ્દાનુતાના પક્ષપાતી જતાવે છે ? હા, એક હકીકતની ના પાડી શકાય

એમ નયો કે શ્રી. ખજરદારની પ્રારભિક “ કાવ્યરસિકા ” ની કવિતાઓ દક્ષપતરામની કાવ્યશૈલીની અસર નીચે લખાયેલી છે. પણ તેથી શું? એમ તો અત્યારના નવ કવિઓની કેટલીય રચના દક્ષપતશૈલીને પડાવી બંધ એટલી ઊતરતી છે. મુદ્દો તો એ છે કે શ્રી. ખજરદારની એ પ્રયોગદશા પ્રારભિક અવસ્થા હતી. એ અવસ્થા શ્રી. ખજરદારે તુરત જ પડાવી દીધી. એટલું જ નહીં અંકક નવીન કાવ્યનીતિરીતિને તેમણે ખૂબ જ સફળતાપૂર્વક અપનાવી પોતાનો કરી લીધી. એનો પુરાવો વિજ્ઞાસિકા, પ્રકાશિકા, દર્શનિકા વગેરેમાંથી નથી મળતો શું? શ્રી. ખજરદારે દક્ષપતશૈલીની નીચે ક્ષણિક આવી જઈ ભલે પદ્યરચના કરી હોય પણ તેમની ખરી કવિતા તો તેમની “ દર્શનિકા ” અને “ રાષ્ટ્રિકા ” જ છે.

x

x

x

x

ગુજરાતી કવિતાશૈલિ ઊગી ચૂંકલા, ઊગી રહેલા અને હજી ઊગી નીકળનારા કવિઓના કવિત્વ તરફ મને માન અને પ્રેમ છે. તે બધા યુવાન છે. તેમનામાં કુતુહલ, કૌતુક અને જિજ્ઞાસા હોય એ સ્વાભાવિક છે. એવી કૌતુક પ્રિયતાને વશ રાખી તેઓ ભલે અનેક અખતરા કરે. નાનું બાળક હાથે જે ચક્ર તેને ચૂંકે, અંટ કે ચાંટે તેમ આ સિદ્ધકવિઓ જે છંદ, જે નીતિરીતિ, જે કળા ખૂબી હાથ આપી, નજર ચડી તે પર ભલે પોતાની લેખિનો વડે અખતરાઓ કરે. તેમની કુતુહલપ્રિયતા એટલા તો સંતોષાયાનીજ છે. તેમને કાંઈ દોષ દેવાપણું જે જ નહીં. કહેવાનું માત્ર તેમને ખોટું માર્ગ દેરનાર શ્રી. કાકોરને જ છે. પણ ઘણી વખત માનવીનું કન્યું માનવી માનતો નથી. કાળ અને કાળ જ માત્ર તથા વધતો જતો અનુભવ પુરવાર કરશે કે કાણ સાચું હતું અને કાણ ખોટું માર્ગ ચરેલું હતું?

આ જ માર્ગ જેવા આગન્તુકની શ્રી. ખજરદારને અંગીલ.

ધાંચીન

[પત્રાત્મક હાસ્યરસપ્રધાન નિબંધિકા]

ભગવત રામચંદ્ર ભટ્ટ

લાઠશ્રી તેલી,

ગઈ કાલનું તેલ ઘરમાં ચર્પી રહ્યું છે. ભાત સાથે આજે વધાર વગરની દાળ લેવી પડશે. મેં તને તારા પડોશમાં જો વાર ટેલિફોન કરી જોયો; પણ નજર જ ન જોડાયો; કાલે ઘેર માનવંતા મહેમાનો આવવાના છે. તેમને સઘળા વાનીએ જોમાં લાજિયાં પીરસવા જ જોઈએ. બગરનું મગફળીના ગિયાંનું મશીનથી કાઢેલું તેલ ખાઈ તબિયત બગાડવાની શુદ્ધત્વ મારામાં નથી. ઘાણીનું પિલાયેલું શુદ્ધ તલનું તેલ મળવાનું હું વિશ્વાસપાત્ર રચાન છે. તેથી ગઈ કાલે તેલ લાવવાનું ઘરમાંથી કહેલું. પરંતુ મહેરબાની કરી તે લાવવા હવે તરદી ન લેતો. એકાએક આ નિશ્ચય બદલવાનું ખાસ કારણ છે.

આજે પ્રભાતે પેપરમાં મેં એક આશ્ચર્યજનક સમાચાર વાંચ્યા કે આર. જી. જોડે (અંગ્રેજી એપીસીડીના ત્રિઅક્ષરમાં સમજાયું ન પડે તેથી સ્પષ્ટ કરી લઉં કે અંગ્રેજોના શાહી વિમાની દળે) જર્મન તેલટાંકી પર બોમ્બવર્ષા કરી બાળી મૂકી. લડાઈના આ સમાચારથી હું આશ્ચર્યમુગ્ધ થઈ ગયો. લોકો કહે છે લડાઈના સમાચારો વિશ્વાસપાત્ર નથી હોતા. આથી આ હરીકતની સચ્ચાઈ પર હું અશ્વક્ષણ બન્યો. ગળિયા બગદને ઘાણીએ ફેરવી ફેરવી તલમાંથી સરસવ કે એરંડિયા વગેરેનાં ગિયાંમાંથી તેલ નીકળે છે એ મેં મારી નજરે જોયેલું. તિલેષુ તૈલમસ્તિ । એમ કહી વિદ્યાવારિધી વૈયાકરણીઓએ વિચલ્યું મંતવ્ય મંગળમાં ધુસાડી દીધેલું. એટલે આ સમાચારમાં મને તથ્ય દેખાયું નહિ. વળી તેલનાં કબજા, પીપ અને બગરણીઓ લેરાયેલી દોડેલી એટલે ટાંકીનો ઝટ ખ્યાલ રોતો આવે ?

ભાઈ તેલી ! હું પ્રથમથી તને સ્પષ્ટ કરી લઉં કે હું તારા તેલ પર મુગ્ધ છું. તેલની વિવિધ ગતનો ઉપયોગ પણ કરું છું. મને જ શાને સમસ્ત જગતને એની ગરજ રહે છે. જન્મથી માંડી તે મૃત્યુ પર્વન્ત આખાસદૃષ્ટ તારા તેલની કૃપાના લિખારી બની રહે છે. દિનભરના સખત પરિશ્રમ પછી થાકી લોથ-પોથ થયેલા માનવસમુદાયને તારાથી રાહત મળે છે, અને એથી તેજો ઘણી વાર નિદ્રા દેવીના અશોક અંકમાં પોદી જાય છે. કામ કરી સખત મજૂરીથી જેનું નાપણુતેલ નીકળે છે એની હું વાત કરું છું. શૈશવવર્ગમાં તેલની અસર અગિયોગ્રંથ રૂપમાં હોય એમ લાગે છે. એનાં નિઃસહાય સુદામણ, સુકુમાર દાંડી સરખાં અંગપ્રત્યંગોમાં તે પ્રતિક્ષણ જળીવંતો વિકાસ કરે છે.

ધન્વંતરી ભગવાનને તારું તેલ પરમપ્રિય હોય છે. જીર્ણોત્તરથી કે ચિકિત્સાવાયુક્તથી વ્યથિતને જુલાયરૂપે, અપુત્રવિધારના ધા કે કુચ્છરિયા મારવાળાને મર્દનરૂપે તથા આવી વિવિધ વ્યાધિઓના અકસીર ઇલાજ તરીકે તેલ અકથ્ય સહાયરૂપ છે. વૈદ્યકક્ષેત્રને તે જીવ્યવ્યમાન યશના ભાગીદાર બનાવે છે. અગ્રેજ તેમોની વાત જાણુએ રાખીએ તો પણ વૈદ્યશિરોમણી પંડિતોની રાશિમાળામાં તેલના કેટલાક વંશજોનાં નામ આ પ્રમાણે મળી આવે છે: મહાભૃંગરાજ, જ્વરકુકાર, મહાનારાયણ, વાનારિ, મદ્યપ્રસારિણી. આ ઉપરાંત તેલના કેટલાક વંશજના નામ આ પ્રમાણે ગણાવી શકાય: કેશરંજન, શશીવિલાસ, ચંદ્રપ્રભા, પુષ્પમાલતી, બેગમખદાર, જોટા દિલખદાર કામિનીઆ ઇત્યાદિ. હિંદુસ્તાનની કાર્મસીઓના કેટલોગમાંથી આવા તેલનાં વિવિધ નામોની હાર-માળા ઊભી કરી શકાય એમ છે.

કામિનીઆનું નામ યાદ આવતાં ને તેના પર છૂટા કેરા સમારતી સુંદરીનું ચિત્ર જોનાં વેશભૂષા વખતે પ્રતિદિન તેલનું સ્મરણ કરતી કેટલીય સુંદર લલનાઓ જોવામાં આવે છે. આ કંઈ જોછા ગૌરવની વાત નથી. લખતો આગ્રાનાં અત્તરો ને સુગંધી તેલો રાખરજવાડાથી માંડી સામાન્ય જનમનરંજનમાં સદા તત્પર છે. જો કોઈ દુધારતી સાથે નિતંજ સુધીના કાળા કેશવાળી અલભેલી સંપર્કમાં આવે તો તેલના શિરિષ પુષ્પાદિથી સુગંધિત થયેલા અંશથી અવશ્ય આસ્વાદ પામે છે, એટલું જ નહિ ઉત્તેજન પણ બને છે. શૃંગાર સાથે વાળની સ્નિગ્ધતા, સુંદરતા વધારવા માટે તેલનો ડ્રોણ આશ્રય નથી લેતું.

મહેલ, પર, મંદિર, સમાજ, મિજલસમાં તેલની હાજરી અત્યંત આવશ્યક

છે. વિવાહવાજનમાં હળમ ફૂલ ય મશાલ ધરે છે. તેલની મદદથી અધકારને પ્રકાશિત કરી શકાય છે. વિદ્યાર્થીઓ સુવર્ણચંદ્ર આસ કરવાને, લગ્નહેતુર ઉપાધિઓ મેળવવાની અભિલાષથી પુસ્તકિયા અને કિતાબના કીડા બનવામાં કંઈ કસર રાખતા નથી. ગમ્પરાત્રિ ને તે પછીના પ્રદરે સુધી તેલ બાળ્યા કરે છે. જો કે તેલ હવે પદ્મજ થયું છે અને વીજળીની રોશની ચમકે છે, તે છતાં ખાદ્યપદાર્થોમાં તેલનો વપરાશ ક્યાં ઓછો થયો છે? ખાટાખારના સ્વાદથી, ચટાકીદાર ગુજરાતીઓમાં ખાસ કરી તારા અને તારા ગળખાઈઓનો ખીકતો ધધો ચાલતો હશે. ગુજરાતમાં તેલની વાતોઓના અનેક પ્રકાર છે: ભજિયાં સેવ, ગાંડિયા વગેરે વગેરે. બટાકા, વેંગળ, ભીંડા, દારેલા, કંકાડા વગેરે અન્ય શાકભાજી એની મદદથી પરમ સ્વાદિષ્ટ બની તેલની કીર્તિ ગાય છે.

છ હજૂર કરી ખુશામતખોરો કોણુ જાણે તેલના ક્યા સ્વરૂપનો આશ્રય લઈ આપવગઈ પ્રિય મહાપુરુષોની સેવામાં તત્પર રહે છે, એનો ભેદ પામવો અત્યંત કઠિન છે. તેલનું વ્યાપકત્વ તથા અસ્તિત્વ પ્રત્યેક મનુષ્ય તો શું, પ્રાણી તથા ઉદ્ભિજમાં સુદાં પ્રચ્છન્ન રહે વિદ્યમાન રહે છે.

આ રીતે, ખાવામાં, મર્દન કરવામાં, ઓસડ તરીકે, વેશભૂષામાં ઉપયોગ તરીકે લેવામાં તેલ અને એના વિવિધ પ્રકાર ઉત્તમ છે એમ હું માનતો મનાવતો આવ્યો છું, પણ આજે છાપું વાંચતાં ખાવાના તેલ કરતાં ખનીજ તેલ વિશે મારું જ્ઞાન થાણું જ પરિમિત છે એની પ્રતીતિ થઈ.

ખનીજ તેલોમાં ગ્રાસતેલ તો જાણે જાણેલું, પણ ઘરમાં મોટા પ્રમાણમાં જ્ઞાનસ અને રૂઢવ પેટેલાં નહિ એથી ઝાઝું વાપરેલું નહિ. પેટ્રોલ તેલનું નામ ક્ષયિત જ કાને પડેલું, પણ વાપરવાને પ્રસંગ પડેલો નહિ. મુ'બારક આવ્યા પછી એક વેળા છ. આઈ. પી. ની ગાડીમાં બેસી વિદેશોરિયા ટરમીનસ ગયેલો ત્યારે શિવરી ષ્ટેશન આગળ તેલની પ્રચંડ ટાંકીઓ દીડી હતી. બર્મા ઓઈલ કું., અમેરિકન સ્ટેડ્ડ્ ઓઈલ કું. પોતાની શાખા પ્રશાખાઓ ખેલી કેવો ધીકતો ધધો ચલાવે છે, એનો ખરો ખ્યાલ ત્યારે આવેલો. તું તો તેલની ધાણી ફરતી ફરતી બે મકાનોનો માલિક થયો હજશ, પણ આ પરદેશી કંપનીઓ લાખો ને કરોડોની માલિક થઈ છે-ધનકુબેરની પક્કી પામી છે. એંગ્લો પરાશિયન ઓઈલ કું. ની મદત્તા દેલ્લી જળવની છે એનો ખ્યાલ સરખો ય ક્યાંથી હોય?

આથી આર. એ. એફ. ની વાત અર્થઘટિત લાગી. સમાચારપત્રને જરા ધ્યાનપૂર્વક વાંચી જોતાં તેણની વિચિત્રતાની ઘણી ઘણી ખાતમી મળી આવી.

પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનોના મત પ્રમાણે તેજ તો વીસમી સદીનો સર્વશક્તિમાન દેવ છે. તેથી તો અંગ્રેજ સરકાર જર્મની સાથેના યાત્રા યુદ્ધમાં હતી જવાનો ઘણો ખર્ચ મદાર તેજ પર રાખે છે. જર્મની હારંગ્શે કારણ કે તેમને તેજની તંગી છે, એમ પારકું ગાણું ગાનાર અમેરિકન નિષ્ણુતો જણાવે છે. જર્મન વિમાનીઓ માર ખાય છે કારણ કે જે ઉચ્ચ પ્રકારનું તેજ જોઈએ તે તેઓ પાસે નથી, અંગ્રેજો પાસે છે.

તેજ સૃષ્ટિ અને પ્રલયનું કારણ ઇમાનિયા તરફ નિગાહ કરવાથી માલમ પડશે. ઇમાનિયાના તેજના ફૂવા માટે કાણ નથી ઝંખતું ? અંગ્રેજોની ઝંખના હતી પણ હવે ઇમાનિયાની ખાજી એના હાથમાં ન હોવાથી જર્મની અને રશિયાની રસાકસીનો તાલ જોઈ રહ્યું છે. જર્મની અને ઇમાનિયાના તેજના ફૂવા માટે બચ્ચબચ્ચી પર આવે તો કાદને આશ્ચર્ય નહિ થાય. તેજ આજ તો વિશાળ સામ્રાજ્યોનો લાભવિધાતા બની રહ્યું છે.

તેજમાં જે દાહક શક્તિ છે, એનું પ્રતિબિંબ આજે હવે ધીમે ધીમે માલમ પડતું જાય છે. ખાવામાં, સાણ બનાવામાં, યંત્રકામમાં એના વપરાશની માહિતી મળતી હતી. આજે બોમ્બમાં પણ એના પ્રયોગ અને ઉપયોગ થતા જાય છે, એ આપણી દૃષ્ટિને નવું કિરણ સંપાદ્યું છે. તેજની ખાતર જ જાણે આજે સમસ્ત યુરોપમાં મહાયુદ્ધ ચર્ચ રહ્યું ન હોય ! હિંદુઓ તેજને લાડપીર હતુ-માનજી પર ચઢાવી આરાધના તરીકે વિશુદ્ધ હૃદયથી ઉપયોગ કરે છે, પણ વિજ્ઞાનમાં તેજનો ઉપયોગ શેમાં શેમાં નહિ થતો હોય, એ કહ્યું મુશ્કેલ છે. મોટાં મોટાં શક્ટો, મોટર, અંજન તથા વાયુયાનો ચલાવા તેજ પૂરી સહાય આપે છે. શશિરવિની જેરહાજરીમાં પ્રકાશ પણ મળી શકે છે, અગ્નિદેવના બીજા ભાઈ માકક દહનકાંડ પણ કરી શકે છે. લંકાદહન એ તો રામાયણનો પ્રસંગ કહ્યનામાત્ર હોતો તો આજે લંડન, બેલજિયમ, માદ્રા, પોલેન્ડ અને બર્લિન નગરો પરની દહન-આગ આજે ય હોલવાતી નથી. અખિલ-ભુવનમાં રાજસ્વરૂપ અગ્નિવાળા તેલે જ આજે સહસ્રા પ્રજ્વલિત કરી મૂકી છે.

ધાણીના ગીતના ગાયક ! સાચું પુછાવે તો ભારતવાસીઓમાં તેજના આ

નવા ગુણ અને મહત્ત્વ સમજવાની શક્તિ નથી; કારણ કે તેઓ ગાંધીવાદના અહિંસક ગળા નીચે છે, અને અંગ્રેજોએ તેમને નિઃશસ્ત્ર કરી મૂક્યા છે. આથી તેઓની આ જગ્યાએ દાહક શક્તિથી તેઓ વંચિત રહે એમ ગાંધીજી તો શું પણ ખુદ અંગ્રેજ સરકાર પણ ઈચ્છે છે. જ્યાં સુધી ભારતવાસીઓ સ્વાતંત્ર્યપ્રેમી અંગ્રેજોના રક્ષણ નીચે છે, ત્યાંસુધી અંગ્રેજ ભણે રવનંત્રનાની ખુમાર મારે પણ એ હિંદના ભણા માટે, સ્વાતંત્ર્યના લાલ ખાતર, વિશ્વવિજયી જનવા માટે, અરિદ્ધભર્તન કરવા તેઓ ઉપયોગ કરશે પણ ઉપયોગ શીખવશે નહિ તેલીગિયાને હિંદમાંથી જગ્યાએ લઈ જશે પણ માલિકી આપશે નહિ માત્ર સમાચારપત્રોમાં જે તેનાં મહત્ત્વનાં જ્ઞાનો આવે તે લાલ પૂરના મહત્ત્વના મનન અને અનુસીલન કરવા યોગ્ય. કારણ કે તેઓ દલિદાસ વિદ્યાશાસ્ત્ર છે. એથી અંગ્રેજોનો અંતિમ વિજય ગ્રાંધી થવાનો છે. તેઓ દલિદાસનો આદર્શ અર્થ ચૂક્યો છે, અને મહાપ્રલય થવા પૂર્વે એનો દલિદાસ અનેક પરિસ્થિતિમાં ભરી લોહીખીના અશર લખાશે. હિંદમાં તો જગ્યાથી લંડન, ધાંડાપાટ, ખૂતી કેદીઓની જેમ રાજદારી કેદીઓ પાસે ધાંડી પિવાવાનું કામ જેલમાં લેવાતું થયું છે ત્યારથી હિંદના જ્ઞાનંત્ર્ય યુદ્ધના દલિદાસમાં શાંખિયા-શર લખાયો છે.

આથી જ હું આજે તેજસાગ્રનો અદિષ્ટાર કરવાની તરફેણવાળા વિચારનો થયો છું. ઉત્તર દિલ્હીમાંથી માફક તર્ક ચાલીએ. ઘીની અનેલી ખાવી એવા નિરધાર પર આવ્યો છું. દેવમંદિરમાં તેજ ક્યાં વપરાય છે, ઘણી? અંગ્રાજીમાં તેજ વાપરવાની મનાઈ છે, ને તેઓ આ સાદા પરિણામથી વાંકે વડવાઓની જુદીને ધન્ય છે. જે મંદિરમાં મનાઈ તો મારાં શ્રદ્ધમંદિરમાં પણ તેનો પ્રવેશજોઈ કરું છું. મહેમાન આવશે તો ગુજરાતના લાડોલા કાનિ પ્રેમાનંદની માફક વૃત્તની નદી વહેવાવીશ, પછી લાંબેને ને જનાવડી કે વનસ્પતિમાંથી જન્માવેશું ઘી લેવ!

સિંધી ભાષા-સાહિત્ય-નાટ્ય

નરીમાન સોરાબજી ગોળવાળા

પ્રસ્તાવ

કર ધ્યાન દુનિયા આંહિ ફાની

કયેંસાં ન ની ભા યે જતની

ઇ. સ. ૧૮૭૭ માં લખાયેલા એક સિંધી નાટકની ઊઘડતાં પ્રવેશના ગીતની આ બે પંક્તિઓ છે.

આજે સિંધ પ્રાંતમાંથી ગુજરાતી અને ખીજી ભાષાઓને ફેંકી દેવાની-જાણે દેશવટો કરવાની ચળવળ ચાલી રહી છે. ગુજરાતી, મરાઠી વગેરે ભાષાઓ શીખવતી શાળાઓની 'ગ્રાન્ટ' બંધ કરીને એ ભાષાઓને જાણે મારી નાખવાનો વિચાર સિંધ સરકાર કરી રહી છે. એ સામે કરાચીમાં જળ્બર વિરોધ ચાલુ થયો છે. સિંધ સરકારના આ પગલાં સામે સૌથી પહેલો વિરોધ કરાચીના પારસી રાજકીય મંડળ તરફથી પારસીઓની મોટી સભામાં થયો હતો. તે પછી ગુજરાતીઓએ, મરાઠી પ્રજાએ અને ખીજાઓએ વિરોધસભાઓ ભરીને સરકારનું ધ્યાન ખેંચ્યું છે. હજી વિરોધ ચાલુ છે. આવા વાતાવરણમાં સિંધી ભાષાની તવારીખ જાણવી જરૂરી છે. સિંધમાં નામ ત્યારે ભાષા સિંધી, પણ ગુજરાતીની કેટલી વ્યાપક અસર છે તે જ જાણવું જરૂરી છે. ગુજરાતી ભાષાનો સવાલ સિંધમાં ચર્ચા થતો વેળા મુંબઈમાં ભરાતી 'ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ' અલગ રહી શકે નહિ. તેથી આ 'માધુરી' ના ખાસ સાહિત્ય અંકમાં સિંધી તવારીખ અને સિંધી સાહિત્યની મોજ રજૂ કરું છું.

સિંધી લિપિનો ઇતિહાસ

જેમ આજે સંક્રાન્તી ગુજરાતી ભાષા અને ખીજી ભાષાનો છે, તેનું સાહિત્ય છે, તેની પોતાની લિપિ છે તેમ સિંધી ભાષા માટે એ સંક્રાન્તી

ભાષા કે 'લિપિ' કે સાહિત્ય કે એમ કહી શકાય નહિ. સિંધની ભાષા તો આજની ગણાય. એની લિપિ કે એનું સામું સાહિત્ય ઘણું ઘણું તો ૫૦, પોણોસો વર્ષનું જ ગણાય. ૧૮૬૬ ની અગાઉ તો સિંધી ભાષાની કોઈ ખાસ લિપિ જ નહોતી. ૧૮૭૧ અગાઉ તો સિંધી સાહિત્ય ગણાય એવી કોઈ ખાસ કૃતિ યે નહોતી-સાહિત્યસર્જને ય નહોતું.

૧૮૫૦ ની અગાઉ ધરગથ્ય સિંધી ભાષા ગોલાતી. તે ય આજના જેવી શુદ્ધ સિંધી નહિ-એમાં કચ્છીનું ને ફારસીનું મિશ્રણ હતું. પણ લિપિ હતી જ નહિ, હિંદુ બ્રાહ્મણો દેવનાગરીમાં લખતા અને મુસલમાનો ફારસીમાં લખતા તે યે શુદ્ધ ફારસી નહિ, એમાં અરબીનું મિશ્રણ હતું.

૧૮૪૩ માં સિંધ જિતાયા પછી અંગ્રેજ અમલદારોને સિંધમાં પગપેસારો થયો. આ અમલદારો સિંધીઓ સાથેના વ્યવહારમાં ધરગથ્ય સિંધી ભાષા બોલતા થયા પણ લખવામાં તો દેવનાગરી લિપિ જ વાપરતા. કેપ્ટન સેંક તે વેળાની પ્રચલિત સિંધીનો શબ્દકોશ દેવનાગરી લિપિમાં પ્રકટ કર્યો હતો. સિંધી શબ્દકોશો સિંધી ભાષામાં નીકળ્યા હોવા છતાં આજ પણ આ કેપ્ટનનો શબ્દકોશ વધારે સરસ ગણાય છે. અંગ્રેજ અમલદારો આખા સિંધમાં દેવનાગરી વાપરતા એટલે બીજી બાજુ મુસલમાનો મારે (જેઓ અશુદ્ધ ફારસી લિપિ વાપરતા) મુસંકલી બની ધર્મ. આથી 'સિંધી' ને 'અમલદારી' ભાષા બનાવવાની હિલચાલ ચાલી. ૧૮૫૧ માં સિંધના સુબા પાર્ટલ ફ્રિયર (પાછળથી સર, અને જેના નામની યાદ આપતો ફ્રિયર હોલ કરાચીમાં બંધાયો છે) જાહેર કીધું કે સઘળા અમલદારોએ આ શીખાને તેની પરીક્ષા આપવી. ધરગથ્ય ભાષા તો મોટેથી બોલી શકાય પણ અમલદારોએ લિપિ કઈ વાપરવી એ સવાલ સર્જને મૂંઝરી રહ્યો. જો કે દેવનાગરી લિપિ વરસોથી વપરાતી ચાલુ રહી હતી એટલે સવાલ મૂંઝવે એવો તો નહોતો જ પણ અંગ્રેજોએ કાંઈ કરી ખનાવવું જોઈએ ?

લિપિ સમિતિ નેમાઈ. " અરેબિયન નાઇટ્સ "ના પ્રસિદ્ધ સંપાદક કેપ્ટન રિચાર્ડ ગરટને (પાછળથી સર) અરબી લિપિના નકતો અને અનુરવરના થોડા ફેરફારો સાચની લિપિની લાજાગણ કરી. એમાં મતફર પડ્યો. અને ૧૮૫૩ માં ઈસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીના સંચાલકોની સમિતિએ અરબી લિપિને ચાલુ રાખવા ફા. દસ લગભરની રકમ નક્કી કરી અને છેવટે ખરે જોલિફ્ટે (પાછળથી સર) હિંદુમુસલમાનોની વચ્ચે વડે તરી લિપિ કાઢી.

૨૯ અરબી અક્ષરોના હવે આ નવી લિપિમાં પર (બાવન) હરફો થયા અને ૧૮૫૩ ના જુલાઈમાં આ લિપિ બને કોમમાં વપરાવી શરૂ થઈ ફારસી, અરબી અને દેવનાગરીનું એમાં મિશ્રણ થયું. ક, ખ, ગ, એવા દેવનાગરી અક્ષરોને ફારસી અરબીના અક્ષર, બે, પે, વગેરે અક્ષરો સાથે બેળવી સિંધી ઉચ્ચાર રૂપ બનાવી ફારસી લિપિના 'નુકતાઓમાં' હેરફેર કરી આ લિપિ તૈયાર કરવામાં આવી. ૧૮૬૬ માં તેની ફરી તપાસ થઈ અને ફેવરે આજે જે સિંધી લિપિ વપરાય છે તે પૂરેપૂરી અમલમાં મેળાઈ.

આ જે લિપિના દાનિદાસ અમલમાં જેવું તે આ કે પરસોથી નગરાની દેવનાગરી લિપિ માટે તે વેળાના હિંદુઓ સુખ રહ્યા.

આ નવી લિપિમાં પહેલવહેલાં પાઠશાળાનાં પુસ્તકો બહાર પડ્યાં. એ લાપાનુ સારામા સારું વ્યાકરણ એક અંગ્રેજી પ્રગટ થયું. જે આ વ્યાકરણના પુસ્તકમાં આ લિપિની બધી પ્રિગત રજૂ થઈ છે. આ નવી લિપિ છતાં કોઈ ખાસ પુસ્તક પ્રગટ થયું હોય એવું જણાયું નથી. ફેડ ૧૮૭૧ માં સિંધના ફિઝફ કમિ મીરજા દલીલ બેગની નાની નાની કૃતિઓ બહાર પડતી જણાય છે.

૧૮૭૭ માં મીરજા દલીલ બેગનું 'ખુરશીદ' નામે નાટક પ્રકટ થાય જે સિંધી આલમમાં આ પહેલી કૃતિ નાટક શું અને 'કેપુ' હોય તેનું લાન કરાવે છે. ખગે પૂંજા તે સિંધી લાપાનું આ નાટક તે વેળા સારામાં સારું અને સૌથી પહેલું ગણી શકાય.

સિંધી 'ખુરશીદ' નાટકનું મૂળ ગુજરાતી

દેવ આ નાટકના ૫ રસિક દાનિદાસ જે અને ગુજરાતીઓએ ગર્વ લેવા જેવો 'ખુરશીદ' નાટક આખું છપાયેલું (સિંધી લાપામાં) પુસ્તકરૂપે. મળે છે. એનો પ્રતાવનામાં મીરજા દલીલ જણાવે છે કે આ એમની મૌલિક કૃતિ નથી. એ નો ઉર્દૂ નાટકનો અનુવાદ છે. ગુજરાતી હરફોમાં એક ઉર્દૂ નાટકની ચોપટી એમના હાથમાં આવી હતી.

ત્યારે સવાસ થાય છે કે એ ઉર્દૂ નાટક કયું? ક્યાંથી આવ્યું? અને પછે કાદનાં જણાય છે કે એ મૂળ નાટક તે ગુજરાતી.

મુંગળમાં ૧૮૫૨ માં પહેલવહેલી જગન્નાથ શંકર શેઠની નાટકશાળા ગંધાઈ. નાટકોની સરજાન પારસીઓ નરકથી ચર્મ આ નવી પહેલી નાટકશાળામાં બનાવીના પારસી, નાનાંદેખક, નાટ્યલેખક અને સુમારક કેખુસરો કાગદાઈનું

લખેશું ધરાની નાટક 'કરુતમ સોહરાજ' ગુજરાતીમાં લખવાયું. તે પછી ફરેદૂન, જમશેદ, ખેઝન મનીજેદ વગેરે નાટકો લખવાયાં. પાછળથી ધરાની નાટકોનો મોહ ઊતરતાં જાણીતા સાક્ષરશ્રી રણજીડભાઈ ઉદયરામનાં નાટકો હરિશ્ચંદ્ર, નલદમયંતી, અને કવિ નર્મદનું સીતાહરણ અને એવાં બીજાં નાટકો તે તે લેખકોની પરવાનગી લઈને તેમાં ઘટિત ફેરફારો કરીને પારસીઓએ લખાવ્યાં માંડ્યાં હતાં. કેબુલરો કાબરાજી આ જાણુ નાટક લખવે તો બીજી જાણુ તેના હરીફો પણ હતા. પરિણામે એકના બે મંડળ થયાં, એમાં ગાયન ઉત્તેજક મંડળી મોખરે હતી. આ મંડળીમાં પારસીઓની સાથે મીરજા કલીય ખેગ પણ સભાસદ હતા. તે વેળા તેઓ મુંબઈમાં અભ્યાસ કરતા હતા. પારસીઓ સાથે એમને ઘણી મિત્રાચારી હતી.

આ મંડળીએ પારસી સંસારી નાટક લખાવતાં માંડ્યાં. એલલજી ખોરીએ એક સરસ નાટક લખ્યું. એનું નામ "સોનાના મૂલની, ખોરશેદ." આ નાટક ખૂબ ધૂમ મચાવી. થોડાં વર્ષો પછી એ નાટકનો ઉર્ફ તરજુમો થયો. ૧૮૭૧ માં એ ઉર્ફ નાટક લખવાયું. એની ચોપડી છપાઈ તેમાં લેખકનું ખરું નામ આપવામાં આવ્યું નહોતું. પાછળથી સરકારી કાર્ગળિયાં પરથી એના લેખકની વર્ગો પછી જાણુ ચાઈ. તે લેખક પણ પારસી—શેદ ખેદરામજી ફરેદૂનજી મર્ઝબાન.

આ નાટક પરથી જ મીરજા કલીય ખેગે પોતાનું સિંધી નાટક "ખુરશેદ" લખ્યું. એ નાટક વ્યારનો અતિ દિલગિત કિસ્સો છે. એ પાંચ અંકી છે. એનો ઊઘડતો પ્રવેશ સરસ છે. એ પ્રવેશનું પહેલું ગીત સુંદર અને ખોષદાયક છે. એની પહેલી પંક્તિઓ આ લેખને મથાળે આપી છે. અહીં આપું ગીત રજૂ કરું છું—છે એ સિંધીમાં—૧૮૭૭ ની સિંધીમાં, અર્થે વાંચે સમજી શકાય છે.

કલીય ખેગ રચિત સિંધી નાટ્યગીત

કર ધ્યાન દુનિયા આહે ક્ષની
કયેસાં ન નીલાયે જાની—૬૩૦

શીયા સવન સીકન્દર દારા

જન ચોરયાં તખ્ત હઝારાં

વ વાહુ વખતે વારા

સભા જાન છડે વીયા જાની—૬૨૦

ઈતે દુહલ દુરર યગાના
 થીયા ણાક અન્દર પીન્હાના
 કંઈ રૂરતમ શેર શાહના
 કંઈ મુસફ આહે કેનાની—કર૦
 ઈતે નળી વલી લક આયા
 છ અર્જ અઝમ નીત ગાયા
 મે ગોત અજલ સળ ગાયા
 મે સૂર્ય સળ સુલતાની—કર૦
 સા સુરક અઘાઈ સાકી
 ભેંય ફાયક દીયા બેફરાકી
 બી ખાત રહી ન બાદી
 રહી નેદીકા નિશાની—કર૦
 કહે કાન કલીય કમાઈ
 મગ સૌંદ્ય હીરસ હવાઈ
 ઈયાં આંજે ઉમરે અઝાઈ
 નાદાન કયે નાદાની—કર૦

શકુન્તલા સિંધીમાં: સંસ્કૃત ઉપરથી

આ પછી જે નાટક લખાયું તેણે સિંધી આલમને અકિત કરી દીધી. શક્તિદાસને સિંધીઓએ પહેલીવાર પિછાળ્યો. કલીયએએ “શકુન્તલા” સિંધીમાં લખાને લોકાને ગહેર નાટકનું બેલું લગાડ્યું. મૂળ સંસ્કૃત પરથી એક મુસલમાન શકુન્તલા લખે એ તે વેળા અગ્નયણી ગણાઈ હતી. આમ શકુન્તલા પહેલવહેલી સિંધીમાં ગણીતી થઈ. એમાં સંસ્કૃત ગુજરાતી શબ્દો ઘણા આવે છે. એમાં કલીયની સિંધી શૈલી વધુ ખીલી છે. વિશ્વામિત્રને પોતાના તપનું અભિમાન છે. મેનકા જગવા આવે છે તે અગાઉ તે ગર્વથી બોલતા જણાય છે:

પ્રિતમેં તુજે હે પરમેશ્વર જગજેં મુંહ મુ મોડયો હય
 માર્યું મહલ પ્રીટાયે પેંલ જંગમે ઘર મુ નેડયો હય

રાજ કિટો કેમ લાગ કિટો કેમ
મીત માયતળાં થીએસ લુદા
તર્ક કયમ તો ખાતર દુનિયા
તુજે નેહ નહોડયો હય

કેર કરે થો સગે ને હયરી, મું થે પણ દી કીરખા તો
બળ ઝંઘે પુન્યણુ ને પાની મેં ખાપન એં મુ બોડયો હાય

અન્ય પ્રખ્યાત સિંધી નાટકો

આ પછી એણે શેક્ષપીયરને સિંધમાં જાણીતો કાઢ્યો. તે પછી લુદા
લુદાં નાટકો લખ્યાં છે. વળી બીજા સિંધી લેખકોએ પણ નાટક લખ્યાં છે.
જેઠાનંદનું 'નળ દમયંતી,' દીલારામ સીમ વતનમલનું 'સુરજન રાધા,'
દીવાન ફોરોમલનું "રત્નાવલી" એ વગેરે તે જમાનામાં લખાયેલાં નાટકો
છે. એ બધામાં નાટ્ય સાહિત્યને અને સિંધી સાહિત્યને ખિલવવામાં સીરજન
કલીયએજ મોખરે છે. આજ અહીં તહીં નાટક લખનારાઓમાં વધારે જાણીતું
નામ લેફ્ટનન્ટ મહીરચંદ અડવાણીનું છે. એનાં ત્રણ ચાર નાટકોમાં 'દુવ
ભગત' ઉચ્ચ કૃતિ છે. અને એ ઉચ્ચ કૃતિનું મૂળ ગુજરાતી. કરાચીમાં
'વાંકાનેર આર્ચિહિત વર્ધક નાટક મંડળી' "દુવકુમાર"નો ખેલ ભજવતી
હતી. આ ખેલ કરાચીની જનતામાં, ખૂબ જ વખણાયો હતો. આ નાટક પાંચ
છ વખત ચાલુ જોધને થી. લેફ્ટનન્ટે આ 'દુવભગત' સિંધીમાં રચ્યું. એમની
આનંદ મુંદરીગ અને મોહિની નવલકથાઓ પણ જાણીતી છે.

ગુજરાતી નાટ્યપ્રિય સિંધીઓ

આમ સિંધી નાટકો રચાયાં વંચાયાં પણ એ બધાં ભજવાયાં નથી. ખૂબી
તો આ છે કે આખા સિંધમાં સારી સિંધી નાટ્યકૃતિઓ હોવા છતાં તે
ભજવાયાં નથી. 'ગુજરાતી નાટકો જેટલા પ્રમાણમાં ભજવાયાં છે તેના પા
હિસેસે પણ સિંધી નાટક ભજવાયાં નથી. મુંબઈની અને ગુજરાતની નાટક
મંડળીઓ કરાચીમાં આવીને ગુજરાતી નાટકો ભજવી ગઈ છે. ગુજરાતી જેની
ભાષા જ નહિ તેવા સિંધીઓએ એ ગુજરાતી નાટકો જોયાં છે. તેઓ તે
સમજી શક્યા છે. કરાચી જ નહિ પણ હૈદરાબાદ અને સિકારપુર જેવાં તમામ
સિંધી શહેરોમાં પણ નાટકો તે ગુજરાતી જ ભજવાયાં છે. સિંધીઓ ગુજરાતી

સમજી શકે છે—કરાચી જેવા પચ્ચરંગી શહેરની વસ્તીમાં સિંધીઓ ગુજરાતીઓ જેવા જ છે. નગરકદાશ વગેરે ગામ અને શહેરમાં જન્મે જાતે સિંધીઓ વસે છે પણ તેઓની ભાષા ગુજરાતી છે.

સિંધમાં ગુજરાતી ભાષા સાહિત્યનો ડંકો

સાહિત્યમાં અને વર્તમાનપત્રોમાં પણ સિંધી તત્ત્વ કરતાં ગુજરાતી તત્ત્વ વધુ છે. છેલ્લાં ૪૦, ૪૫ વર્ષોમાં સાહિત્યવિષયક કે વાર્તાવિષયક ચોપાનિયાં સિંધી કરતાં ગુજરાતીમાં વધારે નીકળ્યાં છે. ૧૮૯૫, ૧૮૯૬ માં ‘ગુલશને દાનેશ’ નામે માસિક પત્ર ગુજરાતીમાં પ્રકટ થતું હતું. તે પછી આજ સુધીમાં વાહુ-મૌદુદ્દી, અંજલિ, રાહેપારસા, ક્ષાત્રતેજ જાગૃતિ, નવું ચેતન, હંસ, ઓરશેહ પ્રકાશ, યંગ ઓરાસ્ત્રીઅન, ભીર્મી, નાગરિક, રસકુંજ, તરુ, ખીતાબખાં, ધૂપ, આગેકદમ, સદાકત, વસુધરા, આરમ્ભતિ, મુદિણી એ બધાં ગુજરાતી સાહિત્ય માસિકા પ્રકટ થયાં છે. એકાદ એ સિવાય બધાં એક કે બીજા કારણે બંધ થયાં છે છતાં એ બધાંએ સિંધમાં ગુજરાતીનો ડંકો વગાડ્યો છે. તેમ જ ગુજરાતી વર્તમાનપત્રોમાં આજે પણ ૩૦, ૩૦ વર્ષનાં જૂનાં ‘પારસી સંસ્કાર લોકસેવક’, ‘હિનેમ્બુ’ પત્રો એ જ સિંધીઓ વચ્ચે ચાલુ છે અને જેની ભાષા જન્મેજાતે ગુજરાતી તાંહિ તેઓ પણ એ જ ગુજરાતી પત્રો વાંચે છે. તેના ગ્રાહક છે. નવાં પત્રોમાં ‘સિંધ સમાચાર’, ‘મહાગુજરાત’, ‘સિંધ સેવક’, ‘અમનચમન’ ગુજરાતીઓ ઉપરાંત સિંધીઓ વચ્ચે પણ સારી રીતે માન પામેલાં છે. આ બધાં ગુજરાતી પત્રો ચોપાનિયાંઓની વચ્ચે સિંધી ભાષાનાં પત્રો ને ચોપાનિયાં નીકળે છે પણ પ્રમાણુ જોઈએ તો અને કરાચી, હંદાબાદ, રાકારપુર સફર અને એવાં બીજાં તમામ સિંધી ગામે ત્યાંનાં પત્રો અને ચોપાનિયાં સાથે લઈએ, તો એ ગુજરાતી વધી જાય છે.

આખા સિંધમાં ગુજરાતીઓની વસ્તી એ લાખથી-ઉપર થવા જાય છે. માત્ર કરાચી શહેરમાં તેની સાડા ત્રણ લાખની કુલ વસ્તીમાં ગુજરાતીઓ એક લાખથી વધુ છે. ગુજરાતીઓ એટલે જેની માનુષાણા ગુજરાતી એવા હિંદુઓ, જૈનો, બાદીઆઓ, લોહાણાઓ, મુસલમાનો, પારસીઓ અને વહોરાઓ. આખા શહેરની પ્રજાતિમાં પણ ગુજરાતી તત્ત્વ વધારે જણારો. નિશાળો જુઓ તો ૪૦ પ્રાથમિક શાળાઓ અને ૫ થી ૬ હાઈસ્કૂલ તો ગુજરાતીઓની જ, સિનેમાગૃહો જુઓ તો પાંચ ૭ ગુજરાતીઓનાં જ; હુન્નરઉદ્યોગનાં સ્થાનો પણ ગુજરાતીઓનાં,

દેશની લડતમાં સત્યાગ્રહમાં ગુજરાતીઓ મોખરે. ભાષા સાહિત્ય અને નાટકમાં યે ગુજરાતી ભાષા સર્વોપરી.

અમ કરાચીમાં ગુજરાતીઓ તો ઓતપ્રોત થઇ ગયા છે. ગુજરાતીઓ સિંધીઓ અને સિંધી ભાષા વચ્ચે ચાલુ વસવા છતાં ગુજરાતી બૂધ્યા નથી અને સિંધીને પોતાની કરી નથી. એથી જિલ્લું સિંધીઓ ગુજરાતી બોલતા થયા છે. જેની માન્યતા જ સિંધી તે આપણી ગુજરાતી જાણી શકે સમજી શકે. આપણે ગુજરાતીઓ કદાચ સિંધી ન જ સમજી શકીએ.

ત્યાં જોઇએ ત્યાં ગુજરાતીનો કડક વાગે, એટલે કુદરતી જ ગુજરાતીઓ આંખે ચડે-ચડ્યા. સિંધીઓને પોતાની ભાષાનું અભિમાન તો હાંતું જોઇએ ને? એ ભાષાના અભ્યાસીઓએ ગુજરાતીઓની ચઢતીમાં સિંધી ભાષાની પડતી જોઈ. તેઓએ ભાષાને ખીત્તવી છે હવે તેઓ તેને વધારે ઉચ્ચ બનાવવા માગે છે. પણ માર્ગ જિલ્લો લેવાયો છે. ખીજ ને ભાષાઓ સિંધી કરતાં યે વધારે સંસ્કૃત અને જૂની તેને દર્શાવનાર કરીને તો પોતાની ભાષા ન જ ખીત્તવી શકાય એ સિંધીઓએ જાણવું ધો.

સિંધી સાહિત્ય હમણાં ટેટલું સુંદર થયું છે તે જાણવા એની થોડી સુંદર કૃતિઓ રજૂ કરું છું.

એક દર્દનાક સિંધી કાવ્ય

(૧)

જસ જોગીડન કે આંહિ

ને વેડા તોડની લાએ

જુગ જુવાનલ કયા લાહુતી નદે ક્યાંઉ સંગત સજુતી
ખાંક મલે ક્યાંઉ અંગ લલુતી: વેસ વગા સલ લાહે—જસ
સફર સંલયા સુરત્રામી સાંગ સહે થીયા નાંગાનામી
દેસી થીયા પરદેસ મ કામી માગ મીટી જત હાએ—જસ
કા પીડીઅનજી કલન કાઇ કાદ્યુ તીન જ્યુ સલ શુન્તઈ
વાયુ તુરત વંગરબુજી વાઈ સુરન સાથ સંલાએ—જસ
વસ વડે હવા સામી શ્યાણા મુંઝ લેરાગન કયા સલા ભાણા
મારીની તીન જત મોહજત માણા ગાહ અંદર દીલ ગાહે—જસ

જીન જા પંથ કલીચ પુછાઈ ગોડા જીન જાગે ગલવહાઈ
સે જોગીડા જોહુદ મંજઈ કાફરસ્યા વન્ચી કાહે—જસ૦

ક્રિષ્ણ કવિ મીરજા કલીચખેજની આ ગઝલ ઘણી દર્દનાક છે કવિ જાતે જ
જે આંસુ પાડ્યા વિના ખોલતા નહિ કવિએ એક જ અંકવાક્યામાં પોતાના અખે
ખારા પુત્રો શુમાવ્યા હતા. તેઓની યાદમાં કવિની આ યાદગાર ગઝલ લખાઈ હતી.

ભાવાર્થ : જીવાન જેવા લાહુતીઓ ચાલી ગયા. પોતાના ગિત્રાને સદા
સાચા રહ્યા હતા. પોતાના શરીર પરનાં કપડાં કાઢીને, ભરમ ચોળીને હવે મળે
તેઓ ભભૂતિ બન્યા.

બહાદુર મુસાફરોએ પોતાની ફરજ અજાવીને મુસાફરીની તૈયારી કરી દીધી
અને તેઓ નામ વિનાના થઈ ગયા. જેઓ ઘરઆરવાળા હતા તેઓ ઘરઆર
વિનાના થયા અને પોતાને માટે કાદવનાં ઘરો (કચરો) બાંધ્યાં.

ચોગીઓ શું કરે છે તે કાંઈ અજાણું નથી. તેઓની બધી વાતો બેઝબી ભરપૂર
હોય છે, પોતાનાં દુઃખદરો બેગાં કરી તેઓ પહેલી તકે ચાલી જવા માગે છે.

આ ચોગીઓ ડાહ્યા હતા. જ્યાં વેરાન હતું ત્યાં આખાદી કરી જાય છે
પણ તેઓના ખ્યારની કાલીધેલી રમતોની યાદ સદા સતારી રહે છે અને હૃદયમાં
ચીરા પાડે છે.

જો કલીચ, તું જેને માટે પૂછી રહ્યો છે અને રડી રહ્યો છે તે ચોગીઓ
તો ઘણી જલદીથી પોતાને ધારેલે મથકે પહોંચી ગયા છે.

એક સુંદર દૃશ્યના ગઝલમાં (૨)

સિંધી અક્ષર

હેક રે આરફ ખાળમેં દુન્યા દીઠી

હુઈ ઉચા મુરતમેં કુંવારી ઠોકરી

તદેંઈ પૂછઈ ઉન ખાં એ નિગરતું કીય ?

તું હેતરન મુરસન જે ઉંધે કુંવારી ચીય ?

તેં તો ચયો દુન્યાઃ જે સય મુખાં પૂછો

મર્દ જે કોહો ન તેંહુ મુખે રખીયો

જે કોહો ના મર્દ સોચો, મુ હયા

તયેં કરે આજે કુંવારી રહીધી ચીયે છાં.

ભાવાર્થ : એક મનુષ્યે સ્વપ્નામાં દુનિયાને કુંવારી કન્યાના રૂપમાં જોઈ. તેણે તેને પૂછ્યું કે આટલા બધા પુરુષો છતાં તું હજી કુંવારી કેમ રહી? દુનિયાએ જવાબ આપ્યો કે જે સાચા મરદો છે તે મને નથી રાખતા અને જે નામદ છે તે તો મારે કાથે મરી ગયા છે એટલે હું કુંવારી જ રહી છું.

(૩)

કેમી એકતાની ગાથા ગાતો સાંપ્રત સિંધી કવિ કિશનચંદ ખત્રી

આજે સિંધમાં રાષ્ટ્રકવિ તરીકે શ્રી. કિશનચંદ ખત્રીનું નામ ચિખ્યાત છે. એમણે સિંધી ભાષામાં સારા નાટકો લખ્યા છે. એ રાષ્ટ્રકવિ આજ લારખાનામાં રહે છે. એમનું કૌમિયત નામે કાવ્ય ખાસ પ્રસિદ્ધિતું છે. અહીં ગુજરાતીમાં એ પહેલીવાર રમૂ થાય છે.

ચોટ ખાઈ કામચાળી તું હિંને કદમન તે ફિરે,
સોલ જો રૌશન સતારો તું હિંને મહિવર તે ફિરે,
તું હિંને જરકત સાં પવન થા માક માં મોતી ગણી,
પુરક બાદલ માં પવન થિયું અમૃતી બૂકો છણી.

થો મિલે આઝાદગી-સૂઝ જે તો ખાં તાજ ઝર,
થો ઢકે રોપી સરૂપા ખુશ નસીગિઅ જો કમર,
માઠ તું હિંજી મેં મહાસાગરતજે જી ગર્જના,
તો છિકિય, જે છોહ સાં જન્જર ફીલાદી છીના.

લક્ઝ 'નામુમકિન,' ન થિયે તો કોમિયત જે કોશમેં,
જોક્ ખાચી ના ઉમેદી થી રહે રૂપોશ મેં.
જાં પમે નીચે નજર થી-તું હિંને ઉચે ચોટ તાં.
સલો તક્વાવતજા જવલ ડીસજન થા વારીઅ કોટ જાં.

મુખતલફ હસ્તયુન મેં આણી મુઢિખતી મેલાપ તું
જે મુરીલે સાજ જે મેલે કદી આલાપ તું.
તું હિંને ચેકર મેં પરી! આહે લરી બત્તગરી,
ધી કરે દુનિયાચરી તું હિંજી દિલારી દિલગરી.

અર્થે : કૌમિયત ! તારા કદમો પર કામ્યાળી મોટા ખાતે પડે છે. ફોતેલનો ચમકતો સિતારો તારી ધરી પર ઘૂમી રહે છે.

તારી બરકતે દવનાં દીપાં અમૃત્ય મોતી બની જાય છે અને તાદ્દેશમાં અમૃતની વરસા થાય છે. સ્વાતંત્ર્યસૂક્ષ્મને તારાથી જ સોનાનું તાજ મળે છે અને ચંદ્રને ખુશનસીબીનો રૂપેરી પોશાક પહેરવાનો મળે છે.

તારા મૌનમાં મહાસાગરનું ધોર મર્જન છે. તું જ ગુલામીની બારે સાંકળોને સ્ત્રોત અટકે તોડે છે,

રાષ્ટ્રના શબ્દકાશમાં 'નામુમકિન' શબ્દ જ નથી. તારા ખૌફ (ગુસ્સો) ના કરે તો 'ના ઉમેદી' પોતે છુપાઈ જાય છે.

બ્યારે તારા શિખરેથી નીચે નજર પડે છે ત્યારે તમામ ભેદભાવોનો પહાડ રેતીના ઢગ જેવો દેખા દે છે.

લુદી લુદી વ્યક્તિઓમાં તું પ્રેમપૂર્ણ મિલાપ કરાવે છે. બેસ્ટ્રા સ્વરને મિલાવાને તું જ મીઠો આલાપ કાઢે છે.

ઓ પરી ! તારી ખૂબસૂરતીમાં જાદૂની તાસીર ભરી છે ખારી કૌમિયત ! તારી દિલાવરી દુનિયાને મરન બનાવે છે.

કશમી, કાર્નિક વઃ ૧૦ માધી રાને ૨૧]

તે ત્રી શ પ ત્રો

લે. અજ્ઞાત

“ આ પુસ્તકમાં રીજાથી પચ્ચીસ વર્ષની વયના વરુણોના જીવનમાં ઉત્પત્તિ થતા અનેક પ્રશ્નો પર લેખકે માર્ગદર્શન કરાવ્યું છે. આ પત્રો કાલ્પનિક નથી; પણ મિત્રો અને વિદ્યાર્થીઓએ પોતાના જીવનમાં ખરેખર ઉત્પત્તિ થયેલા કોયડાઓને સ્પર્શકરી મેળવેલા હોય છે. x x આ પત્રોમાંથી વિચરૂપ વર્ણન જીવન યડવા દૈવ્યનાર વરણ તેમ જ ખીલને પણ ધણે બેસ મળી શકે એમ છે. મને તો એમાંથી વિચરૂપ અને બેધ લેવા માટે ઠીક ઠીક સામગ્રી મળી છે; કેટલાક પત્રો વારંવાર વાંચવા જેવા છે.”

ક્રિશ્નારલાલ મશરૂવાલા

જેઓ કોઈપણ કારણે પુસ્તકો ખરીદવા નથી ઈચ્છતાં છતાં વાંચવું તો જોઈએ જ એમ માને છે તેઓને નીચેની યોજના અનુકૂળ થશે.

એ. ૩ રૂ. પિ. ચા.

માસિક લવાજમ ભરવાથી શિષ્ટ સાહિત્યનાં લગભગ તમામ પુસ્તકો વાંચવા મળી શકશે.

: વધુ વિગત માટે મળો :

શિષ્ટ સાહિત્ય પુરસ્કાસલય આનંદલલન પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ, મુંબઈ

બાળ વાર્તાવલિ

[ચોથી આવૃત્તિ]

*

સ. સો. હંસા મહેતા બી. એ.

❦

બાળકોનાં મન હરખ કરી
લેનારી નૃત્યની ૧૨ ગાનગી
સાદી સરળ ભાષામાં પીરસતી
આ 'બાળ વાર્તાવલિ' એ
ચોથી આવૃત્તિમાં પ્રવેશ કર્યો
છે એ જ એની ઉપયોગીતા
અને આકર્ષણનો પુરાવો છે.

❦

ઉંઠર સાત પૂંછડીઓ
ગોળ ફેરી ભીંતરડી શેરડી કે-ન દાંડ
ચકસાભાઈતું વેર
કહોડ કહોડ ચણે આપ
ઠીડીબાઈ ઠીડીબાઈ કયાં ચાક્યાં ?
ચલ રે તુંબડા તરૂંક તરૂંક
ખાંડે ઠેડીમડું બડુક ! બડુક !
વાંદરાતું કાળબું
કુકરાતું પરાકમ
સિંહ અને સસલું
ટાકું ટપકું
ઊંટ અને શિયાળ

કિંમત ૧-૦-૦ : ટ. ખ. ૦-૨-૦

પ્રાસિસ્થાન

શિષ્ટ સાહિત્ય ભંડાર

પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ : મુંબઈ ૨

હિમાલય સ્વરૂપ

અને

બીજા નાટકો

*

લે. સો. હંસા મહેતા બી. એ.

❦

૧ ખેડૂત પંચાળનું મારું તંત્રીપણું
૨ હિમાલય સ્વરૂપ
૩ આંખે પાટા
૪ પ્રજાના પ્રતિભિ
૫ અપાત્રે પૂજા
૬ હજારો વર્ષ પછી

❦

આપણા કેટલાક રાજકીય,
સામાજિક અને સાંદ્રત્વિક પ્રશ્નો વિશે
પ્રસન્નમધુર મર્મબળી શૈલીથી લખાયેલાં
આ પ્રવસન-નાટકો વાંચનારનાં મન
કે હૃદય પર જગ પાણી તાણી પર્જો-
આશ્રા વિના નર્મ-વિનોદ અને મીઠા
કડાસોદારા આનંદ અનુભવાવીને
વાંચકને વિચાર કરતો કરી મૂકે છે.

વિધવા સ્ત્રીને જોગ મંગા સ્વરૂપની
ઉપમા આપાય છે તેમ વિધુર પુરુષને
'હિમાલય સ્વરૂપ' ની બખ્ખ ઉપમા
સો. હંસા મહેતા મહેતા આ પ્રસન્ન
નાટકમાં આપે છે.

કિં. ૧-૪-૦ : ટ. ખ. ૦-૨-૦

પ્રાસિસ્થાન

શિષ્ટ સાહિત્ય ભંડાર

પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ : મુંબઈ ૨

ગુજરાતી સાહિત્યનાં રૂપ લેખકોનાં શ્રેષ્ઠ પ્રેમકથાઓ

- શ્રી. ઉમાશંકર ભેષી ... આવણીમેળો
 ,, કનૈયાલાલ મુનશી કોઝીલા
 ,, ફેરિશ હ. શેઠ માલીની
 ,, શુભચંદ્ર રાવ આચાર્ય ... સોનાનું ખાંડુ
 ,, શુકામદાસ શોકર માડીમા
 ,, જયન્તિ દમાવ... ... બસીચેલી
 ,, ઇતુભાઈ મહેતા... એક વિચિત્ર પ્રેમવાતા
 ,, જેમ્સ શેઠ વરતાપાણી
 ,, અવિનંદ મેથાણી ... રોતુ છને કાઠે
 ,, ફર્ગિશ શાહ સાં સાના ધરમ
 ,, દનાત્રેય બા. કાંતેલકર... સતી કે કુલદાસી
 ,, ધનસુખલાલ મહેતા ... છત્રી પકી

પ્રે મ ક થા ઓ

૪૦૦ પાના, મુંબઈ ઉપાર્ક, બેરબી નેટર
 મૂલ્ય રૂપિયા દોઢ

- શ્રી. મુન્શી લખમી
 ,, નવકામ શ્રીવેલી મંચુરી
 પતાપાલ પટેલ .. મુખદ ખના સાગી
 જીવનાનીશ કર વ્યાસ નરીકાઠે
 ,, રૂઢી બદનનો બાક
 મુરલી દાસ એકડો
 રમણલાલ દેસાઈ જલ્દ રનેદ
 રામનાથપુત્ર વિ. પાકક-કુડી અને કાગીના
 લલિતમોહન ચુ. નાગી... મુસોલના
 ,, લીલાવતી મુનશી ... રનેદગધન
 ,, 'સાવલ' જ્વાળાનું સુંખન
 ,, 'રનેદકરેય' ... બાના આ. ભાટલ
 ,, સુરિમ... ... ખાંડી

એકસર પુસ્તક ખરીદવાંથી વાંચક મળે
 સોન દેવનંદ

શિષ્ટ સાહિત્ય બાર

જ્ઞાનદ લખન, પ્રિન્સિપલ શ્રીક, મુંબઈ-૨

સર્વોદય ચર્માલય

ના

શુદ્ધ અંહિસક

અંપલ

★

બીજાં પ્રાપ્તિ રથો

ખાન ખાલી ભંડાર : અમરેલી
 શુદ્ધ ખાલી ભંડાર : ભાવનગર
 શુદ્ધ ખાલી ભંડાર : રાજકોટ
 સર્વોદય ભંડાર : અમદાવાદ
 આમ ઉદ્યોગ મંદિર : વલસાડ
 ગુજરાત ખાલી ભંડાર : કરાંચી
 ઉપયોગી વસ્તુ ભંડાર : મુંબઈ
 નવ જીવન સંઘ : મુંબઈ
 શુદ્ધ ખાલી ભંડાર : કમઠના

— વગેરે —

નરેન

[નવલકથા]

લેખક : ઇન્દ્ર વસાવડા

૭૦૭

‘ ઘરભણી ’ અને ‘ શોભા ’ના ગુજરાતી હિંદી લેખક શ્રી. ઇન્દ્ર વસાવડાની પ્રાસાદિક શૈલીથી લખાયેલી આ નવલકથા વાંચવાનું ગુજરાતનો એક પણ યુવક કે યુવતી ચૂકશે નહિ. સર્યાગ્રહ પછીની આ નવલકથા છે. કોલેજમાં ભણતુ અને દેશના વાતાવરણથી ખળભળી ઊઠેલા યુવકના હૃદયમંથનનું આ નવલકથામાં આબેહૂમ વર્ણન છે. આપણા દલિતવર્ગની સ્થિતિ, તેને માટે થતા પ્રયાસો અને તેમાં અંપલાવવા મથામણ કરતો આપણો શિક્ષિત કોલેજયુવક-તેની સામે ઊભી થયેલી સમાજની, વાતાવરણ અને પરિસ્થિતિની દીવાનો અને આ બધાં મ બંધોને તોડી નાખવા પ્રયાસ કરતા આપણા યુવકો-આ બધાંનું આમાં સુંદર દિગ્દર્શન છે, અને છતાં આ નવલકથામાં પ્રચારવેદ નથી. તેમાં છે જીવનની સ્વાભાવિકતા; શૈલીમાં છે પ્રાસાદિકતા અને દાસ્તરસ (હૂમર) અને લેખકે જે જોયું છે તેનું જ દર્શન કરાયું છે.

આમાં છે ચમારોમાં રહેતી-મીઠી વીરડી શી “ સિલ્લિયા ” જે નવલકથામાં પ્રાણ અર્પે છે. સિલ્લિયા વાંચતાં વાંચતાં આપણને પ્રેમચંદ્રની ‘ જોદાવ’ની સિલ્લિયા યાદ આવે છે. તેવી જ બેળી, તેવી જ નિસ્પૃહ, તેવી જ મીઠી. પ્રેમ-ચંદ્રના ‘ શબ્દોમાં કહીએ તો “ શ્રી. વસાવડાની કલામાં જે મૌલિકતા છે, ચારિત્રતા મર્મસુધી પહોંચવાની જે શક્તિ છે, સૈદ્ધીનો જે પ્રવાહ છે, અને મીઠી માર્મિક દર્શન છે ” એ બધાથી આ નવલકથા પ્રાણુરાત અને છે અને જીવનું જાગતું જાણે જીવન નીરખતાં હોમને એવું લાગે છે.

ક્રિ. ૧-૨૪-૦

૦

પોસ્ટેજ ગાફે

પ્રાપ્તિસ્થાન

શિ. ૫ સા હિ ત્ય ભં ડા ર

અનંદ ભવન, પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ [ટેલિ: નં. ૨૭૮૪૭] સુપર ૨.

વારતા

અને વિચાર આપતી વારતાઓને માસિક
ત્રી
સ્વપ્રેરેશન

★

આપણાં પુરાણો ને અખંડ વારતા-
ધારાથી એક પ્રળય આકર્ષણ જગાડી લોક-
હૃદયને હોઠાવી રહ્યાં છે એ વારતા અમને
લાગે છે કે, લોક તરફ સાહિત્યને સર્વ જવા
અને સાહિત્ય તરફ લોકને એવા લાલચમાં
અચૂક આગ બંધેલો. અમે માત્ર આ નાન-
કા માસિકથી પ્રવેશ કરીએ છીએ.

દરેક જીવન અનેક પ્રસંગોનું જળિતું
હોય છે. અને પ્રત્યેક પ્રસંગને તેનું
રહસ્ય હોય છે. વારતા આ રહસ્યને
પકડી તમારી પાસે મિત્રની જેમ રત્ન
ધારી છે. આથી રીતે વારતા એક સામા-
ન્ય જીવનમાંથી વિસર્જા મામલા અસા-
માન્ય બીજને મદદરૂપ પણ બને છે.

પણેપણની બહુતરી કરતા આ કલા-
વળના યુગમાં વારતા એ એક એવું
સાહિત્ય છે કે જે તમારી બચતના ચોરા
સમયમાં ઝાઝી લપટપ પિના કંઈક નવું
સંદેશ આપી નય. અમારી ઈચ્છા આમ
એક લોકહૃદય સુધી પહોંચવાની છે અને
અમારી વારતાએ પણ એટલી જ નાખી,
સરળ અને પ્રેરક સજવા માત્રીએ છીએ.

આ માસિકમાં માત્ર સાહિત્યસેવકો
જ નહિ પણ હમેશાની મૂંઝાંતન-
વામાં આને જે જીવ આવી છે તેમાંથી
નવા વારતાકારો આવી લોકસંવેદના સાથે
સાહિત્યમાં પોતાનું સ્થાન નક્કી કરશે.

વાર્ષિક સવાજમ

દિંદમાં જાહેરાતમાં પ્રદેશમાં
રૂ. ૧-૪-૦ ૧-૮-૦ ૧-૦-૦

છૂટક નકલ એ આપના

દર મહિનાની ૧૫મી તારીએ પ્રગટ થાય છે.
જો પાંચ મહિનાથી માલક બની શકાય છે.

શિષ્ટ સાહિત્ય ભંડાર, સુળધં ૨

સર્વધર્મ

સર્વધર્મ સંમલાવ પ્રચારકો માસિક
સંપાદક

ધીરજલાલ પરમાનંદ શેઠ

★

માનવજીવનના પ્રાણરૂપ ધર્મના
અનેકવિધ સ્વરૂપો-મત, પંથ અને વાકાઓ-
માં રહેલી મૂળભૂત એકતા શોધવાનો,
સમજાવાનો અને સર્વધર્મ-સમલાવની
વિશદ્ધિમાણી શુભ કાવના પ્રચારવાનો આ
માસિક નક્કર પ્રયાન કરશે.

ધર્મ એ માત્ર ધર્મસ્થાનકોમાં જ
આચરવાનો, માત્ર ક્રિયાકાંડોમાં કે માત્ર
વાતોમાં જ વિષમ ન હોતાં વર્તનનો વિષય
છે-સમમ જીવન સાથે વણી દેવાનો વિષય
છે એ સિદ્ધાંતનું આ માસિક સમર્થન કરશે.

ધર્મ એટલે આત્મકામાં કંઈ વેડીને
માત્ર પરલોકમાં સુખ આપાને એવી કોઈ
વિધિ છે એમ નથી; પણ ધર્મો રક્ષતિ
રક્ષિતાઃ એ કષ્ટિકોલ મુજબ હલય લો-
કમાં ને રક્ષા કરે, ને શાંતિની પ્રતીતિ
કાવે, એ ધર્મ. એથી જલદી તે અધર્મ
આ કાવના ચયાસકચરતું કરવામાં આવશે.

કપલા-હેતુઓને નજર સામે રાખીને
પ્રાચીન અર્વાચીન સંતો, ભક્તો, જ્ઞાનીઓ,
ગદાપુરુષો નગેરેનાં જીવનચરિત્રો અને
વિચારો તથા વિવિધધર્મસાઓમાંથી અમૂ-
લ્ય જ્ઞાનપ્રસાદિયો પીરસવામાં આવશે.

વાર્ષિક સવાજમ

દિંદમાં જાહેરાતમાં પ્રદેશમાં
રૂ. ૧-૪-૦ ૧-૮-૦ ૧-૦-૦

છૂટક નકલ એ આપના

દર મહિનાની ૧૫મી તારીએ પ્રગટ થાય છે.

કેશવજી મહિનાથી માલક બની શકાય છે.

શિષ્ટ સાહિત્ય ભંડાર, સુળધં ૨